

ISSN 0002 - 3221

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН

КАБАРЛАРЫ

№ 2

ИЗВЕСТИЯ

НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

БИШКЕК

2024

ilimbasma@mail.ru

**ИЗВЕСТИЯ
НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

ISSN 0002-3221

Редакционно-издательская коллегия:

член-корреспондент НАН КР К.Е.Абдрахматов (главный редактор)
академик НАН КР Ч.И Арабаев (зам. главного редактора)
член-корреспондент НАН КР Б. М. Худайбергенова (отв. секретарь)
академик Иса Акпер оглы Габиббейли (Азербайджан)
академик НАН КР А. А. Акматалиев
академик НАН КР А.А Асанканов
академик НАН КР А. А. Борубаев
член-корреспондент НАН КР Д.С. Джаилов
академик НАН КР М. С. Джуматаев
академик Г. Т. Ситпаева (Казахстан)
академик НАН КР Ш. Ж. Жоробекова
академик НАН КР А.Т. Жунушов
член-корреспондент А.А. Абдуллаев (Таджикстан)
академик Дархан Кадыралы уулу (Казахстан)
академик Ш. Ш. Сугдуллаев (Узбекистан)
член-корреспондент В.С. Паштецкий (Россия)

Журнал основан
в 1966 г.
Выходит 4 раза
в год

Журнал зарегистрирован
в Министерстве
юстиции КР
свидетельство
№1950

Журнал
входит в
систему РИНЦ
с 2016 г.

ИЦ «Илим»
НАН КР
г. Бишкек
пр. Чуй 265а

СОДЕРЖАНИЕ МАЗМУНУ CONTENT

ФИЗИКА

Сагымбаев А.А., Кожомурастов З.К., Курманкожоева А.С., Сагымбаев А.А. Международная информационная безопасность: вызовы и проблемы Эл аралык маалыматтык коопсуздук: чакырыктары жана көйгөйлөрү Dynamics of changes in the services volume of the “telecommunications” market of the Kyrgyz Republic.....	8
---	---

ХИМИЯ

Атамбекова А. К. Исследование барита Туя-Муюнского месторождения на радиоактивное загрязнение Төө -Моюн жергесиндеги бариттин радиоактивдүү зыяндуулугун изилдөө Study of barite from the Tuya-Muyun deposit for radioactive contamination.....	17
---	----

МЕДИЦИНА

Джунусова Г. С., Сатаева Н. У., Ибраимов С. Б., Карытова Б. К., Кадырова Ж.С. Сочетанное применение методов адаптивного биоуправления по ЭЭГ и гипокситерапии для оптимизации функционального состояния человека Адамдын функционалдык абалын оптималдаштыруу үчүн адаптивдүү ЭЭГ био-башкаруу ыкмаларын жана гипокситерапияны айкалыштырып колдонуу The combined use of adaptive eeg biofeedback and hypoxotherapy methods to optimize the functional state of a human.....	22
---	----

ЭКОНОМИКА

Джаманкулов А.С Роль транспорта Кыргызской Республики в рамках сотрудничества Евразийского экономи- ческого союза (ЕАЭС) Евразия экономикалык биримдигинин (ЕАЭБ) кызматташтыгынын алкагында Кыргыз Республикасынын транспортунун ролу The role of transportation of the Kyrgyz Republic in the framework of Eurasian economic union (EEAEC) cooperation.....	30
--	----

ЭКОЛОГИЯ

Жакыпбекова А.Т., Токторалиев Б. А. Шекафтар шаарчасындагы оор металлдардын “топурак-өсүмдүк” системасында топтолу- шу жана бөлүштүрүлүшү Накопление и распределение тяжелых металлов в системе «почва-растительность» п.г. т. Шекафтара Accumulation and distribution of heavy metals in the soil-vegetation system of Shekaftara.....	39
Тешебаева З.А. Интегрированная защита от вредителей-насекомых и болезней плодовых культур в усло- виях юга Кыргызстана Integrated protection against insect pests and diseases of fruit crops in the south of Kyrgyzstan.....	46
Жакыпбекова А. Т., Прохоренко В. А. Топурак катмарынын пестициддер менен булгануусу, көйгөйлөрү жана аны чечүүнүн жол- дору	

Загрязнение почвенного слоя пестицидами, проблемы и пути их решения Soil pollution by pesticides, problems and ways to solution their solution.....	59
--	----

ИСТОРИЯ

Каратаев О.К., Кадыров Т.Д.

Кыргызы Узбекистана (Ферганская долина), их локализация и родоплеменной состав в конце XX века

Ўзбекстандын кыргыздары (Фергана өрөөнү), алардын локализациясы жана уруулук курамы. XX кылымдын аягы

Kyrgyz of Uzbekistan (Ferghana valley), their localization and tribal composition.
End of the XX century..... 65

Кубатбеков Э.М.

Кыргыздардын маркумду узатуу алдындагы салттык каада-салттары жана дүйнө таанымдары

Традиционные обычаи кыргызского народа перед похоронной церемонией умершего и его познание мира

Traditional customs of the kyrgyz people before the funeral ceremony of the dead and their knowledge of the world..... 78

Ботобаев К.К.

Совет бийлигинин 1917–1927-жж. Борбордук Азиядагы территориалдык-административдик саясаты

Территориально-административная политика советской власти в Центральной Азии в 1917-1927 гг.

Territorial and administrative policy of the soviet government in Central Asia in 1917-1927..... 88

Ормоналиев К.О. Медетбекова Ы.М.

Пограничные разногласия Кыргызской Республики и Республики Таджикистан в 1997-2014 гг.

Кыргыз Республикасы менен Тажикстан Республикасынын 1997-2014-жылдардагы чек ара маселелери боюнча өз ара келишпестиктери

Border disputes between the Kyrgyz Republic and the Republic of Tajikistan in 1997-2014..... 96

Наркеев С. А.

Кыргыз совет мамлекеттүүлүгүнүн негиздөөчүсү - Арстаналы Осмонбеков

Основатель кыргызского советского государства - Арстаналы Осмонбеков

Founder of the kyrgyz soviet republic – Arstanaly Osmonbekov..... 106

Арзыбаев Т. К.

Кыргыздар чыгыш булактарда

Восточные источники о кыргыззах

Kyrgyz in eastern sources..... 109

Наркеев С. А.

Жер - суу жана эл агартуу тармагынын реформатору - Т. Айтматов

Реформатор земельного-водной системы и научного образования - Т. Айтматов

Reformator seti zemlya-voda i nauchnogo obrazovania - T. Aitmatov..... 116

ФИЛОЛОГИЯ

Нурмаматова М. Т.

Эне тилинин кош тилдүү адабиятта калыптанышынын баштапкы тенденциялары

Исходные тенденции формирования родного языка в двуязычной литературе

Initial trends in the formation of the native language in bilingual literature..... 120

Тилекова М. Т.

Ысмайыл Борончиевдин чыгармачылыгынын калыптанышы

Становление творчества Ысмайыла Борончиева

Formation of creativity of Ysmayil Boronchiev..... 128

Исраилова Д. А.

Лингвوماданий код: изилдөөдөгү классификация

Лингвистический код: классификация в исследованиях

Linguistic code: classification in research..... 133

Мырзабаева Н.Д.

Поэзия жанрынын лингвистикалык эмгектерде изилдениши

Исследование жанра поэзии в лингвистических произведениях

Study of the genre of poetry in linguistic works..... 137

Абдыкулов У. А.

Отражение стихотворений поэта Барпы в средствах массовой информации

Барпы акындын ырларынын басма сөздө чагылдырылуусу

Depictions of Barpy's poems in mass media.....143

Исраилова Д. А.

Метафоралык моделдердин тил илиминде изилдениши

Исследование метафорических моделей в лингвистике

Study of metaphorical models in linguistics.....147

ФИЛОСОФИЯ**Козубаев Ө., Эргешова Т.**

Руханий-адептик коопсуздукту коргоонун актуалдуулугу

Актуальность охраны духовно-нравственной безопасности

The relevance of protecting spiritual and moral safety..... 152

Бабашев А., Аалиева Ш.

Идеологиянын протофилософиялык формаларындагы реалдуулуктун чагылдырылышы

Отражение реальности в протофилософских формах идеологии

Reflection of reality in protophilosophical forms of ideology.....159

Бекбоев А.

Тезаурусная характеристика искусственного интеллекта (философско-прикладной подход)

Жасалма интеллекттин тезаурустук мүнөздөмөсү

Thesaurus characteristics of artificial intelligence.....165

Кочкорбаева Ж. И., Исмаилова А.

Сандарга байланышкан чексиздик философиясы

Философия бесконечности, связанная с числами

The philosophy of infinity related to numbers.....174

Бабашев А., Аалиева Ш.

Идеологиянын протофилософиялык формаларынын маалыматтык функциялары

Информационные функции протофилософских форм идеологии

Information functions of protophilosophical forms of ideology.....180

Сооронбаева Ч.К., Эшиева Т.К.

Информационная этика и плюрализм в эпоху глобализации

Ааламдашуу доорундагы информациялык этика жана плюрализм

Information ethics and pluralism in the age of globalization.....185

ПРАВО**Арабаев Ч.И.**

Кыргыз Республикасынын конституциясы авторитеттүү мамлекеттин фундаменталдык укуктук негизи

Конституция Кыргызской Кеспублики как фундаментальная правовая основа авторитетного государства

The constitution is the basic structure of Kyrgyzstan authority state.....190

Ботоева Ч. К., Жаркынбаев Т. Ж.

О концепции независимости и суверенитета в контексте конституционных реформ
Конституциялык реформалардын контекстинде көз карандысыздык жана суверенитет
концепциясы жөнүндө

On the concept of independence and sovereignty in the context of constitutional reforms.....196

Абдырахман Руслан

Роль органов прокуратуры в соблюдении прав и свобод граждан Кыргызской Республики
Кыргыз Республикасынын жарандарынын укуктарын жана эркиндиктерин сактоо боюнча
прокуратура органдарынын ролу

The role of the prosecutor's office in observing the rights and freedoms of citizens
of the Kyrgyz Republic.....202

Муратбаева К.Н.

Кыргызстанда өкүлчүлүк демократияны изилдөөдөгү айрым методологиялык мамилелер
жөнүндө

О некоторых методологических подходах в изучении представительной демократии
в Кыргызстане

Bout some methodological approaches in the study of representative democracy in
Kyrgyzstan.....208

Сугирбеков С. И.

О конституционно-правовой природе института представительных органов государства
Мамлекеттин өкүлчүлүктүү органдарынын институтунун конституциялык-укуктук
маңызы жөнүндө

On the constitutional and legal nature of the institute of representative bodies
of the state.....216

Муратбаева К.Н.

Азыркы Кыргызстанда парламентаризм жана конституционализм концепциялары
Концепции парламентаризма и конституционализма в современном Кыргызстане
Concepts of parliamentarism and constitutional analysis

in modern Kyrgyzstan.....221

Сугирбеков С. И.

О типологии институтов представительства: сравнительно-правовой аспект
Өкүлчүлүк институттарынын типологиясы боюнча: салыштыруу-укуктук аспекти

On the typology of institutions of representation: comparative legal aspect.....228

ПОЛИТОЛОГИЯ**Сыдыкбаев Ч.М., Амирова Э. Дж.**

Современные вызовы в обеспечении безопасности КР в условиях модернизационных
«процессов»

Модернизациялоо шарттарында КРнын коопсуздугун камсыз кылуудагы заманбап
чакырыктар

Modern challenges in ensuring the security of the Kyrgyz Republic in the context of modernization
“Processes”.....235

Усманов Б.К.

Ислам и государство: единство, противоборство, конвергенция

Ислам жана мамлекет: биримдик, тирешүү, конвергенция

Islam and the state: unity, confrontation, convergence.....242

СОЦИОЛОГИЯ***Торогельдиева Г. А., Джумашева А.***

Сотрудничество между Кыргызстаном и Китаем

Кыргызстан менен Кытай арасындагы ишбирлик

Cooperation between Kyrgyzstan and China.....246

Торогельдиева Г. А., Джумашева А.

История развития Центральноазиатского проекта “Один пояс один путь”

Борбордук Азиядагы «Бир алкак-бир жол» долбоорунун өнүгүү тарыхы

History development Central Asian project “One belt one put”.....251

Юбиляр.....260

Сведения об авторах.....265

Памятка для авторов.....267

ФИЗИКА PHYSICS

УДК 341.1/8:004.056.53

**МЕЖДУНАРОДНАЯ ИНФОРМАЦИОННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ:
ВЫЗОВЫ И ПРОБЛЕМЫ**

¹Сагымбаев А.А.
доктор технических наук,
главный научный сотрудник
²Кожомуратов З.К.
заместитель министра
³Курманкожоева А.С.
преподаватель
⁴Сагымбаев А.А.
инженер сетевых операций

**ЭЛ АРАЛЫК МААЛЫМАТТЫК КООПСУЗДУК: ЧАКЫРЫКТАРЫ
ЖАНА КӨЙГӨЙЛӨРҮ**

Сагымбаев А.А.
техника илимдеринин доктору,
башкы илимий кызматкер
Кожомуратов З.К.
министрдин орун басары
Курманкожоева А.С.
окутуучу
Сагымбаев А.А.
инженер

**DYNAMICS OF CHANGES IN THE SERVICES VOLUME
OF THE "TELECOMMUNICATIONS" MARKET OF THE KYRGYZ REPUBLIC**

Sagymbaev A.A.
doctor of technical sciences,
chief scientific associate
Kozhomuratov Z.K.
deputy minister
Kurmankozhоеva A.C.
lecturer
Sagymbaev A.A.
engineer

*¹Институт физики им.Ж.Жеенбаева НАН КР
Institute of Physics named after academician J. Zheenbaev of the NAS KR*

*²Министерство цифрового развития Кыргызской Республики
Ministry of Digital Development of the Kyrgyz Republic*

*³Кыргызско-Российско-Славянский Университет им. Б.Н. Ельцина
Kyrgyz-Russian Slavic University named after B.N.Yeltsin*

*⁴Облачной провайдер "IaaS RackCorp"
Cloud provider "IaaS RackCorp"*

Аннотация. В статье анализируются современные проблемы обеспечения международной информационной безопасности страны, которые имеют комплексный, многогранный характер. Успешное развитие и само существование страны, как суверенного государства, невозможно без обеспечения ее международной информационной безопасности. Международная информационная безопасность общества и государства определяется степенью их защищенности от негативного внешнего воздействия и, следовательно, устойчивостью в основных сферах жизнедеятельности страны по отношению к опасным, дестабилизирующим, деструктивным, ущемляющим интересы общества и страны информационным воздействиям на уровне как внедрения, так и извлечения информации.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, инновация, цифровые технологии, национальное информационное пространство, Интернет.

Аннотация. Комплекстүү жана көп кырдуу мүнөзгө ээ болгон мамлекеттин эл аралык маалыматтык коопсуздугун камсыздоонун азыркы убактагы көйгөйлөрү талданган. Мамлекеттин ийгиликтүү өөрчүшү жана эгемен болушу анын эл аралык маалыматтык коопсуздугун камсыздоосуз ишке ашпайт. Коомдун жана мамлекеттин эл аралык маалымат коопсуздугу, алардын сырттан келген тескери таасирлерден коргонуусу менен аныкталат, демек мамлекеттин ичиндеги болуп жаткан өзгөрүштөрдүн сырттан таасир эткен коркунучтарга, коомго тескери таасир эткен деструктивдүү элементтерге, коомдун жана мамлекеттин кызыкчылыгына кайчылаш келген, сырттан таасир этүүчү маалыматтык булактарга, ошондой эле, ички коомдун жана мамлекеттин маалыматтарын уруксаты жок алып кетүүсүнө каршылык көрсөткөн иш-аракеттердин туруктуулугу.

Негизги сөздөр: маалыматтык жана коммуникациялык технологиялары, инновация, санариптик технологиялары, улуттук маалымат мейкиндиги.

Abstract. The article analyzes the dynamics of changes in the volume of services of the market “telecommunications” and its correlation with the introduction of information and communication technologies. The analysis of data from licensed activities of telecom operators indicates that the introduction of new technologies, their high efficiency and indispensability in the daily life of society, as well as affordable prices due to high competition, provides progress in the introduction of innovative digital technologies, which also affects the reduction of other less demanded services.

Keywords: information and communication technologies, innovation, digital technologies, national information space, Internet.

Введение

В последние годы международное сообщество столкнулось с серьезными проблемами, включая пандемию коронавирусной инфекции (COVID-19) и вооруженные конфликты в нескольких регионах мира, что нарушает стабильность на мировой арене. Все эти факторы затормозили трансформационные процессы глобализации мира. Общеизвестно, что

главным инструментом глобализации являются информационно-коммуникационные технологии (ИКТ), имеющие стремительное развитие и проникающие во все сферы жизни человеческого общества, как на национальном, так и международном уровнях, тем самым создавая условия для успешной интеграции развивающихся стран в глобальное информационное пространство [1].

1. Международная информационная безопасность Кыргызской Республики

Глобальные геополитические преобразования после развала Советского Союза кардинально изменили расстановку сил на мировой арене. Это в определенной степени относится и к Центрально-азиатскому региону, который представляет собой часть дуги нестабильности и является областью столкновения интересов ряда государств мирового сообщества, благоприятной средой для проникновения и развития исламского фундаментализма, зоной формирования международных путей наркобизнеса. Тенденция развития межгосударственных отношений в Центральноазиатском регионе характеризуется, с одной стороны, стремлением к интеграции, с другой — прогрессирующей разобщенностью, вызванной конкуренцией в борьбе за выживание [2].

Изменение геополитической ситуации вызвало появление новых жизненно важных задач, от решения которых зависит судьба государства. В первую очередь, это связано с международной информационной безопасностью, влияющей на целенаправленные действия государства, обеспечение его выживания, функционирование и направление развития. Развитие современного общества характеризуется доминирующей ролью информационной сферы, которая представляет собой совокупность информации, информационной инфраструктуры, субъектов, осуществляющих сбор, формирование и использование информации, а также институтов регулирования возникающих при этом общественных и правовых отношений. Информационная сфера активно влияет на состояние политической и экономической, социальной и правовой, культурной и конфессиональной, оборонной и других составляющих безопасности страны. Формирование

национального информационного пространства государства является необходимым условием вхождения его в глобальное информационное пространство. При этом национальная безопасность государства существенным образом зависит от обеспеченности его международной информационной безопасностью.

Международная информационная безопасность государства характеризуется состоянием защищенности его национальных интересов в глобальном информационном пространстве от угроз, связанных с применением информационно-коммуникационных технологий в военно-политической и иных сферах в целях подрыва (ущемления) суверенитета, нарушения территориальной целостности государства, осуществления в глобальном информационном пространстве иных действий, препятствующих обеспечению международного мира, безопасности и стабильности. Широкое распространение цифровых технологий несет в себе сопутствующие риски, в том числе угрозы для общества в целом, и соответственно, для общественного порядка в случае сбоя информационной инфраструктуры в результате кибератак или стихийных бедствий.

Использование возможностей глобального информационного пространства и устранение рисков, связанных с повсеместным внедрением цифровых технологий, диктует необходимость участия всех стран мира, всех заинтересованных сторон и секторов в регулировании вопросов международной информационной безопасности [5] *во имя мира, безопасности и стабильности*. В соответствии с Указом Президента РФ «Об утверждении государственной политики РФ в области международной информационной безопасности», международная информационная безопасность определяется следующим образом: «Международная информационная безопасность представляет собой такое

состояние глобального информационного пространства, при котором на основе общепризнанных принципов и норм международного права и на условиях равноправного партнерства обеспечивается поддержание международного мира, безопасности и стабильности» [6].

Геополитическое положение Кыргызстана определяется, прежде всего, его типовым расположением в регионе Евразии, отсюда и неблагоприятные условия для устранения внешней информационной угрозы со стороны сопредельных государств.

Уязвимым местом в плане международной информационной безопасности является и отсутствие естественных рубежей по всему периметру его внешних границ с соседними государствами, особенно на юго-западе страны.

Исторически сложившиеся обстоятельства в виде последствий непродуманного (искусственного) национально-территориального размежевания стран Средней Азии в период социализма привели к тому, что территория нашей республики с вкрапленными анклавами сопредельных государств, с иноэтническим населением не представляет собой компактное целостное государство. Кроме того, этнические кыргызы проживают по обе стороны границ с Республиками Таджикистан, Узбекистан и Китайской Народной Республикой.

Поэтому при малейшем обострении экстремистских настроений в соседних государствах или усилении сепаратистских тенденций у части некыргызского населения юго-запада республики (район Жалалабадской, Ошской и Баткенской областей и др.), в случае возникновения межэтнических, а тем более межгосударственных конфликтов, могут ослабить национальную, в том числе и международную информационную безопасность Кыргызской Республики [2].

2. ИКТ как источник угрозы международной информационной безопасности

В 2023 году самым значительным событием в глобальном информационном обществе стало появление в публичной сфере генеративного искусственного интеллекта. Развитие этих технологий представляет собой значительный шаг вперед с точки зрения темпов и масштабов ожидаемого влияния искусственного интеллекта на многие аспекты человеческой жизни, и может ознаменовать собой новый этап в развитии человечества. Возможности искусственного интеллекта и других цифровых инноваций, таких как квантовые вычисления, в плане преобразования различных аспектов экономической, социальной и культурной жизни общества вызывают одновременно интерес и опасения. Значительные увеличения вычислительной мощности искусственного интеллекта, позволяющие анализировать многочисленные массивы данных, как ожидается, будут способствовать развитию медицины, проектирования и разработки новых сложных технологических процессов, а также повысит эффективность предоставления услуг, делая реальными ранее невозможные процессы. Это может оказать положительное воздействие на рост благосостояния, процветания и содействовать достижению долгосрочного устойчивого развития общества.

Вместе с тем, результаты таких быстрых изменений неопределенны: они несут в себе новые возможности, также и риски и угрозы. Новые технологии могут использоваться как во благо, так и во вред, и при этом они могут стать инструментом в руках злоумышленников и лиц, стремящихся подорвать стабильность и доверие в глобальном информационном пространстве. Наблюдается повсеместная обеспокоенность, вызванная распространением применения искусственного интеллекта в различных сферах дея-

тельности и оказываемого им влияния на занятость населения. Возможности его применения в быту, коммерческой и государственной сферах также могут создать риски несанкционированного вторжения в частную жизнь, как и могут, поставить под вопрос защиту коммерческой и государственной тайны. Также не исключена возможность возникновения более глобальных угроз в случае, если человечество утратит контроль над искусственным интеллектом в сфере принятия решений в особо важных областях военно-политического управления или иных сферах деятельности человечества.

В последнее время ИКТ активно используются в террористических целях, в том числе для пропаганды терроризма и привлечения к террористической деятельности новых сторонников. Серьезной угрозой международной информационной безопасности стало использование ИКТ в преступных целях, в том числе для совершенствования преступлений в сфере компьютерных систем, а также для совершения различных видов мошенничества. Эта угроза особенно отчетливо проявилась после возникновения искусственного интеллекта с возможностью генерирования языковых моделей. В последнее время стремительно растет угроза кибератак, направленных на критические информационные ресурсы государств, в том числе на информационные системы и телекоммуникационные сети, критически важные для работы ключевые сферы жизнедеятельности государства и общества: здравоохранения, промышленности, связи, транспорта, энергетики, финансового сектора и городского хозяйства.

В процессе вхождения стран в глобальное информационное пространство зависимость успеха определенного государства от его отношения к ИКТ получило название «цифровой разрыв» и возникла связанная с ним проблема «цифрового неравенства». «Цифровой

разрыв» между странами создает условия технологического доминирования отдельных государств в глобальном информационном пространстве, что дает возможность этим странам монополизировать рынок ИКТ. При этом доминирующие государства ограничивают доступность передовых цифровых технологий для развивающихся стран, тем самым усиливая их технологическую зависимость от доминирующих в сфере информатизации, провоцируя образование «информационного неравенства».

Внешняя составляющая информационной угрозы — это комплекс мер информационного воздействия с целью распространения идеологии другого государства и иноэтнического населения, теле- и радиопередач, демонстрирующих превосходство своего государства и осуждающих политическое, экономическое и социальное положение страны. Эти внешние информационные воздействия создают, на первый взгляд, правдоподобную обстановку, вынуждающую отдельные группы и слои населения, а также некоторые должностные лица принимать решения в ущерб собственным национальным интересам. Главная цель внешней информационной угрозы — это подготовка почвы для политического, экономического, идеологического и, в конечном счете, военного проникновения.

Чтобы понять значимость международной информационной безопасности страны, приведем следующие факты из мировой практики [2,3]. После победы СССР в Великой Отечественной войне, США и их союзники поняли, что СССР в «горячей» войне не победить. Чтобы овладеть его ресурсами необходимо вести против него «холодную» войну, т.е. информационную. Это была основа директивы Алена Даллеса, принятой 1948 году, и впоследствии преобразованной в Гарвардский проект [3]. Основная суть Гарвардского проекта заключается в

том, что ресурсы СССР, могут быть взяты за счет ведения против них информационной войны, в результате которой внедряется чужая идеология, разжигаются межнациональные розни, распространяются алкоголизм и наркомания, поддерживается безнравственность. Множество людей выступают на митингах, не понимая, что являются инструментом в руках злоумышленников. Промышленные и другие объекты страны продаются за бесценок. Все богатства страны переходят в руки злоумышленников с Запада. Причем хитрость информационной войны заключается в том, что свою страну мы продаем собственными руками. С одной стороны, наши соотечественники и международная глобальная мафия в лице транснациональных корпораций (ТНК) грабят страну; с другой стороны, наши соотечественники их охраняют; с третьей – обосновывают решения руководителей государства и ТНК научными теориями, экономической и исторической необходимостью; четвертые – вводят народ в заблуждение разными духовными движениями; пятые – спаивают и разлагают молодежь. Первый этап Гарвардского проекта закончился с распадом СССР и приватизацией основных объектов. На втором этапе произойдет окончательный передел собственности, переход всех ресурсов, предприятий, заводов в руки ТНК, уничтожение лишнего населения. По теории «золотого миллиарда» в мире должно остаться около 1 миллиарда элитных людей еще 1 миллиард обслуживает элиту и остальной 1 миллиард производит сырье, а остальные лишние 4,8 миллиарда людей должны умереть [2].

Стремление ТНК закрепить свое монопольное положение в сети Интернет и контролировать все информационные ресурсы за счет введения этими корпорациями (при отсутствии законных оснований и вопреки нормам международного права) цензуры и блокировки альтерна-

тивных интернет-платформ всё отчетливее становится угрозой для международной информационной безопасности.

Серьезной угрозой для международной информационной безопасности остается анонимность, которая обеспечивается за счет использования ИКТ, чтобы облегчить совершение преступлений, расширение возможностей для легализации доходов, полученных преступным путем, финансирование терроризма, распространение наркотических средств и психотропных веществ.

Безусловно, в качестве угрозы необходимо рассматривать повышенную уязвимость информационных ресурсов государства, включая объекты критической информационной инфраструктуры, к воздействию из-за рубежа, вследствие использования в стране иностранных информационных технологий, программных продуктов и телекоммуникационных оборудования.

Количество угроз постоянно растет пропорционально расширению возможностей использования цифровых технологий против международной информационной безопасности страны.

Поэтому противодействие нарастающим вызовам и угрозам, построение безопасной информационно-коммуникационной платформы государства становится приоритетной задачей для каждого суверенного государства.

3. Эфирная (информационная) экспансия со стороны других государств

С 2017 года Кыргызстан полностью перешел на цифровое вещание. Благодаря этому, у общества появилась возможность получить широкий спектр информации. Новый информационный порядок стал реальностью, так как трансграничная передача информации (спутниковое вещание, прямое телевизионное вещание, сети-Интернет) практически свели к нулю юрисдикцию государства даже в пределах собственного

информационного пространства. В то же время необходимо учитывать, что международная информационная безопасность представляет собой многогранное явление [4].

Согласно данным Министерства культуры, информации и туризма Кыргызской Республики на 2018 год, на территории республики на 80 отечественных телеканалов приходится 449 зарубежных.

На сегодняшний день законодательную базу информационного пространства страны определяют следующие Законы Кыргызской Республики:

- Закон, принятый в 2007 году, «О Национальной телерадиовещательной корпорации НТРК», в котором определено формирование единого информационного пространства;

- Закон «О телевидении и радиовещании», в котором определены программы формирования и развития информационной инфраструктуры;

- Закон «Об общественной телерадиокорпорации КР», в котором определены процессы интеграции в Глобальное информационное пространство.

В Закон «О телевидении и радиовещании КР» было внесено изменение и дополнение в связи с переходом на цифровое телерадиовещание.

Анализируя особенности и тенденции развития масс-медиа в период становления и развития суверенитета, а также на основе анализа концепции по данной проблеме, можно сделать следующие выводы [4]:

1. Кыргызстан все еще не обладает общенациональным телерадиовещанием международного уровня, подобно ВВС, хотя одним из первых в Центральной Азии с 2010 года развивает службу общественного вещания, где присутствуют развитие, просвещение и постепенно формируется общественное самосознание высокого уровня;

2. В целях усиления международной

информационной безопасности во всем мире наблюдается ограничение иностранного вещания на своих информационных пространствах, однако в Кыргызстане зарубежное телерадиовещание занимает более 70% кыргызского эфирного времени.

3. Поскольку каждый контент информации, идущий вразрез с концепцией информационной безопасности, должен рассматриваться как действие, направленное на подрыв национальной безопасности Кыргызской Республики, должна осуществляться экспертиза готовящихся законодательных актов, научно-технических и социально-экономических программ на предмет их соответствия задачам информационной безопасности страны.

4. Обеспечение международной информационной безопасности в среде информационного обмена

Бурное развитие Интернета сделало его в последние годы популярнейшим средством передачи данных и массовой коммуникации. По оценкам Международного союза электросвязи, доступ к Интернету сегодня имеет две трети населения Земли [7], и как отмечает Ассоциация GSM, только 5% населения мира все еще не охвачены сетью мобильной широкополосной связи, но при этом более 40% их них, не пользуются мобильным Интернетом [8].

Также рост доступности ИКТ сопровождается серьезными проблемами: «цифровым разрывом» и «цифровым неравенством» как внутри страны, так и между странами. Использование Интернета зависит от уровня экономического развития страны, и доля индивидуальных пользователей варьируется от 93% в странах с высоким уровнем дохода населения до 27% в странах с низким уровнем дохода, от 91% в Европе до 37% в странах Африки [9]. На количество и качество подключений и использования в разных странах также влияют такие фак-

торы, как ценовая доступность, грамотность и уровень образования. Достижение прогресса в обеспечении всеобщей, доступной и полноценной возможности подключения остается приоритетной задачей для того, чтобы страны не остались за бортом информационного общества.

С одной стороны, Всемирная паутина открывает богатейшие массивы информации, невиданные в истории человечества возможности самообразования и коммуникаций. С другой стороны, большую общественную опасность представляют Интернет – потоки лживой, провокационной и клеветнической информации, порнографические и так называемые черные сайты, пропаганда межрасовой, межнациональной розни, манипулирование общественным мнением.

Согласно Национальной стратегии развития Кыргызской Республики на 2018-2040 годы, утвержденной Указом Президента Кыргызской Республики от 31 октября 2018 года №221, в сфере информационной безопасности государство будет фокусироваться на критически важных направлениях, таких как обеспечение кибербезопасности информационно-коммуникационных технологий и информационных систем, создание системы реагирования на киберугрозы и киберинциденты, а также профилактика всех видов экстремизма и терроризма.

Согласно Концепции национальной безопасности Кыргызской Республики, утвержденной Указом Президента Кыргызской Республики от 9 июня 2012 года № 120, в связи с растущим использованием сети Интернет с особой остротой встает вопрос защиты информационной инфраструктуры, требующей широкого диапазона мер в области сетей связи и их информационной безопасности, борьбы с киберпреступностью.

Поэтому соответствующим службам Кыргызской Республики необходимо, во-первых, вести борьбу с киберпреступностью, т.е. профилактику и пресечение преступных интернет технологий; во-вторых, противодействовать использованию Глобальной сети для распространения экстремистских и террористских идей. В третьих, принять соответствующие нормативно-правовые акты для регулирования и обеспечения международной информационной безопасности Кыргызской Республики в сфере взаимодействия в глобальном информационном пространстве.

Заключение

В международных отношениях в области обеспечения международной информационной безопасности необходимо исходить из своих национальных интересов, действуя в соответствии с общепризнанными принципами и нормами международного права, а также вступившими в установленном законом порядке в силу международными договорами, участницей которых является Кыргызская Республика.

Для реализации целей межгосударственного сотрудничества в обеспечении международной информационной безопасности требуется актуализация взаимодействия Кыргызской Республики с международными организациями, занимающимися обеспечением международной информационной безопасности на мировом и региональном уровнях. Особое внимание следует уделить сотрудничеству со странами СНГ и государствами - членами ЕАЭС, ОДКБ и ШОС.

Основные направления международного сотрудничества Кыргызской Республики по вопросам обеспечения международной информационной безопасности формируют уполномоченные государственные органы.

Литература:

1. Доклад Генерального секретаря ООН. Экономический и Социальный Совет: Прогресс, достигнутый в осуществлении решений и последующей деятельности по итогам Всемирной встречи на высшем уровне по вопросам информационного общества на региональном и международном уровнях. <https://undocs.org/ru/A/79/62>.
2. Жайлообаев Н. Сборник: Проблема национальной безопасности Кыргызстана. Институт социально-политических технологий, Бишкек, 2006 г.
3. «Директива 20/1» - реальный план по уничтожению СССР (России). Часть 2». политики, (фотокопии документов).
4. Алымбаева З.А., Алимахунов А. Особенности и тенденции современного информационного пространства Кыргызстана // Бюллетень науки практики. 2021. Т.7.№2. с.271-275. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/63/29>
5. Бойко С. Материалы конференции «Kuban CSC-2022».Международная информационная безопасность: новые вызовы и угрозы. .
6. Указ Президента РФ. 12.04.2021. №213. «Основы государственной политики РФ в области международной информационной безопасности». <https://static.kremlin.ru>
7. Пресс-релиз Международного союза электросвязи (МСЭ) от 12 сентября 2023 года, в рамках цели «Достижение всеобщей и значимой цифровой связи». <https://www.itu.int/en/mediacentre/Page/PR-2023-09-12-universal-and-meaningful-connectivity-by-2030.aspx>.
8. Отчёт «О состоянии мобильной интернет-связи за 2023 год» Ассоциации GSM операторов связи. <https://www.gsma.com/r/somic/>.
9. Отчёт МСЭ «Измерение цифрового развития - факты и цифры 2023 года». https://www.itu.int/hub/publication/d-ind-ict_mdd-2023-1/.

ХИМИЯ CHEMISTRY

УДК 539.16.04+614.876

ИССЛЕДОВАНИЕ БАРИТА ТУЯ-МОЮНСКОГО МЕСТОРОЖДЕНИЯ НА
РАДИОАКТИВНОЕ ИЗЛУЧЕНИЕАтамбекова А. К.
соискательТӨӨ -МОЮН ЖЕРГЕСИНДЕГИ БАРИТ КЕНИНИН РАДИОАКТИВДҮҮ
НУРДАНУУСУН ИЗИЛДӨӨАтамбекова А. К.
изденүүчүсүSTUDY OF BARITA TUYA-MUYUNSKY DEPOSIT FOR
RADIOACTIVE RADIATIONAtambekova A.K.
applicant at the

*Кафедра физики, факультет физики и математики КГУ им. И. Арабаева
И. Арабаев ат. КМУнун Физика жана математика факультети, Физика кафедрасы
University named I. Arabaev, Department of Physics, Faculty of Physics and Mathematics*

Аннотация. Макалада Төө-Моюн баритинин радиактивдүү α -альфа, β -бета и γ -гамма нурлануулары боюнча радиактивдүү зыяндуулугун изилдөөлөр каралган. Төө-Моюн баритинин радиактивдүү активдүүлүгү жана эквиваленттик ченем эсептелди. Алынган жыйынтыктар радиациялык коопсуздук нормалары менен салыштырылды.

Негизги сөздөр: радиация, нурлануу, активдүүлүк, эквиваленттик ченем, детектор, электромагниттик иондошуу, шлак, штейн, көзөпөтүү жөндөмдүүлүгү, зыяндуулугу.

Аннотация. В этой статье рассмотрено исследование радиоактивности барита Туя-Моюнского месторождения по α -альфа, β -бета и γ -гамма-излучению. Рассчитана радиоактивная активность эквивалентной дозы барита Туя-Моюнского месторождения. Полученные результаты были сравнены с нормой радиационной безопасности.

Ключевые слова: радиация, излучение, активность, эквивалентная доза, детектор, электромагнитная ионизация, шлак, штейн, проникающая способность, загрязнение.

Abstract. This article discusses the study of the radioactivity of barite from the Tuya-Moyun deposit using α -alpha, β -beta and γ -gamma radiation. The radioactive activity and equivalent dose of Tuya-Moyun barite were calculated. The results obtained were compared with the radiation safety standard.

Key words: radiation, radiation, activity, equivalent dose, detector, electromagnetic ionization, slag, matte, penetrating power, pollution

Введение. Баритовые руды (англ. barite ores, нем. bariterze, фран. Minerals baritiques, ит. minerals darnation) – природные минеральные образования, содержащие барит в таких концентрациях, при которых технически возможно и экономически целесообразно его извлечение и использование. В настоящее время почти 80 процентов мирового потребления барита – это утешитель буровых растворов при глубоком и сверхглубоком бурении нефтяных и газовых скважин. Наряду с этим он используется и в других отраслях народного хозяйства: бумажной, строительной, лакокрасочной, резиновой, химической, металлургической, электротехнической, сельском хозяйстве, медицине (для защиты рентгеновских лучей), пиротехнике и др. В настоящее время структура потребления барита изменяется, что связано с внедрением в электроэнергетике барий-содержащей керамики, обладающей сверхпроводимостью при высоких температурах, а также ростом ядерной энергетики и сокращением ядерных вооружений, поскольку барит – наиболее дешевый компонент защитных установок и сооружений [1]. На территории КР зарегистрировано более 40 объектов барита, большая часть которых была выявлена попутно при проведении поисково-съёмочных работ другого целевого назначения. На юге Кыргызстана практическое значение имеют три объекта: месторождение «Бел-Орук», «Каражыгач», и «Туя-Муюн». По левому берегу реки Ятань в массиве «Туя-Муюн» находится самая глубокая пещера Киргизии – «Пропась Ферсмана» глубиной 219 м и длиной свыше 4580 м. Пещера эксплуатировалась как месторождение радия, а затем урана в начале XX века. К концу 50-х годов она была выработана и ликвидирована. Выходы в штольни были взорваны или замурованы. Общая протяженность карстовых полостей и искусственных выработок в «Пропасте Ферсмана» составляет более 4580 м. Большая «Баритовая пещера» расположена на южной экспозиции массива «Туя-Муюн». Начина-

ется пещера горизонтальной штольной длиной около 20 м. Стены пещеры были практически полностью покрыты мощной корой кристаллов гидротермального кальцита размерами 35-45 см., а также кристаллами барита. Барит обволакивает стены пещеры в виде гроздьев, карнизов и больших сверкающих кристаллов. В свете лампы можно наблюдать огромные скопления баритовых корок, весом в десятки тонн. [2,3].

Нами было проведено исследование измерению активности и радиоактивного излучения барита Туя-Муюнского месторождения по α -альфа, β -бета и γ -гамма-излучению.

Естественная радиоактивность в какой-то мере является натуральной средой обитания человека, если она не превышает естественных уровней. На планете есть участки с повышенным относительно среднего уровня радиационным фоном. Однако в большинстве случаев каких-либо весомых отклонений в состоянии здоровья населения при этом не наблюдаются, так как эта территория является его естественной средой обитания.

Радиация – это излучение, которое применяется не только в отношении радиоактивности, но и для ряда других физических явлений например: солнечная энергия, тепловая радиация и др. Таким образом, в отношении радиоактивности необходимо использовать принятое МКРЗ (международной комиссией по радиационной защите) и правилами радиационной безопасности словосочетание «ионизирующее излучение».

Ионизирующее излучение – это излучение (электромагнитное, корпускулярное) которое вызывает ионизацию (образование ионов обоих знаков) вещества (среды). Вероятность и количество образованных пар ионов зависит от энергии ионизирующего излучения.

Источники радиоактивности бывают природными или искусственными. Природные источники ионизирующего излучения – это радиоактивные элементы, находящиеся

ся в земной коре и образующие природный радиационный фон вместе с космическим излучением.

Искусственные источники радиоактивности, как правило, образуются в ядерных реакторах или ускорителях на основе ядерных реакций. Источниками искусственных ионизирующих излучений могут быть и разнообразные электровакуумные, физические приборы, ускорители заряженных частиц и др., например, кинескоп телевизора, рентгеновская трубка, кенотрон и т.д.

Радиоактивность – излучения возбужденных ядер или самопроизвольное превращение неустойчивых атомных ядер в ядре других элементов, сопровождающееся испусканием частиц или гамма квантов. Трансформация обычных нейтральных атомов в возбужденное состояние происходит под воздействием внешней энергии различного рода. Далее возбужденное ядро стремится снять избыточную энергию путем излучения (вылет альфа-частицы, электронов, протонов, гамма-квантов (фотонов, нейтронов) до достижения стабильного состояния. Многие тяжелые ядра (торий, уран, нептуний, плутоний и др.) изначально находятся в нестабильном состоянии. Они способны спонтанно распадаться. Этот процесс также сопровождается излучением. Такие ядра называются естественными радионуклидами.

Основными видами ионизирующих излучений, с которыми чаще всего приходится сталкиваться, являются:

- альфа-излучения;
- бета-излучения;
- гамма-излучения.

Конечно, имеются и другие виды излучения (нейтронное, позитронное и др.) но с ними мы встречаемся в повседневной жизни заметно реже.

Токсичность альфа-излучения обусловлена колоссально высокой плотностью ионизации из-за высокой энергии и массы. Бета - излучение-корпускулярное электронное или позитронное ионизирующее излучение соответствующего знака с непре-

рывным энергетическим спектром. Пробег электронов бета-частиц в воздухе достигает нескольких метров, в биологических тканях пробег бета-частицы составляет несколько сантиметров. Бета излучение, как и альфа излучение, представляет опасность при контактном облучении, например, при попадании внутрь организма, на слизистые оболочки и кожные покровы. Некоторые радионуклиды входят в состав биологических тканей животных и растений, и в организм человека поступают через желудочно-кишечный тракт.

Высокая проникающая способность гамма-излучения объясняется отсутствием электрического заряда и возможной большой энергией. Диапазон энергией гамма - квантов достаточно широк от доли единиц эВ до 13МэВ.

Бета-излучатель. Период полураспада - 29 лет. Входит в состав биологической ткани животных и растений. В растениях в основном накапливается в корневой системе. В организм человека поступает через желудочно-кишечный тракт. Процент всасывания стронция зависит от возраста (у детей процент всасывания выше); физиологического состояния организма (период беременности, лактации); приема витамина D (витамин ускоряет всасывание стронция); количества поступающего в организм кальция (чем больше поступает кальция, тем меньше всасывается стронция); пола (у мужчин всасывание идет активней).

Стронций-90 конкурирует с кальцием, поэтому у человека и животных избирательно накапливается в костях. Больше стронция откладывается в молодых костях. Отмечено, что у коров значительная часть стронция переходит в молоко, у кур стронций переходит в скорлупу яиц. Период биологического полувыведения – 20 лет. Возможные последствия при попадании в организм человека стронция - 90- различные онкологические и иные заболевания.

Бета и гамма - излучатель. Период полураспада составляет 30 лет. Цезий 137 закре-

пляется в бедных калием почвах, а в почвах, богатой органикой, хорошо усваивается корневой системой и легко передвигается в самих растениях. В организм человека поступает через желудочно-кишечный тракт. Легко всасывается (50%-80%) и свободно циркулирует в составе крови по всему телу. Основная часть цезия накапливается в мышцах (80%), в костях – (8%). Период биологического полувыведения из организма взрослого человека – до 3-х месяцев [4].

Экспериментальная часть

Для исследования баритов Туя-Муюн использовали бета - радиометр РУБ-01П6, блок-детектирование БДКГ-03П, измерительный прибор УИ-38П2. Радиометр предназначен для измерения удельной и объемной активности бета-гамма излучающих нуклидов в пробах природной среды. Радиометр относится к радиометрическим установкам специального назначения. Радиометр применяется для комплексного санитарно-гигиенического контроля объектов природной среды в промышленных лабораторных и полевых условиях [5].

1. Для исследования баритов на активность гамма-излучений сделаны следующие установки:

- До измерения активности радионуклидов сначала устанавливают исправную работу измерительного прибора;
- Устанавливают коэффициент нормирования прибора;
- Устанавливают режим на панели УИ-38П2 на цифровом табло будет высвечиваться число $(4,85 \pm 0,05)^{-1} \text{с}$.

1) Измерения радиоактивной активности барита Туя-Муюн.

Измеряется фон кюветы Мари Нелли в пять раз.

$$A_{\phi} = 1,26 + 1,18 + 1,30 + 1,22 + 1,24 = 6,2$$

$$A_{\phi} = \frac{\sum_{i=1}^n A_{\phi i}}{n} = \frac{6,2}{5} = 1,24 \text{ Бк}$$

После этого измеряются исследуемые пробы. Для этого сначала взвешиваем 1кг барита и загружаем на кювету Мари Нелли, измерение производится пять раз.

$$A_c = 17,4 + 17,6 + 17,9 + 18,0 + 18,8 = 89,7$$

$$A_c = \frac{\sum_{i=1}^n A_{c i}}{n} = \frac{89,7}{5} = 17,94 \text{ Бк}$$

Из радиационной активности барита, отнимая активности кюветы, получаем радиационную активность барита:

$$A_m = \frac{A_c - A_{\phi}}{m} = \frac{17,94 - 1,24}{1} = 16,7 \text{ Бк/кг [5].}$$

2. Для измерения эквивалентной дозы радиоактивного излучения баритов Туя-Муюн использовали дозиметр-радиометр ДКС-96. [6]

1) При измерении прибором ДКС-96 барита Туя-Муюнского месторождения отсутствует α -излучение;

2) При измерении прибором ДКС-96 барита Туя-Муюнского месторождения отсутствует β -излучение;

3) Измерение барита Туя-Муюнского месторождения на γ -излучение:

а) измерение естественного фона:

$$H_{\phi} = \frac{0,095 + 0,098 + 0,1 + 0,097 + 0,097}{5} = \frac{0,487}{5} = 0,097 \text{ мкЗв/ч}$$

б) измерение барита на γ -излучение.

$$H_c = \frac{0,19 + 0,22 + 0,21 + 0,22 + 0,20}{5} = \frac{1,0}{5} = 0,20 \text{ мЗв/ч [6].}$$

При радиационном контроле, и измерении α -альфа, β -бета и γ -гамма-излучений и ПДД (предельно допустимая доза) металло-отходов и товаров народного потребления мощность дозы не должна превышать средней величины естественного радиационного фона, характерного для территории Кыргызской Республики [7].

Выводы:

1. Измерение барита Туя-Муюн с β -измерением Руб-01Пб, блок-детектирование БДКГ-03П, измерительный прибор УИ-38П2 на γ -излучение активность показывает 16,7 Бк/кг. Это показание ниже ПДД – 20 Бк/кг.

2. Измерение барита Туя-Муюнского месторождения с радиометром ДКС-96 на эквивалентную дозу α -альфа, β -бета - излучение отсутствует.

3. Измерение барита Туя-Муюнского месторождения с радиометром ДКС-96 на эквивалентную дозу γ -гамма излучение показывает от 0,20 мкВ/ч. Это показание ниже ПДД – 0,25 мкЗв/ч.

Литература:

1. Барит/под. ред. В.П., Петрова, И.С. Делицина. М.; Наука, 1986.-245с
2. Туя-Муюнский радиевый рудник [r.um.Wikipedia.org](http://ru.wikipedia.org)
3. Государственная программа использования отходов производства и потребления. Постановление правительство КР от 19-август 2005 года №389.
4. В.И. Архангельский, В.Ф. Кириллов, И.П. Кариенков Радиационная гигиена практикум / учебное пособия. – М: ГЭОТАР – медиа, 2008 – 352с.
5. Методика экспрессного радиометрического определения по гамма-излучению объёмной и удельной активности радионуклидов цезия в воде, почве, продуктах питания, продукции животноводства и растениеводства. МВИ 114-94.
6. Научно-производственное предприятие «Доза». Дозиметры- радиометры ДКС-96 УИК-04 руководство по эксплуатации утвержден Е 1. 415313.003 Э-ЛУ 2007-88с. Дозиметр-радиометр относится к группе В2а, к группе №3 по ГОСТ 27451, и У1 по гост 15150
7. Закон КР «О радиационной безопасности», о санитарно-эпидемиологическом благополучии населения Республики, постановления правительства Кыргызской Республики от 02.12.1995 №520. «Об утверждении положения о порядке контроля продукции, ввозимой в Кыргызскую Республику», «Нормы, радиационной безопасности» с целью обнаружения радиоактивного загрязнения металло-отходов и других товаров народного потребления».

МЕДИЦИНА MEDICINE

УДК: 612.82.821.2

**СОЧЕТАННОЕ ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДОВ АДАПТИВНОГО БИОУПРАВЛЕНИЯ
ПО ЭЭГ И ГИПОКСИТЕРАПИИ ДЛЯ ОПТИМИЗАЦИИ
ФУНКЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ ЧЕЛОВЕКА**

Джунусова Г.С.,
док. мед. наук., профессор, директор
Сатаева Н.У.,
научный сотрудник
Ибраимов С.Б.,
научный сотрудник
Карыпова Б.К.,
аспирант
Кадырова Ж.С.,
аспирант

**АДАМДЫН ФУНКЦИОНАЛДЫК АБАЛЫН ОПТИМАЛДАШТЫРУУ ҮЧҮН
АДАПТИВДҮҮ ЭЭГ БИО-БАШКАРУУ ЫКМАЛАРЫН ЖАНА
ГИПОКСИТЕРАПИЯНЫ АЙКАЛЫШТЫРЫП КОЛДОНУУ**

Джунусова Г.С.,
медицина илимдеринин доктору, профессор, директор
Сатаева Н.У.,
илимий кызматкер
Ибраимов С.Б.,
илимий кызматкер
Карыпова Б.К.,
аспирант
Кадырова Ж.С.,
аспирант

**THE COMBINED USE OF ADAPTIVE EEG BIOFEEDBACK
AND HYPOXYTHERAPY METHODS TO OPTIMIZE THE FUNCTIONAL STATE
OF A HUMAN**

Dzhunusova G.S.
doctor of medical sciences, professor, head
Sataeva N.U.,
researcher
Ibraimov S.B.
researcher
Karypova B.K.,
postgraduate
Kadyrova Zh.S.,
postgraduate

*Институт горной физиологии и медицины НАН КР, г. Бишкек, КР
КРУИАнын Бийик тоо физиологиясы жана медицина институту
Institute of mountain physiology and medicine of the NAS KR*

Аннотация. В статье приведены результаты исследований по сочетанному воздействию на организм человека методов адаптивного биоуправления по ЭЭГ и гипокситерапии, которые позволяют оперативно оптимизировать функциональное состояние человека, запуская адаптивные механизмы при гипоксии и реоксигенации. Сочетанное применение указанных методов предлагается для оптимизации функционального состояния человека путем неспецифической активации центральной нервной системы. Целью исследований явилась оценка сочетанного применения методов адаптивного биоуправления по ЭЭГ и гипокситерапии для оптимизации функционального состояния человека. Для анализа ЭЭГ-параметров использовался компьютерный электроэнцефалограф-анализатор ЭЭГА-21/26 “Энцефалан-131-03” фирмы “Медиком МТД” (Россия). У всех испытуемых одновременно регистрировали ЭЭГ от 21 отведения по международной системе 10-20. Применялся расширенный анализ спектральной мощности основных ритмов мозга и анализ функциональной асимметрии мозга. Результаты исследований показали наличие сдвига ритмов мозга в тренингах адаптивного биоуправления по ЭЭГ у 90% испытуемых в сторону высоких частот (альфа-активности) с соответствующим снижением уровня тета-активности, что свидетельствует об эффективной коррекции и оптимизации функционального состояния ЦНС у испытуемых.

Ключевые слова: ЭЭГ, адаптация, адаптивное биоуправление, гипоксические тренировки, центральная нервная система.

Аннотация. Макалада гипоксия жана реоксигенация учурунда адаптациялоочу механизмдерди ишке киргизүү аркылуу адамдын функционалдык абалын тез оптималдаштырууга мүмкүндүк берген ЭЭГ боюнча биобашкаруу жана гипоксиялык терапия ыкмаларын колдонуу менен адамдын организмине биргелешкен таасири боюнча изилдөөлөрдүн натыйжалары берилген. Бул ыкмаларды биргелешип колдонуу борбордук нерв системасынын спецификалык эмес активдешүүсү аркылуу адамдын функционалдык абалын оптималдаштыруу үчүн сунушталат. Изилдөөнүн максаты адамдын функционалдык абалын оптималдаштыруу үчүн ЭЭГ боюнча биобашкаруу жана гипоксиялык (кычкылтектин жетишсиздиги) терапия ыкмаларын колдонуу менен биргелешип колдонууну баалоо болгон. ЭЭГ параметрлерин талдоо үчүн Medicom MTD (Россия) фирмасынын EEGA-21/26 “Encéphalan-131-03” компьютердик электроэнцефалограф-анализатору колдонулган. Бардык субъекттер үчүн ЭЭГ бир эле учурда эл аралык 10-20 системасына ылайык 21 электроддон жазылды. Негизги мээ ритмдеринин кеңири спектралдык кубаттуулугунун жана мээнин функционалдык асимметриясынын анализдери колдонулган. Изилдөөнүн натыйжалары 90% изилденген адамдарда борбордук нерв системасынын функционалдык абалы ЭЭГ боюнча биобашкаруу көнүгүүдө мээ ритмдеринин жогорку жыштыктарга (альфа активдүүлүгүнө) карай жылышынын бар экендигин көрсөттү, бул тета активдүүлүгүнүн деңгээлинин тийиштүү түрдө төмөндөшү менен билдирет жана бул процесс эффективдүү коррекциялоо жана оптималдаштыруу мүмкүнчүлүгүн көрсөтөт.

Негизги сөздөр: ЭЭГ, адаптация, ЭЭГ боюнча адаптивдик биобашкаруу, гипоксиялык көнүгүүлөр, борбордук нерв системасы.

Abstract. The article presents the results of studies on the combined effects on the human body of adaptive biofeedback methods by EEG and hypoxic therapy, which make it possible to quickly optimize a person's functional state by triggering adaptive mechanisms during hypoxia and reoxygenation. The combined use of these methods is proposed to optimize the

functional state of a person through nonspecific activation of the central nervous system. The purpose of the research was to evaluate the combined use of adaptive biofeedback methods by EEG and hypoxic therapy to optimize the functional state of a person. The analyze EEG parameters a computer electroencephalograph-analyzer EEGA-21/26 "Encephalan-131-03" from Medicom MTD (Russia) was used. For all persons, EEG was simultaneously recorded from 21 leads according to the international 10-20 system. An advanced analysis of the large spectral power of the main brain rhythms and an analysis of functional brain asymmetry were used. The research results showed the presence of a shift in brain rhythms in adaptive biofeedback training based on EEG in 90% of persons towards high frequencies (alpha activity) with a corresponding decrease in the level of theta activity, which indicates effective correction and optimization of the functional state of the central nervous system in persons.

Key words: EEG, adaptation, adaptive biofeedback, hypoxic training, central nervous system.

Формирование дизрегуляторных расстройств центральной нервной системы (ЦНС) происходит при попадании человека в дискомфортные условия среды. При таких функциональных состояниях особенно востребованными являются все виды вмешательств, направленные на своевременное возвращение организма к оптимальному состоянию. И здесь не всегда эффективно медикаментозное лечение, так как зачастую оно оказывается «грубым», имеет побочные эффекты, вызывает привыкание и к тому же снимает болезненные симптомы, не устраняя их природы. Поэтому на первый план выступают немедикаментозные методы системного воздействия, направленные на предотвращение и коррекцию функциональных нарушений в организме человека. Из-за растущей потребности в таких средствах их разработка и внедрение нередко опережают научно обоснованные представления о механизмах осуществляемого воздействия характере и особенностях оптимизируемых состояний [1].

Важную роль в адаптационных перестройках ФС ЦНС, сопровождающихся изменением частотного спектра ЭЭГ, играют факторы окружающей среды (относительная социальная изоляция, относительная сенсорная недостаточность, гиподинамия и др.). В ряде исследований показано, что даже кратковременная

изоляция и перцептивная депривация приводят к снижению средней частоты альфа-ритма затылочной области головного мозга [2]. Степень снижения частоты альфа-ритма зависит от строгости и продолжительности изоляции. Чем дольше изоляция, тем ниже частота альфа-ритма. Считается, что перестройка частотного спектра ЭЭГ является результатом нарушений корково-подкорковых взаимоотношений, изменений тонуса и возбудимости коры головного мозга [3]. Смещение частотного спектра ЭЭГ в сторону более низких частот указывает на снижение ФС мозга [4]. Доминирование тета- и дельта-активности на ЭЭГ совпадает со снижением точности дифференцировки, а также с нарушением участия механизма экстраполяции в двигательном ритмическом стереотипе [5]. Появление в ЭЭГ большого числа медленных волн (тета и дельта) [6] развивается вследствие уменьшения активирующего влияния со стороны неспецифической системы [7].

Однако наличие в ЭЭГ медленных волн не всегда является показателем торможения в коре, а может быть «отражением возбуждения, развивающегося на каком-то ином исходном уровне функционирования мозга» [8]. Возможно, что существуют разные механизмы снижения доминирующей частоты альфа-ритма, и что лишь один из них связан с измене-

нием уровня активации. Таким образом, комплекс экстремальных факторов высокогорья (природных и социальных) вызывает перенапряжение отдельных функциональных систем организма, снижает устойчивость саморегуляционной системы мозга и в ряде случаев приводит к срыву ВВД. Выраженные функциональные нарушения ЦНС чаще всего возникают у лиц со слабой нервной системой. По своей этиологии и характеру функциональных нарушений расстройства, возникающие у лиц при адаптации в горах, не являются типичными неврозами, а относятся к неврозоподобным адаптационным нарушениям [9]. Впервые ЭЭГ-исследования по определению возможности применения методов адаптивного биоуправления в различных условиях среды [10], в горах с целью немедикаментозной коррекции функционального состояния головного мозга у жителей высокогорья с применением адаптивного биоуправления по ЭЭГ [11] и гипокситерапии у горцев, а также у неврологических больных проводились Г.С. Джунусовой [12].

Цель: оценить сочетанное применение методов адаптивного биоуправления по ЭЭГ и гипокситерапии для оптимизации функционального состояния человека.

Материал и методы исследования. Проведены ЭЭГ-исследования по сочетанному использованию адаптивного биоуправления по ЭЭГ с гипоксическими тренировками (с использованием гипоксических смесей с 15-13% содержанием кислорода) у 16 практически здоровых мужчин в возрасте от 18 до 35 лет (Рис.1). Для анализа ЭЭГ-параметров использовался компьютерный электроэнцефалограф-анализатор ЭЭГА-21/26 "Энцефалан-131-03" фирмы "Медиком МТД" (Россия). У всех испытуемых одновременно регистрировали ЭЭГ от 21 отведения по международной системе 10-20. Применялся расширенный анализ спектральной мощности основных ритмов мозга и анализ функциональной асимметрии мозга.

Результаты и обсуждение. Исследования показали, что на спектральную мощность альфа-ритма влияет степень гипоксии, которая может увеличивать у части испытуемых (41%) степень альфа-синхронизации, а у 59% испытуемых снижать степень синхронизации, т.е. наоборот повышать процессы десинхронизации альфа-ритма (рис. 2.).

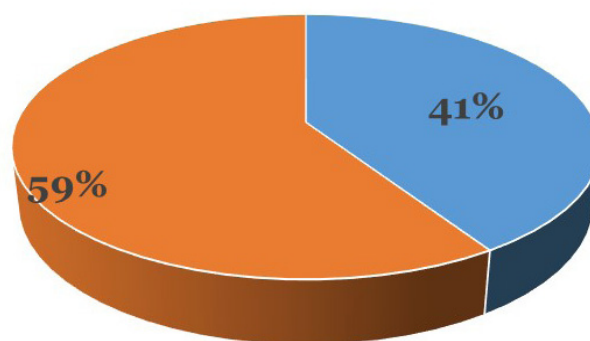
ЭЭГ-активность при этом была выше в правом полушарии в затылочных, теменных и лобных зонах коры больших

Рис. 1. Комбинированное использование адаптивного биоуправления по ЭЭГ и гипоксических тренировок испытуемых 18-35 лет.

полушарий, что доказывает, что гипоксия, процессы внимания и тревожность поддерживаются альфа-десинхронизацией и что усиление спектральной мощности альфа-активности служит основой для усиления поддержания внимания и снижению уровня тревожности. Также особо хочется подчеркнуть, что правое полушарие отвечает за формирование адаптивных процессов, усиливая активность именно в нем. Человеческий мозг получает всю сенсорную и когнитивную информацию постепенно для выживания

и адаптации, поэтому непроизвольное внимание осуществляет отбор наиболее актуальной системы информации. В обработке этой информации, возможно, участвуют две разные нейронные системы: эндогенная или произвольная система и экзогенная (автоматическая) система, расположенные в лобных височно-теменных долях, как и эндогенная и экзогенная – в затылочных областях коры головного мозга. Такие процессы происходят у подростков и такие же процессы происходят у взрослых испытуемых поэтапно [13].

Рис. 2. Распределение синхронной и десинхронной ЭЭГ-активности у испытуемых 18-35 лет.

В случае достаточности резервов основных систем, способных поддерживать жизнедеятельность организма на должном уровне, с взрослением постепенно осуществляются приемлемые функциональные перестройки, направленные на формирование устойчивой адаптации. Управление адаптацией при гипоксии в горах является сложной задачей, поэтому использование периодической нормобарической интервальной гипоксической тренировки намного выгоднее, так как позволяет четко дозировать гипоксию, запуская адаптационные механизмы при недостатке кислорода и реоксигенации, сопровождающейся неспецифической активацией механизмов антиоксидантной защиты.

Использование такой комбинации методов (адаптивного биоуправления по ЭЭГ и гипоксических тренировок) повышает неспецифическую активацию центральной нервной системы и позволяет снизить силу влияния каждого из них во избежание неблагоприятных осложнений и достижения максимального позитивного воздействия (рис. 3.). Сочетанное использование указанных методов рекомендуется в строго индивидуальном режиме с целью направленного регулирования гипоксической переносимости, ускорения адаптации, нормализации эмоциональной сферы и защиты от психологического стресса, повышения физической работоспособности и профилактики переутомления (рис. 4,5).

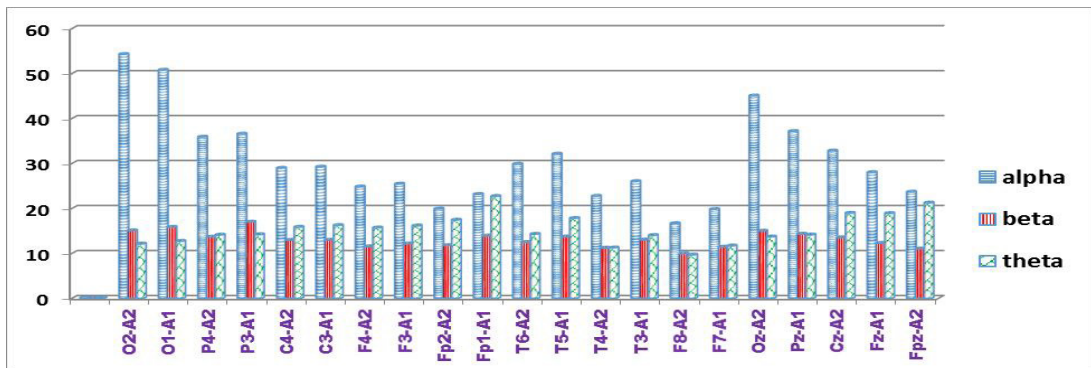

Рис. 3. Спектральная мощность основных ритмов ЭЭГ при выдыхании 15-13% содержанием кислорода гипоксических смесей при тренингах адаптивного биоуправления

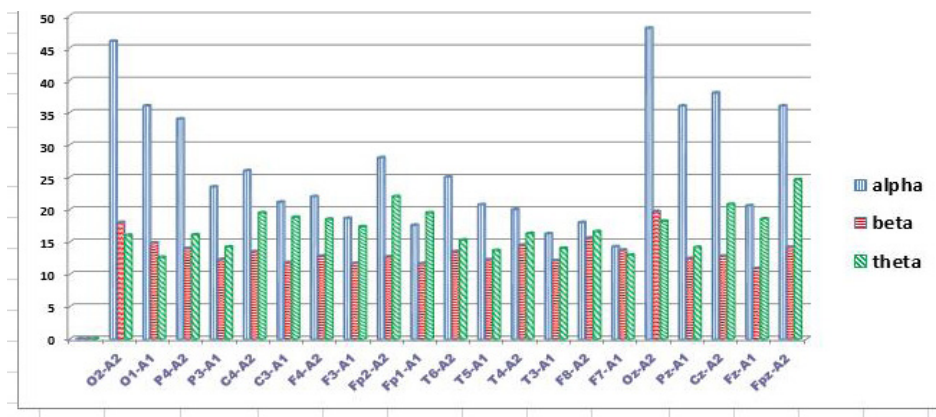

Рис. 4. Спектральная мощность основных ритмов ЭЭГ после сочетанного использования гипоксических тренировок и адаптивного биоуправления

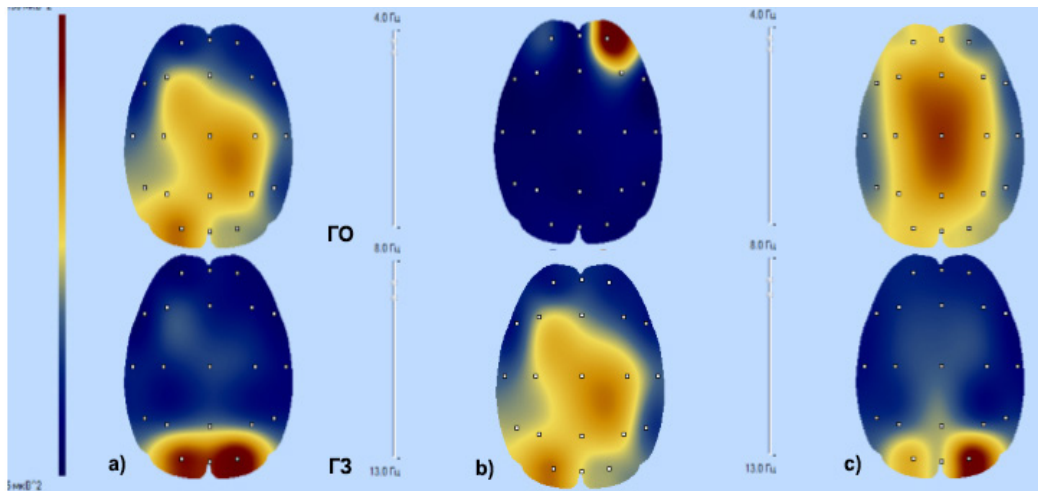

Рис. 5. Индивидуальные спектрограммы у испытуемых 18-35 лет: а – норма; б – высокая СМ в правой лобной и теменно-затылочных областях коры; с – диффузное повышение СМ по всей области коры головного мозга. ГЗ – при закрытых глазах; ГО – при открытых глазах

Исследования по сочетанному воздействию на организм человека гипоксических тренировок с 15-13% содержанием

гипоксических смесей с адаптивным биоуправлением показали, что в случае достаточности резервов основных систем,

способных поддержать жизнедеятельность организма на должном уровне, с взрослением постепенно осуществляются приемлемые функциональные перестройки, направленные на формирование устойчивой адаптации. Управление адаптацией при гипоксии в горах является сложной задачей поэтому использование периодической нормобарической интервальной гипоксической тренировки намного выгоднее, так как позволяет четко дозировать гипоксию, запуская адаптационные механизмы при недостатке кислорода и реоксигенации, сопровождающейся неспецифической активацией механизмов антиоксидантной защиты. Использование такой комбинации методов (адаптивное биоуправление по ЭЭГ и гипоксических тренировок) повышает неспецифическую активацию центральной нервной системы и позволяет снизить силу влияния каждого из них во избежание неблагоприятных осложнений и достижения максимального позитивного воздействия. Сочетанное использование указанных методов рекомендуется в строго индивидуальном режиме с целью направленного регулирования гипоксической переносимости, ускорения адаптации, нормализации эмоциональной сферы и защиты от психологического стресса, повышения физической работоспособности и профилактики переутомления.

Адаптивное биоуправление по ЭЭГ – метод произвольной регуляции функционального состояния центральной нервной системы с помощью биологически обратной связи [14], позволяющий направленно изменять уровень психоэмоционального напряжения. ЦНС через систему прямых и обратных связей с вегетативной нервной системой способна менять уровень функционирования внутренних систем организма, а через них и характер адаптации, что дало возмож-

ность использования метода для направленных перестроек структуры межцентральных взаимоотношений основных ритмов мозга у горцев [11], в основе которой лежит поддержание устойчивых связей как в норме, так и при патологии [8].

До настоящего времени недостаточно четко разработана тактика применения произвольной регуляции ЭЭГ при определенных заболеваниях с учетом индивидуальной структуры нейродинамики мозга, так как все компоненты ЭЭГ находятся в определенной взаимосвязи. Кроме этого, имеется тесная связь характера структуры взаимодействия компонентов ЭЭГ с индивидуальными особенностями механизмов саморегуляции мозга с пластичностью и устойчивостью нейродинамических процессов.

Установлено, что наиболее эффективны сеансы биоуправления с биологически обратной связью по альфа- и тета-активности. Это объясняется тем, что указанные ритмы образуют «функциональные ядра» в структуре взаимодействия ритмики мозга и отражают состояние основных регулирующих систем мозга.

Результаты исследований показали, что тренировки адаптивного биоуправления по ЭЭГ, направленные на перестройку и формирование новых межцентральных взаимосвязей в основных системах организма и, в ЦНС, в частности, являются условием, способствующим повышению устойчивости механизмов саморегуляции и нормализации состояний. Наличие сдвига ритмов в тренингах адаптивного биоуправления по ЭЭГ у 90% испытуемых в сторону высоких частот (альфа-активности) с соответствующим снижением уровня тета-активности свидетельствует об эффективной коррекции и оптимизации функционального состояния ЦНС у испытуемых.

Литература:

1. Балыкин М.В., Каркобатов Х.Дж. Системные и органичные механизмы кислородного обеспечения организма в условиях высокогорья. Российский физиологический журнал. 2012; 1:127-136.
2. Zubek J.P., G. Welch Electroencephalographic changes after prolonged senses and perceptual deprivation. Science.1963; 4:1209-1250.
3. Бундзен П.В., Каплуновский А.С. Принципы самоорганизации структурно-функциональных систем мозга и механизмы памяти. Проблемы физиологии и патологии ВНД. Медицина. 1974; 80-108.
4. Стеклова Р.П., Рузиахунова М.М. Соотношение электроэнцефалограммы и условно-двигательных реакций при утомительных физических нагрузках. Функциональное состояние мозга. 1975; 33-39.
5. Соколов Е.Н., Стеклова Р.П. Динамика импульсной активности нейронов мозга кролика в условиях гипоксии. Функциональные состояния мозга. 1975; 204-221.
6. Данилова Н.Н., Крылова А.А. Физиология ВНД. Ростов-на-Дону: 2001;274 с.
7. Мэгун Г. Бодрствующий мозг. 1965; 201-214.
8. Бехтерева Н.П. Нейрофизиологические аспекты психической деятельности человека.1974;160 с.
9. Святогор И.А., Моховикова И.А., Бекшаев С.С. Оценка нейрофизиологических механизмов дезадаптационных расстройств по паттернам ЭЭГ. Журнал ВНД;2005;178-188.
10. Сороко С.И., Трубачев В.В. Нейрофизиологические и психофизиологические основы адаптивного. 2010;607 с.
11. Джунусова Г.С., Курмашев Р.А. Функциональное состояние мозга при адаптивном биоуправлении у неврологических больных. Физиология человека. 2001; 70-74.
12. Джунусова Г.С., Курмашев Р.А. Использование адаптивного биоуправление по ЭЭГ для коррекции функционального состояния неврологических больных. Физиология человека. 2002; 28.
13. Джунусова Г.С., Курмашев Р.А. Характер изменений биоэлектрической активности головного мозга у лиц, занимающихся операторским трудом в условиях высокогорной гипоксии. Физиология человека.1997. 52-57.
14. Сороко С.И., Курмашев Р.А., Джунусова Г.С., Перестройки алгоритмов взаимодействия волновых компонентов ЭЭГ у лиц с разными типами механизмов саморегуляции мозга при адаптации к высокогорью. Физиология человека. 2002; 13-23.
15. Сороко С.И., Джунусова Г.С. Перестройки суммарной электрической активности коры и подкорковых структур мозга кролика при экспериментальной гипоксии. Физиология человека. 2003;5-12.
16. Джунусова Г.С., Сатаева Н.У., Ибраимов С.Б., Карыпова Б.К. Адаптация центральной нервной системы человека в условиях высокогорья. Известия НАН КР. 2022;116-120.
17. Сороко С.И., Трубачев В.В. Нейрофизиологические и психофизиологические основы адаптивного. 2010; 607.

ЭКОНОМИКА ECONOMY

УДК: 656.025:004

РОЛЬ ТРАНСПОРТА КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В РАМКАХ СОТРУДНИЧЕСТВА
ЕВРАЗИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЮЗА (ЕАЭС)Джаманкулов А.С.
кандидат экономических наукЕВРАЗИЯ ЭКОНОМИКАЛЫК БИРИМДИГИНИН (ЕАЭБ) КЫЗМАТТАШТЫГЫНЫН
АЛКАГЫНДА КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ТРАНСПОРТУНУН РОЛУЖаманкулов А. С.
экономика илимдеринин кандидатыTHE ROLE OF TRANSPORTATION OF THE KYRGYZ REPUBLIC
IN THE FRAMEWORK OF EURASIAN ECONOMIC UNION (EEAEC) COOPERATIONDzhamankulov A. S.
Ph. Economics

*Научно-исследовательский институт экономики при КЭУ им. М. Рыскулбекова
М. Рыскулбеков атындагы КЭУга караштуу экономика илим-изилдөө институту
Scientific Research Institute of Economics of the M. Ryskulbekov KEU*

Аннотация. В данной статье проводится всесторонний анализ интеграционных процессов и динамики развития региональной экономики с особым акцентом на транспортный сектор Кыргызской Республики. Учитывая стратегически важное географическое положение Кыргызстана на пересечении торговых путей между Азией и Европой, исследуется его ключевая роль в обеспечении эффективной логистики и свободного движения товаров в рамках Евразийского экономического союза (ЕАЭС). Статья подробно рассматривает транспортные возможности Кыргызстана, включая развитие транспортной инфраструктуры, таможенное регулирование и меры по упрощению транзитных процедур.

Особое внимание уделяется оценке влияния кыргызского транспорта на экономическую интеграцию стран-участниц ЕАЭС, а также выявлению и анализу потенциальных препятствий и разработке стратегий их преодоления. Результаты проведенного исследования могут служить основой для формирования эффективной политики развития транспортного сектора, способствующей дальнейшему укреплению экономического сотрудничества в регионе.

Ключевые слова: транспортная инфраструктура Кыргызстана, транспортное сотрудничество в ЕАЭС, транспортные коридоры, транспортная логистика в ЕАЭС, глобализация, логистика.

Аннотация. Бул макалада Кыргыз Республикасынын Транспорт секторуна өзгөчө басым жасоо менен интеграциялык процесстерге жана региондук экономиканын

өнүгүү динамикасына ар тараптуу талдоо жүргүзүлөт. Азия менен Европанын ортосундагы соода жолдорунун кесилишиндеги Кыргызстандын стратегиялык маанилүү географиялык абалын эске алуу менен Евразия экономикалык биримдигинин (ЕАЭБ) алкагында натыйжалуу логистиканы жана товарлардын эркин кыймылын камсыз кылууда анын негизги ролу изилденет. Макалада Кыргызстандын транспорттук мүмкүнчүлүктөрү, анын ичинде транспорттук инфраструктураны өнүктүрүү, бажылык жөнгө салуу жана транзиттик жол-жоболорду жөнөкөйлөтүү чаралары кеңири каралат.

Кыргыз транспортунун ЕАЭБге катышуучу өлкөлөрдүн экономикалык интеграциясына тийгизген таасирин баалоого, ошондой эле потенциалдуу тоскоолдуктарды аныктоого жана талдоого жана аларды жеңүү стратегиясын иштеп чыгууга өзгөчө көңүл бурулат. Жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыктары региондогу экономикалык кызматташтыкты андан ары чыңдоого өбөлгө түзүүчү транспорт секторун өнүктүрүүнүн натыйжалуу саясатын калыптандыруу үчүн негиз болуп кызмат кылышы мүмкүн.

Негизги сөздөр: Кыргызстандын транспорттук инфраструктурасы, ЕАЭБдеги транспорттук кызматташтык, транспорттук коридорлор, ЕАЭБдеги транспорттук логистика, ааламдашуу, логистика.

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of integration processes and dynamics of regional economic development, with a special focus on the transport sector of the Kyrgyz Republic. Given Kyrgyzstan's strategically important geographical location at the crossroads of trade routes between Asia and Europe, its key role in ensuring efficient logistics and free movement of goods within the Eurasian Economic Union (EAEU) is examined. The article takes a detailed look at Kyrgyzstan's transport capabilities, including the development of transport infrastructure, customs regulation and measures to simplify transit procedures.

Particular attention is paid to assessing the impact of Kyrgyz transport on the economic integration of EAEU member states, as well as identifying and analyzing potential obstacles and developing strategies to overcome them. The results of the study can serve as a basis for the formation of an effective policy for the development of the transport sector, contributing to further strengthening of economic cooperation in the region.

Key words: transport infrastructure of Kyrgyzstan, transport cooperation in the EAEU, transport corridors, transport logistics in the EAEU, globalization, logistics.

Появление Евразийского экономического союза (ЕАЭС) стало следствием объективной необходимости восстановления экономических связей и производственных цепочек, которые были нарушены в результате исчезновения единого экономического пространства СССР.

Образовавшееся вскоре после распада Советского Союза Содружество Независимых Государств (СНГ) не справлялось с восстановлением социально-экономического единства стран-участниц, которое долгое время служило основой

хозяйственного развития бывших советских республик. На этом фоне успешные примеры поступательного движения навстречу формированию устойчивых, постоянно действующих общих процедур взаимного регулирования отдельных экономических процессов в рамках Европейского Союза (ЕС) и действовавшего на тот момент Североамериканского соглашения о свободной торговле (НАФТА) дополнительно подтверждали потребность в создании похожих интеграционных институтов на постсоветском пространстве [1, с.5].

С созданием Евразийского экономического союза (ЕАЭС) евразийская интеграция вышла на уникальный для всего постсоветского пространства уровень глубины регионального сотрудничества. Через наднациональный формат ЕАЭС интегрирующиеся страны стремятся качественно повысить роль региона в мировой экономике в условиях ужесточения глобальной конкуренции, фрагментации глобального производственного процесса и нарастания глобальных рисков.

В условиях, когда весь мир погружен в процессы глобализации, когда усиливаются международные и региональные экономические объединения, особое значение приобретает стратегия развития, предвидение грядущих изменений и реакции на происходящие события. В XXI веке активизировались интеграционные процессы в Евроатлантике, Латинской Америке и Азиатско-Тихоокеанском регионе: формируются новые и преобразуются устоявшиеся экономические объединения. Евразийский регион не является исключением. Пройдя путь от зоны свободной торговли через Таможенный союз и Единое экономическое пространство, в результате подписания Договора о Евразийском экономическом союзе (далее – ЕАЭС) на мировой арене 1 января 2015 года появился Евразийский экономический союз – международная организация региональной экономической интеграции, которая является субъектом международного права и имеет собственную систему институтов управления [2, с.10].

В рамках ЕАЭС обеспечивается свободное движение товаров, услуг, капиталов и рабочей силы. Государства – члены передали на уровень Союза ряд полномочий в ключевых отраслях экономики, включая таможенное регулирование, таможенно-тарифное и нетарифное регулирование, регулирования внешней торговли товарами с третьими сторонами, применения санитарных, ветеринар-

но-санитарных и карантинных фитосанитарных мер и др.

Евразийский экономический интеграционный проект оказался привлекательным для ближайших соседей. Еще до запуска ЕАЭС переговоры о вступлении начали Республика Армения и Кыргызская Республика.

Республика Армения стала членом ЕАЭС со 2 января 2015г. 12 августа 2015 г. к Евразийскому экономическому союзу присоединилась Кыргызская Республика. Это важнейшее событие не только для присоединившейся страны, но и для всех остальных членов Евразийского объединения. Оно стало долгожданным результатом развития стабильных взаимовыгодных добрососедских отношений, построенных на крепком фундаменте ментальной близости народов евразийского пространства.

Процесс присоединения Кыргызской Республики к евразийскому интеграционному проекту берет начало в 2011 г., когда Кыргызская Республика подала заявку на присоединение к функционирующему на тот момент Таможенному союзу «тройки», состоящего из Республики Беларусь, Республики Казахстан и Российской Федерации [1, с.3].

С 2012 г. начала функционировать рабочая группа по вопросу присоединения Кыргызской Республики к евразийскому проекту под руководством члена Коллегии (Министра) по интеграции и макроэкономике Евразийской экономической комиссии (далее-ЕЭК) Т.Д. Валовой, в которую вошли представители ЕЭК, государств-членов и Кыргызской Республики. Основная цель Рабочей группы заключалась в определении алгоритма присоединения Киргизии к проекту, комплексном анализе предстоящей работы по подготовке страны к членству в ЕАЭС, включая модернизацию таможенной инфраструктуры и приведение национального законодательства Республики в соответствие с правом союза.

Были внесены изменения и заново разработаны несколько десятков законов, постановлений Правительства Киргизии. Проведена масштабная работа по созданию таможенной инфраструктуры, включая оснащение пунктов пропуска, отладку информационных систем и др.

С созданием Евразийского экономического союза (ЕАЭС) евразийская интеграция вышла на уникальный для всего постсоветского пространства уровень регионального сотрудничества [4, с.24]. Через наднациональный формат ЕАЭС интегрирующиеся страны стремятся качественно повысить роль региона в мировой экономике в условиях ужесточения глобальной конкуренции, фрагментации глобального производственного процесса и нарастания глобальных рисков.

Сотрудничество в области транспорта и логистики является актуальной, но при этом недостаточно исследованной формой сотрудничества в ЕАЭС. Роль транспортно-логистической отрасли в евразийской экономической интеграции является центральной с точки зрения как внутри ЕАЭС, так и транзитом по его территории. Наличие развитой и современной транспортно-логистической инфраструктуры служит необходимым условием создания новых производств, роста инвестиций и мобильности трудовых ресурсов в ЕАЭС.

Транспортно-логистическая отрасль также может стать одним из основных драйверов развития ЕАЭС, создав благоприятные организационно-экономические условия для транзитных перевозок. Уникальное расположение ЕАЭС на перекрестке растущих объемов торговли «Восток-Запад» и «Север-Юг» является одной из фундаментальных предпосылок наращивания сухопутного транзита по территории ЕАЭС, конкурентным преимуществом которого уже сегодня является скорость перевозки, минимум таможенных формальностей в

рамках единой таможенной территории и мультимодальная опция доставки.

Однако, в существующем виде транспортно-логистический комплекс ЕАЭС не способен в полной мере обеспечить повышение эффективности транспортно-логистического сотрудничества и, как следствие, всей экономической составляющей евразийской интеграции и требует модернизации.

В Кыргызской Республике планируется строительство 23 логистических центров, основным видом деятельности которых будет хранение и переработка сельскохозяйственной продукции: хранение, калибровка и расфасовка овощей; планирование информационных ресурсов; разработка маршрутов; оптимизация вариантов хранения, погрузки, транспортировки товарно-материальных ценностей [4, с.12].

Активное участие в ЕАЭС открывает новые возможности для развития экономики Кыргызской Республики, укрепляя ее стабильность и повышая уровень жизни граждан. Сотрудничество в рамках союза станет ключом к новым перспективным направлениям развития для страны.

Кыргызская Республика стала лидером среди стран ЕАЭС по двум показателям в транспортной сфере, сообщается в данных Евразийской экономической комиссии. Отмечено, что в ЕАЭС растут объемы грузовых и пассажирских перевозок. В нашей стране в январе-феврале рост пассажирооборота составил 11,2 процента, на втором месте Россия с 10,6 процента. В целом в союзе этот показатель вырос на 10 процентов. На 0,9 процента увеличился грузооборот в странах ЕАЭС, при этом в Кыргызстане – на 8,8, на втором месте расположилась Беларусь с 1,6 процента. Экономика Кыргызстана, как и в любой стране, зависит от его транспортной инфраструктуры.

Объем внешней взаимной торговли Кыргызской Республики товарами, по предварительным данным, в январе - ок-

тябре 2023 г. составил 12 млрд 298 млн долларов США и по сравнению с соответствующим периодом прошлого года увеличился на 24,9 %. Экспорт составил 2 млрд 443,9 млн. долларов США и вырос на 29,6% за счет увеличения вывоза товаров, в основном, в страны вне СНГ в 3 раза. Импорт составил 9 млрд 854,1 млн. долларов США и по сравнению с соответствующим периодом прошлого года увеличился на 23,8%, за счет роста поступления из стран вне СНГ в 1,5 раза [1, с.5].

В структуре товарооборота республики на взаимную торговлю с государствами – членами ЕАЭС пришлось 27,6% в.т.ч. в экспорте – 40,7% в импорте – 24,4%. Объем взаимной торговли Кыргызской Республики с государствами-членами ЕАЭС в январе-октябре 2023 года составил 3 млрд 399,5 млн. долларов США и по сравнению с январем-октябрем 2022 года снизился на 15,2%. Из государств членов ЕАЭС наибольшая доля взаимной торговли республики пришлось на Россию (64,9%) и Казахстан (32,8%).

В экспортных поставках основную долю занимает Россия (59,7%) и Казахстан (38,6%), на Беларусь пришлось 1,7% поставок. В импортных поступлениях 67,1% занимает Россия, 30,4% – Казахстан, 2,4% – Беларусь. Анализ структуры экспортно-импортных операций по товарным группам позволяет спрогнозировать потребность в транспортных

средствах по видам транспорта и видам транспортных средств, в том числе в региональном аспекте, учитывая степень развития и загрузку транспортных коридоров.

В этой части цифровой трансформации транспорта главной задачей является обеспечение технологической связанности различных субъектов рынка при организации и осуществлении перевозок. Безусловно, необходимо масштабное внедрение интернет-технологий в транспортную отрасль, что обеспечит значительное улучшение качества перевозок и одновременно уменьшит затраты. Не менее важным фактором организации процесса перевозки является внедрение «сквозных цифровых технологий», обеспечивающих интеграцию коммуникационных механизмов между участниками процесса транспортировки, непосредственно транспортными средствами и системами управления инфраструктурой.

Вызванная глобализацией экономики интенсификация конкурентной битвы дает сильный толчок процессу развития транспортных перевозок. Принимая во внимание, что доминирующим видом транспорта в Кыргызстане является автомобильный, в перспективе главным направлением его развития остается удовлетворение потребностей населения в грузовых перевозках.

Таблица 1. Перевозки грузов всеми видами транспорта, млн. т

	2019	2020	2021	2022	2023
Транспорт, всего	39,0	30,0	34,2	44,3	51,0
в том числе:					
Железнодорожный (погрузка)	7023,1	7306,5	7660,5	8022,0	9372,8
Автомобильный	31,7	22,4	26,2	35,9	41,3
Трубопроводный транспорт, тыс. тонн	242,8	256,9	305,4	336,5	355,8
Водный транспорт, тыс. тонн	-	-	-	-	-
Воздушный транспорт, тыс. т	0,3	0,1	0,4	0,3	12,6

Источник: Социально-экономическое положение Кыргызской Республики. Месячная публикация. Январь-декабрь. Бишкек, 2023.

Динамика грузоперевозок Кыргызской Республики за 2019-2023 годы показывает спад в период пандемии (таб.1). Транспортно-логистические тенденции изменились и в мировом, и локальном масштабах в силу очевидных причин: закрытие границ стран, изоляция населения, массовое закрытие торговых точек, снижение спроса и покупательной способности. Динамика грузооборота показывает стабильный рост за анализируемый период, но последние 2 года был спад в связи с пандемическими причинами [3, с.7]. Это также говорит о различных преградах, ограничениях на пути отечественных перевозчиков, которые не стремятся освоить вновь открытые рынки. Отечественные перевозчики имеют меньше представительств в странах ЕАЭС, чем другие страны-члены и не имея гарантий безопасного продвижения по территориям стран союза, не могут рисковать.

Анализ грузооборота показал, что как объем перевозок, так и общий грузооборот всех видов транспорта с начала 2019г. стал снижаться с 2913,6 млн.ткм до 2428,7 млн. ткм в 2020 г., до 2525,1 млн. ткм в 2023 году. Наибольший объем грузооборота приходится на автомобильный транспорт. В 2019 г. он составлял 63,2%, в 2020 г. – 52,4%, в 2021 г. – 51,4%, в 2022 г. – 58,1%, а в 2023 г. – 55,4% от общего грузооборота [3, с.9]. Динамика показывает постоянное снижение доли грузооборота автомобильного транспорта и рост доли железнодорожного и трубопроводного транспорта. Так, в 2019 г. доля железнодорожного транспорта составляла 29,8%, в 2020 г. – 38,6%, в 2021 г. – 38,2%, в 2022 г. – 40,5%, в 2023 г. – 43,0. Доля воздушного транспорта существенно снизилась, в 2019 г. она составляла 0,3 %, а в 2022 г. – 0,7%, в 2023 г. выросла на – 9,1%. (таблица 2).

Таблица 2. Грузооборот всеми видами транспорта, млн. ткм

	2019	2020	2021	2022	2023
Транспорт, всего	2 913,6	2 428,7	2620,4	2 497,1	2 525,1
в том числе:					
Железнодорожный	870,4	937,5	1 003,1	1013,8	1086,3
автомобильный	1 841,9	1 275,4	1 348,4	1451,1	1 400,5
трубопроводный	-	-	-	-	-
водный	-	-	-	-	-
воздушный	8,5	7,2	20,7	17,7	231,1

Источник: Социально-экономическое положение Кыргызской Республики. Месячная публикация. Январь-декабрь. Бишкек, 2023.

Основная роль в перевозках пассажиров, как и грузов, принадлежит автомобильному транспорту. Если в 2020 г. автобусами было перевезено 87,3% пассажиров, в 2021 г. – 87,2%, в 2022 г. – 86,4%, то в 2023 г. – 87,4%. Следует отметить популярность перевозок пассажиров такси. Начиная с 2019 г. этот показатель постоянно растет и

уже в 2023 г. он составил 39,3 млн.чел. 3,0 раза превысил уровень 2019 г. Таких темпов роста объемов перевозок не имеет ни один вид как пассажирского, так и грузового транспорта. Перевозки пассажиров другими видами транспорта, такими как железнодорожный, водный и воздушный на несколько порядков ниже (таблица 3).

Таблица 3. Перевозка пассажиров всеми видами транспорта, млн. пассажиров

	2019	2020	2021	2022	2023
Транспорт, всего	756,6	422,0	504,2	526,9	574,7
в том числе:					
Ж/д, тыс.чел.	360,5	72,4	255,2	268,7	247,1
Автобусы	682,4	368,6	440,0	455,7	502,2
Троллейбусы	36,3	21,8	30,7	34,8	31,6
Такси, тыс.чел.	36424,9	31116,7	32400,0	34806,1	39375,5
Воздушный, тыс.чел.	1095,0	436,8	847,8	1240,4	1292,0

Источник: Социально-экономическое положение Кыргызской Республики. Месячная публикация. Январь-декабрь 2023.

Углубление интеграционных процессов и увеличение объемов международной торговли, требует благоприятных условий для беспрепятственного пропуски транзитных грузов и пассажиропотоков, связанных с обеспечением межгосударственных экономических и культурных связей. В Центральной Азии создание транзитных транспортных систем, выход на мировые транспортные

артерии в.т.ч. морские коммуникации, являются общей актуальной проблемой транспортного ведомства нашей страны. Наше государство придает важное значение возрождению и формированию традиций Шелкового пути, в том числе и в рамках развития евроазиатского транзита. Принимаются активные меры по формированию маршрутов Великого Шелкового пути [3, с.12].

В этом плане необходима разработка научно-обоснованной теории об актуальности, необходимости и эффективности строительства трансконтинентальной железнодорожной магистрали, определение доли вклада в экономику нашего государства, развитие транспортных инфраструктур, политико-экономическая роль международной магистрали в развитии международных перевозок грузов и пассажиров.

Создание нового транспортного коридора Евразийской трансконтинентальной железнодорожной магистрали, объединяющей тихоокеанские порты с Персидским заливом, Западной и Южной Европой и Средиземноморьем, проходящей через Кыргызстан, требует разработки модели стратегии развития как трансконтинентальной магистрали.

Реализация данного проекта и научного исследования будет обусловлена необходимостью разработки современной методологии управления, тенденции развития грузовых, пассажирских и контейнерных перевозок. Соответственно будут выстроены финансово-экономические и технологические отношения между ними. Государственная транспортная политика должна глубоко пересмотреться, нормативно-правовые базы должны совершенствоваться с учетом требований мировой транспортной политики, которая должна отвечать современным условиям мирового хозяйствования. Ос-

новы правового регулирования транспортной деятельности международного железнодорожного проекта (магистрали) должны быть закреплены в законодательных актах стран Центральной Азии, Западной и Южной Европы [6, с.9]. Глубокое научное исследование данной проблемы будет определять экономический и социальный эффект данного проекта, с учетом освоения и использования природных ресурсов стран Центральной Азии.

Реализация проекта железной дороги Китай-Кыргызстан-Узбекистан активно ведется с 2022 года. Общая протяженность магистрали составит около 450 км, из них 280 км пройдет по территории Кыргызстана. На линии предусмотрено 18 станций, более 80 мостов, более 40 тоннелей. Согласно предварительным прогнозам, дорога позволит сократить путь из Восточной Азии в страны Ближнего Востока и Южной Европы почти на 900 км и семь-восемь дней. Потенциальный объем грузоперевозок оценивается в 12-15млн.тонн в год.

Углубление и расширение интеграции в рамках ЕАЭС и в дальнейшем будет рассматриваться как средство достижения стабильного развития, всестороннего технологического обновления, кооперации, повышения конкурентоспособности экономик государств – членов ЕАЭС и повышения уровня жизни их населения.

Литература:

1. Договор о Евразийском экономическом союзе (заключен в г. Астане 29.05.2014) - М. 2014-680 с
2. Основные направления развития дорожной отрасли на 2016-2025 годы, утвержденные Постановлением Правительства КР от 1 июля 2016 года № 372. [Электронный ресурс]. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/98583?cl=ru-ru>.
3. Социально-экономическое положение Кыргызской Республики. Месячная публикация. Январь-декабрь. Бишкек, 2023. [Электронный ресурс]. URL: <http://stat.kg/ru/statistics/transport-i-svyaz/>
4. Конкурентоспособность логистики и транспорта в Кыргызской Республике. Публикация Европейской экономической комиссии ООН, 2020 год. [Электронный ресурс]. URL: <https://unece.org/fileadmin/>

5. Концепция развития автомобильного транспорта Кыргызской Республики на 2020-2024 годы от 15 января 2020 года № 7. [Электронный ресурс]. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/200412>.

6. Решение Коллегии Евразийской экономической комиссии от 30.06.2015 № 68 «Об утверждении перечня товаров и ставок, в отношении которых в течение переходного периода Кыргызская Республика применяет ставки ввозных таможенных пошлин, отличные от ставок пошлин, установленных Единым таможенным тарифом Евразийского экономического союза»

ЭКОЛОГИЯ ECOLOGY

УДК: 504.73.05

**ШЕКАФТАР ШААРЧАСЫНДАГЫ ООР МЕТАЛЛДАРДЫН “ТОПУРАК-ӨСҮМДҮК”
СИСТЕМАСЫНДА ТОПТОЛУШУ ЖАНА БӨЛҮШТҮРҮЛҮШҮ****Жакыпбекова Атыргүл Талиповна**

улук окутуучу,

Ош мамлекеттик университети

Токторалиев Биймырза Айтиевич

б.и.д., профессор, КР УИАнын академиги

**НАКОПЛЕНИЕ И РАСПРЕДЕЛЕНИЕ ТЯЖЕЛЫХ МЕТАЛЛОВ
В СИСТЕМЕ «ПОЧВА-РАСТИТЕЛЬНОСТЬ» п.г.т. ШЕКАФТАРА****Жакыпбекова Атыргүл Талиповна**

старший преподаватель,

Ошский государственный университет

Токторалиев Биймырза Айтиевич

д.б.н., профессор, академик НАН КР

**ACCUMULATION AND DISTRIBUTION OF HEAVY METALS
IN THE SOIL-VEGETATION SYSTEM OF SHEKAFTARA****Zhakypbekova Atyrgul Talipovna**

Osh State Universit Senior

Lecturer

Toktoraliiev Biimirza Aitievich

Doctor of Biology, Professor

academician of the NAS KR

Аннотация. Топурактагы, өсүмдүктөрдөгү жана помидор, бадыран, сарымсактын мөмөлөрүндөгү сегиз оор металлдын сандык курамы изилденген. Изилдөөнүн объектиси Шекафтар шаарчаларындагы помидор, бадыран, сарымсак жана ошол өсүмдүк өстүрүлгөн топурак болгон. Топурак жана өсүмдүк үлгүлөрүндө беш оор металлдар аныкталган: Pb, Cu, Zn, Cr, Cd. Алынган маалыматтар боюнча изилденген кыртышта коргошундун, жездин жана кадмийдин көп экендиги аныкталган.

Ошол эле учурда бул металлдардын концентрациясы помидор, бадыран, сарымсак өсүмдүктөрүндө ашып кеткен. Ошентип, помидор, бадыран, сарымсак өсүмдүктөрүнүн булгануусуна эң чоң салымды цинк жана коргошун концентрациясы тиешелүүлүгүнө жараша 12,4 жана 8 мг/кг. Жез менен хромдун концентрациясы тиешелүүлүгүнө жараша 1,3 жана 0,3 мг/кг, кадмий - 0,56 болгон. Коргошундун концентрациясы да бул өсүмдүктөрдө жогору - 0,6 мг/кг 0,5, кадмий - 8 эсеге - 0,26 мг/кг менен 0,03 ЖБК дан жогору. Ал эми анализдердин жыйынтыгында цинктин концентрациясы 7 эсеге, жездин концентрациясы 6 эсеге ашып кеткендигин көрсөттү. Ошондой эле помидор, бадыран, сарымсак өсүмдүктөрүндө жана мөмөлөрүндө оор металлдардын орточо камтылышынын топурактагы орточо мазмунуна карата катышы катары биоаккумуля-

ляцияны (биологиялык топтоо коэффициентин) эсептеп чыктык. Жүргүзүлгөн анализдерге ылайык, жез менен цинктин эң көп топтолушу бадыран, сарымсак өсүмдүктөрдө, ал эми кадмийдин помидор жемиштеринде байкалганы аныкталган.

Изилденүүчү аймактагы биологиялык топтоо коэффициентинин элементтеринин ар бири үчүн төмөндөө иретинде төмөнкү катарды түзөт: Помидор $Cd > Cu > Zn > Pb$; Өсүмдүктөр $Cu > Zn > Pb > Cr > Cd$.

Негизги сөздөр: концентрация, биоаккумуляция, топурак, оор металлдар, жез, кадмий, коргошун, цинк, коэффициент, кыртыш.

Аннотация. Изучен количественный состав восьми тяжелых металлов в почве, растениях и плодах томата, огурца и чеснока. Объектом исследования стала почва, на которой выращивались томаты, огурцы, чеснок и другие сельскохозяйственные культуры в городах Шекафтар.

В пробах почвы и культуры определяли пять тяжелых металлов – Pb, Cu, Zn, Cr, Cd. По полученным данным в исследуемой почве было выявлено высокое содержание свинца, меди и кадмия. В то же время концентрация этих металлов была превышена у растений томата, огурца и чеснока. Так, наибольший вклад в загрязнение растений томата, огурца и чеснока вносят концентрации цинка и свинца 12,4 и 8 мг/кг соответственно.

Концентрация меди и хрома составило 1,3 и 0,3 мг/кг, соответственно, кадмия – 0,56. Концентрация свинца также выше в этих растениях - 0,6 мг/кг при 0,5, кадмия - в 8 раз выше 0,03 мг/кг при 0,26 мг/кг.

Также анализы показали, что и концентрация цинка превышена в 7 раз, концентрация меди в 6 раз.

Также нами была рассчитана биоаккумуляция (коэффициент биологического накопления) как отношение среднего содержания тяжелых металлов на растениях и плодах томатов к их среднему содержанию в почвах. По проведенным анализам было выявлено, что наибольшее накопление меди и цинка отмечено на растениях, а кадмия плодах томатов. Для каждого из элементов коэффициента биологического накопления на исследуемой территории в порядке уменьшения образует следующие ряды: Томаты $Cd > Cu > Zn > Pb$; Растения $Cu > Zn > Pb > Cr > Cd$.

Ключевые слова: концентрация, биоаккумуляция, почва, тяжелые металлы, медь, кадмий, свинец, цинк, коэффициент.

Abstract. The quantitative composition of eight heavy metals in the soil, plants and fruits of tomato, cucumber and garlic was studied. The object of the study was the soil on which tomatoes, cucumbers, garlic and other crops were grown in the cities of Shekaftar. Five heavy metals were determined in soil and crop samples: Pb, Cu, Zn, Cr, Cd. According to the data obtained, a high content of lead, copper and cadmium was revealed in the studied soil. At the same time, the concentration of these metals was exceeded in tomato, cucumber and garlic plants. Thus, the greatest contribution to the contamination of tomato, cucumber and garlic plants comes from concentrations of zinc and lead of 12.4 and 8 mg/kg, respectively. The concentration of copper and chromium was 1.3 and 0.3 mg/kg, respectively, cadmium - 0.56. The concentration of lead is also higher in these plants - 0.6 mg/kg at 0.5, cadmium - 8 times higher than 0.03 mg/kg at 0.26 mg/kg. The analyzes also showed that the concentration of zinc was exceeded by 7 times, the concentration of copper by 6 times. We also calculated bioaccumulation (biological accumulation coefficient) as the ratio of the average content of heavy metals on tomato plants and fruits to their average content in soils. According to the

analyses, it was revealed that the greatest accumulation of copper and zinc was observed on plants, and cadmium in tomato fruits. For each of the elements of the biological accumulation coefficient in the study area, in decreasing order, it forms the following series: Tomatoes $Cd > Cu > Zn > Pb$; Plants $Cu > Zn > Pb > Cr > Cd$.

Key words: concentration, bioaccumulation, soil, heavy metals, copper, cadmium, lead, zinc, coefficient.

Киришүү. Дүйнөнүн дээрлик бардык аймактарында адамдын антропогендик ишмердүүлүгү менен байланышкан экологиялык абалдын кескин начарлашы керектелүүчү тамак-аштын сапатына таасирин тийгизүүдө. Белгилүү болгондой, потенциалдуу зыяндуу химиялык заттардын 60тан 80%га чейин адам организмине тамак-аш менен кирет.

Химиялык жана биологиялык заттар тамак-аш азыктарына биологиялык чынжыр боюнча кирип, чогулат, бул бир жагынан тирүү организмдер менен аба, суу жана топурак, экинчи жагынан азыктүлүк чынжырынын, анын ичинде организмдин бардык этаптарынын ортосундагы заттардын алмашуусун камсыз кылат.

Өнөр жайдын, энергетикалык жана транспорттук коммуникациялардын тез өнүгүшүнө, тоо-кен өндүрүшүнүн интенсивдүүлүгүнө, айыл чарбасын активдүү химиялаштырууга байланыштуу жаратылыш чөйрөсүнүн жана биринчи кезекте кыртыштын жана өсүмдүктөрдүн булганышынын деңгээли кескин өсүүдө. Топурак бетине техногендик мүнөздөгү оор металлдар түшүп, алардын мындан аркы тагдыры анын химиялык жана физикалык касиеттеринен көз каранды.

Топурактан алар өсүмдүктөргө сиңип, андан кийин тамак-ашка айланат. Техногендик жактан өзгөртүлгөн топурактарда оор металлдардын таралыш коркунучу боюнча пестициддерден төмөн жана көмүр кычкыл газы, күкүрт сыяктуу белгилүү булгоочу заттардан бир кыйла озуп кеткени аныкталган. Келечекте алар атомдук электр станцияларынын калдыктарынан жана катуу таштандылардан да коркунучтуу болуп калышы мүмкүн. Металлдардын булганышы

алардын өнөр жай өндүрүшүндө кеңири колдонулушу менен байланыштуу. Топурак оор металлдардын, анын ичинде атмосферадан жана суу аркылуу кирген негизги чөйрө болуп саналат. Кыргызстанда жер кыртышынын оор металлдар менен булганышынын негизги булактары болуп калдык сактагычтар, тоо-кен жана кайра иштетүү өнөр жайлары, ТЭЦ, транспорт ж.б. Ушуга байланыштуу техногендик жактан бузулган топурактардын оор металлдар менен булганышы, өзгөчө ири шаарлардагы, кен казылып жаткан жерлердеги жана өнөр жай борборлорунун ушунун баары республикадагы курч экологиялык көйгөйлөрдүн бири болуп калды.

Иштин максаты – помидор, бадыран, сарымсакты мисал катары колдонуу менен топурак-өсүмдүк системасында оор металлдардын топтолуу жана таралуу процесстерин изилдөө.

Материалдар жана ыкмалар. Изилдөө үчүн материалдар Шекафтар шаарчасында өстүрүлгөн помидор, бадыран, сарымсакты талаа изилдөөлөрүнүн жүрүшүндө тандалып алынган.

Изилдөөнүн объектиси: Шекафтар шаарчасындагы өстүрүлгөн топурак, помидор, бадыран, сарымсак.

Талдоо үчүн жашыл масса, анын ичинде өсүмдүктүн бардык органдары тандалып алынган. Бул өсүмдүк органдары арасында металлдардын бөлүштүрүлүшү бирдей эмес болгондуктан, кыйла натыйжалуу мүнөздөмө алууга мүмкүндүк берет. Топурактан үлгү алуу үчүн негизги участкактор түзүлүп, анда кыртыштын үлгүлөрү конверттик ыкма менен тамыр катмарынын 25-30 см тереңдигине чейин алынып жана заманбап лабораторияда текшерилди.

Таблица 1. Маданий өсүмдүктөрдөгү оор металлдардын кармалуусу

Өсүмдүктүн аталышы	Оор металлдар (мг/кг)								Радионуклиддер (Бк/кг)		
	Zn	Pb	Cu	Sn	Cr	Ni	Mo	Cd	²³⁸ U	²³² Th	²²⁶ Ra
Бадыран (<i>Cucumis sativus</i>)	<u>118</u>	<u>85,8</u>	<u>72,3</u>	<u>72,2</u>	<u>73,1</u>	<u>97,9</u>	<u>90,1</u>	<u>72,6</u>	<u>132</u>	<u>117</u>	<u>135,5</u>
	70,3	54,9	61,7	69,0	60,2	68,3	78,8	81,7	62,6	92,4	109
Помидор (<i>Solanaceae</i>)	<u>125</u>	<u>91,3</u>	<u>65,2</u>	<u>90,7</u>	<u>70,2</u>	<u>94,1</u>	<u>90,1</u>	<u>90,1</u>	<u>90,6</u>	<u>160,6</u>	<u>156,5</u>
	93,1	95,9	56,1	99,6	71,8	85,4	92,6	90,7	91,5	98,4	191,1
Сарымсак (<i>sativum</i>)	<u>95</u>	<u>81,3</u>	<u>75,2</u>	<u>91,7</u>	<u>80,5</u>	<u>99,0</u>	<u>93,0</u>	<u>91,8</u>	<u>91,5</u>	<u>30,6</u>	<u>196,5</u>
	94,1	45,9	71,1	93,6	71,5	84,4	79,2	96,1	99,2	40,4	91,1

Топурак үлгүлөрүндө, өсүмдүктөрдө жана помидор, бадыран, сарымсакта оор металлдардын курамы атомдук абсорбция ыкмасы менен аныкталган. Үлгүлөрдө ар кандай коркунучтуу класстардагы беш оор металлдын курамы аныкталган: I-чи класстагы коркунучтуу оор металлдар (Pb, Zn, Cd) жана II-чи класстагы коркунучтуу оор металлдар (Cu, Cr).

Өсүмдүктөрдөгү жана помидор, бадыран, сарымсактагы оор металлдардын орточо камтылышынын топурактагы орточо камтылышына катышы катары биоаккумуляцияны (биологиялык топ-

тоо коэффициентин) эсептөө төмөнкү формула боюнча жүргүзүлдү.

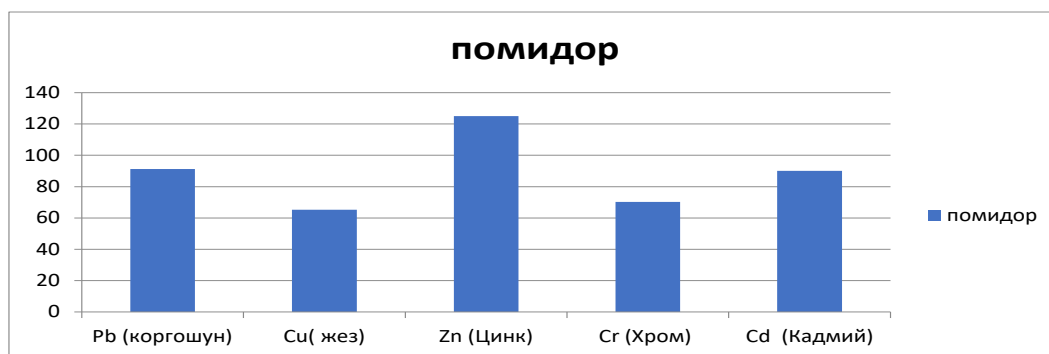
$K_c = C_t / C_{cp}$ мында K_c -биологиялык топтолуу коэффициенти; C_t -комбинаттагы металлдын курамы, мг/кг; C_{cp} - топурак катмарындагы металлдын курамы, мг/кг.

Натыйжалар жана талкуулар.

Изилдөөнүн объектиси болуп Шекафтар шаарчасындагы помидор, бадыран, сарымсак жана өсүмдүк өстүрүлгөн жер кыртышында, жашылчаларда оор металлдардын максималдуу жол берилген концентрациясы таблицада келтирилген.

Таблица 2. - Топурактагы жана помидордогу оор металлдардын максималдуу жол берилген концентрациясы

Элементтер	металлдардын I жана II топтогу коркунучтуу классы	ЖБК	
		топурак	помидор
Pb (коргошун)	1	34	30
Cu (жез)	2	27	35,5
Zn (Цинк)	1	32	31,2
Cr (Хром)	2	1,1	7,2
Cd (Кадмий)	1	1,34	9,3

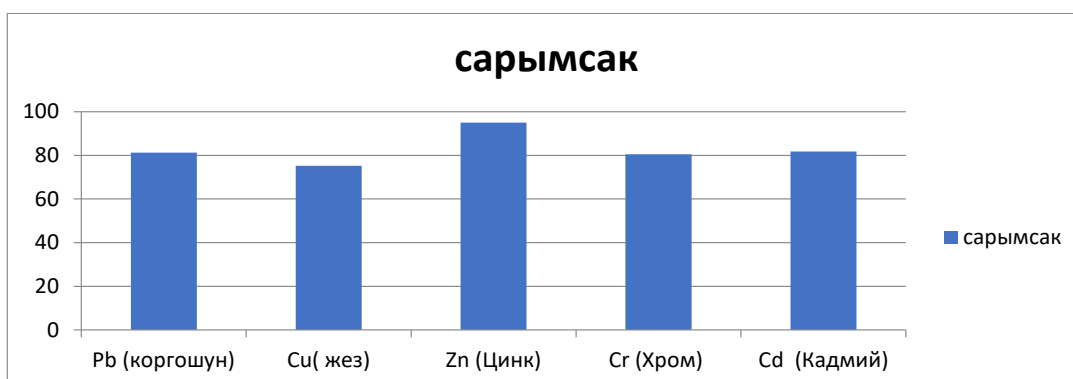

1-сүрөт. Помидордогу оор металлдардын курамы

Үлгүдө беш оор металл аныкталган: Pb, Cu, Zn, Cr, Cd. Анализдин натыйжалары 1-4-сүрөттөрүндө берилген

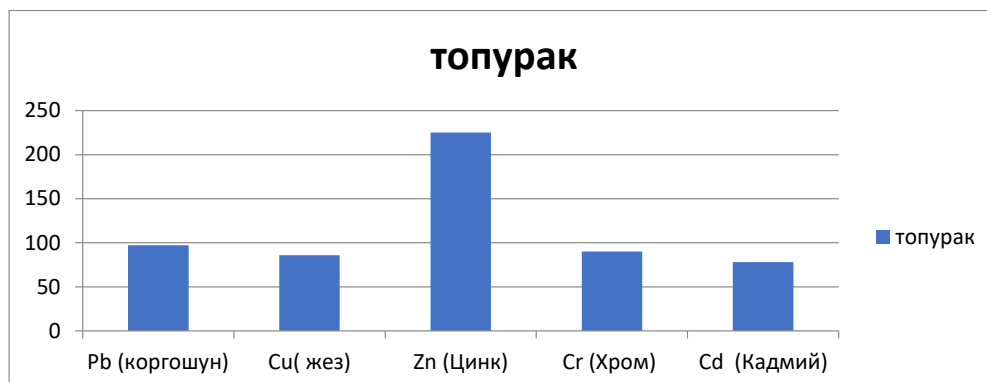
2-сүрөт. Бадырандагы оор металлдардын курамы

3-сүрөт. Сарымсактагы оор металлдардын курамы

Жыйынтыктары жана талкуулоо.

Изилдөөнүн объектиси болуп Шекафтар шаарчасындагы помидор, бадыран, сарымсак жана айыл чарба өсүмдүктөрү жана топурак алынды.

4-сүрөт. Топурактагы оор металлдардын курамы

Топурактагы оор металлдардын курамы боюнча аларды 2 топко бөлүүгө болот - жогорку концентрациялар - Pb (36,1 мг/кг), Zn (29,2), Cd (33,1) максималдуу жол берилген нормасы 32, 23 жана 0,5 - 2,0 мг/кг, тиешелүүлүгүнө жараша жана төмөнкү - Cu (2,8), Cr (2,1). Белгилүү болгондой, коргошун жана кадмий эң төмөнкү концентрацияда да өтө айкын токсикологиялык касиеттерди көрсөткөн жана эч кандай пайдалуу функцияны аткарбаган металлдардын катарына кирет.

Алар маанилүү да, пайдалуу да эмес, бирок кичинекей дозаларда организмдин нормалдуу метаболизмдик функцияларынын бузулушуна алып келет. Биздин анализдер цинктин, жездин жана кадмийдин концентрациясынын чегинен ашып кеткендигин көрсөттү.

Оор металлдарды аныктоонун анализи көрсөткөндөй, өсүмдүктөрдүн булганышына эң чоң салымды цинк жана коргошун - 12,4 жана 8 мг/кг түзөт.

Жез менен хромдун концентрациясы тиешелүүлүгүнө жараша 3,3 жана 0,3 мг/кг түздү, кадмий - 0,56. Ошондой эле биз биоаккумуляцияны (биологиялык топтоо коэффициентин) өсүмдүктөрдүн жана помидордогу оор металлдардын орточо камтылышынын топурактагы орточо мазмунуна карата катышы катары эсептеп чыктык.

Помидор, бадыраң, сарымсактагы өсүмдүктөрүндө оор металлдын орточо маанисине негизделген биологиялык топтоо коэффициенттерин эсептөөнүн натыйжалары жогорудагы диаграммаларда көрсөтүлгөн.

Корутунду

Ошентип, помидор, бадыран, сарымсак жашылчалардан жана топурактын курамындагы оор металлдарды баалоо үчүн алынган маалыматтар изилденүүчү аймак радиациялык булганууга дуушар болгонун жана айрым элементтердин концентрациясы максималдуу жол берилген концентрациядан бир канча эсе ашып кеткендигин көрсөтүп турат.

Өсүмдүктөрдүн булганышына эң чоң салым цинк жана коргошундан келгендигин аныктадык - тиешелүүлүгүнө жараша 12,4 жана 8 мг/кг, жездин жана хромдун концентрациясы тиешелүүлүгүнө жараша 1,3 жана 0,3 мг/кг. Кадмий - 0,56.

Изилдөө топурактагы сууда эрүүчү кошулмалардын составында алардын курамынын деңгээлинен жогору оор металлдардын топтолушу менен күрөшүү үчүн өзүн өзү уюштуруучу системанын активдештирүү механизмин жана убактысын сыноо зарылдыгын сунуштайт.

Адабияттар:

1. Авессаламов И.А./ Геохимические показатели при изучении ландшафтов / И.А. Авессаламов. – М., 1997. – 118 с.
2. Добровольский В.В./ Основы биогеохимии: учеб. пособие / В.В. Добровольский. – М., 2005. – 343 с.
2. Конотопчик Е.Е. /Тяжелые металлы в пищевой продукции, реализуемой на территории Хабаровского края // «Ученые заметки ТОГУ» Том 4, №3, 2013. – С.75-78.
3. Лицуков С.Д., Кузнецова Л. Н., Ширяев А.В./ Влияние средств химизации на накопление свинца и цинка растениями овощных культур на черноземе типичном // Вестник ОрелГАУ, 4(55). – Август, 2015. – С. 98-100.
4. Лицуков С.Д., Акинчин А. В. / Транслокация тяжелых металлов в системе почва- растение/. – Белгород: Изд-во БелГСХА, 2013. – 211 с.
5. Lindebner L. Schwermetalle - Weiser fir die Immissionsbelastung von Wildern // Osterreich. Fortztg. 2007. В.100. 3. S.11-23
5. Толкач Г. В. /Содержание химических элементов в почвах на территории фермерских (крестьянских) хозяйств Брестского района / Г.В. Толкач, С.С. Позняк // Экологический вестник, 2015. – №3(33). – С. 99-105.

УДК 595.76812

ИНТЕГРИРОВАННАЯ ЗАЩИТА ОТ ВРЕДИТЕЛЕЙ-НАСЕКОМЫХ И БОЛЕЗНЕЙ ПЛОДОВЫХ КУЛЬТУР В УСЛОВИЯХ ЮГА КЫРГЫЗСТАНА

Тешебаева Зулумкан Абдыманановна

к.б.н., доцент Ошского
технологического университета им. М. М. Адышева,
г. Ош, Кыргызская Республика

INTEGRATED PROTECTION AGAINST INSECT PESTS AND DISEASES OF FRUIT CROPS IN THE SOUTH OF KYRGYZSTAN

Teshebaeva Zulumkan Abdymanapovna

candidate of biological sciences, associate professor
Osh Technological University named by M.M. Adyshev,
Osh, Kyrgyzstan

Аннотация. Плодоводство является важной составной частью агропромышленного комплекса Кыргызстана и имеет важное народнохозяйственное значение. Плодовым культурам наибольший вред наносят многочисленные насекомые-вредители и болезни. Одним из ключевых факторов повышения урожайности плодовых культур является их защита от насекомых-вредителей и болезней.

В последние годы в плодовых садах юга Кыргызстана наблюдается вспышка массового размножения вишневого слизистого пилильщика (*Caliroa cerasi* L.), вишневой мухи (*Rhagoletis cerasi* L.), озимой совки (*Agrotis segetum* Shiff.), яблонной плодоярки (*Carpocapsa pomonella* L.), яблонной моли (*Hyponomeuta malinella* L.), непарного шелкопряда (*Lymantria dispar* L.), яблонной тли (*Aphis pomi* Deg.), калифорнийской щитовки (*Quadraspidiotus perniciosus* Comstock), тутового шелкопряда (*Bombyx mori*), курчавости листьев (*Taphrina deformans* (Berk.) Tul.), бактериального ожога (*Erwinia amylovora* (Burrill) Winslow et al.), парши (*Venturia inaequalis* (Cooke) G. Winter), вертициллеза (*Verticillium dahliae* Kleb.) и мучнистой росы (*Podosphaera leucotricha* Salm.) на плодовых культурах.

В статье также представлены результаты биологической эффективности биологического препарата Актарофит 1,8, который можно с успехом применять в борьбе с комплексом вредителей плодовых культур.

Ключевые слова: насекомые-вредители, болезни, очаги размножения, вспышки массового размножения, имаго, кладки, личинки, встречаемость, болезни плодовых культур, биопрепараты, актарофит 1,8, химические пестициды.

Abstract. Horticulture is an important part of the agro-industrial complex of Kyrgyzstan and has an important national economic significance. Numerous insect pests and diseases cause the greatest damage to fruit crops. One of the key factors of increasing fruit crops yield is their protection from insect pests and diseases.

In recent years, an outbreak of mass reproduction of cherry slimy sawfly (*Caliroa cerasi* L.), cherry fly (*Rhagoletis cerasi* L.), winter moth (*Agrotis segetum* Shiff.), apple moth (*Carpocapsa pomonella* L.), apple moth (*Hyponomeuta malinella* L.), gypsy silkworm L.), gypsy silkworm (*Lymantria dispar* L.), apple aphid (*Aphis pomi* Deg.), California shieldworm (Qua-

draspidiotus perniciosus Comstock), mulberry silkworm (*Bombyx mori*), leaf curl (*Taphrina deformans* (Berk.) Tul.), bacterial blight (*Erwinia amylovora* (Burrill) Winslow et al.), parch (*Venturia inaequalis* (Cooke) G. Winter), Verticilliosis (*Verticillium dahliae* Kleb.) and powdery mildew (*Podosphaera leucotricha* Salm.) on fruit crops.

The article also presents the results of biological efficiency of biological preparation Actarophyte 1,8, which can be successfully used in the control of complex pests of fruit crops.

Key words: insect pests, diseases, breeding centers, outbreaks of mass reproduction, adults, clutches, larvae, occurrence, diseases of fruit crops, biopreparations, Actarophyte 1.8, chemical pesticides.

Плодоводство является важной частью экономики сельского хозяйства Кыргызской Республики, который составляет около 5% от общего объема сельскохозяйственной продукции в стране. Особое внимание уделяется выращиванию на юге Кыргызстана разных сортов яблони, груши, абрикоса, черной сливы, винограда, персика, вишни, черешни, хурмы, которые экспортируются в страны ближнего зарубежья (график 4).

Для населения южного региона Кыргызстана важно расширение экспортного потенциала сельскохозяйственных культур. Производство высококачественной, органической, свежей продукции плодовых культур является одним из важных условий дальнейшего развития сельского хозяйства Кыргызстана. В решении данной проблемы немаловажное значение имеет экологическое состояние плодовых культур, и в первую очередь роль вредителей и болезней, которые существенно влияют на качество плодов.

В комплексе мероприятий, обеспечивающих получение экологически чистого высококачественного урожая, одним из основных звеньев является защита растений от вредителей и болезней. Успешная борьба с вредителями и болезнями растений невозможна без определения видового состава вредителей и болезней, знания их особенностей развития и эффективных мер борьбы [33].

Насекомые вредители и болезни растений Кыргызстана изучены рядом ученых: Т. А. Голубинской, А.В. Загоровским, Р.П. Караваевой и др.

(1970), К. Е. Романенко (1969, 1981), Б.А. Токторалиевым (1979), К. С. Ашимовым (2005), А.А.Орозумбековым (2001) [6, 11, 20, 24, 26, 27, 33, 34].

В условиях юга Кыргызстана насекомые-вредители и болезни растений были частично изучены Б. А.Токторалиевым, К. С. Ашимовым, А.А.Орозумбековым, З. А. Тешебаевой, Э.А.Смаиловым, Самиевой и др. [3, 20, 27-34]. Кыргызские ученые неоднократно отмечали насекомых вредителей и болезней растений в своих работах [3, 6, 15, 20, 29-34].

Вредители и болезни плодовых культур юга Кыргызстана мало изучены, в связи с этим, особую актуальность приобретает исследование, связанное с изучением видового состава, биологических особенностей вредителей и болезней плодовых культур в условиях юга Кыргызстана и разработке эффективных защитных мероприятий.

Цель исследований заключаются в выявлении доминирующих вредителей и болезней плодовых культур и в изыскании эффективных биологических мер борьбы с ними в условиях юга Кыргызстана.

Материал и методы исследований

Исследования проводились в 2017-2023 годах на 20 постоянных наблюдательных пунктах в фермерских хозяйствах Ош-Карасуйского оазиса Жоошского айыльного кенеша село Мамажан, а также в Ноокатском районах село Т. Зулпуев Ошской области, в садах города Оша и его окрестностях и в опорном пункте Ак-Терек орехово-плодовых ле-

сов Кыргызстана, в лаборатории безопасности жизнедеятельности Ошского технологического университета им. М.М.Адышева.

Для выявления вредных организмов, уточнения их биологических особенностей, распространения и прогноза использовались стандартные методики [1, 2, 5, 8, 10, 13, 16, 17, 18, 19-29]. Исследования проводились в весенне-осенние периоды от начала вегетации плодовых культур до сбора урожая.

Видовой состав вредителей и болезней определялись по справочникам, атласам, методическим указаниям и определителям Г. Я. Бей-Биенко (1964), К.М.Степанова, А.Е.Чумакова (1972), К.Фасулати (1971), Г.Е.Осмоловского (1976), И.Я.Полякова, А.Ф.Ченкина (1982, 1984), Н.И.Наумова (1989, 1991, 2008), В.И.Гусева (1990), Е.В.Исаева, З.А.Шестопаля (1991), Н.Н.Плавильщикова (1994), Б.А.Токторалиева, А.Кенжебаева (2007).

Определение видового состава насекомых, а также болезней плодовых культур проводилось авторами при консультации специалистов Национальной академии наук Кыргызской Республики, Ошской лаборатории по карантину растений департамента химизации и защиты растений Кыргызской Республики.

Биотестирование проводили на гусеницах и личинках младших возрастов: непарном шелкопряде (*Lymantria dispar* L.), горном кольчатом шелкопряде (*Malacosoma parallela* Stgr.), вишневом слизистом пилильщике (*Caliroa cerasi* L.), зеленой яблоневой тле (*Aphis pomi* Deg.).

Полученные данные в опытах обрабатывались методом статистики и дисперсионного анализа (Б. А. Доспехов, 1985).

Результаты исследований

По официальным данным национального статистического комитета КР, в Кыргызстане производится более 270 тонн плодовых культур, за последние десять лет производство плодовых культур выросло на 20% (График 1.).

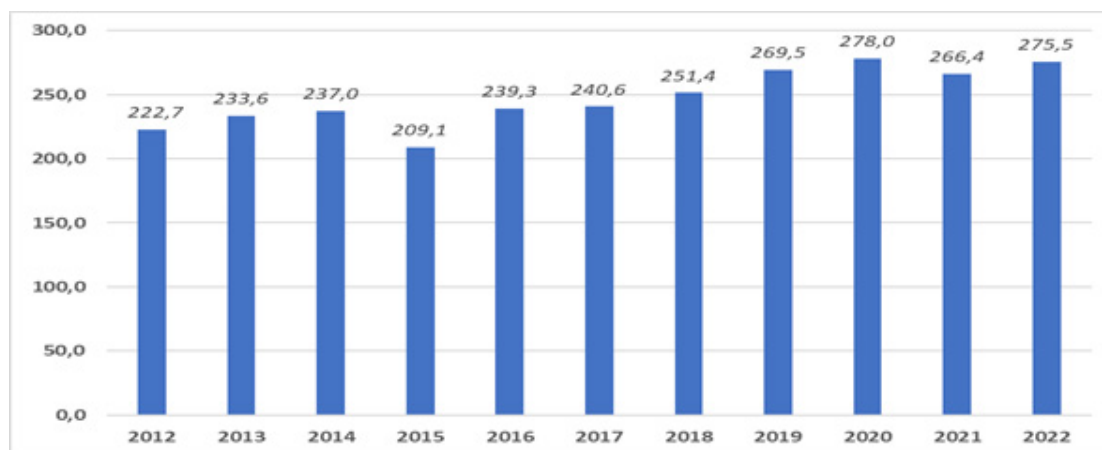

График 1. Объем производства плодоягодных культур в Кыргызстане, тыс. тонн, (Источник НСК КР, 2022)

Плодовые культуры выращивают во всех регионах Кыргызстана, лидирующие позиции занимают Иссык-Кульская, Баткенская и Ошская области (График 2.).

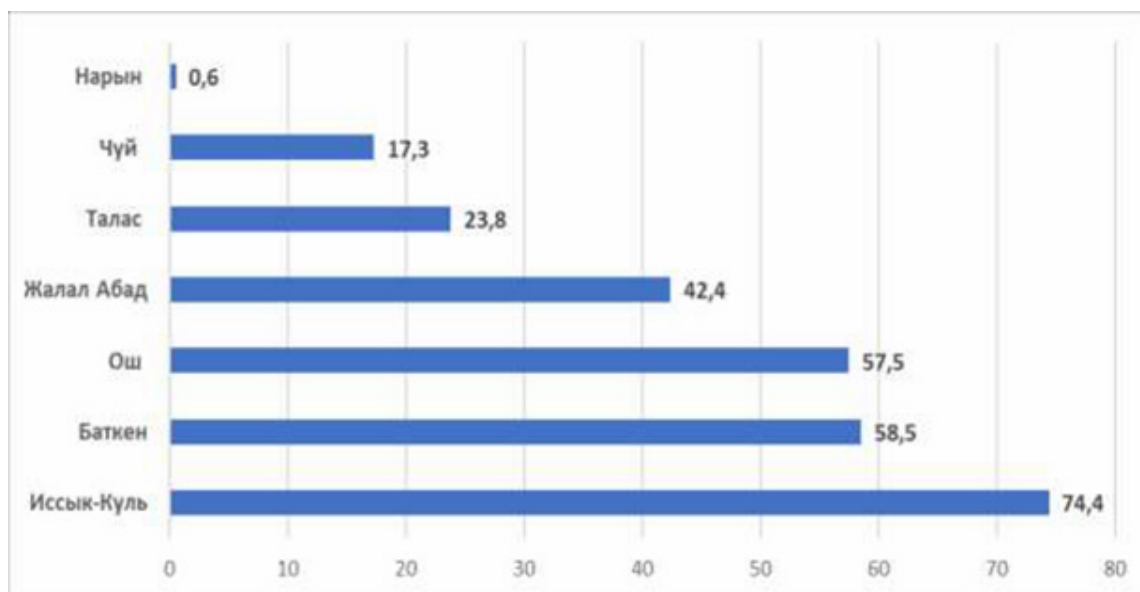

График 2. Объем производства плодоягодных культур по областям, тыс.га., (Источник НСК 2022)

В Кыргызстане 95% фермеров занимаются традиционным садоводством и только 5% интенсивным (графики 3-4). Отличие интенсивных садов от обычных состоит в интенсивности посадки деревьев – в интенсивном саду количество саженцев может достигать

3500 ед/га, а в традиционном саду чуть более 300 ед/га. Помимо интенсивного и традиционного садоводства, бывает также специализированное садоводство, с выращиванием только одного вида растений или с множества растений в смешанных посадках.

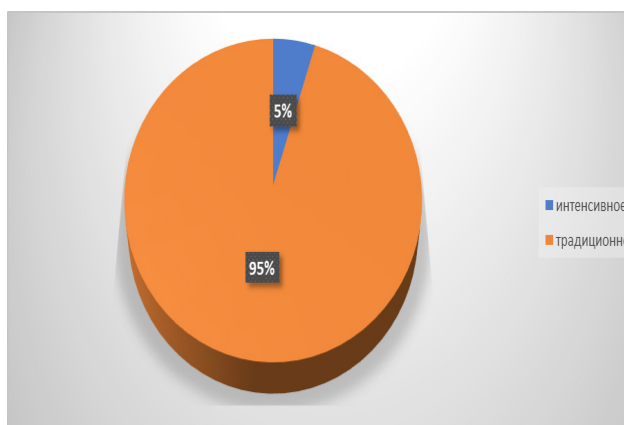

График 3. Виды садоводства в КР

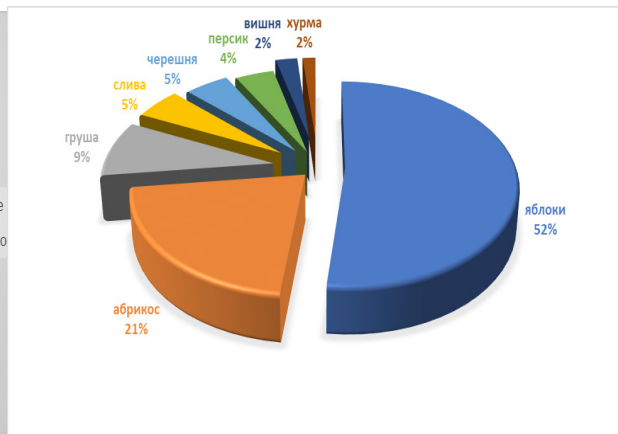

График 4. Доли основных видов фруктов производимых в Кыргызстане (Источник МСХ КР 2022).

На территории юга Кыргызстана возделывают из плодовых культур в основном разные сорта яблон, груш, абрикоса, вишни, черешни, сливу, персик, курму, которые прежде всего повреждаются многочисленными насекомыми, а также бактериальными, вирусными, грибными болезнями (график 4).

Вредители и особенно возбудители заболеваний поселяются в первую очередь на ослабленных растениях, образуя первичные очаги. Затем они активно размножаются и распространяются вокруг. Причины ослабления растений могут быть разные, в том числе и погодные условия вегетационного периода.

За последние десять лет вспышку массового размножения плодовым культурам дают такие опасные вредители как: вишневый слизистый пилильщик (*Caliroa cerasi* L.), вишневая муха (*Rhagoletis cerasi* L.) на вишне и черешне, яблонная плодожорка (*Carposarsa pomonella* L.), яблонная моль (*Hyponomeuta malinella* L.), тутовый шелкопряд (*Bombyx mori*), непарный шелкопряд (*Lymantria dispar* L.), хлопковая совка, кровяная тля, зеленая тля, листовертки на плодовых культурах.

В последние годы площади заражения вредителями и болезнями увеличиваются – это вишневый слизистый пилильщик (*Caliroa cerasi* L.), вишневая муха (*Rhagoletis cerasi*), зеленая тля (*Aphis pomi* De Geer), на черешне; яблонная плодожорка (*Cydia pomonella* L.), восточная плодожорка (*Grapholita molesta* Busck), яблонева моль (*Hyponomeuta malinella* L. Adkin's apple ermel.), бактериальный ожог плодовых (*Erwinia amylovora* (Burrill) Winslow et al.), парша (*Venturia inaequalis* (Cooke) G. Winter) и мучнистая роса (*Podosphaera leucotricha* Salm.) на яблоне и грушах; мучнистая роса (*Erysiphe cichoracearum* DC. f. *cucurbitacearum* Pot.), курчавость листьев (*Taphrina deformans* (Berk.) Tul.) на персике; повсеместное распространение получили кровяная яблонная тля (*Eriosoma lanigerum* Hausm), розанная почковая листовертка (*Archips rosana* L.), листовая вертунья (*Recurvaria nanella* Hb.), пяденица обдирало (*Erannis defoliaria* Cl.), калифорнийская щитовка (*Quadraspidotus perniciosus* Comstock), белокрылки (*Aleyrodidae*), паутинные клещи (*Tetranychidae*), долгоносики (*Curculionidae*) и др.(табл.1).

Таблица 1. - Основные виды вредителей и болезней сельскохозяйственных культур юга Кыргызстана

Видовой состав вредителей и болезней растений		Встречаемость по районам			
Вид вредителя	Латинское название	Кара-Сууйский район, Жоошский айылный округ, село Мамажан	Ноокатский район, село Т.Зулпуев	Араванский район, село Чек-Абад	Орехово-плодовые леса, опытный участок Ак-Терек

Насекомые - вредители плодовых культур					
Яблонная плодожорка	<i>Cydia pomonella</i> L.	***	***	***	***
Восточная плодожорка	<i>Grapholita molesta</i> Busck	***	***	***	**
Яблонная горностаевая моль	<i>Yponomeuta malinella</i> Zell.	***	***	***	***
Плодовая моль	<i>Yponomeuta padellus</i> L.	***	***	***	***
Кровяная яблонная тля	<i>Eriosoma lanigerum</i> Hausm	***	***	***	***
Розанная почковая листовертка	<i>Archips rosana</i> L.	**	**	**	**
Зеленая листовертка	<i>Pandemis chondrillana</i> H.S.	***	***	***	***
Гроздевая листовертка	<i>Lobesia botrana</i> (Den. et Schiff.).	**	**	**	*
Плодовая чехликовая моль	<i>Coleophora hemerobiella</i> Hb.	**	**	**	**
Персиковая плодожорка	<i>Carposina niponensis</i> Walsingham	**	**	**	-
Тутовая щитовка	<i>Pseudaulacaspis pentagona</i> (Targ.-Toz.)	**	**	**	*
Тутовый шелкопряд	<i>Bombyx mori</i>	**	**	**	*
Урюковая ночница	<i>Cosmia subtilis</i> Stgr.	**	**	**	-
Зеленая яблонева тля	<i>Aphis pomi</i> Deg.	***	***	***	***

Грушевая плодоярка	<i>Laspeyresia pyrivora</i> Danil.	*	*	*	*
Почковая листовёртка	<i>Spilonota ocellana</i> (Den. et Shiff.)	***	***	***	***
Вишневая муха	<i>Rhagoletis cerasi</i>	***	***	***	*
Вишневый слизистый пилильщик	<i>Caliroa cerasi</i> L.	***	***	***	***
Акациевая ложнощитовка	<i>Parthenolecanium corni</i> Bouche.	**	**	**	**
Морщинистый заболонник	<i>Scolytus rugulosus</i> Ratz.	**	**	**	**
Морщинистая ложнощитовка	<i>Eulecanium rugulosum</i> Arch.	**	**	**	**
Сливовая ложнощитовка -	<i>Sphaerolecanium prunastri</i> Fonsc.	**	**	**	**
Калифорнийская щитовка	<i>Quadraspidiotus perniciosus</i> Comstock	**	***	***	***
Пяденица - обдирало	<i>Erannis defoliaria</i> Cl.	**	**	**	**
Непарный шелкопряд	<i>Lymantria dispar</i> L.	*	*	*	***
Горный кольчатый шелкопряд	<i>Malacosoma parallela</i> Stgr.	-	*	-	**
Кольчатый шелкопряд	<i>Malacosoma neustria</i> L.	-	-	-	*
Червец Комстока	<i>Pseudococcus comstocki</i> Kuw.	**	**	**	**
Чехлоноска плодовая (чехликовая моль)	<i>Coleophora hemerobiella</i> Scop.	*	**	**	**
Яблонная запятовидная щитовка	<i>Lepidosaphes ulmi</i> L.	**	**	**	***
Сливовая толстоножка	<i>Eurytoma schreineri</i> Schr.	**	**	**	*
Грушевый клоп	<i>Stephanitus pyri</i> F.	**	**	**	**
Грушевая тля	<i>Dysaphis reaumurii</i> Mordv.	**	**	**	**
Сливовая плодоярка	<i>Grapholitha funebrana</i> Tr.	**	**	**	**
Абрикосовая толстоножка	<i>Eurytoma samsonovi</i> Vass.	*	*	*	-
Урюковая пяденица	<i>Pterocera armeniacaе</i> Djar.	**	**	*	-

Туттовая пяденица	<i>Apocheima cinerarius</i> Ersch.	**	**	*	-
Листовая вертунья	<i>Recurvaria nanella</i> Hb.	***	***	***	*
Абрикосовый слонник	<i>Rhynchites auratus ferghanensis</i> News.	**	**	**	-
Шестипятнистая черная златка	<i>Capnodis sexmaculata</i> Ball.	**	**	**	**
Озимая совка	<i>Scotia segetum</i> Schiff.	**	**	**	*
Дикая совка	<i>Euxoa conspicua</i> Hubner.	**	**	*	*
Проволочники	<i>Selatosomus latus</i> L.	**	**	**	**
Плодовый заболонник	<i>Scolytus mali</i> Bechstein.	*	*	*	**
Узбекский или городской усач	<i>Aeolesthes sarta</i> Sols.	*	*	*	**
Ложнопроволочники	<i>Opatrum sabulosum</i> L.	**	**	**	**
Лубоед Туполева	<i>Hylesinus tupolevi</i> Stark.	*	*	*	**
Усач сухобочин	<i>Rhamnusium testaceipenne</i> Pic.	*	*	*	**
Туркестанская златогузка	<i>Euproctis karghalica</i> Moore.	**	**	**	**
Болезни плодовых культур					
Мучнистая роса на яблоне	<i>Podosphera leucotricha</i> Salm.	***	***	***	***
Сажистый грибок	<i>Fumago vagans</i> Pers.	**	**	**	**
Парша яблони	<i>Ventruria inaequalis</i> Wint.	***	***	***	***
Парша груши	<i>Venturia pirina</i> Aderh	***	***	***	***
Клястероспоровоз косточковых или дырчатая пятнистость	<i>Stigmia carpophila</i> (Lev.) M.B. Ellis.	***	***	***	***
Курчавость листьев персика	<i>Taphrina deformans</i> (Berk.) Tul.	***	***	***	-
Бактериальный ожог плодовых	<i>Erwinia amylovora</i> (Burrill) Winslow et al.	**	**	**	***
Монилиоз или плодовая гниль	<i>Monilia fructigena</i> Pers ex Fr.	**	**	**	**

Монилиоз	<i>Monilia cinerea</i> Bon.	**	**	**	*
Гоммоз (камедетечение)	<i>Gummi</i>	**	**	**	**
Цитоспориоз	<i>Cytospora</i> <i>carphosperma</i> Fr.	**	**	**	**
Вертициллез	<i>Verticillium</i> <i>dahliae</i> Kleb.	**	**	**	*
Антракноз Милдью	<i>Plasmopara</i> <i>viticola</i> Berl. et de Toni	**	*	**	-
Мучнистая роса (оидиум)	<i>Uncinula</i> <i>necator</i> (Schw.) Burrill	**	*	**	*
Ложный трутовик -	<i>Phellinus</i> (<i>Polyporus</i>) <i>igniarius</i>	*	*	*	**
Щетинистоволо- сый трутовик	<i>Inonotus hispidus</i> (Bull.) Karst	*	*	*	**
Язвенный рак плодовых деревьев	<i>Nectria galligena</i>	*	*	*	**
Вредители плодовых культур класса паукообразные					
Садовый паутиный клещ	<i>Schizotetranychus</i> <i>pruni</i> Oud.	** *	***	***	**
Бурый плодовой клещ	<i>Bryobia</i> <i>rubrioculus</i> Scheuten.	***	***	***	***
Красный плодовый клещ	<i>Panonychus ulmi</i> Koch.	***	***	***	***

Условные обозначения: * - встречается редко, ** - встречается часто, *** - встречается часто и многочисленно

Результаты исследований не выявили существенных различий в видовом составе вредителей и болезней плодовых культур в разных районах юга Кыргызстана (табл. 1).

Для ограничения численности доминирующих сельскохозяйственных вредителей проводили испытание в полевых и лабораторных условиях биологического препарата Актарофит 1,8 Российского производства. Актарофит 1,8 инсектоакарицид кон-

тактно-кишечного действия, применяемый для уничтожения вредителей плодово-ягодных, овощных и сельскохозяйственных культур, действующим веществом которого является комплекс природных авермектинов и эммамектинов, которые продуцируются полезным почвенным микроорганизмом *Streptomyces avermitilis* (не менее, 1,8 %).

Результаты исследования показали 76-100% биологическую эффективность биологического препарата Актарофит

1,8 в отношении младших возрастов гусениц/личинок: вишневого слизистого пилильщика, непарного шелкопряда, горного кольчатого шелкопряда, зеленой яблоневого тли (таблицы 1-4).

Таблица 1- Биологическая эффективность Акторофит 1.8 для гусениц III возраста непарного шелкопряда

Наименование биопрепарата	Разведение	Кол-во гусениц, экз.	Смертность гусениц по дням			Всего смертность	Смертность, %
			1	2	3		
Акторофит 1,8 <i>Streptomyces avermitilis</i> (не менее 1,8 %)	1:100	60	25	28	2	60	100
		60	30	27	3	60	100
		60	32	26	2	60	100
	1:200	60	31	21	4	56	93,3±4,8
		60	34	20	4	58	96,6±4,9
		60	29	25	3	57	95±4,8
	1:300	60	24	20	6	50	83,3±4,6
		60	22	19	7	47	78,3±4,4
		60	23	18	5	46	76,6±4,3
Контроль Вода		60	0	0	0	0	-
		60	0	0	0	0	-
		60	0	0	0	0	-

Таблица 2- Биологическая эффективность Акторофит 1.8 для личинок вишневого слизистого пилильщика

Наименование биопрепарата	Разведение	Кол-во гусениц, экз.	Смертность гусениц по дням			Всего смертность	Смертность, %
			1	2	3		
Акторофит 1,8 <i>Streptomyces avermitilis</i> (не менее 1,8 %)	1:100	60	55	5		60	100
		60	53	7		60	100
		60	58	2		60	100
	1:200	60	56	4	60	100	100
		60	52	8	60	100	100
		60	54	6	60	100	100
	1:300	60	49	9		58	96,6±4,9
		60	48	12		60	100
		60	53	4		57	95±4,8
Контроль Вода		60	0	0	0	0	-
		60	0	0	0	0	-
		60	0	0	0	0	-

Таблица 3- Биологическая эффективность Акторофит 1.8 для гусениц младших возрастов горного кольчатого шелкопряда

Наименование биопрепарата	Разведение	Кол-во гусениц, экз.	Смертность гусениц по дням			Всего смертность	Смертность, %
			1	2	3		
			Акторофит 1,8 Streptomyces avermitilis (не менее 1,8 %)	1:100	60		
Акторофит 1,8 Streptomyces avermitilis (не менее 1,8 %)	1:100	60	34	26	0	60	100
		60	31	25	4	60	100
		60	25	30	5	60	100
	1:200	60	27	28	5	60	100
		60	23	27	8	58	96,6±4,9
		60	20	25	11	56	93±4,8
	1:300	60	22	23	12	57	95±4,8
		60	21	24	7	52	86,6±4,6
		60	0	0	0	0	-
Контроль Вода		60	0	0	0	0	-
		60	0	0	0	0	-
		60	0	0	0	0	-

Таблица 4- Биологическая эффективность Акторофит 1.8 для зеленой яблоневой тли

Наименование биопрепарата	Разведение	Кол-во личинок, экз.	Смертность личинок по дням			Всего, смертность	Смертность, %
			1	2	3		
			Акторофит 1,8 Streptomyces avermitilis (не менее 1,8 %)	1:100	100		
Акторофит 1,8 Streptomyces avermitilis (не менее 1,8 %)	1:100	100	100			60	100
		100	100			60	100
		100	100			60	100
	1:200	100	100			60	100
		100	100			60	100
		100	100			60	100
	1:300	100	100			60	100
		100	100			60	100
		100	100			60	100
Контроль Вода		100	0	0	0	0	-
		100	0	0	0	0	-
		100	0	0	0	0	-

Результаты по определению биологической эффективности био-препарата Акторофит 1,8 показали, что полная 100% смертность гусениц младших возрастов гусениц непарного шелкопряда, горного кольчатого шелкопряда и личинок вишневого слизистого пилильщика и зеленой яблоневого тли происходила от концентрации суспензии 1:100 и 1:200 *Streptomyces avermitilis*.

В отличие от других вредителей, вишневый слизистый пилильщик и зеленая яблоневая тля наиболее восприимчивы к данному препарату, так как на первые же сутки показали 100% смертность подопытных личинок.

Литература:

1. Ажбенов В.К. Научные основы фитосанитарного контроля и прогнозирования особо опасных вредных организмов в Республике Казахстан. Фитосанитарная безопасность агроэкосистем. Новосибирск, 2010. С. 5-13.
2. Арапова Л.И. Долгосрочный прогноз численности колорадского жука. Журнал. Защита растений от вредителей и болезней. 1985. № 10.С.33-34.
3. Ашимов, К.С. Дендрофильные насекомые орехоплодных лесов Юго-Западного Тянь-Шаня. – Б.: К.П. Скрябина КАУ, 2005. – 253 с.
4. Бей-Биенко Г.Я. Общая энтомология. – М.: Высшая школа, 1980.
5. Воронцов А.И., Голубев А.В., Мозолевская Е.Г. Воронцов, А.И. Современные методы учета и прогнозирования хвойных и листогрызущих насекомых. Лесная энтомология. – Л.: Наука.- ТР.ВЭО,
6. Голубинская Т. А., Загоровский А. В., Караваева Р. П., Карташова Т. Т. Касьянова Е. Т. Вредители сельскохозяйственных культур Кыргызстана. – Издательство «Кыргызстан» Фрунзе, 1970.
7. Гусев В. И. Определитель поврежденности плодовых деревьев и кустарников. — М.: Агропромиздат, 1990. — 239 с.
8. Добровольский Б. В. Фенология вредителей. Москва, СССР: Издательство «Высшая школа».- 1969. – С. 232.
9. Духовный В.А., Соколов В.И., Мухамеджанов С.С. Борьба с вредителями и болезнями хлопчатника. «ИУВР-Фергана», Ташкент, 2005. – С. 1-22 с.
10. Камбулин В.Е. Построение систем защитных мероприятий на основе динамики численности вредителей многолетних трав. Борьба с насекомыми-вредителями кормовых культур и пастбищных растений. - Алма-Ата, 1987. – С. 118-130.
11. Караваева Р.П. Романенко К.Е. Вредители широколиственных лесов Северного Кыргызстана. Тр. Киргизский ВОС. Выпуск 1. – Ф., 1958. – Выпуск 1. – С.21-32.
12. Кожанчиков И. В. Методы исследования экологии насекомых. - М.: Высшая школа, 1961. - 283 с
13. Косов В.В., Поляков И.Я. Прогноз появления и учет вредителей и болезней сельскохозяйственных культур. М.: ВИЗР, 1958. 228 с.

Наши исследования показали, что вспышку массового размножения на плодовых культурах в последние годы дают: вишневый слизистый пилильщик, вишневая муха, вертициллез на вишне и черешне, хлопковая и озимая совки, яблонная плодожорка и яблонная моль, калифорнийская щитовка, парша, мучнистая роса, монилиоз, антракноз, мильдю, бактериальный ожог на плодовых культурах, также широкое распространение получили паутинный садовый, бурый и красный клещи.

Испытанный биологический препарат Акторофит 1,8 показал высокую эффективность в отношении вредителей и ее можно широко применять при защите растений от вредных насекомых.

14. Краткая экспресс-информация по основным показателям социально-экономического развития КР за январь-март 2022 года/ интернет-ресурс: <https://mineconom.gov.kg/ru/post/7749>
15. Momunova G.A., Tukhtaev T.M., Anara M.K., Khalmurzaev A.N., Teshebaeva Z.A. Developing an integrated plan of harvest protection as a tool of improving food supply security in kyrgyzstan В сборнике: IOP Conference Series: Earth and Environmental Science. 2019. С. 012119
16. Методика учета вредителей. Ташкент, САНИЗР, 1977. – 56с.
17. Методические рекомендации по контролю за численностью вредителей, сорняков и развитием болезней посевов. – Астана: Фолиот, 2004. – 268 с. (коллектив авторов).
18. Обзор появления и распространения основных вредителей и болезней сельскохозяйственных культур в КР в 2015 году и прогноз их встречаемости в 2016 году. Бишкек: Минсельхоз КР, 2016. 212 с.
19. Осмоловский Г. Е. Методические указания по выявлению сельскохозяйственных вредителей по повреждению культурных растений. Ленинград, СССР: Издательство «Колос», 1976.
20. Орозумбеков А. А. Энтомофаги и болезни непарного шелкопряда в условиях орехоплодовых лесов южного Кыргызстана. автореф. дис. ... канд. биол. наук. - Бишкек, 2001.- 21с.
21. Поляков И. Я., Ченкин А. Ф. Прогноз фитосанитарной ситуации в растениеводстве. Научные основы защиты растений. М.: Колос, 1984. С. 3471.
22. Поляков И.Я. Контроль и прогноз – основа целенаправленной защиты растений. Под редакцией В. Энберта. – Берлин, 1982. – 352 с. 4.
23. Поляков И.Я. Прогноз распространения сельскохозяйственных вредителей. - М.: Колос, 1964. - 326 с. 3.
24. Поляков И.Я., Персы М.П., Смирнов В.А. Прогноз развития вредителей и болезней сельскохозяйственных культур. – Л.: Колос, 1984. – 318 с.
25. Прутенский Д.И., Караваева Р.П., Романенко К.Е. Вредные насекомые и меры борьбы с ними в долинных лесах Кыргызстана. – Ф.: Кыргызстан, 1964. – 45 с.
26. Плавильщиков Н. Н. Определитель насекомых: краткий определитель наиболее обычных насекомых Европейской части СССР. М. : Учпедгиз, 1994. 544 с.
27. Романенко К.Е. Вредители лесозащитных насаждений Кыргызстана – Ф.: Илим, 1981. – 224 с.
28. Романенко К.Е. К биологии некоторых видов чешуекрылых-вредителей фисташек Кыргызстана. Вредители древесных пород Кыргызстана. – 1969. – С.13-39.
29. Смаилов Е.А., Самиева Ж.Т., Зулпуев З.Б. Вредители и болезни табака в Кыргызстане. Проблемы современной науки и образования. 2017. № 7 (89). стр. 7-11.
30. Степанов К.М., Чумаков А.Е. Прогноз болезней сельского хозяйства.
31. Teshebaeva, Z.A., Zhusupbaeva, G.I., Momunova, G.A., Kalykberdieva, A.M. Modern forest pathological state of the walnut-fruit forests of Kyrgyzstan/ AIP Conference Proceedings, 2023, 2817, 020062
32. Тешебаева З.А., Жусупбаева Г.И., Калыкова Г.Н.и др. Биоразнообразии биологических агентов доминантных листогрызущих вредителей орехово-плодовых лесов юга Кыргызстана/ Наука. Образование. Техника. - ОшКУМУ, 2021. - С. 58 - 66.
33. Тешебаева З. А. Основные вредители-насекомые и болезни сельскохозяйственных культур юга Кыргызстана. Бюллетень науки и практики. Т.10. №6- 2024. С. 58-69.
34. Токторалиев Б.А. Стволовые вредители ели тяньшанской. Автореферат канд. диссерт., Москва. 1979.

УДК:632.95

**ТОПУРАК КАТМАРЫНЫН ПЕСТИЦИДДЕР МЕНЕН БУЛГАНУУСУ,
КӨЙГӨЙЛӨРҮ ЖАНА АНЫ ЧЕЧҮҮНҮН ЖОЛДОРУ****Жакыпбекова Атыргүл Талиповна**Ош мамлекеттик университети,
улук окутуучу**Прохоренко Виктор Александрович**х.и.к., КР УИАнын Химия жана химиялык технология институтунун
улук илимий кызматкери**ЗАГРЯЗНЕНИЕ ПОЧВЕННОГО СЛОЯ ПЕСТИЦИДАМИ,
ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ****Жакыпбекова Атыргүл Талиповна**

Ошский государственный университет, старший преподаватель

Прохоренко Виктор Александровичк.х.н., ст. науч. сотр., Институт химии и химической технологии,
Национальная академия наук КР**SOIL POLLUTION BY PESTICIDES, PROBLEMS AND WAYS
TO SOLUTION THEIR SOLUTION****Zhakypbekova Atyrgul Talipovna**

Osh State University, Senior Lecturer,

Prokhorenko Viktor Aleksandrovich

Ph.D., senior scientific co-author,

Institute of Chemistry and Chemical Technology,
National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

Аннотация. Бул эмгекте пестициддердин таасири астында айлана-чөйрөдө болуп жаткан процесстер изилдөөнүн объектилери болгон. Иштин максаты – кыртыштын катмарында жана жер үстүндөгү сууларда мониторинг жүргүзүү үчүн пестициддердин артыкчылыктуу тизмесин түзүү үчүн заманбап изилдөөлөрдүн негизинде пестициддерди колдонуунун экологиялык коркунучуна баа берүү. Максатыбызга жетүү үчүн биз төмөнкү ыкмаларды колдондук: талаа иштеринин эксперименттери, математикалык моделдөө, *Eisenia foetida* сөөлжандарына пестициддердин уулуулугун аныктоонун лабораториялык ыкмасы. Биз сунуш кылган экологиялык тобокелдикти баалоо системасы үч этаптан турат. Биринчи этап: суудагы организмдер жана сөөлжандар үчүн пестициддин курч-өнөкөт уулуулугунун тобокелдиктерин эсептөө. Экинчи этап: тирүү организмдердин ткандарында биоаккумуляцияны эсепке алуу менен пестицидди колдонуунун жалпы тобокелдигин эсептөө жана пестициддердин - айлана-чөйрөнү булгоочу заттардын рейтингин түзүү. Үчүнчү этап: топурактагы жана жер үстүндөгү суулардагы пестициддердин рейтингине мониторинг жүргүзүү.

Негизги сөздөр: пестицид, экология, кыртыш, математикалык моделдөө, *Eisenia foetida* сөөлжан, биоаккумуляция, мониторинг.

Аннотация. В настоящей работе объектами исследования являлись процессы, происходящие в окружающей среде под воздействием пестицидов. Цель работы – оценить экологический риск применения пестицидов на основе современных исследований с целью создания приоритетного перечня пестицидов для мониторинга в почвенном слое и поверхностных водах. Для достижения поставленной нами цели использованы были следующие полевые эксперименты, математическое моделирование, лабораторный метод определения токсичности пестицидов для дождевых червей *Eisenia foetida*. Система оценки экологических рисков, предложенная нами, состоит из трех этапов. Этап первый: расчет рисков проявления острой/хронической токсичности пестицида для гидробионтов и для дождевых червей. Этап второй: расчет агрегированного риска применения пестицида с учетом биоаккумуляции в тканях живых организмов и составление рейтингов пестицидов - загрязнителей окружающей среды. Этап третий: мониторинг рейтинговых пестицидов в почвах и в поверхностных водах.

Ключевые слова: пестицид, экология, почва, математическое моделирование, дождевой червь *Eisenia foetida*, биоаккумуляция, мониторинг.

Annotation. In this work, the objects of study were the processes occurring in the environment under the influence of pesticides. The purpose of the work is to assess the environmental risk of using pesticides based on modern research in order to create a priority list of pesticides for monitoring in the soil layer and surface waters. To achieve our goal, we used the following field experiments, mathematical modeling, and a laboratory method for determining the toxicity of pesticides for earthworms *Eisenia foetida*. The environmental risk assessment system we proposed consists of three stages. Stage one: calculation of the risks of acute/chronic toxicity of the pesticide for aquatic organisms and earthworms. Stage two: calculation of the aggregate risk of using a pesticide, taking into account bioaccumulation in the tissues of living organisms and compiling ratings of pesticides - environmental pollutants. Stage three: monitoring of rated pesticides in soils and surface waters.

Key words: pesticide, ecology, soil, mathematical modeling, earthworm *Eisenia foetida*, bioaccumulation, monitoring.

Киришүү. Пестициддер менен топурактын булганышы азыркы коомдон чечүүнү талап кылган негизги көйгөйлөрдүн бири. Булгануунун себеби айыл чарбасында ар кандай түрдөгү пестициддердин кеңири колдонулушу болуп саналат, алар маданий өсүмдүктөрдү зыянкечтерден коргойт жана тамыр системасынын өнүгүшүнө тоскоол болгон отто чөптөрдүн өлүшүнө өбөлгө түзөт, өсүмдүктөрдүн ооруларын алдын алат, бул өсүмдүктөрдүн коопсуздугун коргоп жана түшүмдүүлүктү 30% га жогорулатат [6].

Пестициддердин курамына кирген зыяндуу заттардын олуттуу бөлүгү өсүмдүктөрдө, ал эми узак мөөнөттүү колдонууда топурактын бетинде узак

убакытка чейин калат. Мындан тышкары уулуу заттар сакталган жерлерге чогулат. Хлорорганикалык бирикмелер тышкы таасирлерге эң туруктуу.

Туруктуу химиялаштыруу тирүү организмдерге терс таасирин тийгизип, ар кандай ооруларды пайда кылат жана бүтүндөй биосферага зыян алып келип, ошондой эле табигый экосистемалардын бузулушуна өбөлгө түзөт.

Ошондуктан, айлана-чөйрөнү пестициддерден коргоо жана аларды колдонуунун алгылыктуу жана коопсуз стандарттарын сактоо маселеси жыл сайын актуалдуу болуп баратат.

Иштин максаты – топурактын пестициддер менен булганышы жөнүндө маалыматтарды жалпылоо, кыртышты пестициддерден тазалоонун ыкмалары,

технологиялары жана бул булгануунун алдын алуу [5].

Бүгүнкү күндө пестициддерден тазалоонун комплекстүү чаралары жана методдордун системасы жигердүү иштелип чыгып, ишке ашырылууда [3,2]:

– техникалык рекультивациялоо - кыртыштын эң булганган бөлүгүн (0,3м ге чейин) жана калдыктарына, ал эми көчүрүлгөн булганган катмардын жана рекультивацияланган аймактын бетине булганбаган кыртыштын катмарын алып салуу жана алмаштыруу; курулуш конструкциялары участкактун эң булганган бөлүгүндө сакталат;

– инженердик реставрация - пайда болгон булганган катмардын түбүнө жана анын үстүндөгү булганбаган топурактардын үстүнө биоинженердик курулмаларды тазалоо үчүн булганган жер астындагы сууларды жана инфильтрацияланган чөкмөлөрдү алып салуу үчүн дренаж орнотулат;

– кампанын жана жердин жер астындагы калдыктарынын бетине атайын тандалган жыгач, бадал жана чөп өсүмдүктөрүн отургузуу жолу менен биологиялык фиторемедиациялоо [2];

– микроорганизмдердин [1-5] жана козу карындардын [2] штаммдарын колдонуу менен пестициддерди жана алардын метаболиттерин жок кылуу (биодградация) аркылуу биологиялык ремедиация;

– монтмориллониттин негизиндеги цеолиттерди, көмүртектүү адсорбенттерди, полимердик чополорду жана башка сорбенттерди ишке киргизүү [3-5].

Жерди пестициддерден коргоо ыкмалары

Азыркы учурда колдонулуп жаткан заманбап ыкмалар, чаралар жана технологиялар кыртышты пестициддер ме-

нен булгануудан жетиштүү деңгээлде бошотуу үчүн жетишсиз. Демек, кыртышты коргоонун эң рационалдуу жана эффективдүү багыты болуп анын булганышын төмөнкү ыкмалар жана чаралар аркылуу алдын алуу саналат [3, 2]:

– пестициддердин санын жана алардын так дозасын кылдат тандоо, колдонуу мөөнөттөрүн жана масштабдарын тең салмактуу жана негиздүү пландаштыруу [1];

– эффективдүүлүктү жана экологиялык тазалыгын жогорулатууну айкалыштырган пестициддерди иштеп чыгуу жана жайылтуу;

– пестициддерди сактоодо, ташууда жана колдонууда коопсуздук стандарттарын жана эрежелерин сактоо;

– кыртыштын жана андан келип чыккан айыл чарба продукциясынын булгануу деңгээлине үзгүлтүксүз жана деталдуу мониторинг жүргүзүү;

– кыртыштын өзүн-өзү тазалоого табигый жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу аркылуу стимулдаштыруунун эсебинен өсүмдүктөрдү коргоо [2];

– кыртыштын асылдуулугун калыбына келтирүүгө мүмкүндүк берүүчү айыл чарба жана мелиорация тармагына тиешелүү ар кандай ойлоп табууларды колдонуу.

Пестициддердин жалпы мүнөздөмөсү жана классификациясы

Пестициддер катары ар кандай химиялык жана биологиялык препараттар колдонулат (1-сүрөт), алар айыл чарба өсүмдүктөрүнүн отоо чөптөрүнө, зыянкечтерине жана оору козгогучтарына каршы күрөшүүдө, ошондой эле өсүмдүктөрдүн өсүшүн жөнгө салууда, жыйноо алдында жалбырактарды алууда жана өсүмдүк материалдарын кургатууда активдүү колдонулат [1].

1-сүрөт. Пестициддик дары

Пестициддер менен жабыркаган биологиялык объекттердин негизинде алардын ичинен төмөнкү сорттор бөлүнөт [4-5]:

- гербициддер – отоо чөпкө каршы;
- бактерициддер – бактерияларга каршы;
- фунгициддер – мите козу карындарга каршы;
- балырларга каршы дарылар;
- инсектициддер – курт-кумурскаларга каршы;
- акарициддер – кенелерге каршы;
- кемирүүчүлөргө каршы каражаттар;
- авициддер – канаттууларга каршы;
- моллюсциддер – шлактарга каршы.

Пестициддер адатта уулуу жана коркунучтуу заттарды жана кошулмаларды камтыйт, бирок өзгөчө учурлар бар. Аларда кошумча кургаткычтар жана өсүү регуляторлору бар. Көптөгөн пестициддер синтетикалык химиялык кошулмалар болуп саналат, бирок кээде вирустар

жана ар кандай оору козгогучтар отоо чөптөрдү жана зыянкечтерди жок кылуу үчүн да колдонулат [5].

Пестициддердин активдүү жана кеңири колдонулушу айыл чарбасына коммерциялык мамиле кылуу менен түшүндүрүлөт. Ошондуктан, пестициддер түшүмдүн көлөмүн көбөйтүү жана сактоо жана ташуу учурунда алардын коопсуздугун жакшыртуу үчүн колдонулат. Бирок алардын ден соолукка тийгизген терс таасирлери көзөмөлдөнүп, аныкталып, көрсөтүлөт.

Пестициддердин көбү- 95%ке чейин адамдын организминде тамак-аш аркылуу кирет. Мындан тышкары, хлорароматтык кошулмалар канцерогендик жана мутагендик касиетке ээ.

Ошол эле учурда пестициддер кыртыштын абалына терс таасирин тийгизип, табигый экосистемалардын бузулушуна жана биоценоздордун курамында кайтарылгыс өзгөрүүлөргө алып келет, ошондой эле тукумсуздук, эндокриндик оорулар, астма, аутизм, лейкоз сыяктуу адамдардын ооруларынын пайда болушуна шарт түзөт, альцгеймер синдрому ж.б.) [3].

Жердин пестициддер менен булганышы

Жыл сайын потенциалдуу өндүрүштүн 34% отоо чөптөрдүн, зыянкечтердин жана илдеттердин кесепетинен жоголот. Ал эми Кыргызстандын бардык аймактарында пестициддер менен булганган жерлер көбөйүүдө. (2-сүрөт).

2-сүрөт. Пестициддер менен булганган топурактардын кыртышы, изилденген аймактан алынган

Пестициддерди колдонуу түшүмдүн олуттуу бөлүгүн үнөмдөөгө мүмкүндүк берет, бул аларды айыл чарбасына тез киргизүүнүн себеби болуп саналат. Пестициддердин топуракка кириши төмөнкү процесстер аркылуу ишке ашат [4]:

– кыртыштын мите курттары жана отоо чөптөрү менен күрөшүү үчүн айдоо жерлерине же кыртыштын үстүнкү катмарын кайра иштетүүдө түздөн-түз колдонуу;

– пестициддер менен иштетилген үрөндөрдү себүү;

– өсүмдүктөрдүн жер үстүндөгү бөлүктөрүн чачуу жана чаңдаштыруу;

– айыл чарба жана токой жерлерин абадан кайра иштетүү;

– пестициддерди сактоо жана ташуу.

Эскирген, колдонууга жараксыз жана тыюу салынган пестициддерди, ошондой эле эски минометтук агрегаттарды уруксатсыз утилизациялоо фактылары белгилүү болгон учурлар бар [6].

Топурактардын химиялык булгануу даражасы жана аларды белгилүү бир категорияга классификациялоо ченемдик документтер менен аныкталат. Таблицада топурактагы кээ бир пестициддердин стандарттуу концентрациялары көрсөтүлгөн.

Таблица 1.- Топурактагы пестициддердин активдүү ингредиенттеринин нормалары

Активдүү зат	Топурактагы ПДК/ТПК, мг/кг
Гептахлор	0,05/-
Kotoran	– / 0,03
Цинеб	0,2/-
Метазин	– / 0,1
Диурон	0,5/-
Lenacil	1.0 / -
Гексахлорбензол	– / 0,08
γ-НСН (линдан)	0,1/-

Топурактарды пестициддерден тазалоо

Бүгүнкү күндө топуракты жана жерди пестициддерден тазалоодо жогорку жыштыктагы жылытуу, электрокинетикалык тазалоо, жуу, химиялык кычкылдандыруу, гидролиз, эриткичти экстракциялоо, термикалык жана фотохимиялык бузуу, термикалык десорбция ыкмалары колдонулат. Бирок, бул ыкмаларды колдонуу жогорку чыгымдар менен байланышкан жана эмгекти көп талап кылат [3].

Корутунду

Натыйжада кыртыштын пестициддер менен булгануу көйгөйүн чечүү үчүн биринчи кезекте кыртыштын камын

көрүү, пестициддерди сарамжалдуу жана тең салмактуу пайдалануу зарыл деген жыйынтыкка келе алабыз. Бул үчүн бир жагынан жер кыртышын эффективдүү башкаруу жана айыл чарбасында экологиялык жактан таза технологияларды жаңылоо керек болсо, экинчи жагынан булгануунун деңгээлин мамлекеттик деңгээлде дыкат көзөмөлдөө зарыл. Мунун баары кыртыштын жана айлана-чөйрөнүн башка өз ара байланышкан элементтерин сактоого жардам берет, сапаттуу жана коопсуз айыл чарба продукциясын өндүрүүнү камсыз кылат, бактериялар, өсүмдүктөр жана жаныбарлар сыяктуу пайдалуу тирүү организмдердин өлүшүнө жол бербейт.

Адабияттар:

1. Алиев Н.А., Ешимбетов Ж. / Пестициды растительного происхождения и фитогармоны/. – Ташкент: Фан. Уз.ССР, 1979. – 45 с.
2. Берестецкий О.А., Возняковская Ю.М., Доросинский И.М. /Биологические основы плодородия почвы/. – М.: Колос, 1984. – 187 с.
3. Бублик Л.И., Васильев В.П., Гороховский Н.А. /Охрана окружающей среды при использовании пестицидов/. – Киев: Урожай, 1993. – 108с.
4. Бырдалов С.В./ Экспериментальная микробиология/. – София: Медицина и физкультура, 1965. - 355 с.
5. Васьковская Л.Ф. /Циркуляция и трансформация хлор-, фосфор-, ртуть-производных препаратов в системе окружающая среда/. – Киев: Науков думка, 1995. – 136 с.
6. Вашков В.И./Хлорированные углеводороды/. В кн.: Инсектициды. – М.: Наука, 2005.- 18-94 с.

ИСТОРИЯ ТАРЫХ STORY

УДК: 94(575.2) (04)

**КЫРГЫЗЫ УЗБЕКИСТАНА (ФЕРГАНСКАЯ ДОЛИНА):
ИХ ЛОКАЛИЗАЦИЯ И РОДОПЛЕМЕННОЙ СОСТАВ
В КОНЦЕ XX ВЕКА****Каратаев О.К.**
профессор, д.и.н.,
Кадыров Т.Д.
профессор, к.и.н.**ӨЗБЕКСТАНДЫН КЫРГЫЗДАРЫ (ФЕРГАНА ӨРӨӨНУ),
АЛАРДЫН ЛОКАЛИЗАЦИЯСЫ ЖАНА УРУУЛУК КУРАМЫ
XX КЫЛЫМДЫН АЯГЫНДА****Каратаев О.К.**
профессор, т.и.д.,
Кадыров Т.Д.
профессор, т.и.к.**KYRGYZ OF UZBEKISTAN (FERGHANA VALLEY),
THEIR LOCALIZATION AND TRIBAL COMPOSITION.
END OF THE XX CENTURY****Karataev O.K.**
professor, doctor of historical sciences,
Kadyrov T.D.
professor, candidate of historical sciences

Аннотация. В научной статье рассматриваются данные о кыргызах, проживающих за пределами территории Кыргызстана, в Республике Узбекистан. В статье исследуются их локализация, ареалы распространения и оседания кыргызов в Ферганской долине, племенной состав, материальная и духовная культура. Ферганская долина, которая в настоящее время находится под юрисдикцией независимых государств (Кыргызстан, Узбекистан, Таджикистан), издревле известна под дополнительным названием – “Золотая долина”. История, культура, язык кыргызов и кыргызского этноса и другие особенности тесно связаны с населением, культурой Ферганской долины. Известно, что в долине, ее предгорьях и горных местностях с незапамятных времен жили кыргызы. Некоторые исторические источники и труды исследователей свидетельствуют о том, что кыргызы населяли Ферганскую долину и прилегающие районы в X-XI вв. н.э. Необходимо отметить, что кыргызы издавна жили в Ферганской долине и ее предгорьях. Примером этого, наряду с историческими источниками, могут служить топонимические названия, связанные с названиями (этнотопонимами) кыргызских племен и родов, которые довольно густо заселены в регионе. В целом, до настоящего времени не проведены комплексные исследования этнической истории, этногенеза, языка,

материальной и духовной культуры кыргызов, проживающих в Узбекистане. Для анализа были использованы научные, научно-статистические материалы о численности и расселении кыргызов в Ферганской долине. Также изучены этнокультурные связи кыргызского народа с другими тюркоязычными народами.

Ключевые слова: кыргызы, Ферганская долина, статистика, советская власть, кыргызские племена, этнос, правое крыло, левое крыло, булгачи (ичкилики)

Аннотация. Илимий макалада Кыргызстандын аймагынан сырткары, Өзбекстан Республикасында жашаган кыргыздар тууралуу маалыматтар каралат. Макалада алардын локализациясы, кыргыздардын Фергана өрөөнүндө жайылып, отурукташуу ареалдары, уруулук курамы, материалдык жана руханий маданияты иликтенет. Учурда көз карандысыз Мамлекеттердин (Кыргызстан, Өзбекстан, Тажикстан) карамагындагы Фергана өрөөнү илгертен бери «Алтын өрөөн» деген кошумча ат менен белгилүү. Кыргыздардын жана кыргыз этносунун тарыхы, маданияты, тили жана башка өзгөчөлүктөрү Фергана өрөөнүнүн калкы, маданияты менен тыгыз байланышта. Фергана өрөөнүндө, тоо этектеринде жана тоолуу жерлеринде байыртадан бери кыргыздар жашап келгени белгилүү. Кээ бир тарыхый булактар жана изилдөөчүлөрдүн эмгектери кыргыздар Фергана өрөөнүн жана ага жакын райондорду б.з. X-XI кк. үй-кыштагында байырлашканын айгинелейт. Кыргыздар илгертен Фергана өрөөнүндө жана анын тоо этектеринде жашагандыгын белгилей кетүү зарыл. Буга тарыхый булактар менен катар аймакта калк жыш отурукташкан кыргыз урууларынын жана урууларынын аталыштарына (этнотопонимдерине) байланыштуу топонимикалык аталыштар мисал боло алат. Жалпысынан, ушул кезге чейин Өзбекстанда жашаган кыргыздардын этникалык тарыхы, этногенези, этникалык маданияты, тили, материалдык жана руханий маданияты боюнча комплекстүү изилдөөлөр жүргүзүлгөн эмес. Талдоо үчүн Фергана өрөөнүндөгү кыргыздардын саны жана отурукташуусу жөнүндөгү илимий, илимий-статистикалык материалдар колдонулган. Кыргыз элинин башка түрк тилдүү элдер менен этномаданий байланыштары да изилденген.

Негизги сөздөр: кыргыздар, Фергана өрөөнү, статистика, Совет бийлиги, кыргыз уруулары, этнос, оң канат, сол канат, булгачи (ичкиликтер).

Abstract. The scientific article examines data on Kyrgyz living outside the territory of Kyrgyzstan, in the Republic of Uzbekistan. The article examines their localization, areas of distribution and settlement of the Kyrgyz in the Fergana Valley, tribal composition, material and spiritual culture. The Fergana Valley, which is currently under the jurisdiction of independent states (Kyrgyzstan, Uzbekistan, Tajikistan), has been known since ancient times under the additional name "Golden Valley". The history, culture, language of the Kyrgyz and Kyrgyz ethnic group and other features are closely related to the population and culture of the Fergana Valley. It is known that the Kyrgyz have lived in the valley, its foothills and mountainous areas since time immemorial. Some historical sources and works of researchers indicate that the Kyrgyz inhabited the Fergana Valley and surrounding areas in the 10th-11th centuries. AD It should be noted that the Kyrgyz have long lived in the Fergana Valley and its foothills. An example of this, along with historical sources, can be toponymic names associated with the names (ethnotoponyms) of Kyrgyz tribes and clans, which are quite densely populated in the region. In general, to date, comprehensive studies of the ethnic history, ethnogenesis, ethnic culture, language, material and spiritual culture of the Kyrgyz living in Uzbekistan have not been carried out. For the analysis, scientific, scientific and statistical materials on the number and settlement of the Kyrgyz in the Fergana Valley were used. The ethnocultural ties of the Kyrgyz people with other Turkic-speaking peoples have also been studied.

Key words: Kyrgyz, Fergana Valley, statistics, Soviet power, Kyrgyz tribes, ethnicity, right wing, left wing, Bulgachi (ichkiliks)

Среди актуальных проблем в кыргызоведении важной проблемой является исследование социально-экономического положения кыргызов, проживающих в соседних странах (КНР, Узбекистан, Таджикистан, Афганистан, Казахстан и др.) по воле судьбы вследствие исторических и политических событий, их расселения, племенного состава на сегодняшний день. Следует отметить, что кыргызы проживали на указанных территориях с древних времен. Причина, по которой они остаются на территории указанных стран, заключается в различных политических обстоятельствах. Основные причины разделения кыргызов необходимо рассматривать в два этапа: На первом этапе, во второй половине XIX в. согласно русско-китайскому (династия Цинь), русско-британскому пограничным договорам, часть кыргызов осталась на территории Афганистана, находившегося под протекторатом Китая и Великобритании. Кроме того, территории Сарыкол (Мургаб), Жерге-Тал, где издавна проживали кыргызы, находились в составе Бухарского эмирата. Вековые кочевья кыргызов, пути к основным пастбищам и зимовкам перекрылись. Маршруты передвижения кочевников были перекрыты в результате появления границы, оказывая влияние на складывавшийся веками хозяйственный уклад кыргызов. В результате большая часть кыргызов вынуждены были перейти к оседлости.

Второй этап осуществлялся в 20-30 гг. XX века советской властью. В результате национально-территориального размежевания в Средней Азии часть кыргызов, проживавших в составе Российской империи и бывшего Бухарского эмирата, осталась жить в пределах (образованных позднее) Узбекской, Таджикской, Казахской автономных республик, а позднее союзных республик. В результате проведенной политики национально-терри-

ториального размежевания обширные территории, на которых издавна проживали кыргызы, попали под юрисдикцию соседних республик.

Ферганская долина, которая в настоящее время находится под юрисдикцией независимых государств (Кыргызстан, Узбекистан, Таджикистан), издавна известна под названием – “Золотая долина”. Ферганская долина – жемчужина Средней Азии, является одним из регионов, где жили самые древние люди, развивались цивилизации, различные культурные очаги. Этот регион известен высоким уровнем развития оседлых, полукочевых, кочевых культур, где человек освоил горные хребты, богатые водой предгорья, плодородные угодья и использовал пастбища для скота. История долины насчитывает века, когда она поглотила множество различных культурных слоев, включая городскую культуру, полуоседлую, кочевую и др., где тесно развивались хозяйственно-культурные, торгово-экономические, языковые связи племен, народов. Города, населенные пункты региона стали крупными торговыми, культурными и экономическими центрами, связывающими Запад и Восток. Именно Ферганская долина объединяла ответвления Великого Шелкового пути, соединяющего цивилизации Востока и Запада. В долине, которая является “жемчужиной Средней Азии”, издавна были распространены индоевропейские (иранские, хинди, урду), тюрко-монгольские языки. Она являлась одним из главных центров смешения культур (исламской, буддийской, христианской и др.). Различные этнические группы мигрировали из разных регионов в долину, где царил относительный мир. В результате в XIX начале XX вв. рост численности населения Ферганской долины, различных этнических групп, способствовал увеличению плотности населения (см.: Губаева, 2004: 3-4).

Территория Ферганской долины составляет 22 тысячи квадратных километров, включая предгорья - 80 тысяч квадратных километров. Долина имеет форму эллипса и достигает 300 квадратных километров в длину и 170 квадратных километров в ширину. Она окружена с северо-запада Чаткальским и Кураминским хребтами, с северо-востока - Ферганским, с юга - Алайским и Туркестанским хребтами. С западной стороны - равнинная дорога, по которой можно было выйти в другие районы Средней Азии, в настоящее время обрамляет канал Кайрак-Кум ("Ходжентские ворота") и тянется до пространства Ач-Талаа (Голодная степь).

Почти все остальные дороги, соединяющие долину с внешним миром, проходят через горы, перевалы. Территория долины в основном равнинная, состоит из окружающих ее гор, высота которых достигает 6 тысяч метров. Политико-экономически и культурно развитая с незапамятных времен Ферганская долина с первой четверти XX в. (1924-1926\27гг.) по национально-культурным, языковым особенностям была разделена между 3 странами (Кыргызстан, Узбекистан, Таджикистан).

В настоящее время Ферганская долина является одним из самых густонаселенных регионов не только в Средней Азии, но и во всем мире. Население региона в основном занимается земледелием, животноводством в горах и предгорьях, а также сельским хозяйством. Основными народами, составляющими большинство Ферганского региона, являются кыргызы, узбеки, таджики, русскоязычные народы, а также татары, уйгуры, среднеазиатские турки, среднеазиатские цыгане (люли). Известно, что почти все население исповедует суннитскую ориентацию ислама (ханафитский мазхаб). Можно отметить, что в этнической истории, культуре населения Ферганской долины, географически отделенной от

других регионов Средней Азии, сформировались некоторые особенности.

История, культура, язык кыргызов и кыргызского этноса и другие особенности тесно связаны с населением, культурой Ферганской долины. Известно, что в долине, ее предгорьях и горных местностях с незапамятных времен жили кыргызы. История, культура государства, народов, населявших регион широко отражены в исторических источниках, а также в произведениях авторов средневековья и нового времени. Науке известно, что иностранные и отечественные историки проявляют постоянный интерес к истории региона. Кыргызы стали упоминаться в IX-X веках в пределах Средней Азии. Некоторые письменные источники содержат сведения о кыргызах и соседних с ними народах, племенах.

"Кыргызы издревле жили в городах и селах Мавераннахра (Междуречье Сыр-Дарьи и Аму-Дарьи) и имели тесные торговые связи с населением. Они (кыргызы) получали одежду, ткани, необходимые для сельского хозяйства товары, а оседлое население - скот, животноводческие изделия, мясо-молочные продукты, кожу. Кыргызы населяют и начинают осваивать степные районы Средней Азии (Междуречье) в VI в. н. э. при Западно-Тюркском каганате, а позже Уйгурском, Тюркешском каганатах. (см.: Этнический атлас Узбекистана, 2002: 140-142).

Некоторые исторические источники и труды исследователей свидетельствуют о том, что кыргызы населяли Ферганскую долину и прилегающие районы в X-XI вв. н.э. В средневековом географическом письменном источнике 982 г. "Китаб Худуд ал-'алам мин ал-Машрик ила-ал-Магриб" ("Границы мира с востока на запад"), написанном на фарси неизвестным автором, кыргызам посвящен специальный раздел ("О территории, населенной кыргызами"). В информациях о соседних народах

(чигиль, йагма, карлуки, кесим, тухси и др.) кыргызы упоминаются 11 раз. В таких городах и населенных пунктах, как Ош, Узген, Аксы, Хоканд (Кокон), Кубасай, наряду с указанными народами, описывается проживание кыргызов (МИКК, 1973, "Худуд ал-алам". С. 41-45). Аль-Марвази писал о том, что кыргызы жили в XI в. в Восточно-Тенгирских горных районах (Караев, 1968: 55). Аль-Марвази в своих воспоминаниях отметил, что "кыргызы перестали сжигать тела умерших после того, как стали соседями мусульманских народов. Они считали, что сжигание человеческих тел очищает умерших". Следовательно, кыргызы стали соседями мусульман после 840 года. (см.: Караев, 1968: 54).

В карте, нарисованной аль Идриси, также даются очень интересные сведения о территориях, на которых располагались кыргызы. В сочинении ал-Марвази Табаи "аль-хайван" ("Животный мир"), написанном в 1120 году, он пишет, что кыргызы располагались к югу от кимаков, а ягмы и халлухи (карлуки) - западнее. В летописях династии Тан 843 года описаны успешные военные походы кыргызов в Восточный Туркестан, нападения на территории государства Тан (Китай) под названием Аньси и Бейтинь (Малаякин, 1974: 37, 116). Эти исторические данные также свидетельствуют о том, что кыргызы начали заселять территорию современного Кыргызстана, города Ош, Андукан (Андижан), Узген, Аксыкент, Кувасай и др., расположенные в Ферганской долине. Данные по населению, хозяйству края подробно описаны в трудах авторов средневековья (см.: ККТБ, Бишкек, 2002, книги I-II).

Есть много сведений о населении региона в эпоху монгольских завоеваний и в более поздние времена. Труды мусульманских авторов были написаны с учетом религии, ее распространения и обозначались только термином мусуль-

мане по отношению к населению. Захреддин Бабур в "Бабур-намэ" писал, что к востоку от Андижана, между Ферганской долиной и Кашкарком, кочевали 5-6 тысяч семей, которые называли себя "чогорок", "чогрок". Из крупного рогатого скота чогороки держали овец, яков (котос). В то время в Средней Азии только кыргызы держали яков. Это говорит о том, что кыргызы жили в Ферганской долине. Бабур (Захреддин Мухаммед), который собрал войско против вторгшихся кочевых узбеков (шейбанидов), свергнувших государство Тимуридов, из Дешт-и-Кипчака получил от кыргызов 20 000 овец и 1500 лошадей. Чогороки известны в настоящее время в составе племен тейит и кесек как крупные самостоятельные роды, проживающие на территории Кыргызстана, и среди кыргызов, живущих в Ташкурганской автономии Китайской Народной Республики.

В произведении "Тарих-и Рашиди" (описываются события 1451 г.) Мирза Мухаммеда Хайдара отражаются сведения о племенах *барин*, *булгачи*, *чорос* и др. Ферганской долины. *Баарын* - племя правого крыла кыргызов, *Булгачы* или *булгачылар* - название кыргызского племенного объединения ичкиликов, *чоро* (с) название крупного племени в кыргызском племени саяк. В "Маджму ат-Таварих" Сайф ад-Дина Аксыкенти (XVI в.) приводятся сведения о родоплеменных группах кыргызов, о правом, левом крыльях и о группе племен ичкиликов (Булгачылар). Генеалогический разрыв, упомянутый в ту эпоху, полностью совпадает с генеалогическим древом современных кыргызов. Во-первых, племенные группы *правое крыло*, *левое крыло* и *ичкилики* (Булгачы), построенные по дуальной системе, исходили из потребностей военных, экономических нужд (см.: Каратаев О. Кыргызский словарь этнонимов. Б.: 2003). Массовые переселения кыргызов Восточного Туркестана, ныне северных районов Кыр-

гызстана, в Ферганскую область и далее в Ташкентскую область, произошли в связи с давлением Джунгарского ханства (1635-1773/75) (Губаева, 1983:83). Именно после этих событий, вероятнее всего, резко увеличилась относительная численность кыргызов, проживающих в регионе. Необходимо отметить, что кыргызы издавна жили в Ферганской долине и ее предгорьях. Примером этого, наряду с историческими источниками, могут служить топонимические названия, связанные с названиями (этно-топонимами) кыргызских племен и родов, которыми довольно густо заселен регион.

Исследования по истории населения региона в основном можно разделить на четыре этапа. 1. Вхождение в состав Российской империи в конце XVIII в. - 60 гг. XIX в.; 2. Исследование Ферганской долины в 60 гг. XIX в. до 1917 г. 3. Исследовательские работы в советское время; 4. Исследовательские работы после приобретения независимости. Эти данные во многом основаны на результатах статистики и переписей населения Средней Азии, в том числе Ферганской долины, проведенных в свое время государственными учреждениями Российской империи и в период советской власти.

В эпоху великих географических открытий интерес иностранцев к Средней Азии, в том числе и к Ферганской долине, стал возрастать. Он связан с населением региона, традиционной культурой, языками, местоположением и т. д. В 1812 году индийский чиновник Мир Иззетулла, посетивший Кокандское ханство по поручению британца Уильяма Маркфорта, предоставил подробные сведения о Ферганской долине. Автор рассматривает Ош и прилегающие к нему местности как место проживания кыргызов, Араван – место проживания горных таджиков, переселившихся из Бадахшана, Андижанский округ (Мин-Тепе) - место проживания кипчаков и турков, Кувасай - ме-

сто проживания кыргызов и калмыков (Губаева, 2004: 7). Этнический состав населения долины в то время отличался крайней контрастностью. Например, в третьей четверти XVIII в. Джунгарское ханство пало, и уцелевшие калмыки начали искать убежище в Средней Азии, со стороны Ферганы. В результате военных столкновений часть калмыков была вытеснена, а некоторые стали оседать (История народов Узбекистана. - Ташкент, 1947. Т.II. С.131). От междоусобных войн и голода с территории Хивинского ханства произошли массовые переселения каракалпаков в Ферганскую долину. В то же время горные таджики Бадахшана в XVII-XVIII вв. начали массово переселяться в Ферганскую долину. Основной причиной были междоусобицы местных правителей Горного Бадахшана и голод.

Географическое, историко-этнографическое, лингвистическое (языковое) изучение населения края было инициировано еще при царской России. Местные власти Российской империи начали проводить статистические исследования и уточнения границ края. Статистические комитеты записывали данные о населении региона, национальном, племенном составе и др. в таких письменных источниках, как: *“Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник”*, *“Ежегодник Ферганской области”*, *“Статистические обзоры Ферганской области”*, *“Материалы для статистического описания Ферганской области”*, *“Список населённых пунктов Ферганской долины”*, рисовали карты, отражающие ареалы расселения населения. Хорунжий Потанин, сопровождавший послов Кокандского ханства из Санкт-Петербурга в 1829 г., предоставил достоверные сведения о населении, хозяйстве края (Губаева, 2004: 8). К сожалению, подавляющее большинство данных этой эпохи было эмпирическим, авторы не владели сведениями о языке и истории населения региона.

Труды В. В. Вельяминова-Зернова по изучению территории подняли исследования на новый уровень. В них был применен тщательный подход к точному изучению политико-экономического положения, хозяйства, хозяйственного уклада территории. Исследования были направлены на изучение экономического потенциала региона, который будет производить новые промышленные товары для предпринимателей Российской империи, а те, в свою очередь, использовать сырьевые ресурсы и дешевую рабочую силу. В основные труды, посвященные изучению Средней Азии, в том числе Ферганской долины, можно добавить исследования известных авторов, таких как: А. Ф. Миддендорф, А.П.Федченко, Н.А. Северцов, И.В.Мушкетов, Н.А.Аристов, А.В.Буняковского, А.З.Валидов, А.Л.Кун, П. Е.Кузнецов, А.А.Кушакевич, Н.С. Лыкошин, А.И.Макшеев, В.П.Наливкин, В.А.Парфентьев, Н.Ф. Ситняковского, А.П.Хорошихин и др. В работах указанных исследователей отражаются данные по кыргызам Ферганской области: родовые названия, их состав, местонахождение, хозяйственный уклад. Известно, что большая часть этих сведений публиковалась в сборниках *“Вестник”*, *“Труды”*, *“Записки”* *“Русского географического общества”* (РГО). В частности, следует отметить работу Н. Ф. Ситняковского о кыргазах, проживающих в восточной части Ферганской области (*“Перечисление некоторых родов киргиз, обитающих в восточной части Ферганской области”*, 1898г.). Исследователь предоставил работу, дополненную значительной информацией о родоплеменном составе, расселении кыргызов. Кроме того, необходимо отметить статью Н.С. Лыкошина, в которой даны сведения по волости Чапкудук (т.е. Чапкылдык) Ходжентского уезда Самаркандской области. Автор писал о взаимоотношениях

кыргызов, проживающих в волости **Чапкулдук** (название кыргызского племени **чапкылдык**), населенной кыргызами, об их переходе на принудительное оседание (Самарканд, 1906). Подробно исследовавшие Среднюю Азию В. П. Наливкин со своей женой М. Наливкиной в работе *“Очерки быта женщин туземного местного населения Ферганской долины”* (Казань, 1886), предоставили информацию о культуре, языке, хозяйственном укладе, социальных отношениях, религии оседлого населения Ферганской долины.

Авторы отмечают, что они наблюдали процесс тюркизации среди местных таджиков (сартов). Кыргызы, живущие в предгорьях Ферганской долины, продолжали кочевать и жить своей жизнью. В разделе *“Крыша мира”*, переведенного на русский язык труда британца Томаса Эдварда Гордона, рассказывается о встрече в Кызыл-Арте Памира 1000 семей кыргызов и кипчаков (кыргыз-кыпчаки – О.К.), переселившихся из Ферганы семь лет назад (Губаева, 2004: 16). Французский антрополог и этнограф К. Уйвальфи в 1876-1877 гг. наряду с казахами, таджиками, кочевыми узбеками, каракалпаками, писал о кыргазах. А также он предоставил данные о расселении оседлого и полукочевого населения. В то время ферганские кыргызы проживали на территории Ошского, Андижанского, Наманганского, Кокандского, Маргеланского, Скобелевского (Ферганского), Ходжентского уездов Ферганской, Сыр-Дарьинской областей Туркестанского генерал-губернаторства.

Этнографические данные по населению и кыргызам Ходжентского уезда Самаркандской области И.И.Зарубин освещает в своем труде: *“Население Самаркандской области. Его численность, этнографический состав и территориальное распределение”*. Известно, что часть территории Ход-

жентского уезда по географическим признакам входит в Ферганскую долину. В Ходжентском уезде кыргызы жили в волостях *Чапкулук (Чаплык)*, *Бөксө*, *Сибирги* и др. Научный труд **“Родовое деление кыргызов”** известного кыргызского государственного и политического деятеля Абдыкерима Сыдыкова, опубликованный в 1927 г. в Ташкенте, не утратил своей актуальности для исторической науки и в настоящее время (см.: Сыдыков, 1925: 3-25). Автор приводит генеалогическое древо кыргызов, дает точные данные по ареалу их распространения, и пишет, что на территориях за пределами Кыргызской АССР проживают более 350 000 кыргызов (Китай, Афганистан и др.). Афганскими кыргызами он назвал кыргызов, проживающих в Сарыколе (Мургаб, Горный Бадахшан), Афганистане (Сыдыков, 1925/1927: 273-274). Следует отметить исследования по истории, этнографии кыргызов, проведенные одним из первых кыргызских историков Белеком Солтоноевым (Солтоноев, 2003: 423). Население Ферганской долины, хозяйственный уклад, социальные отношения кыргызов XIX в. изучены в научных трудах К. Усенбаева, В. М. Плоских, К. С. Молдокасымова, Б. М. Жумабаева, Т. Кененсариева, А. Бедельбаева и др.

После вхождения среднеазиатских народов в состав Российской империи на территории стала внедряться новая, российская система административного управления. Были проведены статистические переписи оседлого, полукочевого, кочевого населения, упорядочены налоговая система, использование земли и воды, пастбищное пользование, стали создаваться села. Имперские чиновники обращали внимание на этнический состав проживающего населения и проводили специальные переписи населения для определения национального состава. В 1897 г. в Туркестанском генерал-губернаторстве была проведена первая

перепись населения. В предгорьях Ферганской области русского Туркестана в конце XIX – начале XX вв. проживали 423 тыс. 639 кыргызов (см.: Материалы к характеристике народного хозяйства в Туркестане...191: 62).

По рекомендации лингвистов, население Туркестана было опрошено по языковым особенностям, а не по этническим принадлежностям. В этих статистических опросах был допущен ряд ошибок. Очевидно, что в исторических условиях Туркестана того времени было сложно определить национальные особенности по отношению к языковым особенностям. Особенно затруднительным было выяснение этнических различий между сартами и узбеками, а также некоторыми языковыми группами населения, говорившими на фарси (таджикскими). В XVIII-XIX вв. в Ферганской долине число таджиков росло за счет внешней миграции, что привело к проблеме обособления их тюркизированной части от оседлых сартов (Абашидзе, 2004:58). Кроме кыргызов в Ферганской долине жили сарты (788 тыс.), узбеки (153 тыс.), турки (260 тыс.), каракалпаки, кулан-кыпчаки, кашкарцы, таджики, монголы. Численность ферганских кыргызов по одним данным составляла 202 тыс. человек, в исследованиях К.К. Палена - 423 тыс., по данным Н. В. Турчанинова - 259 тыс. Наиболее четко выделяются восемь таких народов, как сарты, кара-кыргызы, тюрко-татары (среднеазиатские турки. – О.К.), узбеки, кыпчаки, каракалпаки, кашкарцы, таджики, составляющие население Ферганской области в 1904 г. Из-за ошибок, допущенных в статистических работах, результаты переписи того времени постоянно менялись. Например, для статистики того времени было характерно то, что численность ферганских кыргызов “росла”, а по некоторым данным “уменьшалась”. Издательство “Ежегодник Ферганской области” в первом выпуске 1901 года приводит соответствующие ста-

статистические данные 1899 года. По этим данным 50% всего населения Ферганской долины составляют сарты, 11% - таджики, 300 тыс. - кара-кыргызы (кыргызы), 170 тыс. кашкарцы и др. (Абашин, 2004: 61-62).

В 1924 году выходит в свет "Статистический ежегодник 1917-1923 гг." Статистического управления Туркестанской АССР. Начальником отдела управления И.П.Магидовичем была предоставлена исчерпывающая информация по национальному составу населения Ферганы. В ней дается описание населения кочевых волостей Наманганского и Андижанского уездов, ранее не включенных в опрос. При уточнении положения о населении Ошского уезда были использованы данные поселенческой комиссии (Переселенческое управление) за 1911 и 1913 годы. И.П.Магидович, опираясь на имеющиеся точные данные, пишет: "...кара кыргызы (кыргызы) сохранили чистоту своей крови, так как жили в высоких горах подальше от других". Автор указывает племенной состав кыргызов, правое и левое крыло (Отуз уул - тридцать сыновей), племенную группу ичкиликов (Булгачылар), общее число кыргызов по отношению к племенным группам (Абашин, 2004: 73-74). В 1897 году по переписи населения Наманганского уезда (сельское население) тюркоязычных сартов было 58,0%, таджиков - 18,55%, кыргызов - 7,17%. По данным на 1904 год, население, говорящее на сартском языке, составило 63,38%, кыргызы - 21,46%. Эти данные получены после включения Арымского, Чаткальского, Суусамырского районов. Численность кыргызов в уезде в 1897-1904 гг. выросла на 59 тыс. человек (Бушков, Зотова, 2004: 115-116). В Наманганский уезд входили волости Арым, Багыш, Кызыл-Джар, Кырк-Уул, Саруу, Суусамыр, Чаткал, Баястан, Кутлук-Сейит, в которых

в то время проживали преимущественно кыргызы. В период с 1904 по 1911 годы данные об этническом составе населения Ферганской области стали более точными, что свидетельствует об улучшении качества работы государственных статистических учреждений.

Необходимо уточнить этническую принадлежность «кыргыз-кыпчаков» и «кулан-кыпчаков» и их различие. Множество упоминаний о кыпчаках, которые обитали в Ферганской долине, можно найти в исторических источниках, а также в последующих статистических сборниках. Их общее число в статистических сборниках колеблется от 40 до 60 тысяч. И.П.Магидович в своем труде предостерегает от этнического смешения ферганских кыпчаков с кыргызами и каракалпаками. Кыпчаки в Ферганской долине "постоянно подчеркивали, что они отличаются от кыргызов и узбеков". Исследователь отмечает особую роль кыпчаков в Кокандском ханстве (Магидович, 1924: 43-45).¹ Эти кыпчаки (кулан-кыпчаки) в основном занимались скотоводством, часть из них переходила к оседлости, часть - проживала жизнь скотовода. Кыпчаки жили в основном вблизи городов, населенных пунктов. Кулан-кыпчаки, в отличие от "кыргыз-кыпчаков", переселились из Дешт-и-Кипчака (из среднего течения Сыр-Дарьи) в Ферганскую долину в XVI-XVII вв. и были переселенцами, кочевым этносом. Все они в первой четверти XX века при первой переписи населения и установлении границ были зарегистрированы властями как "узбеки", после чего были включены в состав узбеков. В настоящее время известно, что основную часть представителей кыргызских племен в Ферганской долине (на узбекской территории) составляют представители кыргызского племени *кыпчак*. Представители кыргы-

¹Примечание: речь идет о кулан-кыпчаках, которые добились политического господства в Кокандском ханстве на протяжении ряда лет. - О.К.

зского племени “кыпчак” называют себя «кыргыз-кыпчаками». Этноэтнонимический термин “кыргыз-кыпчак” используется представителями кыргызского племени кыпчак для отличия себя от “кулан-кыпчаков” кочевых-узбеков, перешедших к оседлому образу жизни из Дешт-и-Кыпчака. Кыргызы-кыпчаки – одно из крупнейших племен кыргызов, вошедших в состав кыргызского этноса приблизительно в X веке. Представители этого рода встречаются в составе кыргызов проживающих в настоящее время в КНР, Таджикистане (Мургаб/Сарыкол, Жерге-Тал), северном Афганистане (Ваханский коридор), и кыргызов Чуйской, Баткенской, Джалал-Абадской, Ошской областях Кыргызской Республики. И.М. Зарубин в статистическом труде **“Список народностей Туркестанского края”** (Зарубин, 1925:5) уточнил этнические различия кыргызов от казахов и отметил, что этническое самосознание кыргызов по сравнению с соседними народами занимает очень прочное место. А кураминцы², будучи самостоятельным этносом, живущим в соседних с кыргызами населенных пунктах, этническое самосознание сохранили слабо. Автор сообщает, что в Ошском уезде проживает более 126 тысяч кыргызов. Данный источник информации не соответствует данным предыдущих статистических сборников о

численности кыргызского народа в 127,5 тыс. человек. Это свидетельствует о том, что после установления советской власти статистические данные стали предоставляться более точно. Необходимо отметить, что данные, представленные выше, не включают в себя кыргызов, проживающих в Андижанском и Наманганском, Маргиланском и Худжандском районах. Очевидно, что в ходе “переписи” в Ферганской области и других регионах Средней Азии некоторые крупные этносы были ликвидированы, а названия малочисленных этносов превратились в основные национальные наименования. Например, на прошедшем в Ташкенте курултае в 1921 году этноним “уйгуры” был восстановлен в качестве наименования народа, в то время как тюрко-персоязычные сарты, составлявшие значительную часть населения Ферганы, затем кураминцы, кыпчаки, кашкарцы (выходцы из Восточного Туркестана), каракалпаки, арабы, часть таджиков были вынуждены принять экзоэтноним “узбеки”, забыть свой язык и культуру. О действиях по присвоению нового наименования оседлому населению, говорящему на языке тюрко-фарси, писал исследователь Средней Азии В. Маллицкий. Он отметил, что это движение “возглавил Самаркандский интеллигентный деятель С.Лапин”. “Под деятельностью интеллигентного С.Лапина

---

²Кураминцы. Кураминцы, населявшие Ангренинский оазис, связывают свое происхождение с племенами Старшего и Среднего жузов казахов. Расселение кураминцев, хозяйство переселенцев, их некоторые отличия от местной этнической среды отражены в работах Н. А. Аристовой. Переселившиеся в Ферганскую долину кураминцы состоят из племен кереит, жалайыр, жапалак, тору айгыр, кара чапан, чувалдак (чулдак), алчын, уйшун, беш-калын (таз), карасыйрак (карашыйрак) и др. Наиболее влиятельными из этих племен были жалайыры. Почти все названные племена у кураминцев имеют параллели в кыргызской этнонимии. Некоторые исследователи (А.П.Окладников и др.) восточное происхождение этнонима (кураминцы) связывают с древнетюркскими временами. Рунические надписи, найденные на территории, где обитало это племя, также иллюстрируют это. Потомки этого древнего рода под названием «курамша - курамчи» сохранились в составе бурят Эхирит-Булагатского района. Исследователь Т.А. Бертагаев в своих исследованиях отмечает, что происхождение курамов относится к кругу монголоязычных племен и определяет значение «кура - х - хура - х» - «собрание», «объединение». Хурамша - курамча; - чин; - ча - шан; - ша; - член чина в монгольских языках определяет род занятий, движение. Слово «курама» – известно как название родов в составе кыргызских племен солто, тейит.

в 1890 году в официальных документах в Самарканде название “сарт” не упоминается”. Следовательно, мнение о наименовании населения под названием “узбек” начало приобретать широкую форму еще в начале XX в. (см.: Абашин, 2004: 83-84). В 1926 году в СССР наряду с уточнением национальных границ проводилась Всесоюзная перепись населения. В Средней Азии, в том числе в Ферганской области, начала реализовываться новая этнокультурная политика. По данным переписи 1926 года в Ферганской долине проживали 327 тыс. кыпчаков (кулан-кыпчаки и др.). Историк и этнограф К.Ш.Шаниязов писал, что включение кыпчаков в состав новообразованной узбекской нации было очень сложным процессом (Шаниязов, 1974: 68). Вероятно, известный этнограф и тюрколог К. Ш. Шаниязов относил кыргызов-кыпчаков, каракалпаков и другие племена к кулан-кыпчакам.

По данным той же переписи населения 1926 года, в Узбекской ССР (1924 г.) в Андижанской, Ферганской и Наманганской областях проживали 58 тыс. 960 кыргызов, из них 58 тыс. 768 проживали в сельской местности (Абдуллаев, Атаханов, 2014: 2).

Ономастические данные тоже относятся к источникам, которые точно отражают историческую ситуацию. В топонимии Ферганской долины широко распространены кыргызские названия крупных племен, небольших по численности родов, групп. В статистическом труде “Список населенных пунктов Ферганы” (Скобелев, 1909: 34,35,52,53... и др. страницы) четко указаны селения, пункты, населенные кыргызами, количество жителей сел. Точная информация широко представлена в работах известного специалиста по изучению этносов Ферганы С. С. Губаевой. Расселение кыргызов по Ферганской долине носило локальный характер. В северной и восточной сторонах долины жили племена **правого и левого крыла**, с южной - предста-

вители племенной группы **ичкиликов** (Губаева, 1983, 84). Это басыз, мундуз, саруу, чон багыш, китай. Племена правого крыла - джедигер, багыш, монгол, саяк; группы племени адигине (баргы, бору, джору, кара багыш, сарттар) и мунгуши населяли восточную часть долины. Племенная группа ичкиликов- кыпчак, найман, тейит, кесек, тоолос, жоокесек, канды, бостон, нойгут, ават, оргу. В волостях Чапкылдык, Сибирги, Боксо, входивших в Ходжентский уезд, проживали представители племен кесек, тейит, кыпчак, ават, оргу, чапкылдык.

Стоит отметить, что часть локально расположенных киргизских сел была включена в состав Узбекской ССР, Таджикской АССР. Например, в треугольнике Фергана – Язъяван - Кува проживают представители племен бостон, канды, найман, кыпчаки, жоокесек. В этих местах есть такие села кыргызов, как Бостон (несколько сел), Найман (несколько сел), Кызыл-Кыпчак, Кыргыз-Кыпчак, Жоокесек, Булгачи (племя кыпчак), Чапкылдык, Дурманча (кыпчак), Торайгыр (кыпчак), Шабада (бостон) и др. (Губаева, 1983: 84-85). Появление этнотопонимов на стыке языков и культур доказано наукой. Например, ареал расселения племен мунгуш правого крыла можно проследить по этнотопонимам. Например, есть деревни Жапалак, Соколок, Эрке-Кашка, Улуу-Катын, Мангыт, Кок-Жатык, Кодогочун, Толейкен, Жоош и др. На узбекской стороне долины распространены Багыш, Кара-Багыш, Арык-Багыш, Уч-Багыш, Чон-Багыш и др. топонимические названия, которые можно встретить на территориях от Аравана, Асаке до Янги-Курганского района Намангана. По топонимам Кыдырша, Коклен (тейит), Тейит, Кара-Тейит и др. можно проследить, что на территории Маргеланского уезда издревле жили представители кыргызского племени тейит. По уточнениям узбекских ученых XXI в., северные склоны Ферганской долины населяют предста-

вители племен саяк, джедигер, багыш, монол, входящих в правое крыло кыргызов, и саруу, басыз, кушчу, чонбагыш, китай, мундуз, входящих в левое крыло кыргызов. А в южной части Ферганской долины поселились представители племен кыпчак, найман, тейит, кесек, канды, бостон, нойгут, ават, тоолос, входящих в племенную группу ичкиликов (Абдуллаев, Атаханов, 2014: 2).

Группы кыргызских, кыпчакских (кыргызско-кыпчакских) племен проживают на территории Папского, Чустского, Бувайдинского, Янгикурганского, Уйчинского, Нарынского, Учкурганского, Дангаринского, Балыкчинского, Избаскентского, Коргон-Тюбинского, Джалал-Кудукского районов. Представители рода найманов, по данным Я. В. Винникова, проживают в некоторых селах Кувайсинского, Алыты-Арыкского, Ташлакского районов (Винников, 1956:163). Кроме того, найманы проживают в Кожо-Абадском, Коргон-Тюбинском районах Андижанской области. Также известно, что названия этих племен встречаются в местной топонимике.

Представители племени кесек, входящие в состав племенной группы ичкиликов (булгачи), проживают в Коргон-Тюбинском, Джалал-Кудукском районах Андижанской области. Кесеки компактно проживают в селах Дардак, Дехканчеки, Кампират Коргон-Тюбинского района. Я. Р. Винников считал жоокесеков самостоятельным племенем. В некоторых

источниках указывается, что жоокесеки входили в состав племени кесек. Известно, что жоокесеки занимали территории Нарынского, Алты-Арыкского, Ферганского, Кувинского (Кувасайского), Ахунбабаевского районов. Жоокесеки расселены в вышеуказанных районах и живут смешанно с узбеками (Абуллаев, Атаханов, 2014: 3-4).

Представители кыргызского рода канды населяют территории Коргон-Тюбинского, Джалал-Кудукского, Коджо-Абадского, Ферганского, Кувинского районов. Известно, что в вышеупомянутых районах проживает значительное количество племенных групп племени Бостон. Нойгуты - одно из многочисленных племен кыргызов, проживающих в Узбекистане. Основная часть нойгутов осела в селах Нойгут, Иманарык Уч-Коргонского района, в селе Чекшура Ферганского района. Аваты прживают в Уч-Коргонском и Нарынском районах Ферганской долины. Тоолосы компактно проживают в селах Джалал-Кудукского, Кожо-Абадского районов Андижанской области.

В целом, до настоящего времени не проведены комплексные исследования этнической истории, этногенеза, этнической культуры, языка, материальной и духовной культуры кыргызов, проживающих в Узбекистане. Считаем, что существующие тесные социально-экономические и культурные связи между двумя странами предоставят широкую возможность для исследований.

Литература:

1. Абашин С. Н. Население Ферганской долины (К становлению этнографической номенклатуры в конце XIX - начале XX века)//Ферганская долина: Этничность, этнические процессы, этнические конфликты. – М., 2004. С.38 – 102.
2. Абдуллаев У. С, Атаханов Р. С. Из истории узбекско-киргизских этнокультурных взаимоотношений (по материалам Ферганской долины) // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – 2014. ISSN 1991-3087.
3. Абрамзон С.М.Вопросы этногенеза киргизов по данным этнографии//ТКАЭЭ. Т.III. С.31-43.
4. Бушков В.К., Зотова Н.Л. Сельское население Наманганского уезда на рубеже

XIX-XX веков (по статистическим данным)//Ферганская долина: Этничность, этнические процессы, этнические конфликты. – М., 2004. С.110-138.

5. Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. – Алма-Ата, «Гылым», 1958. – 478 с.
6. Винников Я.Р. Родоплеменной состав и расселение киргизов на территории Южной Киргизии. - ТКАЭЭ. Т.1. – М., 1956. С.136-170.
7. Губаева С.С. К истории изучения этнического состава населения Ферганской долины//Ферганская долина: этничность, этнические процессы, этнические конфликты Отв. ред. С.Н.Абашин, В.И.Бушков; Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – М.: Наука, 2004. С. 6-38.
8. Губаева С.С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX-начале XX вв. (по данным топонимии). – Ташкент, 1983. – 245 с.
9. Губаева С.С. Население Ферганской долины в конце XIX-начале XX вв. (Этнокультурные процессы). – Ташкент, 1991 (9 п. л.).
10. Зарубин И.М. Список народностей Туркестанского края. – Л.,1925. С.5.
11. История народов Узбекистана. – Ташкент, 1947. Т.II. -514 с.
12. Караев О. Арабские и персидские источники IX XIII веков о киргизах и Киргизии. – Фрунзе, “Илим”, 1968. – 104 с.
13. Каратаев О.К. Кыргыздардын теги, келип чыгышы, этностук-маданий алакалары. Бишкек, 2013. - 290 б.
14. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. – М., “Наука”, 1976. - 356 с.
15. Койчиев А. Национально территориальное-размежевание в Ферганской долине (1924 г.). – Бишкек, 2002. 267 с.
16. Лыкошин Н.С. Чапкулукская волость Ходжентского уезда. Опыт исследования экономических и бытовых условий жизни ее населения //Справочная книжка Самаркандской области. VIII. – Самарканд, 1906.
17. Магидович И.П. Население ТАССР в 1920 г. // Статистический ежегодник 1917-1923 гг. – Ташкент, 1924. Т. 1. С. 43-45.
18. Малявкин А.Г. Материалы по истории уйгуров в IX- XII вв. – Новосибирск: Наука, 1974. - 210 с.
19. Материалы к характеристике народного хозяйства в Туркестане. Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенной по высочайшему повелению сенатором гофмейстером графом К.К.Паленом. Ч. I. Отд. 1. Спб., 1911. - 62 с.
20. Наливкин В., Наливкина М. Очерки быта женщины туземного местного населения Ферганской долины. – Казань, – 1886.
21. Ситняковский Н.Ф. Перечисление некоторых родов киргиз, обитающих в восточной части Ферганской области //Изв. Туркестанского отдела Рус. геогр. об-ва. – Ташкент, 1900. Т. II. Вып. 1.
22. Солтоноев Б. Кыргыз тарыхы. Жооптуу редактору: академик А.Ч. Какеев. К-97 – Б.: АРХИ, – 2003. - 448 б.
23. Сыдыков А. «Родовое деление киргизов»// «Благодарные ученики Средней Азии и её почитатели». Ташкент; 1927. С. 273-300.
24. Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа (историко-этнографическое исследование на материалах кипчакского компонента). – Ташкент,1974.
25. Шаниязов К.Ш. Кипчаки в узбекской этнической среде в дооктябрьский период//Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана. – М., 1980. С. 45-56.
26. Этнический атлас Узбекистана\Кыргызы. – Ташкент, 2002. С.140-144.

УДК: 130.2 (575.2) (04)

**КЫРГЫЗДАРДЫН МАРКУМДУ УЗАТУУ АЛДЫНДАГЫ САЛТТЫК
КААДА-САЛТТАРЫ ЖАНА ДҮЙНӨ ТААНЫМДАРЫ**

Кубатбеков Э.М.
ага окутуучу

**ТРАДИЦИОННЫЕ ОБЫЧАИ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА ПЕРЕД ПОХОРОННОЙ
ЦЕРЕМОНИЕЙ И ЕГО ПОЗНАНИЕ МИРА**

Кубатбеков Э.М.
преподаватель

**TRADITIONAL CUSTOMS OF THE KYRGYZ PEOPLE BEFORE THE FUNERAL
CEREMONY OF THE DEAD AND THEIR KNOWLEDGE OF THE WORLD**

Kubatbekov E.M.
teacher

*Кыргызско-Российско-Славянский Университет им. Б.Н. Ельцина
Kyrgyz-Russian Slavic University named after B.N.Yeltsin*

Аннотация. Макалада кыргыз элинин сөөк коюуга байланыштуу салттык үрп-адаттары, ырым-жырымдары, алардын айырмалоочу өзгөчөлүктөрү, дүйнө жөнүндөгү ой-пикирлери кеңири каралат. Кыргыздар Борбордук Азиянын эң байыркы элдеринин бири болуу менен кеңири билимди сактап кала алышкан, бул алардын байыркы үрп-адаттарынын, каада-салттарынын калыптанышында чагылдырылган. Бул билимдер адамзат коомунун өнүгүүсүндө чоң роль ойноп, анимизм, теңирчилик, ведизм, шаманизм, зороастризм, буддизм, манихейизм жана ислам сыяктуу диний-философиялык агымдарды камтыйт. Демек, кыргыздар – өзүнүн бай маданий жана диний мурастары менен өзгөчө кызыгуу жараткан элдердин бири. Дин эркиндиги жана демократия принциптерине негизделген азыркы ааламдашуу жана саясаттын шартында ар кандай диний секталардын, анын ичинде исламдык секталардын кеңири таралышы байкалууда. Бул кыргыздардын уникалдуу байыркы каада-салттарына болуп көрбөгөндөй таасирин тийгизип, жок болуп кетүү коркунучуна алып келүүдө. Ушуга байланыштуу бул элдин байыркы диний көз караштары, дүйнө таанымы тууралуу маалымат берүүчү негизги булактардын бири болгон кыргыздардын сөөк коюу каада-салттарын кылдаттык менен изилдөө өзгөчө маанилүү. Маркумду акыркы сапарга узатуу ырым-жырымдарын изилдөө кыргыз маданиятын гана эмес, тектеш түрк элдеринин маданиятын да терең түшүнүүгө баалуу мүмкүнчүлүк түзөт. Бул изилдөө жаңы перспективаларды ачып, алардын руханий жана социалдык өнүгүүсүнүн көптөгөн аспектилерине жарык чачып, аны өтө маанилүү жана актуалдуу кыла алат.

Негизги сөздөр: каада-салт, дүйнө тааным, анимизм, теңирчилик, шаманизм, ведизм, зороастризм, буддизм, манихейизм, ислам, руханизм, материализм, коомдук ан-сезим, көчмөндүк акыл-эс ж.б.

Аннотация. В статье подробно рассматриваются традиционные обычаи и ритуалы кыргызов, связанные с похоронами, а также их отличительные черты и представления о мире. Кыргызы, будучи одним из древнейших народов Центральной Азии, сумели сохранить обширные знания, которые отразились в формировании их древних обычаев и традиций. Эти знания сыграли значительную роль в развитии человеческого общества и включают в себя такие религиозно-философские течения, как анимизм, тенгрианство, ведизм, шаманизм, зороастризм, буддизм, манихейство и ислам. Таким образом, кыргызы представляют собой одну из наций, вызывающих значительный интерес благодаря своему богатому культурному и религиозному наследию.

В условиях современной глобализации и политики, основанной на принципах свободы вероисповедания и демократии, наблюдается широкое распространение различных религиозных сект, в том числе исламских. Это оказывает беспрецедентное влияние на уникальные древние традиции кыргызов, ставя их под угрозу исчезновения. В связи с этим особенно важно тщательно изучать погребальные обычаи кыргызов, которые являются одним из ключевых источников информации о древних религиозных представлениях и мировоззрениях этого народа. Исследование погребальных ритуалов предоставляет ценную возможность для глубокого понимания не только кыргызской культуры, но и культуры родственных им тюркских народов. Это исследование может открыть новые перспективы и пролить свет на многие аспекты их духовного и социального развития, что делает его крайне важным и актуальным.

Ключевые слова: традиция, миропознание, анимизм, кожевничество, шаманизм, ведизм, зороастризм, буддизм, манихейство, ислам, спиритуализм, материализм, общественное сознание, кочевой ум и др.

Abstract. The article examines in detail the traditional customs and rituals of the Kyrgyz people associated with funerals, as well as their distinctive features and ideas about the world. The Kyrgyz, being one of the most ancient peoples of Central Asia, managed to preserve extensive knowledge, which was reflected in the formation of their ancient customs and traditions. This knowledge played a significant role in the development of human society and includes such religious and philosophical movements as animism, Tengrism, Vedism, shamanism, Zoroastrianism, Buddhism, Manichaeism and Islam. Thus, the Kyrgyz are one of the nations that attract significant interest due to their rich cultural and religious heritage. In the context of modern globalization and politics based on the principles of freedom of religion and democracy, there is a wide spread of various religious sects, including Islamic ones. This is having an unprecedented impact on the unique ancient traditions of the Kyrgyz, putting them at risk of extinction. In this regard, it is especially important to carefully study the funeral customs of the Kyrgyz, which are one of the key sources of information about the ancient religious ideas and worldviews of this people. The study of funeral rituals provides a valuable opportunity for a deep understanding of not only Kyrgyz culture, but also the culture of related Turkic peoples. This study can open new perspectives and shed light on many aspects of their spiritual and social development, making it extremely important and relevant.

Key words: tradition, world knowledge, animism, leatherworking, shamanism, Vedizim, Zoroastrianism, Buddhism, Manichaeism, Islam, spiritualism, materialism, social consciousness, nomadic mind, etc.

Кыргыздар Борбордук жана Орто Азия чөлкөмүндөгү эң байыркы элдердин бири болуу менен азыркы күнгө че-

йин, миң жылдап калыптанган каада-салттарын күнү бүгүнкүгө чейин өз нугунда сактап келе жаткан, өтө кызы-

гууну туудурган жана дагы да терең изилдөөгө муктаж элдердин катары кирет. Ар бир элдин каада-салттарынын калыптанышы жана анын өнүгүшү алардын диний түшүнүктөрүнө, дүйнө таанымдарына түздөн-түз көз каранды болушу шарт. Мындай өзгөрүүлөр жана дүйнө таанымдарынын өнүгүшү, байышы, албетте коңшу элдер менен саясий, экономикалык алакаларынын жүрүшүндөгү таасирлердин деңгээлине түздөн-түз байланыштуу болуп келген. Кыргыздар байыркы: шумер, египет, грек, ассирия, кытай, иран, рим, гун, турк жана монголдор сындуу улуу империялардын мезгилдеринде өз ара алакаларды баштарынан кечирүү менен бирок бабалардан калыптанган көөнө каада-салттарынын өзөгүн жоготпостон азыркы күнгө чейин сактап келишүүдө. Анын бирден-бир себептеринин бири, кыргыз элинин башка элдерден өзгөчөлөнгөн көчмөндүк жашоосунун бир нече миң жылдарга созулушу жана дүйнө түшүнүктөрүнүн байыртан калыптанышыны, ошондой эле ал түшүнүктөрдүн оозеки, жандуу сөз менен кийинки муундарга берилиши, жаш муундардын көкүрөккө жат алуу чеберчилиги, андан сырткары убагында араптардын белдүү энциклопедисти Йакут «Муджам ал-буддан» деген эмгегинде баса белгилегендей кыргыздардын акылдуулук жана зээндүүлүктүн ээси экендигинен көрө алабыз [10, 98].

Жогорудагы биз сөз кылган маалыматтын оозеки түрүндө берилиши, бул адамзаттын эс тутумунун, акылынын өсүшүндөгү жана өнүгүшүндөгү негизги пайдубалы болгон. Кийинки б.з.ч. коло доорлорундагы мамлекеттердин калыптанышы, коомдогу адамдар, мамлекеттер ортосундагы мамилелерди, эсеп-кысаптарды жүргүзүүдөгү зарылчылыктар, жазуу иштеринин жаралышына, албетте шарт түзгөн.

Жазуу коомдун өнүгүшүнүн бир чоң бутагы эле. Бирок ошол эле учурда адамдардын эс тутумуна тескери таасир

эткен жагдайлары да болгон. Буга мисал, убагында Египеттеги Невкрадите шаарында белгилүү, байыркы кудайы Тот жашаган да, ал баардык илимдердин ээси болгон. Ага тиешелүү ачылыштарынын ичинен эң маанилүүсү жазууну ойлоп табуусу эле. Тот кудай аны фараонго белек кылып, «бул эс-тутум менен акыл-эстин дарысы болот, андан сырткары египеттиктерди акылмандык жана даанышмандыкка жеткирет» - дейт. Тот кудайынын жаратмандыгына суктанып, бирок жаратмандыктын экинчи жагын көрө билген фараон, «сенин ачылышың адамдардын эс-тутумун дарылоо эмес, окуучулардын акыл-эсинде унутчаактыкты жаратат. Жазууга ишенген окуучулар үчүн эске сактоо зарылчылыгы болбой калат, бул табылга эс тутумдун эмес жөн гана өткөндү эстөөнүн дарысы» - деп эң туура баамдаган [11-34].

Кыргыздарда маалымат берүү жана алуу оозеки түрүндө болгондуктан, каада-салттардагы дүйнө таанымдар коомдун баардык жарандарына жеткиликтүү болсо, отурукташкан маданияттуу элдерде диний жөрөлгөлөрдүн маанисин дин өкүлдөрү сыяктуу чакан топтор гана терең түшүнсө, калган эл үстүртөн жана аткаруу милдет сыяктуу гана кабылдашкан. Ошондуктан отурукташкан элдерде басып алган мамлекеттер тарабынан киргизилген башка диндер эч кыйынчылыксыз сиңип кетип турса, кыргыздарда суроо-жооп жана талкууларды жараткан. Андыктан, кыргыздардын элдик каада-салттарындагы байыркы түшүнүктөрдүн сакталышы, жалпы адамзаттын дүйнө таанымдарынын келип чыгышын чечмелөөдө, илимге кеңири жол ачып, ага чоң салымын кошмокчу демекпиз.

Тилеке каршы, совет мезгилиндеги маданий реформалардын таасири кыргыздардын каада-салттарына жана анын изилденишине чоң сокку урган болсо, совет мезгилинин кыйрашы менен Кыргызстан көз карандысыздыктын арты менен демократиялуу өлкөгө айлануусу,

анын жоболоруна ылайык 1991-жылы кыргыз өкмөтү тарабынан «Дин эркиндиги жана диндик уюмдар» жөнүндөгү мыйзамдын кабыл алынышы, ар түрдүү дин өкүлдөрүнүн үгүт иштери кыргыздардын дүйнө тааным жана салттык каада-салттарына түздөн түз чабуул урууда. Ошондуктан, ааламдашуунун алкагында биз сыяктуу аз сандуу улуттардын келечекте эл катары сакталышы, жашашы үчүн ага таандык каада-салттарын терең тактап изилдөө учурдун негизги маселесине айланууда.

Орто Азия чөлкөмүндөгү элдерге салыштырмалуу кыргыз эли өзүнүн өлүк коюудагы каада-салттарында, ырым-жырымдарында жана жөрөлгөлөрүндө байыркы түшүнүктөргө бай анимистик ишенимдердин саркындыларын көбүрөөк сактап келишүүдө. Мындай учурларды кыргыздардын жандын чымын болуп учуп кетиши, арбакка айланышы, арбак туугандарын көрүп тураары, арбакты ыраазы кылуу үчүн кара ашына, кыркына, ашына курмандык чалуу, үчүлүк, жетилик, кыркылык, бейит башында өкүрүү жана жети, тогуз тооч кылып багыштоо ж.б. диний ишенимдеринен көрө алабыз [2, 225].

Кыргыздардын өлүк көмүүгө таандык маалыматтары археологиялык изилдөөлөрдөн тышкары, байыркы жана орто кылымдарда кытай, араб жазма булактарында кезиксе, XIX кылымдардан баштап орус изилдөөчүлөрүнүн арасында кеңири кезиге баштайт. Албетте, бул орус падышачылыгынын Орто Азия чөлкөмдөрүн өзүнө каратуу саясаты менен мүнөздөлөт.

Орус окмуштууларынын ичинен Ч. Ч. Валиханов өзүнүн «Кыргыздарда шаманизмдин калдыктары» деген эмгегинде кыргыздардын өлүк коюу каада-салттарына кеңири кайрылып, арбак жөнүндөгү түшүнүктөрүн тереңдеп ачып берүүгө да аракет кылган. Ал кыргыздардын сөөктү узатуудагы ырым-жырымдары негизинен маркумдун арбагын ыраазы кылуу максатында жасалган ырым-жы-

рымдардан тураарын баса көрсөткөн. Ал арбак кыргыздардын түшүнүгүндө мурда өткөн ата-бабаларынын жаны деп белгилейт. Адам каза болгон соң жаны арбакка айланып, анын жанынын же арбагынын тиги дүйнөдө тынч болушу анын туугандарынын ага карата жасаган ырым-жырымдарына байланыштуу болгон. Эгерде маркумдун туугандары анын арбагына туура ырым-жырымдарын жасап ыраазы кылган болсо, аларга жакшылык алып келип, туура эмес жасап, нааразы кылса анда тирүүлөргө жамандык алып келет деп түшүнүшкөндүгүн ачык белгилейт [6- 225,226].

Көчмөн кыргыздар коңшу элдерге караганда ислам динин кеч кабыл алгандыгына карабастан, бара-бара өз дүйнө таанымдарында өзгөчө XVIII-XX кылымдарда ислам диний түшүнүктөрү кыргыздардын маркумду узатуудагы жөрөлгөлөрүндө кеңири жайыла баштаган. Ислам дининин таасирине байланыштуу, кыргыздарда арбак жөнүндөгү түшүнүктөр дагы да андан ары байыган, өскөн. Диндин аркасында, «өлгөн адамга убагында куран окутулбаса, маркумдун жаны ач арбакка айланып, адамдарга зыян алып келет» - деген түшүнүктөр кирген [1- №1- 4].

Арбак жөнүндөгү түшүнүктөр баардык эле байыркы элдерде сакталып келет. Эми ач арбакка байланышкан кыргыздар менен кылымдап коңшу жашаган, тектеш кээ бир түрк тилдүү сибир жана алтай элдерине кыскача кайрыла кетсек. Мисалы якуттарда да кээ бир адамдардын жандары ач арбакка айланып (юер) тирүүлөргө зыян алып келээри тууралуу көптөгөн маалыматтар кезигет. Якуттар өлгөн адамдын ач арбакка айлануусу тууралуу эки учурун белгилешкен. Биринчиси, зордук-зомбулуктан өлгөндөр, сыйкырчылык менен алектенгендер (колдундар), жин оорусу менен ооругандар жана кээ бир учурда шамандардын жандары. Экинчиси, маркумга жол-жосундар туура эмес жасалып жана аткарылбаган учурда адамдын жаны бара-ба-

ра ач арбакка (юерге) айланып кетет деп ишенишкен [8, 9].

Ал эми түштүк алтайлыктардын ичинде, телеуттардын ичинде арбакка (сюнеге) карата төмөнкүдөй ишенимдер сакталып келет. «Сюне» адамдын денесинен чыккан соң сөөктү көмгөнгө чейин, «туугандарынын кылган иштерин көрүп, сүйлөгөндөрүн угуп турат» - деп ал жөнүндө жакшы сөздөрүн айтууга аракет кылышкан [3- 265, 267]. Түштүк алтайлыктардын ичинен эң көп сандуу этникалык топтордун бири алтай кишилеринин арбак жөнүндөгү ишенимдеринде кыргыздарга өтө жакын түшүнүктөр жашап келет. Алар адамдын жаны үч күн өлгөн жеринде (үйүндө, дененин жанында) болуп, кырк күндөн кийин тигил дүйнөгө өтүп кетет деген ишенимде болушкан. Ушул аралыкта адамдын жаны тамакка муктаж болот деп үчүлүк, жетилик жана кыркылык өткөрүшкөн. Канчалык жол-жобосу туура өткөрүлсө, маркумдун жаны ошончолук тогумдуу жана ыраазы болуп, тиги дүйнөгө кетет дешкен [4, 170]. Ал эми хакас-качиндер жана кызылдарда да адамдын жаны арбакка (эбертых) айланып, анын урматына жасалган ырым-жырымдар так аткарылганда гана тигил дүйнөгө кеткен. Эгерде маркумга жасалган ырым-жырымдар туура эмес жасалган учурда, анын жаны ач арбакка (юзютка) айланып, туугандарына зыян алып келет деп түшүнүшкөн [4, 172].

Кыргыздардын байыртан бери төрөлүү жана өлүм жөнүндөгү түшүнүктөрү өтө бай болгондуктан, аларга жараша ырым-жырымдарында материалдык жана руханий байланыштар тыгыз коштоп жүргөн. Ошондуктан маркумдун көзү өтөөрдөн мурда эле кыргыздар өтө акыл-эстүү, туура түшүнүү менен эң абалкы жөрөлгө, ырым-жырымдарын жасай башташкан. Алгач адамдын ал-акыбалына өтө баам салып, байкап турушкан. Адамдын көз жумаарына көздөрү жетсе, бир жума же үч күн мурда жакын туу-

гандарына жана уул-кыздарына киши чаптырып жиберешкен. Бул адамдын акыркы мүнөттөрүндө кашында болуу, көзү тирүүсүндө көрүп калуу, коштошуу, керээзин угуу деген адамдык милдеттердин өтө чоң баалуулуктарынын бири болуп саналат. Эгерде убагында чабарман жибербей, тууганы же уул-кыздары көзүн көргөнгө жетишпей калган болсо, анда туугандар ортосунда катуу зак кетип, өмүр бою таарынычта, керек болсо туугандык катыштыкты үзгөнгө чейин барышкан. Бул дүйнөдө ичээр суусунун түгөнгөнүнө көзү жеткен ар бир кыргыз, артындагы балдарына, туугандарына, аялына акыркы сөзүн айтуу парз катары каралган. Маркумдун бул акыркы сөзүн кыргыздар «керээз» сөзү деп айтышкан. Менин баамымда «керээз» сөзүнүн түпкү так мааниси өлүм алдындагы адамдын акыркы сөзү болгондуктан аны кыргыздар «көр ээси» - деп аташып, кийин угулушуна карай «керээзге» өзгөрүшү. Биз жөн гана сөздүн маанисин сактап, көп замандардын өтүшү менен анын так айтылышынан бир аз алыстап калганбыз.

Кыргыз коомунда керээз айтуу, керээз калтыруу, байыртан бери, өзгөчө хан, бектерге таандык милдеттердин бири болуп саналат. Керээз тирүүлөр үчүн сөзсүз аткарууга тийиш болгон, арбактын алдындагы адамдын мойнуна жүктөлгөн милдет же парз катары эсептелген. Керээз сөзүн эч ким аткарбай койбогон. Анткени жогоруда айтылгандай кыргыздарда маркумдун арбагынын коркуу жана кызмат кылуу сезими өтө жогору болгон. Нарктуу кыргыз адамдары өлөөрүнө көзү жеткен учурда бүт тууган-туушкан, балдарын кашына чакыртып алып, керээз сөздөрүн айтышкан. Керээз айтуу акыл-насаат сөздөрдөн тышкары, байлык, бийликти мурастоо жана кээ бир учурларда жасатты кантип узатып, кай жерге коюу чечимдери айтылган. Керээздин мааниси кыргыздардын эпос, санжыраларда өтө кеңири ча-

гылдыруу менен анын мааниси баалуу маалымат катары бааланат. Мисалы, «Манас» эпосундагы кээ бир каармандарга кайрылсак, Чет Бээжинде Манас бабабыз жарадар болуп, Коңурбайдын сансыз колу менен аз сандуу кыргыз согушуп, келген колду артка сүрүп, кээде ит урушун салып олтуруп, Алтай, адегенде Турфанга жакындап, Ит ичпестин чөлүндө душмандын колун кыргын кылып артка сүрүп калышат. Ошондо Коңурбай кошумча колу келгиче, Манастан жети күндүк мөөнөт сурап алат. Аны уккан Алманбет баатыр бабабыз Манаска келип, «жети күн бурсат берипсиң, капкайда камын жедирип, күчөтмөк болдуң Кытайды, Кудайдын кылган иши экен, төкмөк болдуң канымды! Керээз кылып кеп айттам» - деп айткан керээзи:

Аман Талас барсаңыз,
Элди эсен көрсөңүз,
Тоодогу жылкым тогуз миң,
Тоодогу жылкым жыйып кой,
Аккандын кызы Арууке,
Алган жарым бакты жок,
Мажике нике кыйып кой.
Атыма катар жүгөн бар,
Аруукенин боюнда,
Үч ай калган күмөн бар.
Эгер эркек төрөсө,
Тоюна токсон соё көр,
Атын Эр Күлчоро коё көр!
Эркек эмес кыз болсо,
Аркар атып жеп койгун.
Акырет кеткен Алманбет,
Туяксыз өттү деп койгун!
Өлүп калсам кытайдан,
Талаага сөөгүм таштабай,
Саралага жүктөп кет!
Мазарлуу жерге барганда,
Көрүмдү кенен оюп кет,
Сараланы союп кет,
Көрүмдү казып табыштап,

Өз колуң менен коюп кет! – деген сыңары кыргыз элдик оозеки чыгармаларда керээзге байланыштуу материалдар өтө көп кезигет [9, 184]. Эми маркумду узатууда кийинки жөрөлгөлөрдүн

бири, жакын арадан табып же салт билген кары кишини чакыртып алдырышкан. Алар үйдүн ичин ысырыктап, жаткан үйдө суу, тамак-аштарды сыртка чыгартып үй ичин тазалатып, адамдын тамырынын согушуна баам салып, Жараткандан пендесинин жанын жеңил алуусун ичтен тилек кылып турушкан. Кийинки мусулман диний түшүнүктөрүнүн негизинде, адамдын жаны чыгаарда айылдагы молдону чакыртып «ыйман» окутушкан. Молдо ыйман окуп жатып, адамдын оозуна суу тамчылатып турган. Себеби адамдын жаны чыгаарда анын денеси өтө катуу ысып, тамагы кургайт, ошол учурда шайтан келип «суу берейин, сен Кудайга болгон ыйманыңдан кайт» - деп азгырат деген диний түшүнүктөн, молдо адамды өз ыйманы менен кыйналбай, мусулман динден кайтпай, өлүмгө баш ийүүсүнө жардам берүү ишаараты катары каралып, ал салтка айланган [1, №1.4].

Кыргыздар акыркы сапарга кетээр адамдын жаны жеңил чыксын деп башындагы жаздыкты алып коюшкан. Андан сырткары жанынын жеңил чыгышы үчүн, байыртан келе жаткан ар кандай ырым-жырымдарды жасоо ишаракеттери азыркы күнгө чейин Кыргызстандын кээ бир аймактарында сакталып калган. Аны «Кудай өткөрүү» деп жасашкан. «Кудай өткөрүүдө» бир койду курмандыкка чалып, бир айылдын элин чакырып, тамак тартып, бата тилешкен. Кудай өткөрүп бата тилегенден сырткары дагы башка ырым-жырымдарды да жасагандыгы кезигет. Айтсак, Ысык-Көл жана Тянь-Шань өрөөнүндөгү бугу, саяк кыргыз урууларында, өлөөрүнө жакын калган адамдын кийимин алып эшикке жакасын ылдый каратып илишсе, кээ учурларда боз үйдүн үстүнө аттын ээрге төшөгөн ички тердигин аңтарып, асманды каратып коюшкан. Ал эми черик урууларында мындай учурда кишинин жаткан абалын алмаштырып, тескерисинче, башын ооз тарапка каратып жат-

кырышкан. Кыдыршаа уруусунда болсо өлөөр адамдын бетине калбыр менен суу себишкен [5, 706]. Жогорудагы кийген кийимдердин, ат тердиктеринин жана адамдын жатуу абалынын мурунку абалынан тескери жасоо, кадимки жашоосундагыдай кийимди кийүү-чечүү жана адам баласы төрөлгөндө жаткан жери эне курсагынан башы менен жер энеге ыйлап келсе, өлөөр адамдын башын жашаган үйүнүн эшигин көздөй каратуу, өлгөндө ыйлап узатуу, бул дүйнөгө адам кандай келсе, ошол тейде узатуу деген гана адамдын акыл-эстик түшүнүктөрүнүн бир үлгүсү десек болот.

Адам өлгөндө анын жаны чымын түрүндө, акыркы дем менен кошо чыгып кетет деген түшүнүк кыргыздарда көп кылымдап жашап келген. Жандын чыгышы өтө оор болгондуктан, ал учурда адам баласынын заарасы чыгып, жаткан жери же кийимдери булганган. Ошондуктан, өзгөчө кары адамдар өлүм жакындап, аны сезгенден баштап, денем таза болсун деп үч же бир жума мурда коюу тамактан баш тартышкан. Адамдын жаны чыгаары менен анын жакын туугандары кийинки майрам сууга алууда денеси таза болсун деп, маркумдун сөөгүн сууга алып, бир сыйра тазалап, боз үй тигилгенче, үйдүн бир бурчуна жайгаштырышкан. Өлгөнгө боз үй тигип, сөөктү боз үйдөн чыгаруу салты түндүк кыргыздарында күнү бүгүнкү күнгө чейин уланып келсе, түштүк кыргыздарынын көп жерлеринде үйдөн эле узатышат. Маркумду боз үйгө жайгаштыруу абалы, кадимки күнүмдүк жашоодогу эрежелерди бузбастан толук сакталат. Эркек эр жагына, аял киши эпчи жагына жаткырылат. Сөөктү боз үйгө жайгаштырган соң, жакындарына жана элге угузуу үчүн атайын адамдарды даярдап кабар айттырышкан.

Кыргыз салтында кабарды жакындарына угузуунун өзүнчө жол-жоболору сакталат. Маркумдун жакын адамдарына угузганда түз кирип барып айтышпастан, алгач кошуна-колоңдоруна айтышып,

андан соң өз ара кеңешип, чогулган кошуналары келип угузушкан. Угузганга келген коңшулары анын жакынынын абалына өтө көңүл буруп, жооткотуп, сабырдуулука чакырып турушкан. Анткени жакынынан айрылган адам ар кандай абалда калышы мүмкүн. Кээ учурларда өлгөн адамдын жакыны алыс жакта болсо, алысыраак туугандары же жоро-жолдоштору «баланча катуу ооруп жатыптыр, жүрүңүз эрте барып көрүп келели» - деп качан гана үйгө жакындаганда угузушкан. Кыргыздарда угузуудагы дагы бир өзгөчөлүк, маркумду жакындарына же башкаларга угузуп, кабар айтканда түзмө-түз «өлдү» дебестен анын кыйыр жумшак сөздөрүн пайдаланышкан. Мисалы, «Жараткан эгесине кетти», «каза болуп калды», «кайгыш болуп кетти», «көз жумду» жаш бала болсо «чарчады», «баланчанын баласы чарчаптыр» деген өңдүү ж.б. сөздүн «өлдү» деген орой эмес, салыштырмалуу жумшак маанидеги сөздөрдү пайдаланууга аракет кылышкан. Мында да кыргыздардын дүйнө таанымындагы өзгөчөлүктөрдү байкап олтурабыз [1- №6. 12. №8. 17. №3. 3, 4].

Кыргыз элиндеги маркумду узатуу алдындагы дагы бир негизги ырым-жырымдарынын бири - артында калган жесирге кара жабуу жана жоктоп ыйлоо, кошок кошуу салттары. Сөөк боз үйгө жайгаштырылган соң алгач маркумдун жесирине кара жабылып, тегеретесине кыздары, бир тууган карындаш-эжелери кыркалай отурушат.

Ошентип, маркумга эң алгач өкүрүп үн чыгарышат. Сыртында өлүк жаткырылган боз үйдүн капшытына келип эркектер үн чыгарышат. Жесирге жана кыз-кыркындарга кара жабуу - кыргыз коомундагы дүйнө таанымдарынын саркындылары. Бул «аалам жарык жана караңгычылыктан, жер күн менен түндөн, жашоо ак-карадан, өмүр төрөлүү менен өлүмдөн турат» - деген жалпы адамзаттын байыртан келе жаткан дүйнө таанымынын кыргыз салттарындагы сакталып

калган бирден-бир түшүнүктөрү. Кара түс кыргыздарда негизинен жамандыктын белгиси катары эсептелет. Анткени, баардык тирүү жашоонун акыры, бүтүшү жогорудагы кара түс менен белгиленген. Ошондуктан, жакын кишисин жоготкондук жана ага өкүнүп, кайгы тартуунун символу катары жесирге кара жабылган. Кара жабуу жесирдин өз туугандары, төркүндөрү тарабынан жасалган. Азыркы убакка салыштырмалуу XX кылымдын орто ченине (1950-ж.) чейин жесир аялга карасын жабуу жосундары бир топ айырмаланып турган. Жесир аял башына жапызыраак тоголок элечек кийип, күйөөсүнөн ажырагандыктын белгиси катары ээк алмайын байлабастан чечип, бош кое берип олтурган. Элечектин үстүн өлгөн адамдын жаш курагына жараша жоолук менен жабышкан. Эгер өлгөн адам кары болсо ак жоолук, орто жаш болсо кара жоолук жабышкан. Түштүк кыргыздарында да жаш курагына жараша ак, көк, кара жоолук жабышкан. Түндүк менен түштүк кыргыздарынын аза кийимдеринде байкалаарлык өзгөчөлүктөр кезигет. Түштүк кыргыздарынын ислам динине эртерээк кириши жана ал диндеги коңшу элдер менен жакын алакада болушу негизинен таасир этип, аза кийимдери көк, жашыл түстө болгон. Түндүк кыргыздарында токол элечектин ордуна жоолук салуу салты согуштан кийин башталган [5, 124].

Маркумду узатуудагы дагы бир маанилүү салттардын бири - бул ыйлоо, жоктоо, кошок кошуу жөрөлгөлөрү. Маркумдун жакындары, айылдаштары көз көрсөткөнү келген кезде баардыгы үн чыгарып өкүрүк айтып келишкен. Көчмөнчүлүк заманга ылайык атчан келген адамдар боз үйгө жакын калган кезде, атты тездетип, анын ылдам жүрүшү менен өкүрүп түшүшкөн. Азыркы учурда жөө келген кишилер да боз үйгө жакындаганда ылдам басуу менен өкүрүп келишет. Көз көрсөткөнү келген эркек, аялдар өз-өзүнчө топ-топ болуп келишет. Мар-

кум жаткан боз үйдүн сырт тарабында, жакын туугандары, балдары улам келген кишилердин алдында өкүрүп турушса, ичкеридеги аялдар кошок кошуу менен үн чыгарышат. Маркумду ыйлап-жоктоп келгендер адамдын жашына жараша жана жакындыгына карата (эсил кайран атакем, апакем, бир боорум эми кайдан көрөйүн ж.б.) атап үн чыгарышат.

Түштүк кыргыздарында сөөктү үйдүн ичине жайгаштыргандыктан эркектер терезе тарапка келип өкүрүшкөн. Туугандары колдоруна таяк кармап ага өбөктөп алып өкүрүшкөн. Ошондуктан, кыргыздар жай турмушта таякка өбөктөп турууну жаман болот деп тыюу салышкан. Таяк бергендеринин түпкү мааниси, көпкө турган кишиге чарчаганда өбөк болсун деген гана жөнөкөй түшүнүктү камтыйт. Ал эми түндүк кыргыздарында азыркы учурда боз үйдүн маркум жаткан капшытына олтургучтарга өкүргөнгө жаш балдарын отургузуп коюшат. Үн чыгарып келгендерге ордуларынан тура калып боз үйдү карап өкүрүшөт. Келген кишилер үн чыгарып бүтүп, жакын туугандарына, «арты кайырлуу болсун, Жараткандын буйругу ушул, кайрат кылгыла» - деген өңдүү сөздөр менен көңүл айтып кетишет.

Ал эми аялдардан жакынына ыйлап келген кезде элечек болсо ээк алмайын, азыркы тапта жоолугун байлабастан бош кое берип катуу үн чыгарып келет. Жакыны каза болгон аялды кайненеси, абысындары же аяштары эки жактан колтуктап, коштоп алып келишет. Жесирдин жакындары боз үйдүн ичине кирип, аны кучактап ыйлап көз көрсөтүшкөн. Ичте отурган аялдар алыстан адамдын үнү угулгандан баштап бир топко чейин ый кылышкан. Маркумдун энеси, жесири жана кыз-кыркындары кошок кошуп ыйлашкан.

Кошок кошуу кыргыздардын башка элдерден дагы бир айырмаланган салттары катары бааланат. Кошок кошуп ыйлоо жогоруда айтылгандай маркумдун

энесине, жесирине жана ага жакын кыз кишилерге таандык. Азыркы күндө атайын бирөөлөргө жаздырып алып кошок айтышууда. Убагында белдүү, атак-даңктуу кишилер каза болгон учурларда анын жакындары же уулдары атайын кошокчу жалдап келип кошок айттырышкан. Кошоктун өзөгүн маркумдун басып өткөн жолундагы маанилүү учурларды даңазалау менен акыры бул жалган дүйнө менен кош айтышып, Жараткандын актыгына моюн сунуу менен жакындарын таштап кетип жатканы алар үчүн кайгы, өкүнүч экениндигин муңга салып, обондуу ыр түрүндө ыйга айлантышкан. Мисалы, XIX кылымдын орто чениндеги белгилүү болгон Ормон хандын кызы Куландын кошогуна кыска үзүндү келтирсек:

Ормон кан атам келет дегенде,
Калың бугу камалган.
Кан атам келет дегенде,
Кашкарлык сарт камалган.
Кан атамдын даңкына,
Каракалпак таң калган.
Кан атам келет дегенде,
Кылычын казак бошоткон.
Төмөнкү калың Кокондук,
Тартуу берип жагынган.
Ажал жетти аңдоосуз,
Бир кылжыр тукуму,
Бир атадан туулган [11-142].

Маркумду жоктоп ыйлоодогу аны коштоп жасалуучу жесирге таандык салттардын бири, өз колу менен бетин аткып, тытып, кан агызып ыйлоосу. Мындай көрүнүш азыркы кезде албетте учурабайт. Байыртан бери келе жаткан бул салт совет доорунун 70-жылдарына чейин жашап келди. Көчмөнчүлүк замандарда кырк ашына чейин жесир аял көч учурунда бетин тытып алып, жолдон айыл жолукканда үн чыгарып ыйлап жүрүп олтурган. Каралуу көчтү көргөн айыл журту, көчтү токтотуп, көз жашын жуундуруп, суусундук берип узатуу салт болгон [7, 28, 31]. Биз мындан кыргыздардын байыртан канына сиңип, салтка

айланган адам тагдыры, андагы ак-карага гумандуу мамиле, теңдешүү, өйдө-өбөк, ылдыйда желөк болуу принциптеринин көчмөн элдердеги баалуу дүйнө таанымдарын экендигине күбө болуудабыз. Жесирдин бетин тытып ыйлоо салты байыркы энисей кыргыз бабаларыбызда болбогондугунан доорундагы кытай булактары ачыктап турат.

VI-VIII кылымдардагы Көк Түрктөрдүн Борбордук Азиядагы 200 жылдан ашык бийлигинин үстөмдүк кылышы, кыргыздардын өлүк көмүүдөгү кээ бир каада-салттарына түздөн-түз таасир эткен. Кытай булактары көрсөткөндөй Түрк каганатында хан же бектери өлгөндө алардын жакындары беттерин канжар менен тилип алып ыйлап жоктошкон [10, 113]. Бара-бара бул салт кыргыздарга акырындык менен сиңип, ал маркумга кайгыруудан тышкары аны өтө кадырлоонун жогорку чеги деген дүйнө таанымды жаратышкан. Ошондуктан, жесирдин канчалык бетин тытып, кан чыгарып ыйлоо абалы, кыргыз коомунда чоң мааниге ээ болуп, аны ошончолук сый, урмат менен карашкан. Акыркы совет доорундагы маданий түшүнүктөрдүн өзгөрүшү, акырындык менен мындай салтка бөгөт коюу менен жесирдин абалын жеңилдеткен. Өзгөчө жаш калган жесир келиндердин бетинин тытышына кыздын төркүн жагы, эне-аталары каршы чыгышкан. Себеби, кызынын кийинки тагдырын ойлошкон. Анкени, аял кишинин көп байлыгынын бири илгертен анын жүзү болгон [1-№ 15.8].

Мусулман дининдеги шариятка ылайык ыйлоо, жоктоо жана жесирдин маркум эрине карата бетин тытуу сыяктуу көрүнүштөр эскинин калдыктары катары жат көрүнүш жана күнөө катары каралган. Адам канчалык көп ыйласа, аккан жаш деңиз болуп, өлгөндүн бейишке барчу жолун тосуп, маркум ыйдан өтө албай кыйналат деп айтылат. Экинчиден, өлгөнгө ыйлоо, «Жараткан пендесин өзү жараткан жана ичээр суусу бүткөндө өзү

алат» - деген кудайдын эркине каршы туруу катары каралган [1-№1, 13]. Бирок, шарияттын тыюу салууларына карабастан маркумду жоктоп ыйлоо салты азыркы күнгө чейин сакталууда.

Маркумга ыйлоо кыргыз коомундагы байыртан калыптанган эски түшүнүк болуу менен адамдын жарык дүйнөгө ыйлап келишин кубаныч менен тосуп алуу, ал эми аларды таштап тиги дүйнөгө сапар алышын кайгыруу, жоктоп ыйлоо менен узатуусу, адамдын төрөлүү жана өлүү жөнүндөгү түшүнүктөрүнүн бай экендигин чагылдырып турат. Ошондуктан, кыргыз макал-лакаптарында барга, жокко топук кылуу, сабырдуу болуу, «артын берсин», «өлбөстү кудай жаратпайт» деген өңдүү айтылган насаат сөздөр кылымдап жашап келүүдө.

Демек биз, кыргыз элинин азыркы күнгө чейин келип жеткен маркумду узатуу алдындагы айрым каада-салттарынан, байыркы диний түшүнүктөрдүн

аркасында акырындап калыптанган, өнүккөн жана кийинки мусулманчылыктын таасири менен байытылган дүйнө таанымдарына күбө болуп олтурабыз.

Албетте, кыргыздардын өлүк коюу каада-салттарында жалпы диний түшүнүктөрдөн сырткары, адамдардын күнүмдүк жашоосундагы жөнөкөй турмуштук зарылчылыктардан, башкача айтканда, адам факторлоруна ылайыкташкан, ички коомдук мамилелердеги жогорку аң-сезимдик дүйнө таанымдардын ролу да жогору экендигине күбө болуудабыз.

Жалпылап айтканда миң жылдап, көчмөндүк жашоону башынан кечирип келген, кыргыз элинин маркумду узатуу алдындагы каада-салттары, адамзаттын пайда болуу жана өнүгүү жолдорундагы эң негизги болгон руханий жана материалдык дүйнө таанымдарынын көчмөн коомундагы айкалышын эң сонун айкындап, чагылдырып турат.

Адабияттар

1. Автордун талаа дептери (АТМ): №1, №4, №6, №7, №8, №11.
2. Абрамзон С.М. Кыргыз жана кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгек. –Б., – 1999. 225-бет.
3. Анохин А.В. Материалы по шаманству у алтайцев. –Л. –1924, 5-бет.
4. Алексеев Н.А. Ранние формы религии тюркязычных народов сибирии. –Новосибирск, –1980, 170,172 -б.б.
5. Баялиева Т.Д. «Доисламская верования и их пережитки у киргизов» –Ф., 1972, 124,706 –б.б.
6. Валиханов Ч. Избранные произведения. –М., –1986. 225, 226-бб.
7. Диваев А. Деревня – кыргызские похоронные обычаи. II Туркестанский сб. 1908-Т. 28,31, 462-б.
8. Ксенофонтов Г.В. Шаманизм и христианство. – Иркутск. 1929, 9-бет.
9. Каралаев С. Эпос Манас. – Ф.; –1986, 184-бет.
10. Кыргыздар Т.1. – Б., –1993, – 98-бет.
11. Закиров С. Кыргыз санжырасы. – Б., 1996, 142-бет.
12. Эрих Фонд Деникен. История ошибочна. – Минск. –2011. 34-бет.

УДК: 93/94(575.2) (04)

**СОВЕТ БИЙЛИГИНИН 1917–1927-ЖЖ. БОРБОРДУК АЗИЯДАГЫ
ТЕРРИТОРИАЛДЫК-АДМИНИСТРАТИВДИК САЯСАТЫ**

Ботобаев К.К.
изденүүчү

**ТЕРРИТОРИАЛЬНО-АДМИНИСТРАТИВНАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ
В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В 1917-1927 ГГ.**

Ботобаев К.К.
соискатель

**TERRITORIAL AND ADMINISTRATIVE POLICY OF THE SOVIET GOVERNMENT
IN CENTRAL ASIA IN 1917-1927**

Botobaev K.K.
applicant

*КР УИАнын Б.Жамгерчинов атындагы Тарых, археология жана этнология институту
Институт истории, археологии и этнологии им.Б.Джамгерчинова НАН КР
Institute of History, archaeology and Ethnology named after B.Dzhamgerchinov of the NAS KR*

Аннотация. Макалада Совет өкмөтүнүн административдик башкаруу саясаты, Борбордук Азиядагы улуттук-аймактык жиктешүү процесси архивдик материалдардын негизинде талдоого алынган. Автор 1917-ж. Орусияда ишке ашкан Октябрь ыңкылабынан кийин деле аймакта административдик реформалар дароо эле ишке ашпагандыгын, жер-жерлерде мурунку аймактык система сакталып калгандыгын баса белгилейт. Түркстан аймагында улуттук республикаларды түзүү, жаңы административдик түзүлүштөрдү негиздөө саясаты 1924-жылдан баштап жүргүзүлгөндүгүнө карабай, бөлүштүрүү жараяны бир нече жыл мурун эле башталып, борбор тарабынан жергиликтүү элдин өзгөчөлүгүн эске албай аныкталган. Жалпысынан алып караганда большевиктер өзүнүн алгачкы башкаруу жылдарында советтердин бийлигин чыңдоо менен алектенишип, мурунку аймактык-административдик бирдиктерди жоюшкан эмес. Ага ачык мисал падышалык Орусиянын мезгилиндеги болуштук башкаруу системасынын сакталып калуусун атоого болот. Мында болгону болуштуктардын санын азайтып, алардын ээлеген аймагын кеңейтүүгө аракеттер жасалган. 1920-жж. баш ченинен тартып мурунку губерниялардын, аскердик облустардын аттары өзгөрүп, алардын аянттары өзгөрө баштаган. Мунун баары борбордук бийликтин таасирин жер-жерлерлерде бекемдөө, борборлоштурулган бийлик системасын чыңдоо жана бирдиктүү элдик чарбаны түзүү максатында ишке ашырылган.

1924-1927-жж. Борбордук Азияны (Түркстанды) улуттук республикаларга бөлүү боюнча комиссиялардын ишмердүүлүгү, аймактагы жаңы түзүлгөн этно-территориалдык абал, бул процесстеги карама-каршылыктуу, чечилбеген бир топ маселелер терең талдоого алынып, кетирилген мүчүлүштүктөр фактылык, документалдык материалдардын негизинде ачылып берилген.

Негизги сөздөр: мамлекет, административдик-аймактык реформа, улуттук жиктешүү, саясат, Совет бийлиги, Борбордук Азия, чек ара, де-юре, де-факто, жер бөлүштүрүү комиссиясы, волосттук башкаруу системасы, жаңы экономикалык саясат.

Аннотация. В статье на основе архивных материалов анализируется административно-управленческая политика советского правительства, политика национально-территориального разделения в Центральной Азии. Автор отмечает, что после Октябрьской революции 1917 г. в регионе сохранилась прежняя административно-территориальная система управления. Политика создания национальных республик и установления новых административных структур в Туркестанской области проводилась с 1924 года, но процесс разделения региона по национальному признаку начался раньше и полностью решался в центре без учета местной специфики. В целом в первые годы своего правления большевики занимались укреплением власти Советов и не упраздняли прежние территориально-административные единицы. Примером является сохранение системы местного управления, оставшейся со времен царской России: волостная система управления продолжала существовать, но в ином виде, то есть их количество сократилось, а площадь увеличилась. Начиная с 1920-х годов стали меняться названия бывших губерний и военных округов, и территориальное управление в Туркестане кардинально изменилось. Все эти нововведения осуществлялись с целью усиления влияния центральной власти на местах, укрепления централизованной системы управления и создания единого народного хозяйства.

Автор провел углубленный анализ деятельности комиссий по разделу Центральной Азии (Туркестана) на национальные республики в 1924-1927 годах, вновь создавшейся этнотерриториальной ситуации в регионе, ряда противоречивых действий в этом процессе, а также попытался выявить допущенные ошибки на основе документальных материалов.

Ключевые слова: государство, административно-территориальное деление, национальное деление, политика, Советская власть, Средняя Азия, граница, де-юре, де-факто, комиссия по земельному размежеванию, волостная система управления, новая экономическая политика.

Abstract. The article analyzes the administrative and managerial policy of the Soviet government, the policy of national-territorial division in Central Asia on the basis of archival materials. The author notes that after the October Revolution of 1917, the former administrative and territorial management system remained in the region. The policy of creating national republics and establishing new administrative structures in the Turkestan region has been carried out since 1924, but the process of dividing the region along ethnic lines began earlier and was completely solved in the center without taking into account local specifics. In general, in the first years of their rule, the Bolsheviks were engaged in strengthening the power of the Soviets and did not abolish the former territorial administrative units. An example is the preservation of the local government system left over from the time of tsarist Russia: the volost management system continued to exist, but in a different form, that is, their number decreased, and the area increased. Since the 1920s, the names of former provinces and military districts began to change, and the territorial administration in Turkestan has changed dramatically. All these innovations were carried out in order to strengthen the influence of the central government on the ground, strengthen the centralized management system and create a unified national economy. The author conducted an in-depth analysis of the activities of the commissions on the division of Central

Asia (Turkestan) into national republics in 1924-1927, the newly created ethnoterritorial situation in the region, a number of contradictory actions in this process, and also tried to identify the mistakes made on the basis of documentary materials.

Keywords: state, administrative-territorial division, national division, politics, Soviet power, Central Asia, border, de jure, de facto, land distribution commission, volost management system, new economic policy.

1917-ж. май айында Орусиянын Убактылуу Өкмөтү тарабынан “Волостук башкаруунун убактылуу Жобосу” (“Временное Положение о волостном земском управлении”) кабыл алынган, бирок анын ишке ашырылышына өлкөдө башталган жарандык согуш тоскоол болгон. Болуштук аткаруу комитеттери бийликтин маанилүү түзүмдөрү болгондугуна карабай, жогорудан берилген тапшырмаларды, көрсөтмөлөрдү гана аткаруу менен чектелишкен.

1917-жылдагы Октябрь революциясынан кийин деле Орусиянын бүт аймактарында, анын ичинде Борбордук Азияда (Түркстанда)¹ да падышалык бийликтин баштапкы административдик бирдиктери сакталып калган жана жер-жерлерде алгачкы эле бийлик түзүмдөрү иш жүргүзгөн, болгону жетекчилик, түзүмдөрдүн аталыштары гана өзгөргөн.

Согуштук абал ар бир волосту жана айылдык коомчулукту өзгөчө шартта иштөөнү талап кылган. Ушуга байланыштуу ар бир чоң айылдарда (району жок) өзүнчө волостук бийлик уюштурула баштаган. Жыйынтыгында 1919-жылдын аягында волосттордун саны падышалык Орусиянын мезгилиндегиден да ашып кеткен. Ошол кездеги жергиликтүү бийликтердеги абалды “Волостордун майдалануу мезгили” деп атоого болот.

Белгилей кетчү нерсе волостордун майдаланышына Совнаркомдун 1918-жылдын 27-январында кабыл алган Декрети чоң таасир тийгизген. Аталган расмий чечимге ылайык мамлекеттин түрдүү аймактарында жашаган

элдер өздөрүнүн каалоосуна жана жергиликтүү шартка жараша жаңы волосторду түзүү укуктарына ээ болушкан. Эгерде 1917-жылы өлкөдө 10 606 волост болгон болсо, 1919-жылы бул көрсөткүч 12 000 түзгөн (болжолдуу түрдө 2 миң жаңы волост негизделген) [6.].

Волосттордун майдаланышын токтотууга 1919-жылдын 15-июлунда Совнарком кабыл алган Декрет өзгөчө мааниге ээ. Анткени бул декретте волостторду түзүүдө 10 миңден кем эмес жашоочунун болушу шарт экендиги, ал эми административтик чек араны өзгөртүү НКВДнын гана уруксаты менен болоору белгиленген эле [6. 27-б.].

Жарандык согуштун токтошу жана Жаңы экономикалык саясаттын башталышы менен волосттордун аймактарын жана алардын аппараттарын кайрадан куруу мезгили башталган. Ушуга байланыштуу 1922-жылы волосттор жөнүндө жаңы Жобо кабыл алынган (“Положение о волости”).

Жалпы мамлекеттин масштабындагы чыгашаларды азайтуу, бекем мамлекеттик бюджетке өтүү ж.б. факторлор, бийлик түзүмдөрүн (аппаратты) кыскартууну талап кылган. Совет өкмөтүнүн мындай саясатын ишке ашыруу үчүн волосттордун аймагын кеңейтип, алардын санын азайтыш керек болгон. Натыйжада жалпы СССРде волосттордун аймактары кеңейип, алардын саны кескин кыскартыла баштаган, бул процесс 1926-жылга чейин уланган.

Волостторду чоңойтуу жараясынын алгачкы этабында майдаланган во-

¹Совет мезгилинде Орто Азия деп айтылып келинген аймак азыркы учурда Борбордук Азия түшүнүгү менен алмаштырылган.

лосттор кайрадан бири-бирине кошула башталган, мында эң кызыгы алардын баштапкы чек аралары иш жүзүндө өзгөргөн эмес. Кээ бир губернияларда волосттордун саны 30% чейин кыскартылган.

1917-жылдагы маалымат боюнча волосттордун орточо аянты 441 кв.км., ал эми калкынын саны 12 032 кишини түзгөн болсо, бул көрсөткүч 1922-жылга 413 кв.км, калкынын саны 8 134тү, ал эми 1925-жылга 927 кв. км, калкынын саны 23 591ди түзгөн. Жогорудагы фактылык маалыматтар 1925-жылга карата волосттордун аянты революцияга чейинки мезгилге салыштырмалуу эки эсеге чоңойгондугун тастыктап турат. Мындай көрүнүш РСФСРдын борбордук райондоруна гана тиешелүү экендигин баса белгилеп кетүү абзел. Эгерде революцияга чейин Орусияда бир уездде болжолдуу түрдө 23 волост болгон болсо, 1925-жылы бир уездде 10 гана волост болгон [6. 27-б.].

1918-жылы жаңы түзүлгөн Түркстан АССРи падышалык Россиянын Түркстан аскер-губернаторлугунун: Закаспийский, Самарканд, Семиречинский, Сыр-Дарыя жана Фергана областтарынан турган административдик бөлүнүшүн өзгөртүүсүз түрдө мурастап алган. Түркстан АССРинин аймагында 36 шаар, 31 уезд жана 471 волост болгон. 1920-жылы Амударыя областы түзүлгөн. 1921-жылы Закаспий – Түркмөн облусу, ал эми 1922-жылы Семиреченская – Жетисуу облусу болуп аталган [3. 43-44-бб.].

1922-жылы Түркстан АССРин райондоштуруу жумуштары башталып, тиешелүү комиссиялар өздөрүнө бекирилген иштерди аткара баштаган. Бул иш чараны 1923-жылдын аягына чейин жүзөгө ашыруу мерчемделген. Комиссиялардын негизги жумуштарынын эң маанилүүлөрүнүн бири катары ТАССРдин волосттор боюнча картасын түзүүнү атоого болот. Кыргыз Республикасынын Борбордук архивинде 1920-жылкы Түрккеспу-

бликасынын Статистикалык башкармалыгынын маалыматтарынын, Түркстан аскердик топография бөлүмүнүн картографиялык материалдарынын жана баштагы Көчүрүү башкармасынын материалдарынын негизинде 1922-жылы түзүлгөн Түркстан ССРинин волосттор боюнча картасы сакталып турат (Масштабы 1 англ. дюймда 40 верст болгон) [4.75-76-бб.].

Картада областтардын, уезддердин жана волосттордун чек аралары шарттуу түрдө көрсөтүлүп, алардын аталыштары атайын таблицада келтирилип, ошол мезгилге чейин өзгөргөн волосттор тууралуу маалыматтар келтирилген.

Картада көрсөтүлгөн маалыматка ылайык, 1922-жылга карата Түркстан АССРинин аймагында 36 шаар, 30 уезд жана 460 волост болгон. Анын ичинен биз үчүн эң маанилүүсү Самарканд облусунун Ходжент уездинде Боксо-Исфана жана Чапкулук волосттору, ал эми Фергана областынын Кокон уездинин курамында Лейлек, Нойгут-Кыпчак, Исфара жана Канибадам волосттору болгондугу жана алардын аянттары так көрсөтүлгөндүгүн айтууга болот [6.].

Эгерде биз картада көрсөтүлгөн волосттордун шарттуу чек арасына назар сала турган болсок, анда волосттордун алгачкы чек арасына салыштырмалуу кескин өзгөрүүлөр киргизилгендигин байкоого болот. Мисалы, Чапкулук волостунун чек арасы өзгөртүлүп, анын түндүк тарабы Костакос волостунун аймагында калган. Лейлек жана Нойгут-кыпчак волосторунун түндүк тарабындагы жерлер волосттордун курамына кирбей өзүнчө контур болуп бөлүнүп, картанын кыстармасында бул жерлерди бош жаткан жер аянттары катары көрсөтүлгөн. Ушундай эле көрүнүш Яукесек-Бостон волостунун чек арасында да орун алган.

Карталардагы мындай максаттуу түрдө жасалган өзгөртүүлөр, биздин пикирибизче, болочок Өзбек ССРинин ай-

магын кеңейтүүгө көрүлгөн алдын ала даярдык деп атоого болот. Анткени бир эле мезгилде Исфара волостунун аянты 50 миң гектар аянтка кеңейтилип, анын мурунку Исфара сайын бойлоп кеткен ичке чек арасы өзгөртүлгөн.

Бирок белгилей кетчү нерсе, бул иш чара аягына чейин чыгарылган эмес. Анткени, аны жүзөгө ашыруу мөөнөтү 1923-жылдын аягы деп белгиленген, бирок иш чара 1924-жылдын май айында да бүткөн эмес. Бул мезгилде Түркстан АССРинин аймагында улуттук-аймактык жер бөлүштүрүү компаниясы башталып, Борбордук Азия чөлкөмүндө баштагы областтар, уезддер жана волосттор жоюлуп, жаңы республикалар жана областтар пайда боло баштаган. Ушул себептен 1922-1924-жылдары даярдалган Түркстан АССРин райондоштуруунун материалдары эч жерде бекитилбей калган. Ошолордун катарында жогоруда биз белгилеген картографиялык материал да тиешелүү укуктук-ченемдик процедурадан өткөн эмес.

Дагы бир өзгөчө баса белгилеп кетчү жагдай, Түркстан АССРин райондоштурууга катышкан комиссиянын мүчөлөрү, кийин Борбордук Азиядагы улутуна карата жер бөлүштүрүүдөгү негизги комиссиялардын бири болгон Аймактык комиссиянын курамында иш алып барышкан. Алар баштагы, болочок Өзбек ССРинин аймагын кеңейтүү боюнча ой максаттарын ишке ашырууну көздөшүп, чек ара баяндамасын жазууда жана чек ара сызыгын түшүрүүдө ТАССРди райондоштуруунун материалдарын колдонушкан деп айтсак болот. Себеби, 1925-жылдын 17-мартындагы Средазликвидком тарабынан даярдалган чек ара жазуусу жана картадагы чек ара сызыктары жогоруда айтылган ТАССРдин волостук картасындагы чек ара сызыгына окшош.

Борбордук Азияда республикаларды улутуна карата түзүү процессинде, жаңы пайда болгон республикалардын жана автономиялык облустардын ичин-

де жүргүзүлгөн райондоштуруу, административдик реформаларды жүргүзүү мезгилинде да республикалар аралык жана ички чек аралардын өзгөрүлгөндүгүн белгилеп кетүү керек.

Жаңы түзүлгөн Кара-Кыргыз Автономиялык Облусунун жетекчилеринин алдында областын аймагында административдик реформаны жүзөгө ашыруу жана райондоштуруу маселелери турган.

Райондоштурууну жүргүзүү боюнча колдонмодо негизги аткарылуучу иштердин бири катары волосттордун тышкы чек арасын аныктоо жана аны картографиялык материалдарга түшүрүп, баяндамасын жазуу болгон.

Кара-Кыргыз Автономиялуу Облусунун ревкому 1924-жылдын 12-ноябрында өзүнүн биринчи пленардык жыйынында облусту алдын ала эки округга (Пишпек жана Жалал-Абад) жана 75 волостко бөлүүнү чечет. Алгач ар бир округду ревкомдор башкарышып, ал эми уюштуруу съездеринен кийин - округдук аткаруу комитеттери, округдук партия комитетинин жетекчилиги астында иш алып барышмак.

Бирок, мезгилдин талабына ылайык Кара-Кыргыз Автономиялык Облусунун революциялык комитетинин отурумунун 1924-жылдын 8-декабрындагы №10 протоколу менен Кара-Кыргыз Автономиялуу облусунун жаңы административдик түзүлүшү бекитилген. Кара-Кыргыз Автономиялуу облусу 4 округга жана 75 волостко бөлүнгөн. Лейлек, Найгут-Кыпчак жана Яукесек-Бостон волостору Ош округуна караштуу болгон [7].

1924-жылдын 23-декабрындагы УПОЛСТОнун алдындагы Экономикалык бюронун отурумунда Кара-Кыргыз Автономиялуу Областынын административдик бөлүнүшү 4 округтан турат деп таанылган [8].

Облустун автономиялык республикага айланышына байланыштуу, ошондой эле эмгекчил калктын көпчүлүгүн мамлекеттик ишке тартууну, мамлекеттик

башкарууну көпчүлүк түшүнгөн тилде уюштурууну, мамлекеттик органдардагы (айылдык кеңештерде) улуттар аралык карама-каршылыктарды жоюуну жана жайкы жайыттарды пайдаланууну жөнгө салуу максатында Кыргыз Автономиялуу Областынын аймагында жаңы райондоштурууну жүргүзүү талабы пайда болгон.

Бүткүл Россиялык Борбордук Аткаруу комитетинин райондоштуруу боюнча комиссиясынын президиумунун отурмунун 1925-жылдын 27-майындагы №8 протоколу менен Кыргыз Автономиялуу облусун райондоштуруу боюнча материалдар бекитилип жана бир айлык мөөнөттө облустун округдарынын ичинде райондук жана айылдык кеңештик административдик бөлүнүшүнүн долбоорун Бүткүл Россиялык БАКнын комиссиясына тапшыруу жагын милдеттендирет [9].

Аткарылган жумуштар боюнча Борбордук Азияны райондоштуруу боюнча комиссиянын Пленумунун 1925-жылы 5-июнундагы отурумунда, комиссиянын төрагасы Дублицкий Кыргызстанды райондоштуруу жөнүндө доклад жасаган.

Бүткүл Россиялык Борбордук Аткаруу комитетинин Президиумунун 1925-жылы 6-июнундагы отурумунун №8 протоколу менен Кыргыз Автономиялуу облусун төрт районго бөлүү сунушу бекитилип, 2 айлык мөөнөт менен Облусту райондоштуруу боюнча акыркы толук долбоорун берүүнү тапшырат [10].

Кыргыз Автономиялуу Облусун райондоштуруу боюнча Комиссия облус боюнча бардык зарыл материалдарды, анын ичинде облустун тышкы чек арасынын баяндамасын жана жаңы округдардын чек аралары көрсөтүлгөн облустун схемалык картасын даярдаган [17].

Облустук комиссия Борбордук Азияны райондоштуруу боюнча комиссиясынын сунуштарын эске алуу менен Облусту бөлүүнүн бир нече вариантын иштеп чыгып, 1926-жылдын башталышына

административдик бөлүүнүн үч вариантын сунуш кылган: 1) төрт округга, 2) үч округга (Пишпек, Каракол-Нарын, Алай) жана 3) райондоштуруунун кантондук системасын киргизүү.

Кыргыз Автономиялуу Облусунун Аткаруу Комитетинин президиумунун 1926-ж. 1-мартындагы токтому менен (№114 протокол п. 3) облусту үч округга жана айылдык кенештерди сактоо менен райондорго бөлүү максатка ылайыктуу деп табылган. Ошондой эле улуттук райондорду түзүү зарылдыгы таанылган.

Негиздүү себептерден улам жана Кыргызстанды райондорго бөлүү долбоору Борбордук Азияны райондоштуруу боюнча комиссия тарабынан четке кагылганына байланыштуу Облусту райондоштуруу боюнча комиссия кантондук бөлүү системасын киргизүү талапка ылайыктуу деп эсептеген.

УПОЛСТО 1926-жылдын 29-мартында Борбордук Азияны райондоштуруу боюнча комиссиясына жана райондоштуруу боюнча облустук комиссияга административдик ыңгайлуулук жагынан облустун кантондук бөлүнүшү боюнча маселени иштеп чыгууну тапшырат.

Кыргыз Автономиялуу Облусун райондоштуруу боюнча комиссиянын ишинин жүрүшүндө райондоштуруунун ар кандай варианттары иштелип чыгылган жана сунушталган, дискуссиянын жыйынтыгында комиссия облусту кантондорго бөлүү долбооруна токтойт.

Борбордук Азияны райондоштуруу боюнча комиссиянын 1926-жылдын 17-августундагы жыйынынын протоколу менен Кыргыз Автономиялуу Облусун райондоштуруунун жаңы долбоору макулдашылган. Кыргыз Автономиялуу Облусунун Аткаруу комитетинин отурмунун 1926-жылдын 25-августундагы №182 протоколу менен Кыргыз Автономиялуу Облусун райондоштуруунун жогоруда макулдашылган долбоору бекитилген. Борбордук Азияны райондоштуруу боюнча комиссиянын Пленумунун

1926-жылдын 2-5-сентябрындагы №2 протоколу менен Кыргыз Автономиялуу Облусун райондоштуруунун жаңы долбоору бекитилген. Жаңы долбоорго ылайык, буга чейин иштеп келген төрт округ жана 72 волостун ордуна, жети кантон, 52 волость жана 454 айылдык кеңештер уюштурулган [11]. Округдар кайра түзүлүп, волосттор бириктирилген, анын ичинде Лейлек жана Нойгут-Кыпчак волосттору да бириктирилип, жаңы Баткен-Бужум волосту түзүлгөн. Жаңы бириктирилген волосттордун чек ара баяндамалары жазылып, карталарга түшүрүлгөн. Бул чек ара баяндамасы боюнча Средазликвидком тарабынан даярдалган чек ара жазуусу боюнча Өзбек ССРинин курамында калып калган 150 000 га кыргыздардын жери Кыргыз Автономиялуу Облусуна тиешелүү болуп көрсөтүлгөн.

Борбордук Азия боюнча Экономикалык кеңештин Президиумунун отурумунун 1926-жылдын 13-15-сентябрындагы №7 протоколу менен Кыргыз Автономиялуу Облусун райондоштуруу боюнча материалдар бекитилген [12].

Бүткүл Россиялык Борбордук Аткаруу комитетинин алдындагы административтик Комиссиянын 1926-жылдын 16-ноябрындагы отурумунун №36 протоколу менен Кыргыз Автономиялуу облусун райондоштуруу боюнча материалдар каралып, бекитилген.

Кыргызстанды райондоштуруу боюнча баардык материалдар Бүткүл Россиялык Борбордук Аткаруу Комитетинин Президиуму тарабынан 1926-жылы каралып, сессияда А.Орозбеков улуттук-ад-

министративдик бирдиктер жөнүндө доклад жасаган. Бүткүл Россиялык Борбордук Аткаруу Комитетинин Президиуму баяндаманы угуп, автономиялуу республиканы райондоштуруу боюнча бардык материалдарды изилдеп чыгып, райондоштуруу боюнча Кыргыз комиссиясы сунуш кылган Кыргыз Автономиялуу Республикасынын Административдик бөлүнүшү боюнча, буга чейин иштеп келген төрт округ жана 72 волостун ордуна, жети кантон, 52 волост жана 454 айылдык кеңештер уюштурулгандыгы жөнүндө долбоорун бекитүү менен Кыргыз Автономиялуу Республикасынын Административдик бөлүнүшүнүн өзгөрүшү жөнүндө 1926-жылдын 6-декабрында №АУ 15/214 токтомун кабыл алат [13].

Ушул кабыл алынган документтердин курамында ар бир волостун чек ара жазуусу жана картографиялык материалдары болуп, алар да Бүткүл Россиялык БАК Президиумунун деңгээлинде бекитилген. Тактап айтканда, жаңы түзүлгөн Баткен-Бужум волостунун чек ара жазуусу да ушул токтом менен бекитилген.

Белгилей кетчү нерсе, жогоруда айтылган Борбордук Азия республикаларын улутуна карата бөлүштүрүү, административдик реформаны жүргүзүү, экономикалык райондоштуруу жана жаңы түзүлгөн республикалардын жана областтардын чек араларын тактоо иштери СССР БАКнын райондоштуруу боюнча комиссиясы тарабынан көзөмөлгө алынып, даярдалган материалдарды жыйынтыктап, тиешелүү чечим кабыл алуу үчүн СССР БАКына жөнөтүп турулган.

Адабияттар:

1. Аламанов С., Уметалиева А. Трансграничные конфликты. Альманах «Опыт Кыргызской Республики в управлении кризисными ситуациями», – Женева-Бишкек-Рига-София, – 2014.
2. Аламанов С.К. Краткая история и опыт решения пограничных проблем Кыргызстана. – Бишкек, – 2005, 90 с.
3. Джунушалиев Д.Д. Время созидания и трагедий. 20-30 годы XX века. – Бишкек, – 2003.

4. Койчиев А. Национально-территориальное размежевание в Ферганской долине: 1924-1927 гг. – Бишкек, 2001. 117 с.
5. Ожукеева Т. XX век: возрождение национальной государственности в Кыргызстане, – 1993.
6. Сулькевич С. Волость и волостное управление. – М., 1925 г.
7. Протокол №10 заседания Президиума Революционного Комитета Кара-Кыргызской Автономной Области от 8 декабря 1924 года. ГАРФ. Ф. 3316. Оп. 18. Д. 292. Л. 52,53.
8. Протокол №1 заседания Экономического Бюро при Уполномоченном Совете Труда и Оборона в Средней Азии от 23 декабря 1924 года. ГАРФ. Ф. 5677. Оп. 6. Д. 385. Л. 5.
9. Протокол №8 заседания президиума Комиссии ВЦИК по районированию от 27 мая 1926 г. ГАРФ. Ф. 5677. Оп. 5. Д. 36. Л. 4,5,6.
10. Протокол Президиума ВЦИК от 6 июня 1925 года №8. ГАРФ. Ф. 3316. Оп. 18. Д. 252. Л. 118об.
11. Протокол №2 Пленума Средне-Азиатской комиссии по районированию от 2-5 сентября 1926 года. ГАРФ. Ф. 5677. Оп. 5. Д. 36. Л. 30,31,32,33,34.
12. Протокол №7 Заседании Президиума Средне Азиатского Экономического Совета от 13-15 сентября 1926 г. ГАРФ. Ф. 5677. Оп. 9. Д. 36. Л. 35.
13. Постановление Президиума ВЦИК от 16 декабря 1926 г. Ф. 5677. Оп. 7. Д. 221. Л. 39об.
14. Протокол №7 заседания пленума СреднеАзиатского Комитета от 17 марта 1925 г. ЦГАО СССР. Ф. 1235. Оп. 120. Д.32. Л. 8-9.
15. КР БМА. Ф.21. Оп.3. Иш каг.156. 11-Б.
16. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1919 гг. М.: Управление делами Совнаркома СССР. – 1943. 886 с.
17. Проект административно-хозяйственного деления ККАО. ЦГА КР. Ф. 949. Оп. 1. Д. 2. Л. 8,9,10,11,12.

УДК: 902.7 (575.2) (04)

**ПОГРАНИЧНЫЕ РАЗНОГЛАСИЯ
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН
В 1997-2014 гг.**

Ормоналиев Канат
соискатель, старший преводаватель
Медетбекова Ырыс Медетбековна
соискатель, мл.науч. сотрудник,
Центр гуманитарных исследований в Центральной Азии

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫ МЕНЕН ТАЖИКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
1997-2014-ЖЫЛДАРДАГЫ ЧЕК АРА МАСЕЛЕЛЕРИ БОЮНЧА
ӨЗ АРА КЕЛИШПЕСТИКТЕРИ**

Ормоналиев Канат
изденүүчү, улук окутуучу
Медетбекова Ырыс Медетбековна,
изденүүчү, кенже илимий кызматкер,
Борбордук Азиядагы Гуманитардык изилдөө борбору

**BORDER DISPUTES BETWEEN THE KYRGYZ REPUBLIC
AND THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN IN 1997-2014**

Ormonaliev Kanat
applicant, senior lecturer
Medetbekova Yrys Medetbekovna
applicant, junior researcher,
center for humanities research in Central Asia

*Институт истории, археологии и этнологии им.Б.Джамгерчинова НАН КР
КР УИАнын Б.Жамгерчинов атындагы Тарых, археология жана этнология институту
Institute of History, archaeology and Ethnology named after B.Dzhamgerchinov of the NAS KR*

Аннотация. В статье речь идет о том, что в постсоветский период переговорный процесс по вопросам делимитации и демаркации границ между Кыргызстаном и Таджикистаном проходил очень сложно. На него повлияли просчеты, допущенные в процессе национально-территориального размежевания 20-30 гг. XX в. и последовавшие за ним хозяйственные разграничения.

Особенно много спорных участков расположены на границе Баткенской области КР и Согдийской области РТ. Также большую проблему в двусторонних отношениях создают таджикские анклав Ворух и Кайрагач, находящиеся на территории Кыргызстана. В основном конфликты возникают из-за нехватки пахотных земель, воды и пастбищ. Только в 2010-2013 гг. произошло 62 инцидента.

Во время конфликтов в 2000-2013 гг. в ход шли камни и садовые инструменты, в них участвовали только гражданские лица. Эти столкновения политологи называли «кетменными войнами». Но в январе 2014 г. вспыхнул серьезный конфликт с вовлечением армейских подразделений и применением оружия. Именно в тот период появи-

лась тенденция вмешательства в погранично-территориальные конфликты силовых структур. Указанная тенденция негативно влияет на межгосударственные отношения и усиливает напряженность.

Ключевые слова: Кыргызстан, Таджикистан, Баткен, Исфара, границы, спорные участки, анклав, напряженность, переговоры, вооруженные конфликты.

Аннотация. Макалада постсоветтик мезгилде Кыргызстан менен Тажикстандын ортосундагы чек араларды делимитациялоо жана демаркациялоо маселелери боюнча сүйлөшүү процесси өтө татаал өткөндүгү тууралуу сөз болот. Ага XX к. 20-30-жж. улуттук-аймактык бөлүү процессинде кетирилген каталар жана андан кийинки чарбалык маанидеги жер бөлүшүүлөр таасир эткен.

Өзгөчө талаштуу жерлер КРнын Баткен облусу менен ТР Согди облусунун чек арасында жайгашкан. Ошондой эле эки тараптуу мамилелерде Кыргызстандын аймагында жайгашкан Тажикстандын Ворух жана Кайрагач анклавдары чоң көйгөй жаратууда. Негизинен жаңжалдар айдоо жерлеринин, суунун жана жайыттардын жетишсиздигинен келип чыгууда. 2010-2013-жылдары эле чек ара аймактарында 62 кагылышуу катталган.

2000-2013-жылдардагы чыр-чатактар учурунда таштар жана бакча шаймандары колдонулуп, аларга карапайым адамдар гана катышкан. Бул кагылышууларды саясат таануучулар «Кетмен согуштары»деп аташкан. Бирок, 2014-жылдын январь айында болгон кагылышууга армия тартылып жана курал колдонулган. Дал ошол мезгилде күч структураларынын чек ара-аймактык чыр-чатактарына кийлигишүү тенденциясы пайда болгон. Көрсөтүлгөн жагдай мамлекеттер аралык мамилелерге терс таасирин тийгизип, чыңалууну күчөткөн.

Негизги сөздөр: Кыргызстан, Тажикстан, Баткен, Исфара, чек аралар, талаштуу жерлер, анклавдар, чыңалуу, сүйлөшүүлөр, куралдуу кагылышуулар.

Abstract. The article deals with the fact that in the post-Soviet period, the negotiation process on the delimitation and demarcation of borders between Kyrgyzstan and Tajikistan was very difficult. It was influenced by miscalculations made in the process of national-territorial demarcation of 20-30 years. 20th century and the economic divisions that followed.

Especially many disputed areas are located on the border of the Batken region of the Kyrgyz Republic and the Sughd region of the Republic of Tajikistan. Also, the Tajik enclaves of Vorukh and Kairagach, located on the territory of Kyrgyzstan, create a big problem in bilateral relations. Most conflicts arise because of the lack of arable land, water and pastures. Only in 2010-2013. there were 62 incidents.

During the conflicts in 2000-2013. stones and garden tools were used, only civilians participated in them. Political scientists called these clashes “Ketmen wars.” But in January 2014, a serious conflict broke out with the involvement of army units and the use of weapons. It was during that period that a trend appeared to intervene in border-territorial conflicts by law enforcement agencies. This trend negatively affects interstate relations and increases tension

Key words: Kyrgyzstan, Tajikistan, Batken, Isfara, borders, disputed areas, enclaves, tension, negotiations, armed conflicts.

Современные угрозы безопасности на рубеже XX-XXI вв. перешли из области идеологического и военно-стратегического противостояния в сферу возникно-

вения локальных конфликтов. Они связаны, прежде всего, с обострением давних территориальных споров, межконфессиональных и этнических противоречий,

разногласиями по вопросам использования и распределения природных ресурсов и т.д. Споры также могут быть по поводу принадлежности территории и прохождения линии границы.

Хотя Таджикистан и Кыргызстан провозгласили суверенитет ещё в 1991 году, делимитация линии государственной границы затянулась на годы.

Трактовка позиций по проблемам регулирования водоземлепользования между хозяйствами Баткенской области Кыргызстана и Согдийской области Таджикистана или спорным пограничным вопросам была главным препятствием в деле подписания основополагающих соглашений двустороннего сотрудничества в первые годы независимости. В основе создавшегося положения лежал разный подход кыргызской и таджикской сторон к вопросу о взаимном признании территориальной целостности двух государств в рамках существующих границ.

После ряда политических консультаций в течение 1993- 1996 гг. по поиску взаимоприемлемых решений по линии внешнеполитических ведомств между двумя сторонами был достигнут определенный консенсус, что позволило подписать в июле 1996 года Договор об основах межгосударственных отношений между Кыргызской Республикой и Республикой Таджикистан и Протокол о комплексном рассмотрении двусторонних (в том числе пограничных) вопросов, которые легли в основу развития дружественных и добрососедских межгосударственных отношений [2]. Однако в 1998 г. в связи со сложной внутривнутриполитической обстановкой в Таджикистане, которая была вызвана последствиями гражданской войны, переговорный процесс был прерван.

Межправительственная кыргызско-таджикская комиссия по комплексному рассмотрению двусторонних вопросов была создана в 2000 г. По итогам двух встреч межправительственной комиссии были сформированы отдельные рабочие

группы по ведению переговоров по определению государственной границы обеих сторон.

Переговоры по установлению линии границы между двумя республиками (РТ и КР) начались в 2002 г.: необходимо было определить государственную границу, протяженность которой составляет более 970 км. В декабре 2002 г. в г. Бишкек состоялась первая встреча делегаций по пограничным вопросам между Таджикистаном и Кыргызстаном. С тех пор на переговорах осуществляется совместный поиск взаимоприемлемых правовых основ проведения линии кыргызско-таджикской государственной границы. История национально-территориального размежевания, а также последовавшие за ним хозяйственные разграничения, оказывают очень большое влияние на содержание переговоров: они вносят путаницу в сложные пограничные вопросы.

Спорных участков особенно много в долине р. Исфара. Здесь Исфаринский район Республики Таджикистан вклинивается в территорию Кыргызстана и с трёх сторон граничит с Баткенским районом. Наличие спорных участков при нехватке земли и воды периодически приводило к конфликтным ситуациям [10].

Ситуация усугубляется тем, что в приграничных зонах расселение кыргызских и таджикских этнических групп не является однородным. Таджикское население компактно проживает в некоторых районах, относящихся к Кыргызстану, и наоборот. Такой фактор, как густонаселенность определенных приграничных территорий, также усиливает кыргызско-таджикские межэтнические разногласия. На границе Баткенской области Кыргызстана и северной части Согдийской области (Исфаринский район) Таджикистана возникла наиболее сложная ситуация. Так, Исфаринский район Таджикистана по численности населения – один из самых крупных не только в Согдийской области,

но и во всей республике. Согласно всеобщей переписи населения, проведенной в республике в январе 2003 года, здесь проживает в общей сложности около 160 тысяч человек. И это на сравнительно небольшой территории. С 1870 по 1990 гг., т.е. за 120 лет, население района возросло в 11,9 раза, причем преимущественно за счет внутренних демографических процессов [15]. А в Баткенском районе Кыргызстана численность населения составляет приблизительно 60 тыс. человек, причем на одного человека здесь приходится почти в 20 раз больше территории. Однако стоит отметить, что здесь не так уж много мест для удобного расселения: преобладает горная местность, а также наблюдается нехватка воды.

Нашумевший инцидент произошел 26 марта 2008 г. в Баткенской области, когда более 150 таджикских граждан во главе с руководителем администрации Исфаринского района незаконно проникли на кыргызскую территорию с целью разрушить (с помощью экскаватора) дамбу на канале, препятствовавшую поступлению поливной воды на территорию Таджикистана. Не исключено, что указанный инцидент мог спровоцировать вооруженный конфликт.

К 2011 году состоялось 13 экспертных встреч топографических и землеустроительных служб двух сторон, более 20 пленарных заседаний межправительственных рабочих групп, прошло 9 заседаний кыргызско-таджикской межправительственной комиссии по комплексному рассмотрению двусторонних вопросов [11].

В настоящее время переговоры по делимитации границы с Таджикистаном проходят очень сложно. Если одни участки на переговорах между делегациями Кыргызстана и Таджикистана обсуждаются с позиции территориального спора, то другие представляют собой взаимные территориальные претензии.

Ключевой проблемой при решении

вопроса прохождения линии границы с Таджикистаном является проблема анклавов, точнее, определение линии границы в местах их расположения.

Почему вокруг анклавов возникают конфликты? Одной из причин является особая ситуация, в которой находится анклав. Он, как правило, зависит от окружающего государства по разным показателям: во-первых, в вопросе доступа, во-вторых, в экономике (торговля, экспортные рынки), в-третьих, в поставках необходимых ресурсов (продукты питания, вода, электричество, вывоз мусора и т. д.) [6].

В кыргызско-таджикских отношениях проблема этнических анклавов является перманентным фактором напряженности. На территории Кыргызстана располагаются два таджикских анклава Ворух и Кайрагач (Западная Калача), которые относятся к Исфаринскому району Согдийской области. Вокруг них возникла сложная ситуация: на территории, находящиеся в нижней части анклава Ворух, претендуют обе стороны. Причем они ссылаются на документы разных годов в ходе переговоров по этим спорным участкам. В течение длительного периода две страны оспаривают эти земли, большинство из которых имеют стратегическое значение: там сосредоточены водные ресурсы, транспортная инфраструктура и пастбища, которыми распоряжается то государство, которому они принадлежат.

Таджикский анклав Ворух площадью 92 кв. км является вторым по величине в Центральной Азии после узбекского анклава Сох. Население в анклаве, 95% которого составляют таджики и 5% – кыргызы, стремительно растет. Если на момент обретения независимости Таджикистана население Воруха составляло 23 тыс. человек, то в последние годы, по неофициальным данным, встречающимся в прессе, там проживают более 40 тыс. человек. Данная тенденция роста насе-

ления связана не только с естественным приростом, но также является результатом миграции [5].

Некоторые исследователи предполагают, что территория Воруха практически неподконтрольна как таджикской, так и кыргызской официальным властям. Происходящие процессы на этой территории никем не отслеживаются, что создает благоприятную почву, как распространению радикальных исламистских идей, так и общему росту преступности [5].

Другой таджикский анклав Кайрагач имеет площадь менее 1 кв. км и представляет собой пустое поле вдоль реки. Это самый маленький в Центральноазиатском регионе анклав, вокруг которого регулярно происходят конфликты из-за доступа к пастбищам и воде по причине незавершенности процесса делимитации и демаркации кыргызско-таджикской границы.

Ворух и Кайрагач находятся в Баткенской области, которая, как известно, является основной зоной конфликта. Баткен примерно до 1999 г. не имел своего чертежа, перечня сведений о национальном и социальном составе жителей, а также описаний населенных пунктов. Это не позволяло точно определить размеры территории и численность населения области, а соответственно и проводить работы по юридическому оформлению границы. Кроме того, через анклав Ворух проходит единственная дорога, соединяющая Лейлекский район с остальной частью страны. При этом жители с. Ворух периодически перегораживают проезжую часть валунами, не пропуская транзитный автотранспорт. В результате (с относительной регулярностью) происходят межэтнические стычки [9].

В основном инциденты здесь возникают из-за нехватки пахотных земель, воды и пастбищ. Таджикистан и Кыргызстан имеют разногласия по поводу

водозабора из Торткульского водохранилища: с его помощью можно контролировать реку, которая обеспечивает водой земледельцев обеих стран.

Жители Воруха и сопредельных кыргызских территорий также конфликтуют по поводу заселения спорных участков. По сути, в конфликт вовлечены, наряду с местными жителями, обе страны. Не только местное таджикское население, но и таджикские силовые ведомства подключены к попыткам незаконного смещения государственной границы в направлении Кыргызстана. Вовлечение в конфликт жителей сопредельных населенных пунктов многократно осложняет обстановку в приграничной зоне, создавая атмосферу напряженности в отношениях между гражданами соседних государств, периодически выливающуюся в открытое противостояние [7].

По причине конфликтов в приграничных зонах пропускные пункты часто блокируются пограничниками, что усугубляет обстановку. На территорию соседних стран свободный доступ перекрывается, в том числе для жителей анклавов, которым приходится особенно трудно. В повседневной жизни население анклавов сталкивается с рядом проблем, в числе которых пересечение государственной границы, функционирование экономической и социальной сферы, систем жизнеобеспечения. Более того, между жителями нередко происходят вооруженные столкновения из-за наличия большого количества спорных участков в условиях перманентного конфликта. Это приводит к взаимным обвинениям конфликтующих сторон и, бесспорно, затрудняет решение пограничных проблем.

Коррупционные составляющие конфликта обостряют и без того сложную межэтническую неприязнь. Коррупция достаточно разнообразна, присутствует во многих сферах взаимоотношений го-

сударственной и местной власти с местным населением.

Коррупция выявлялась в аренде недвижимости и сельхозугодий родственникам или гражданам Таджикистана, допущении контрабанды ГСМ или допущении наркотрафика. Кыргызские и таджикские граждане сталкиваются с незаконием со стороны силовых структур и правоохранительных органов при пересечении границ. Правовой беспредел, также царивший при распределении земель и ресурсов, усиливал конфликтный потенциал в Ферганской долине.

В дальнейшем, земли, проданные гражданам Таджикистана, могут стать и станут точкой преткновения в решении приграничного вопроса [16].

В связи с обострением напряженности население кыргызских приграничных населенных пунктов требует от властей ускорить юридическое оформление границы с Таджикистаном. Однако подобные настроения активно используются некоторыми заинтересованными лицами для эскалации напряженности, что в данной ситуации вызывает озабоченность. В результате на кыргызско-таджикской границе происходят конфликты.

С января 2010 г. по февраль 2013 г. на спорных участках границы между Таджикистаном и Кыргызстаном произошли 62 инцидента, которые показали, что ситуацию на границе контролировать трудно. Это было связано с тем, что здесь на проблему спорных участков накладываются проблемы контрабанды, нелегальных пересечений границы и т.д. Здесь же сталкиваются интересы приграничных криминальных групп, контролирующих на этом участке наркотрафик, нелегальную торговлю различными товарами и ГСМ и др. Наблюдения показывают, что конфликтность повышается в весенне-летний и осенний периоды, т.е. во время активизации хозяйственно-бытовой деятельности населения приграничья.

В начале 2013 года двухстороннее противостояние достигло своего пика. Ожидалось, что проблемы будут решены на встрече руководителей погранслужб двух республик – генерал-лейтенанта Т. Мамытова и генерал-лейтенанта Ш. Мирзо. На этой встрече, состоявшейся 14 марта 2013 г. в г. Бишкеке, руководители пограничных служб КР и РТ договорились о создании совместных погранотрядов и пограничных комиссий для расследования конфликтных ситуаций на кыргызско-таджикской границе. Стороны в Протоколе отметили недопустимость применения оружия в отношении нарушающих правила пересечения границы гражданских лиц, если эти лица не угрожают жизни пограничников и граждан. Была также достигнута договоренность, запрещающая ведение всякого рода хозяйственной деятельности на спорных участках границы [4]. Это был очень важный пункт, так как спорные участки были основным источником конфликтов последних лет. К сожалению, договоренности остались лишь на бумаге, а сам процесс делимитации и демаркации не получил запланированного ускорения. Обстановка снова стала накаляться.

В апреле 2013 г. началось строительство Кыргызстаном дороги Кок-Таш–Ак-Сай–Тамдык в обход анклава Ворух, чтобы кыргызские автомобили могли не останавливаться на таджикских пропускных пунктах в анклаве. Указанная дорога также предназначена для обеспечения жителям кыргызских населенных пунктов свободного доступа к пастбищам в обход Воруха, так как в настоящее время они вынуждены пользоваться дорогой, которая проходит через этот анклав. Вдоль нее нередко происходят инциденты во время перегона скота, связанные с его пропажей. Зато жители Воруха к использованию кыргызских пастбищ имели свободный доступ. Строительство обьездной дороги, которая свяжет кыргызские села Ак-Сай и Там-

дык, вызвало серьезное противостояние таджикской стороны, так как, по ее мнению, она строится на земле, относящейся к анклаву. При этом у нее есть опасения, что после завершения ее строительства, у жителей Воруха не будет возможности пасти скот на пастбищах Кыргызстана. По причине сильного противодействия со стороны населения указанного анклава строительство дороги было временно приостановлено. Конфликт был урегулирован, благодаря усилиям местных властей, представителей пограничных служб и духовенства.

Новый конфликт вспыхнул 11 января 2014 г. на окраине селения Ходжаи Аъло (Исфаринский район РТ) и Аксай (Баткенский район КР). Он носил достаточно серьезный характер. Причиной инцидента вновь стало строительство кыргызской стороной автомобильной дороги Кок-Таш – Ак-Сай – Тамдык. По убеждению таджикской стороны, строительство велось на одной из спорных территорий, на которой, согласно Протоколу встречи межправительственной делегации Таджикистана и Кыргызстана от 24 апреля 2008 г., введён запрет на ведение любых строительных и хозяйственных работ. При разбирательстве было применено огнестрельное оружие, спровоцировавшее перестрелку между пограничниками Кыргызстана и Таджикистана. В результате стрельбы с обеих сторон пострадали 8 человек: получили ранения 2 таджикских и 5 кыргызских пограничников, был ранен 1 кыргызский милиционер[1]. По данным погранслужбы КР, военнослужащие Таджикистана применили миномёты и гранатомёты. Особенностью указанного конфликта явилось применение оружия. На межгосударственные отношения данное обстоятельство оказало негативное влияние.

Именно в тот период появилась тенденция вмешательства в погранично-территориальные конфликты силовых структур. Стоит отметить, что

в настоящее время очень часто в таких конфликтах принимают участие пограничники и сотрудники правоохранительных органов, хотя раньше их урегулированием занимались руководители местного самоуправления, лидеры сообществ и специалисты-землеустроители. Несомненно, тенденция вовлечения силовиков и вооруженных пограничников в территориальные споры усиливает напряженность.

В результате конфликта 11 января 2014 г. Кыргызстан в одностороннем порядке закрыл границу с Таджикистаном. Подчеркивалось, что эта мера временная и принимается с целью предотвращения возможных этнических конфликтов и обеспечения безопасности населения приграничья. Если раньше пограничные конфликты носили в основном бытовой (хозяйственный) характер, то теперь они стали иметь политическую окраску. При этом перекрытие дорог (как таджиками, так и кыргызами) наблюдается при каждом конфликтном случае.

Закрытие границы сильно ударило по экономике Таджикистана, который имеет выход в страны СНГ только через территорию Кыргызстана. Учитывая то, что граница между Узбекистаном и Таджикистаном уже давно закрыта, Кыргызстан своими действиями полностью изолировал северное направление, откуда в Таджикистан поступает основной грузопоток, особенно горюче-смазочные материалы. Создалась очень тяжёлая ситуация: с обеих сторон к границе были переброшены дополнительные группы военнослужащих, отрядов милиции. Появилась реальная угроза начала военных действий. Для стабилизации ситуации и восстановления доверия между жителями таджикских и кыргызских приграничных селений была проведена большая работа: представители правоохранительных органов, духовенства, руководители местных органов власти организовывали встречи с жителями

приграничных селений и призывали их не поддаваться провокационным призывам, быть толерантными.

14 января 2014 года в столице Кыргызстана прошла встреча вице-премьер-министров КР и РТ Т. Мамытова и М. Алимардона. Они обсуждали вопросы, связанные с контрольно-пропускными пунктами, а также проблемы по поводу использования дорог и земель приграничной зоны. Таджикская сторона просила, прежде всего, открыть пограничные пункты, так как закрытие границ принесло Таджикистану огромные убытки из-за подорожания продовольствия и горючего. Также обсуждался вопрос о выведении дополнительных вооруженных сил для патрулирования границ, и достигнута договоренность о совместной охране опасных участков границ. Было принято решение о создании комиссии для урегулирования проблемы относительно спорного участка земли, на котором кыргызской стороной ведется строительство дороги. Кыргызская сторона, в свою очередь, потребовала возместить ущерб, нанесенный ей после столкновения 11 января 2014 года [13].

3 марта в Душанбе состоялось заседание межправительственной комиссии РТ и КР по делимитации и демаркации спорных участков государственной границы. Был подписан Протокол о продолжении работы соответствующих комиссий по урегулированию ситуации на межгосударственной границе. Наряду с анализом произошедшего инцидента надо было решить вопрос о строительстве дороги на спорных участках. Стороны приняли решение о строительстве двух мостов на спорных территориях государственной границы в направлении Исфары [4].

Согласно достигнутым договоренностям, с 1 апреля 2014 г. граница между Республикой Таджикистан и Кыргызской Республикой была открыта, а в Баткене начала работу комиссия по разграничению спорных участков границы между

двумя республиками. Однако даже после согласования действий по урегулированию ситуации на этом участке границы вновь наблюдались неоднократные конфликты. К сожалению, достигнутые на высоком уровне договоренности не всегда исполняются на местах.

В апреле 2014 г. напряжение вылилось в очередное столкновение между таджикскими жителями и кыргызскими дорожными рабочими. В результате десятки человек с обеих сторон получили ранения [12].

В период серьезной эскалации конфликтов в 2000-2013 годы в ход нередко шли камни и садовые инструменты, совершались поджоги. Эти столкновения эксперты и политологи называли «кетменными войнами» [1].

Однако во время конфликта в январе 2014 года был отмечен новый виток эскалации в связи со строительством альтернативной дороги Кок-Таш – Ак-Сай – Тамдык. В ходе противостояния кыргызские и таджикские пограничники применили оружие. Таким образом, если в предыдущих случаях в столкновениях принимали участие только гражданские лица, т.е. конфликты перерастали в «кетменные войны», то, начиная с 2014 года, они переросли в столкновения с вовлечением регулярных армейских подразделений и с применением минометов или гранатометов.

После многочисленных конфликтов с таджикскими сообществами в 2015 г. завершилось строительство первого участка дороги Кок-Таш – Ак-Сай – Тамдык протяженностью 24,5 км, которая в обход таджикского села Ходжаи Аъло, соединила населенные пункты Ак-Сай и Кок-Таш с г. Баткен. Продолжается прокладка второго участка дороги. В рамках стратегии «Транспортная безопасность: непрерывный поток транспорта» реализуется строительство дороги Ош – Исфана, которое находится на стадии завершения. В 2015 г. в Лейлекском районе была про-

ложена дорога Максат – Кулунду (2,7 км) и построен мост через реку Козу-Баглан [14]. В результате появилась возможность соединить сёла нижней части Лейлекского района с районным центром в обход таджикской территории.

Претворение в жизнь указанных транспортных и инфраструктурных проектов в приграничных районах Кыргызстана, бесспорно, снизило зависимость от транзита через таджикскую территорию. Вместе с тем во многих случаях это ухудшило положение сообществ на таджикской стороне и усилило напряженность.

Таким образом, не разрешённые до конца проблемы кыргызско-таджикской межгосударственной границы, в том числе анклавов, требуют к себе особого внимания, так как они разрывают экономические и культурные связи между народами, осложняют межгосударственные отношения и в целом являются угрозой стабильности и безопасности в Центральноазиатском регионе.

На границах центральноазиатских государств сложилась уникальная ситуация, которая привлекает внимание не только отечественных, но и зарубежных ученых. Сложившуюся обстановку с середины 1990-х годов изучает Ник Мегоран – географ из британского университета Ньюкасла. Он выделил три варианта

решения проблем анклавов, расположенных в Центральной Азии: создание коридоров от границ к анклавам; обмен территориями; введение свободного передвижения на приграничной территории [8].

По мнению ученого, оптимальным вариантом является третий – введение на приграничных территориях особого режима, который позволит местным жителям беспрепятственно передвигаться по обе стороны границы.

В соответствии с мировой практикой, право доступа государства к своему анклаву осуществляется на основании специального соглашения с государством, на территории которого этот анклав находится. Несмотря на существование в государствах Центральной Азии большого количества территорий, доступ к которым возможен только через территории соседних стран, до сих пор страны региона не воспользовались плодотворным примером мирового опыта [3].

В Центральноазиатском регионе необходимо комплексное решение проблемы анклавов с учетом интересов обеих сторон.

Процесс согласования границ должен сопровождаться улучшением инфраструктуры и социально-экономических условий жизни приграничного населения обоих государств.

Литература:

1. Абдулхолики Х., Рахимов Н. Спорные территории как очаги напряженности на границе // Политические проблемы международных отношений, глобального и регионального развития.
2. Аламанов С.К. Краткая история и опыт решения пограничных проблем Кыргызстана. – Бишкек, – 2005.
3. Аламанов С.К. Анклавы в Центральной Азии: история вопроса и современные проблемы // Постсоветские исследования. – М., – 2018. Т. 1. № 5.
4. Аламанов С., Уметалиева А. Трансграничные конфликты. Альманах №2 «Опыт Кыргызской Республики в управлении кризисными ситуациями». – Женева-Бишкек-Рига-София, – 2014.
5. Бабаин А.В. Неопределенность пограничных территорий Республики Таджикистан как фактор радикализации населения // Этносоциум и межнациональная культура. – М., – 2017. № 11 (113).

6. Винокуров Е.И. Теория анклавов. – Калининград. – 2007.
7. Волков И.В. Основные проблемы геополитического положения Центральной Азии в эпоху глобализации (на примере Кыргызстана). – Бишкек, – 2007.
8. Зверинцева Т. Анклавы в Центральной Азии: история и современные проблемы. <https://yenicag.ru/anklavy-v-centralnoy-azii-istoriya-i-s/270761/>.
9. Керимбекова А.К. Введение в политологию безопасности. – Бишкек, –2000.
10. Койчуев А. Национально-территориальное размежевание в Ферганской долине (1924–1927 гг.). – Бишкек, – 2001.
11. Кыргызстан–Таджикистан: курс на укрепление партнерства в контексте региональных связей. – Бишкек, – 2010.
12. Маленький анклав и большие проблемы Кыргызстана и Таджикистана. 18 января 2014. <https://rus.azattyk.org/a/kyrgyzstan-tajikistan-dispute-on-vorukh-enclave/25233892.html>
13. Ниязова М. Граница.kg. Покой нам только снится. 16.01.2014, stoletie.ru.
14. Олимова С., Олимов М. Конфликты на границах в Ферганской долине: новые причины, новые участники. // Россия и новые государства Евразии. – 2017. № 1.
15. Тагайбекова А. Современные погранично-территориальные проблемы в Центральной Азии // – Известия ВУЗов. – 2012. №8.
16. Токтомушев К. Понимание трансграничного конфликта в постсоветской Центральной Азии: случай Кыргызстана и Таджикистана <http://connections-qj.org/ru/article/ponimanie-transgranichnogo-konflikta-v-postsovetskoy-centralnoy-azii-sluchay-kyrgyzstana-i>

УДК: 930.85(575.2) (04)

**КЫРГЫЗ СОВЕТ МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮГҮНҮН НЕГИЗДӨӨЧҮСҮ –
АРСТАНАЛЫ ОСМОНБЕКОВ**

Наркеев Сапарбек Анарбекович
доцент, т.и.к.,

**ОСНОВАТЕЛЬ КЫРГЫЗСКОГО СОВЕТСКОГО ГОСУДАРСТВА –
АРСТАНАЛЫ ОСМОНБЕКОВ**

Наркеев Сапарбек Анарбекович
доцент, к.и.н.,

**FOUNDER OF THE KYRGYZ SOVIET REPUBLIC –
ARSTANALY OSMONBEKOV**

Narkeev Saparbek Anarbekovich
associate professor, candidate of historical sciences

Аксы колледжи, Жалал-Абад мамлекеттик университети
Аксы́йский колледж, Жалал-Абадский государственный университет
Aksyysk College, Jalal-Abad State University

Аннотация. Бул макалада совет бийлигин кыргыз жеринде орнотууга эбегейсиз салым кошкон Арстаналы Осмонбековдун бейнеси, элибиздин баалуулугу тууралуу баяндалат.

Негизги сөздөр: ордо, ак чөлмөк, комуз, чындык, совет бийлиги, азаттык, эл, жер биримдиги.

Аннотация. В данной статье исследован образ Арстаналы Осмонбекова, внесшего огромный вклад в установление советской власти на кыргызской земле и ценностей нашего народа.

Ключевые слова: ордо, ак чолмок, комуз, справедливость, советская власть, свобода, единство земли и народа.

Abstract. This article describes the image of Arstanaly Osmonbekov, who made a huge contribution to the establishment of Soviet power on the Kyrgyz land, and the value of our people.

Key words: court, white shirt, Komuz, justice, Soviet power, freedom, unity of land and people.

Унутта калган кыргыз улутунун чыгаан уулу, жаңы замандын жарчысы, лениндик революциянын жактоочусу - Арстаналы Осмонбеков деп айтуу учурдун, мезгилдин удулу келип турган чагы. Арийне азыркы учурда Кыргыз совет мамлекетинин 100 жылдыгын белгилеп жаткан чакта, жаңы замандын куруучусу катары Кыргыз тарыхында А.Осмонбековдун коомдук жана саясий ишмердиги

тууралуу жазуу – милдетибиз. Быйылкы 2024-жыл Кара Кыргыз совет мамлекетинин түзүлгөнүнө 100 жыл болот. Ошол себептен бул инсан тууралуу эскерип, анын жасаган иштерин жазып даңазалоо зарыл деп белгилейбиз!

А.Осмонбеков 1885-жылы Наманган уездинин Кырк уул болуштугуна караштуу Тегене айылында туулган [1.].

«Арстаналы айылдык нукура кыргыз балдардын арасында, кулунчакты ат кылып минип, ак чөлмөк, ордо оюнун ойноп, кээде ат чабыштарга катышып, балалыгын айылда өткөрөт. Улуу, кичүү менен урмат-сый мамиледе болгон жана бай-кедей менен бирдей баарлашкан, Ныязалынын күүлөрүн, Токтогулдун ырларын угуп, Нүзүп бийдин, Болот хандын, Кедейбай датканын мыктылыгын угуп, эр жетилет. Атасы Осмонбек болуш Арстаналыны досу Сейит Апсаламов Касым менен сүйлөшүп, ошол учурдагы Намангандагы орус-тузем мектебине окууга жиберет. Ошентип Сейиттин Шаймардан деген уулу менен бирге мектепте окуп калат» - деп жазат тарыхчы Т. Жоробеков [2].

Сейит Апсаламовдун уулу Шаймардан да совет бийлигин чыңдоого активдүү катышкан, ал Түрк ЦИКтин (БАК) кыргыздар боюнча иш алып баруучу кызматын аткарган. [3].

Арстаналы орус-тузем мектебинде 5-класска чейин гана окуган, айылдагы молдолордун таасиринен, турмуштун жагдайынан улам айылга келе берет, бирок анын бул кылганына Сейит Апсаламов абдан капаланган экен. Бирок ошол алган билими менен ошол доордун катсабаттуу адамы катары эсептелген.

Эл ичиндеги мыйзам, укуктук маселелер, ааламда болуп жаткан жаңылыктар тууралуу маалыматты Намангандан алып келген орус тилиндеги газеталардан окуп, калк ичинде кабарлап, айтып берип турган. Эл ичиндеги тойлорду, көчүп-конуу маселелерин, талаш тартышты, жаз айларындагы Улустун улуу күндөрүн өткөрүүдө чоң ролго ээ болгон. Тойлордо Арстаналы ат чабыштарды, ордо оюндарын калыстар менен биргеликте мыкты уюштуруп тургандыгын анын замандаштары, айылдаштары эскеришет [4].

Арстаналы бош кала калганда кыргыз элинин руханий баалуулугу, табериги болгон комузда кол ойготуп, кээде

жамактатып, кээде обонго салып ырдай койчу экен. Анын ырлары Белоруссияга барган учурдагы согуш темасы, эл, жерди сагынуу тууралуу болгон, - деп жазат Т.Жоробеков [5. Т. Жоробеков. Арстаналы Осмонбеков Б.2004.-80 б.14-б].

1907-жылы Арстаналы Уулкан Субанова менен баш кошот [6. Ю.Осмонбеков. Сын гор. Фрунзе, 1967,-9 бет.]. Арстаналы жашоо турмушун тың жүргүзгөн, ошол кезде жашаган айылындагы жана жалпы эле кыргыз элинин кызыкчылыгын коргоп турган. 1914-жылы падышанын приставы капитан Марков 25 кыргыз кедей көчмөндөрдү күнөөсүз жерден камакка алып, Байтугелов Иманкулду элдин көзүнчө катуу токмоктойт [7. Т.Жоробеков. Арстаналы Осмонбеков Б.2004.-80 б.12-б]. Аны көрүп-билип турган Арстаналы Марковдун үстүнөн арыз жазат, бирок падыша бийлиги аны уккан эмес. Мына ушундан баштап, Арстаналы орус падышалык бийлигине болгон жек көрүү сезими ойгонот. Натыйжада падышанын 1916-жылы 25-июнундагы Туземдик элдерди жумушка тартуу буйругу чыгат. Бул буйрукту жергиликтүү болуштар аткара баштайт. Осмонбек болуш айылдагы элди топтоп, тыл жумуштарына жаза баштаганда, Арстаналы атасына кайрылып, кат, сабатсыз элим кайда барат, тил билбесе, мен кошо барамын деп өзү 800 дөн ашык кыргызды жетектеп согушка аттанып кеткенин маалыматтар [8. Наркеев Анарбек аксакал уруусу кытай] ырастайт.

Орусиядагы саясий кырдаал чукулдап, 1917-жылдын күз жана кыш Совет бийлиги орной баштады, натыйжада буга чейин Арстаналы жумушчу-солдаттардын арасында падыша бийлигине каршы аракеттерди агитациялап жүргөн, ошол эле кезде жаңыдан телчиге баштаган совет бийлигин чыңдоо максатында орус большевиктери менен биргеликте Гомель шаарындагы завод-фабрикаларды мамлекеттештирүүгө активдүү катышат. Ата-Журтуна 1918-жылы кайтып келет

жана өзү менен бирге кеткен жердештерин советтик жаңы бийликтен суранып бирге ала келген экен.

Ошентип, Белоруссияда алган тажрыйбасы менен Фергана өрөөнүндө совет бийлигин чыңдоого белсенип киришет. Ал Намангандагы революциялык комитетке жолугуп, тапшырма алып, келе жатканда Калкожо баштаган басмачылардын колуна Тору-Камышта түшүп, токмоктолот. Алар Кызыл Армиянын командири экенин билбей калышкан, болбосо соо коймок эмес. Жерге-Талда түзүлгөн Пивоваровдун ыктыярдуу аскери менен биргеликте кошуун түзүлөт. Алар кийин Арстаналанын жетекчилиги менен кыргыз атчандар армиясына айланышат. Алар Аксы аймагында совет бийлигин чыңдоого жана Орто Азиядагы совет бийлигин орнотууга активдүү катышат. Арстаналы Осмонбеков Аксы аймагында жана Фергана аймагында жер-суу реформасын ишке ашырууга, Аксы жергесинде алгачкы мектептерди курууга да активдүү катышкан жана аны негиздеп түзгөн инсан болуп эсептелет. Айтылуу кыргыз Алиппесинин негиздеген И.Арабаев менен бирге окуган, С.Качыкеевди Аксыга алып келип, аксылыктардын

билим алуусуна шарт жараткан, агартуу майданына чыйыр жол салган Арстаналы Осмонбеков болуп эсептелет. Арстаналы Осмонбеков Граждандык согушта Кыргыз кызыл атчандар дивизионун негиздеген. Элге кылган эмгеги үчүн Кызыл Туу ордени менен сыйланган, аны менен бирге 11 аксылык азаматтар да сыйланышкан (алардын бул ордени, учурдагы баатыр деген наам менен барабар болуп эсептелинет). Арстаналы Осмонбеков М.В. Фрунзенин эң жакын досу болгон.

Жыйынтыктап айтканда, Арстаналы Осмонбеков алгачкы Кара-Кыргыз Автоном облусун жана Автономдуу республика, республика катары негизделишине түздөн-түз катышкан баатыр инсан болуп саналат. Арстаналы Осмонбековдун кыргыз мамлекеттүүлүгүн түзүүгө түздөн-түз катышкан, эл-жердин биримдигин сактаган инсан катары кыргыз тарыхындагы ролун, анын инсандык бейнеси өз баасын алышы керек. Аксы мамлекеттик администрациясы, облустук жана республикалык масштабда эстеликтерин коюу, эскерүү иш чарасын өткөрүү мезгилдин талабы болуп эсептелет.

Адабияттар:

- 1.Тынчтыкбек Чортегин. Урстанбеков Б. Кыргыз тарыхы кыскача энциклопедиялык сөздүк. –Б., –1994.
2. Жоробеков. Т. Арстаналы Осмонбеков. –Б. –2004.-80 б.11-б
3. Коңурбаев А. аксакал уруусу оготур
4. Жоробеков.Т. Арстаналы Осмонбеков – Б.– 2004.-80 б.14-б
5. Осмонбеков. Ю. Сын гор. – Фрунзе, – 1967,-9 бет
6. Жоробеков. Т. Арстаналы Осмонбеков Б.2004.-80 б.12-б
7. Наркеев Анарбек аксакал, уруусу кытай
- 8.Wikipedia / Осмонбеков Арстаналы
9. Studwood net. Герой гражданской войны Арстаналы Осмонбеков.

УДК: 94(575.2) (04)

КЫРГЫЗДАР ЧЫГЫШ БУЛАКТАРЫНДА

Арзыбаев Т. К.

т.и.к. жетектөөчү кызматкер,

ВОСТОЧНЫЕ ИСТОЧНИКИ О КЫРГЫЗАХ

Арзыбаев Т. К.

к.и.н., ст. науч.сотр.

KYRGYZ IN EASTERN SOURCES

Arzybaev T.K.

candidate of historical sciences,
senior researcher

*КР УИАнын Б.Жамгерчинов атындагы Тарых, археология жана этнология институту
Институт истории, археологии и этнологии им.Б.Джамгерчинова НАН КР
Institute of History, archaeology and Ethnology named after B.Dzhamgerchinov of the NAS KR*

Аннотация. Бул макалада чыгыш тарыхы Рашид ад-Диндин «Кыргыз уруусу» тууралуу «Жылнаамалар жыйнагында» буларды кабарлары «Кыргыз менен Кэм-Кэм-жиут» - жанаша жашаган эки дубан эл, экөө биригип бир бийликти (мамлекетти) түзөт. «Си-ши-изиде» (XIII к) кыргыздар тууралуу сөз болгондо Эртыш менен Алтай аймагынын эки катары сүрөттөлөт. «Юань-Шинин» маалыматтарына караганда «Кянь-Кянь Чжоу» областы кыргыздар өлкөсүнөн түштүк-чыгышка, ошол эле маалда «Кем б.а. Енисей суусунан батышта жайгашкан».

Бул доордон Улуу Кыргыз каганаты (державасы) түзүлгөнгө чейинки «Тан» доорундагыдай эле кыргыз урууларынын ээлик кылган жерлерин, мекендеген тоо-сууларын, алар менен чектешип, а түгүл кыргыздардын үстөмдүгүндө жашаган уруулардын жайгашышы тууралуу маалыматтар жазылган.

Негизги сөздөр: кыргыздар, Орто Азия, чыгыш, Найман, Енисей, каганат, Алтай.

Аннотация. В этой статье восточный историк Рашид ад-Дин сообщает о «киргизском племени» в «Сборнике летописей» следующее: «Кыргызы и кем-кемджиут» — два соседних народа, вместе они образуют одну державу (государство). Си-ши-изиде» (XIII к) при разговоре о Киргизах, Ергышском и Алтайском краях описывается как два. По данным «Юань-Ши», регион «Кян-Кян Чжоу» находится на юго-востоке Кыргызской страны, в то же время «Кемь», т.е. Он расположен к западу от реки Енисей. Из этого периода, как и в «танский» период до образования Великого Кыргызского каганата (государства), можно получить сведения о землях, принадлежавших киргизским племенам, горах и водах, где они живут, и местонахождении племен. граничащие с ними и даже живущие под властью кыргызов.

Ключевые слова: киргизы, Средняя Азия, Восток, Найман, Енисей, Каганат, Алтай.

Abstract. In this article, the eastern historian Rashid ad-Din reports the following about the “Kyrgyz tribe” in the “Collection of Chronicles”: “The Kyrgyz and Kem-Kemdzhut” are

two neighboring peoples, together they form one power (state), “Si-shi- Izide» (XIII k) when talking about the Kirghiz, Ertys and Altai territories is described as two. According to “Yuan-Shi”, the region “Kian-Kian Zhou” is located in the southeast of the Kyrgyz country, at the same time “Kem”, i.e. It is located west of the Yenisei River. From this period, as in the “Tang” period before the formation of the Great Kyrgyz Khaganate (state), it is possible to obtain information about the lands that belonged to the Kyrgyz tribes, the mountains and waters where they lived, and the location of the tribes. bordering them and even living under the rule of the Kyrgyz.

Key words: Kyrgyz, Central Asia, East, Naiman, Yenisei, Kaganate, Altai.

Кылым карыткан кыргыз тарыхынын тамыры өтө тереңде жаткандыгы бүгүнкү күндөгү кытай, чыгыш жазма булактары аркылуу белгилүү. Рашид ад-Диндин «Кыргыз уруусу» тууралуу «Жылнаамалар жыйнагында» буларды кабарлайт: «Кыргыз менен Кэм-Кэмжиут» - жанаша жашаган эки дубан эл, экөө биригип бир бийликти (мамлекетти) түзөт. Кэм-Кэмжиут – чоң суу, бир жагынан монголдордун дубаны (Могулистан) менен, экинчи тарабынан Селенга дарыясы менен чектешкен Тайжнуттар менен коңшу турушат; үчүнчү тарабы Анкара-мурэн дарыясынын бассейнинен Ибир-Сибир аймагына чейин созулат. Кэм-Кэмжиуттун бир жагы ТОО- түздү мекендеген наймандарга да коңшу. Ошондой эле Баргужин-Токун деген жерди ээлеген, айрымдарынын түпкү теги монголдордон чыккан кору, баргы, тумат (түмөт), баяут (баят) уруулары дагы кыргыздар менен жанаша аймакта жашашат. Бул дубандарда шаарлар жана айыл-кыштактар көп, көчмөн калк андан көп. Алардын өкмөт башчыларынын өз энчилүү аттары болсо да «инал» аташат, ал эми дубанга белгилүү жана сыйлуу адамдарын «идн» дешет. Башка бир дубандын (областтын) аталышы – Эди-Орун, алардын башчысын Урус – Инал деп атайт[7.150].

Рашид ад-Динде найман эли жөнүндө Иртыш суусунун жээгиндеги Ирдыш – мурэн жана ушул суу менен кыргыздарды бөлүп турган тоолордун арасын жердешет деп айтылат. Андан ары наймандар Он-Хан башкарган Могулистандын бир

дубаны менен да коңшулаш жашап, бул эки элдин ортосунда ар дайым кагылышуулар болуп турган. Найман журтунун бир жагы, ошондой эле, кыргыздар менен чектешип, бир капталы чөл тарапка созулуп, уйгурлар менен жанаша жерлерде жашашкан[7.136-137]. Бул найман уруулары көчмөн турмуш өткөрүп, тең калкы тоо аралап, теңи түздөрдө көчүп-конуп жүрүшкөн [7/136].

Рашид ад-Диндин маалыматтары боюнча кыргыз өлкөсүнүн аймагы Об менен Эртыш дарыяларынын ортосу болгон түндүк-батыш Алтай, Жогорку (Тува) жана Ортоңку (минусун ойдуңу) Енисейди камтыйт. Болжолу «Кэм-Кэмжит» дубаны (областы жогоруда аталган Жогорку жана Ортоңку Енисейди, ал эми «Кыргыз дубаны» кыргыздын батыш райондорун (аймагын) Иртышка (Эртыш) чейин ээлеп турган. «Кыргыз» дубаны Об-Эртыш сууларынын ортосун бүт ээлеп, андан ары чыгышты көздөй созулуп жатат. Ортоңку Енисейди (минусун ойдуңун) камтып, ал эми «Кэм Кэмжит» - Жогорку Енисейди (Тува) жерлерине ээлик кылып турган. Кэм-Кэмжит дубанына кирген аймак дагы түздөн-түз көз каранды болбосо да кыргыздардын бийлиги астында же кайсы бир деңгээлде алардын таасиринде турган. «Кэм-Кэмжиттун» бир тарабы Селенга суусуна чектешип, «тайжит» уруусу жердеген жерге чейин созулат»[7.150] деген Рашид ад-Диндин кабары анык болсо, анда бул жерлер дагы Кэм-Кэмжит дубанынын (областынын) карамагында болгон. Айтмакчы, Риттердин маалыматтарына та-

янып, И.В. Березин дагы «Кэм-Кэмжиуттун» Кем, кемчик, кичи кем сууларынын атынан келип чыккан дейт [7/218]. Андай болгон соң «кыргыз» областы «Орто Азиялык» жана «Чыгыш» кыргыздарынан жана дагы уруктардан жана уруулардан болушу мүмкүн. Кандай болгондо да «Орто Азиялык» кыргыздар «Кыргыз областынын» батыш аймактарын ээлеп турган.

«Си-ши-изиде» (XIII к) кыргыздар тууралуу сөз болгондо Эртыш менен Алтай аймагынын эки катары сүрөттөлөт [5.5-6]. Бул маалыматтар «Орто Азиялык» кыргыздарга тиешелүү болушу толук мүмкүн. Рубруктун (1253-1254-ж) маалыматтарында «Керкис» аттуу өлкө жана анын элдери, алар «түндүгүрөөк жакта, токойлуу жерди жердеген» түндүк элдеринин ичинде «бир дагы шары жок» «малчылыкты кесип кылган керкис аттуу эл, ошол эле жерде лыжа тээп жүгүргөн «оренгойлор» башкача айтканда «оренхайлар», «уранкайлар» Рашид ад-Диндин эскерилген, кыргыздарга чыгыш тарабынан коңшу жайгашкан кури, баргут (баргы) жана түмөттөр болгон; ошол доорлордо кыргыздын түштүгүрөөк тарапта тургандыгы тууралуу бул автордон жолуктурбайбыз [2.509], мында биринчи кезекте «Орто Азиялык» көчмөн кыргыздар жөнүндө сөз болуп жатса керек. Бул маалыматтар боюнча алар кыргыздар өлкөсүнүн батыш жана түштүк-батыш тарабындагы токойлуу жерди мекендеп турушкан. Рашид ад-Диндин «Жылнаамалар жыйнагында» урасыт, төлөнгүт жана куштеми урууларын дагы «токой уруулары» деп аташат, себеби алар кыргыз өлкөсү жана Кэм-Кэмжиуттар менен чектешкен токойлордо жашашат» [7.122-123]. Рашид ад-Диндин бул кабарында кыргыздар өлкөсү Кэм-Кэмжиуттардан бөлөкчө, өз алдынча мамлекет катары айтылып жаткандыгы кызык факт.

Бул жогоруда айтылган «кыргыз» дубаны кыргыз өлкөсүнүн батыш тарабын

жана минусуну, ал эми Кэм-Кэмжиут дубаны Жогорку Енисейден Селенгага чейинки Кыргыздар үстөмдүк кылып, же күчтүү таасирин тийгизип турган аймакта жашашкан. Рашид ад-Дин «боз үйлөрү (демек, айылы) токойдун арасында болгон уруулардын бардыгы токой уруулары болгон» [7.123].

«Юань-Шинин» маалыматтарына караганда «Кянь-Кянь Чжоу» областы кыргыздар өлкөсүнөн түштүк-чыгышка, ошол эле маалда «Кем б.а. Енисей суусунан батышта жайгашкан» [2.504].

1123-жылы кытай кечили Чан-Чунь Алтай жергесинде болуп, «Кянь-Кянь Чжоу» (Кэм-Кэмжиут) өлкөсү ал жерден түндүк-батышка 1000 метрден ашык (500 верстке жакын) алыстыкта» экендигин уккан [2.504].

Мында бизге түндүк-батыш Алтай жергеси кыргыздарга тиешелүү болгондугу маанилүү маалымат. Бул маалымат кыргыз өлкөсүнүн батыш бөлүгү Эртыш жээгине (Об-Эртыш сууларынын ортосу) чейин созулгандыгын тастыктайт. Чань-Чунь эскерген бул аймак кандай аталышта болгондугуна карабастан «кыргыз» областына кирген кыргыздардын мекени экендиги анык.

Айтмакчы, наймандар 1199-жыл Чингизхан жана «анын ошол кездеги союздашы Ван-хан кереиттен (кереиттер дагы монгол урууларынан, наймандардын чыгыш тарабындагы коңшусу болгон) талкаланып, жеңилип «Кэм-Кэмжиут» өлкөсүнө качышкан [2.505]. Наймандардын «Кэм-Кэмжиутка качкандыгын, анын Тувада жайгашкандыгы далилдейт. Ал эми найман уруусу болсо – «Кэм-Кэмжиуттун» түштүк тарабында, ага чектешкен аймакта жайгашкан.

«Юань-Шие» «меркиттердин кол башчысы Тухте-бике (Токто-бек) жазында (болжолу 1202-ж.) Кем суусуна чейин барып (сыягы суу үстүн муз каптап турган болсо керек), бир нече күндөн кийин кыргыздар өлкөсүнө (киликестер) жетип, «алардын беш уруусун тең басып

алды» [2.505]. Демек, ал кыргыздардын чыгыш тарабына барып «Чыгыш» кыргыздарын каратып алган.

«Юань-Шиде» кыргыздар «абдан аз санда; болгону (9000) тогуз миң түтүн эл экендиги» айтылат [2.505]. Бул албетте, чындыктан алыс маалымат. Кытайлардан алынган кабарлар жалпысынан алганда ар кыл, айрым учурда бири-бирине карама-каршы. Жогоруда көрсөтүлгөн цифра деле кыргыздардын кичине эле бир бөлүгүнө гана тиешелүү болуу керек. Белгиленип өткөндөй, Рашид ад-Диндин жазып кеткенине караганда кыргыздар өлкөсүндө жана ага жанаша жайгашкан областтарда (дубандарда) көчмөндөр дагы «айыл-кыштак, шаарлар» дагы көп [7.150]. «Юань-Ши» боюнча кыргыздар «анчалык деле дыйканчылык кылышпайт, бирок эгин эгишет» деп айтылат [2.503].

Чань-Чундун айтканына караганда «Кянь-Кянь Чжоу» өлкөсү жөнүндө «жакшы темирди иштетишет жана тыйын чычкандары абдан көп; буудай эгишет; кытай кол өнөрчүлөрү көп санда: алар жибек, парча, флер жана гүлдүү кездемелерди токушат [2.504]. Мунун бардыгы Тувада же Мөңгү-Сууда болушу мүмкүн дагы, Об-Эртыш сууларынын ортосундагы аймакта жана Алтайда болушу мүмкүн эмес.

«Юань-Шиде» кыргыздар өлкөсүнө байланыштуу Ус, Хань-Хэнь жана Йиланчжоу (Жылан-Жолу) деген үч дубан эскерилет. Ус дубаны «кыргыздардан чыгышыраак, Кянь (Кем, Енисей) суусунан түндүгүрөөк жакта жайгашып, дубандын аталышы Ус суусунан улам пайда болгон.

Андан чыгышыраак тушта Кем суусу агып өткөн жерде Хан-Хэн дубаны турган. Бул жерде эки ашуу өтүп, кышкысын лыжа менен катташчу.

Йилангчжоу (Жылан-Жолу) дубаны чоң жыландын (сыягы ажыдаар го) атынан ушундай аталып, бул өлкөнүн жайгашы тууралуу аныктоолор жок» [2.505].

Жыйынтыктап айтканда, бул доордон Улуу Кыргыз каганаты (державасы) түзүлгөнгө чейинки «Тан» доорундагыдай эле кыргыз урууларынын ээлик кылган жерлерин, мекендеген тоо-сууларын, алар менен чектешип, а түгүл кыргыздардын үстөмдүгүндө жашаган уруулардын жайгашышы тууралуу маалымат алдык. Эске алуучу учур – өзүнүн саясий кызыкчылыгын көздөп жазылган «Тан» эпохасынын тарыхый булактарына караганда монгол доорундагы маалыматтар кыргыздардын ээлеген жерлери, таралуу масштабы жөнүндөгү маалыматтар бир кыйла так жана чындыкка чукул. Бул өзгөчө кыргыздар өлкөсүнүн батыш бөлүгү тууралуу кабарлардан жакшы көрүнөт.

«Бей-ши-узиде» (XIII к) кыргыздар жөнүндө маалымат «или» дарыясынын жанынан эскерилет [5.5]. Болжол менен «Бей-ши-узидеги» маалыматтарга караганда ал XII к жарымында «Орто Азиялык» кыргыздар ошол жерлерде жашагандыгы толук мүмкүн деп берилет. Ушундан кийин кара-кытайлардын Гурханы «кыргыздар тынчын алгандыгы үчүн аскер жиберип жана Бешбалыкты алышкан». «Орто Азиялык» кыргыздар түндүккө карай Иртыш-Алтай жакка көчүрүлгөн же көчүшкөн. Мүмкүн ушундан улам өзүнүн «чыгыштагы» урууларынан айырмаланып батыш жакка Алтай менен Иртыштын тегерегиндеги аймактарга отурукташып калышкан.

Рашид ад-Диндин маалыматына караганда Чыңгызхандын алгачкы мезгилинде наймандардын башчылары болуп Наркыш-Таян жана Эният-каана болгон. Кыргыздардын урууларын кыйраткан соң, Эният-каан өзүнүн Наркыш-Таян агасынын астына келбеген жана белек берген эмес» [7.135-136].

Орто Азиялык кыргыздардын Алтайга көчүшүнүн себеби катары Найман (Батыш Монголиядагы кичи эл) менен кагылышуусу да четке кагылбайт жана жогоруда айтылган Наркыш-Таян менен Эният-каандын чабуулунан кыргыздар

ээлеген жерин таштап кетишкен. Белгилей кетүүчү нерсе болуп Рашид ад-Дин «кыргыз уруу» деп эскерет [7.150]. Ошон үчүн жогорудагы сөздөн соң Наркыш-Таян менен Эният-каан жеңген кыргыз уруулары же мамлекети болушу мүмкүн.

Аскер кагылышууларынан соң «Орто Азиялык» кыргыздардын оң канаты көчүп кетишти же Монголистандын ички аймагына кирип кетишкен жана моголдор деп аталып калышкан. Алгачкы маалыматтар XV к. жазма булактарында камтылган. Шафар ад-Дина Йездинин «Зафар-наме» аңгемесинде (XV кылымдын баш жагында) «Тимурдун аскери Джетеге каршы кеткени жөнүндө» сөз бар ошондогу кыргыздар Или дарыясынын аркасында кара талаада эл же улус болуп турушкан. Ошол мезгилде алардын башында Инга-Төрө турган [6.155]. Маалыматтарга караганда Инга-Төрө «Иль жана улус» Кийас жергесинде колго түшөт [6.155].

Инга-Төрөнүн санжырасы «Маджму ат-таварихте» келтирилет, анын биринчи бөлүгү кыргыздардын оң канатынын санжырасына окшош келет [6.207-208]. Анал-Хакка, Лур-хан, Гуз-хан, Арслан-бий, Кул-бий жана Мары бийден кийин Анга-Төрөгө келип үзүлүп калат [6.208]. Мүмкүн ушул убакта алар кыргыздардын оң канатынын катарына «моңолдор» деген ат менен кирген.

Анга-Төрөнүн баласы «Маджму ат-таварихте» Мухаммед-бек болгон. Чакырган аты Кек-Бука. Айрым санжыралардын берилишинде моңолдор уруусунун башчысын (Наалынын күйөөсү – Адигине менен Тагайдын карындашы) Кеке дешчү жана чакырган аты Кек-Бука [1.61-62]. «Маджму ат-таварихте» берилген боюнча, Мухаммед-бектин тукуму мындай аталган: Кувай (төртүнчү тукуму), Ку-Сук (сегизинчи тукуму), Сейид-Казы (Гази) (тогузунчу тукуму). Мындан тышкары Бай Могол жана анын тукуму Чолок-Тукаме менен Кире. Бардык аттар дал келишет (айрымдары кол жазмада бузул-

ган) уруу башчылардын аттарына жана моңолдор уруусунун бөлүкчөлөрүнүн аттары менен, төмөнкүлөр жаңы санжыраларда бекитилген [1.62].

«Орто Азиялык» көчмөн кыргыздар убак-убагы менен жашаган жерлерин которуп турушкан.

Мухаммед Хайдердин «Тарих – и Рашиди» эмгегинде «Орто Азиялык» кыргыздар азыркы жайгашкан жерлеринде XVI к. эскертилгендиги жөнүндө маалымдайт. Бирок мурунку убактагы ар кандай көчүп-конуулар жөнүндө автор маалымат бербейт [9.75].

Н.Н.Тумановичтин жазганына караганда, Монголистандын алгачкы тарыхында кыргыздар эскертилбейт. XVI к. биринчи чейрегиндеги болуп өткөн окуяларда алар (кыргыздар) Моголистандын негизги калкы катары – Талас өрөөнүнөн тартып батышка карай чыгышка чейин жана чыгышта Турфанга чейин, түштүктө Кашкар, түндүктө болсо «иле» чөлкөмдөрүндө жайгашкан. Негизги жашаган аймагы катары Ысык-Көл эсептелинет. Бирок кыргыз уруулары ар кандай шарттарга байланыштуу батыш жакта Талас жана чыгышыраак жакта Турфан аймактарында көчүп-конуп жүрүшчү. XVI к. башында кыргыздар моголдордун жеринде үстөмдүк кылып аларды Кашгар жакка сүрүп чыгарышат. Саид-Хандын аскер жоокерлери пайда болуп жиберилген убакта кыргыздар чачырап жана Моголистандын эң ыраак аймактарында кайрадан пайда болушкан [9.84-85].

«Орто Азиялык» кыргыздар бул жерлерде XV кылымдын экинчи жарымында көчүп жүрүшчү эле. Мунун бирден-бир себеби болуп калмактар менен кагылышуусун божомолдойт.

Кыргыздарды Мухаммед Хайдер «Моголистандын токой (жапай) жолборстору» [9.79] деп атаган. Мындай айтылгандын себеби мүмкүн «Орто Азиялык» кыргыздар Тянь-Шандын тегерегиндеги токой аймактарында жашагандыгын

көргөзгөн. «Орто Азиялык» кыргыздардын Моголистандын ички аймагына жана батыш-чыгыш жака көчүшү кандайдыр-бир деңгээлде уруу, уруктардын баш ийиши эле. XVI кылымда же кийинчерээк болжолу менен «алгачкы ичкилик» тобу пайда болгон жана кийинчерээк «ичкилик» деп аталып, кыргыздын бир бөлүгү катары таанылган. Бул бирикменин негизин Бул(а)гачы түзүшү мүмкүн.

Шараф ад-Дина Йездинин «Зафар-наме» китебинде (XV к. биринчи жарымы) «Тимурдун жоокерлерин моголистандын бардык тараптарына жиберилиши, Джете улусун жоготконго багытталган» Худайд Хусайин менен Мубашшир-бахадурдун жоокер башчылары «Кумартакуну жол көргөзгүч кылып, Уручку аркылуу 20 миң курама жоокери менен жолго түшкөн. Бикут деген жерге жеткенде алар Бул(а)гачы, вилкар эли менен жолугуп чоң согуш болду» [6.140]. Ушул маалыматтарга таянсак Бул(а)гачы Или дарыясынын аймактарында жайгашкан, жана ушул эле булактарда айтылгандай Тимурдун буйругу менен анын Эмирлери «Или дарыясын кечип өтүп», бул(а)гачы элин издешкен, «ошол аймактардын бардыгын карап чыккыла» [6.140-141] деген талап койгон. «Маджму ат-таварих» бир нече ирет бул(а)гачы уруусун эскертет, көбүнчө уруунун аттарын: бостон, тейит, жоо-кесек, дөөлөс, кыдырша жана кан(г)ды. Бул кыргыздардын урууларынын негизин түзөт. Кийинчерээк бул топ «ичкиликтер» деп аталган [4.204].

«Маджму ат-таварихте» Бул(а)гачиндердин уруу башчысы Салус-бек Бул(а)гачы (Ак-Огуланын) Ак-уулдун баласы катары сүрөттөлөт. Мүмкүн, Бул(а)гачы өзүнүн келип чыгышында кыргыздардын оң канаты менен байланыштуу б.а. ошолордон келип чыккан. Же Бул(а)гачы уруусунун топтору кыргыздардын оң канатынын карамагында болуп ага баш ийген.

Дагы бир нерсени эскерте кетсек бул(а)гачы кытай булактарында белги-

ленген моуло уруусу болушу мүмкүн, алар болсо VII к. Тянь-Шань тоо тизмегинин Боро-Хоро тоосунун аймагында турушчу[4.204]. Моуло кытай булактарында булаг деп берилет. «Матла» «ас-са» дайн ва маджма аль-бахрайн» Абу ар-раззака Самарканди» белгилегендей «Тимурдун могулистанга аттангандагы (болжолу менен 1388-89-жж) аңгемесинде «бул(а)гачы-викале»[6.156] мүмкүн булагалар менен согушкандыгы жөнүндө айтылат.

«Маджму ат-таварихте» бул(а)гачиндин уруу башчысы болуп Салусбек бул(а)гачи аталат. Ошону менен бирге VII к. орто ченинде карлук бирикмесинин ичинде, кытай булактарына таянып: чжисы же пофу уруулары эскерилет. Алар болсо булагтар менен ташлыктардын ортосунда жайгашкан «түштүк жакта Джунгардын чөлдүү аймактарына чейин». Чжисы же пофу кытай булактарында чигил же себек [6.250] деп берилет.

Дагы «Зафар-наменин», «Тимурдун Тохтамышка чабуул салган» аңгемесинде бул(а)гачи менен катар салучи эли жөнүндө маалымат берилет. Мындай деп айтылат: Тимурчулар «жолго түшүп бул(а)гачи жана салучи жөнүндө маалымат угалы дешкен [6.109]. «Матла ас-са дайн ва маджма аль-бахрайн», «Тимурдун моголистанга жортуулу (1388-89 жж.) деген аңгемесинде, бул(а)гачи-салучи»[6.156].

Салус же салу (же Салусбек) болушу мүмкүн, Себек менен Салучи мааниси бир байыркы этникалык аты же сөз, жана жогоруда белгиленген уруулардын топтору, анын ичинде булаг, бул(а)гачи бири-бири менен байланыштуу. Булгаджи (мүмкүн, бул(а)гачи), Мухаммед Хайдердин («Та рих-и Рашиди») эскертилет, Ысык-Көл жакка жакын жерде [9.96] деп.

«Ичкилик» деген аталма, байыркы түрктүн «ичик» - салмактуу (ортого) сөзүнөн келип чыгышы мүмкүн жана «народ» - эл, б.а., ичик – эл (иль)-лик, ичкилик, кыргыздардын оң жана сол канатына) эль. Жана ушул уруулардын

мындай аталышы алардын ички аймакта жайгашып, кыргыздардын оң жана сол канатынын ортосунда ичкиликтерден түндүккө, чыгышка, чыгыш-түштүккө карай жайгашышкан.

Жыйынтыгында, ички эл ичкилик деп аталышы мүмкүн эле, кыргыздардын оң жана сол канаты (ичкиликтер тарабынан) – аркалыктар деп, б.а. тышкы эл деп (ичкиликтерге).

Б.Солтоноевдин жазганына караганда, кыргыздардын оң жана сол канатына бөлүнүшү жөнүндө бабалардын айтканы боюнча Сатыке (Сатука) эки балалуу болот. Улуусунун аты Агул (Ак уул), кичүүсү Кубул (Куу уул)[3.122-123]. Биринчи варианты боюнча «Агул оң жагында жаткандыктан анын тукуму оң болуп аталсын» Кубул сол жагында жаткандыгы үчүн сол жана анын тукуму сол аталсын» деп энеси айткан.

Адабияттар:

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и культурные связи. – Ф. –1990.
2. Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т. 1. – М. 1963.
3. Белек Солтоноев. Казак-кыргыз тарыхы. (Рукопись отдела истории. 1057).
4. История Киргизской ССР. Т. 1. – Ф., – 1968.
5. Кюнер Н.В. Новые китайские материалы по этнографии кыргызов (хакасов) VII-VIII вв. //Хакасский научно-исследовательский институт языка, литературы и истории. Записки. Выпуск II. 1951
6. Материалы истории кыргызов Кыргызстана. – Ф.– 1973.
7. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. –М.; – Л. – 1952.
8. Сборник летописей. История монголов. Соч.Рашид ад-Дина. Введ.: о тур. и монг. племенах. Перев.с перс.И. В. Березина. Труды Вост. отд. И.А.О., часть пятая. Спб. 1858.
9. Туманович Н.Н. Сочинение мирзы Мухаммеда-Хайдер «Тарих-и Рашиди» - как источник по истории кыргызов Киргизии. В сб.: Арабо-персидские источники о тюркских народах. – Ф. 1973.

УДК: 913.1 (575.2) (04)

ЖЕР - СУУ ЖАНА ЭЛ АГАРТУУ ТАРМАГЫНЫН РЕФОРМАТОРУ - Т. АЙТМАТОВ

Наркеев Сапарбек Анарбекович

доцент, т.и.к.,

**РЕФОРМАТОР ЗЕМЕЛЬНО-ВОДНОЙ СИСТЕМЫ
И НАУЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ - Т. АЙТМАТОВ**

Наркеев Сапарбек Анарбекович

доцент, к.и.н.,

**REFORMATOR SETI ZEMLYA-VODA
I NAUCHNOGO OBRAZOVANIA - T. AITMATOV**

Narkeev Saparbek Anarbekovich

associate professor, candidate of historical sciences

*Аксы колледжи, Жалал-Абад мамлекеттик университети
Аксыский колледж, Жалал-Абадский государственный университет
Aksyysk College, Jalal-Abad State University*

Аннотация. Бул макалада Т.Айтматовдун өмүр баяны, совет бийлиги, жер-суу реформасы, совет бийлигин чыңдоо маселелери жана элдин руханий өзгөчөлүгү тууралуу баяндалат.

Негизги сөздөр: падышалык орусия, совет бийлиги, жер-суу реформасы, билим берүү, жадидчилик кыймылы.

Аннотация. В данной статье описывается биография Т. Айтматова, советское правительство, земельная и водная реформа, вопросы укрепления советской власти и духовные особенности народа.

Ключевые слова. Российская империя, советская власть, земельно-водная реформа, образование, движение джадидизма.

Abstract. This article describes the biography of T. Aitmatova, Soviet government, land and water reform, issues of strengthening Soviet power and spiritual features of the people.

Key words. Tsarist empire, Soviet power, land and water reform, education, Jadidism movement.

Айтматов Төрөкул 1903-жылы Шекер айылы, Талас облусунун Кара-Буура районунда туулган, ал кезде Түркестан крайы, Олуя-Ата уезди, Сыр-Дарыя облусу Орусия империясына баш ийип турган. Советтик партиялык кызматкер, Кыргызстан Коммунисттик партиясынын БКнин 2-катчысы, Кыргыз АССРнин соода эл комиссары болуп эмгектенген.

Айтматов Төрөкул – кыргыз элинин сол канатындагы кытай уруусунан, Айтматтын анын атасы Кимбилди, ал эми

анын атасы Кончужок, Айтматтын аялы Айымкан. Экөөнүн беш уул-кызы болгон, алар –Айымкул, Төрөкул, Карагыз, Гүла- йым жана Рыскулбек [1.]. Айтматтын кийим тигүүчү машинасы болгон, аны кийин эжелерине берген, бир тууганы Биримкул менен Күркүрөө дарыясына суу тегирмен курушкан, бир жылдай иштетишкен, ал кийин өрттөнүп кеткен. Айласыздан ишкерлигин таштап, Төрөкул бул аралыкта карындашы Карагыздын айтуусу боюнча адегенде айыл-

дык молдодон кат-сабатын жойгондугун кубануу менен айтып берерин анын уулу Жапарбек кабарлайт [2. 54-б].

Айтматтын балалык чагы Орус падышалык оторчуларынын кыйчалыш саясатынын учуруна туш келет, эл аралык абал да курчуп турган мезгил болгон. Айылындагы тегирмени өрттөнүп кеткен соң, бала-чакасын багуу үчүн жумуш издеп, акыры 10 жаштагы баласы менен Маймактагы Тешкен-Тоо темир жол станциясына барып ишке орношот. Ал жакта орус-тузем мектебине окууга кирет. Ал мектепти аяктап, туулуп-өскөн айылына кайтып келет. Ошентип, Айтматтын уулу Төрөкулдун саясий ишмердиги 1917-жылы мектепти аяктаган жылдары башталган, ал тууралуу кызы атасынын эскерүүсүн окуп, Р. Айтматова мындайча баяндайт: [3. 72-73-бб] ал учур орус-тузем мектебинин биринчи бас-кычын аяктаган эле, андан ары мектептин экинчи баскычын улантып окуйт.

Нарк баарынан улук: Айтмат ар дайым кыргыз элинин каада-салтын бекем кармаган инсан экендигин анын көзү өтөөрүндө уулу Төрөкулга айткан керээзинен байкоого болот, анда уул-кыздарынын эң улуусу Төрөкулга кайрылып, «кыздарга арка-бел бол, алардын төркүнү сен болосуң, ар дайым каралашып тургун, кыз деген боорукер жана элдин куту, бактысы, тукум улоочусу болот, эгерде мен өтсөм тууган-уруктун баарын чакыргын, тегирменди өрттөгөндөрдү да чакыргын, алар да сага тууган, аларды кечиргин, эл ичинде жамандык жакшылыкта туугандар бириктирет деген элдик лакап бекеринен айтылбаса керек. анан мындайда араздашып калгандар элдешип алышат» деп төмөнкү ыр саптары менен бекемдейт. Өзөн, өзөн, өзөн тал, / / Өстүрсө керек болбойбу // Тууганыңдын жаманы, // Өлгөндө керек болбойбу. [4. 73 - б]. Мына ушул ыр саптары айтып тургандай Айтмат бабабыз салтты гана билбестен, жамактап айта билген инсан экендигин билебиз.

Билимге карай умтулуу: Демек, Айтмат элдик ырларды да жамактап айта билген, каада-салтты сактаган, элдин, тууган-уруктун биримдигин чыңдаган, келечекти көрө билген, туугандын топурагы алтын деген элдик лакапты баамдаган, кечиримдүү, кара сөз чебери да болгондугун жогорудагы ыр саптарынан, уулу менен баарлашканынан баамдоого болот. Ошондуктан Төрөкулдун зиректигин байкаган Айтмат уулуна ишенип, орус-тузем мектебине окуткан, ошол себептен Төрөкул орус мектебинен билим алып, коомдо болуп жаткан процесстерди баамдап, кыргыз коомуна жаңылануу доору келгендигин, коомду өзгөртүү тамырын туура, так баамдап, жаңы совет коомун кубаныч менен кабыл алган.

Саясаттагы жол: ал орус-тузем мектебинде алган билимин эл журтуна акдилден арноо максатында адегенде Күркүрөө болуштугунун кеңешинде катчы, ошол эле учурда Грозный айылында батрактардын коомдук бирикмесинде да катчылык кызматты аракалайт. Андан соң Ташкенттеги партиялык окууга барып, билимин жогорулатат. Ал жерден түз эле Москвадагы Чыгыш эмгекчилеринин Сталин атындагы Коммунисттик Университетинин угуучусу болот. Ал жактан окуусун аяктап келип, 1925-1926-жылдары Фрунзеде инструктор, бөлүмдүн орун басары, көп өтпөй Кыргыз обкомунун бүткүл союздук Коммунисттик партиясынын (большевиктер) агитация жана пропаганда бөлүмүнүн башчысы, 1926-жылдын май айынан баштап Төрөкул Айтматов ВКП (б) нын Кара-Кол-Нарын округунун катчысы болуп эмгектене баштаган. Барган учурдан баштап, республикадагы жана совет мамлекетинин аймактардагы жерсуу реформасын кызуу ишке ашыруу аракети жүргүзүлгөн учурга туура келет. Ысык-Көл жана Нарын аймактарында калкты отурукташтыруу, калкты жаңы уюмдаштыруу, коллективдештирүү саясатын ишке ашыра баштайт. Бул ай-

макта алты ай тынымсыз эмгектенип, калкты отурукташтырып, ички карама-каршылыктарга карабастан бир топ иштерди ишке ашырат. Бирок бай-манаптардын карама-каршылыгы күчтүү экендигин сезген Төрөкул 1925-жылдын 4-ноябрындагы облустук партконференцияда мындай деп баса белгилеген: кедейлердин, малчылардын, батрактарды бай-манаптардын экономикалык көз карандылыгынан бошотуу үчүн адегенде аларды кооперативге кызыктыруу жана тартуу керек, аларга уй, саан уй, мал-мүлк, эгинге урук, эмгек шаймандарын д.у.с. керектөөчү насыяларды уюштуруу зарылдыгын белгилейт [5. 77-б.]

Эгерде биз ушул коюлган маселелерди ишке ашырбасак, анда айыл жериндеги бай-манаптар колунда жок карапайым калкты акчага сатып алып, каалаган кызыкчылыктарын ишке ашыра беришет. Ошондуктан калкты арзан насыялар менен камсыздап, советтик партиялык мыйзамдуулукту жеринде камсыз кылуу керек. Калк эң ириде экономикалык эркиндикке ээ болушу зарыл, андыктан калкка жумуш орундарын уюштуруу, совет бийлигин ишенимин арттыруу багытында элге социалдык маселелерин чечип беришибиз керек деген ойлорун ортого салган.

Ички душман менен күрөш. Айтматов Төрөкул совет мамлекетин кыргыз жеринде орнотууда чарбалык маселелер менен бирге эле контрабанда менен да күрөшкөн, анын маалыматтарында 1926-жылдын 6-февралдагы Каракол кантонундагы партконференцияда: жыл ичинде массалык бир топ куралдуу контрабанда жок кылынганын, башкача айтканда 411 контрабанда кармалганын баяндайт. Ошондой эле округда эки банда уюшкан котрабанда бар экендигин алардын бири Шамыров Үзөн башчылык кылган контрабанда, ал эми экинчи тобун Жантай Аманов жетектеген контрабанда жана Батыр Жаксалык кытай жана кыргыз тарапта уюшкан контра-

бандалык иштерди дээрлик 43 жыл ишке ашырып келген. Аны менен гана чектелбестен кыргыз айылдарын талап-тоношконун, алардын баары жоюлганын докладында баяндаган.

Советтик дин саясаты. Дин маселесине да токтолгон айрыкча орус, өзбек, орус, уйгурларлардын айылдарында диндик уюмдар көп экендигин кабарлаган. Кыргыз айылдарында жадидчилик исламдык агымдар бар экендигин баса айткан. Жадидчилик [6.] – араб тилинен которгондо «жаңы ыкма» дегенди билдирет, башкача айтканда жаңыча ыкмада билим берүү башкы малелелерден болгон. Алар адегенде сабатсыз адамдардын билимин жогорулатууга, сабатсыздыгын жоюуга багытталган, бирок билимисиздигинен жана караңгылыгын пайдаланышып, элдин диний салттык диндик ишенимдерин талкалап, жаңы коомдук - советтик бийликке каршы пайдаланылып жаткан ыкмалар бар экендигин жана да динди жамынган тарапкерлер менен иш алып баруу зарылдыгын белгилеген. Бабалардын салттык диний түшүнүктөрүн бекем сактоо зарылдыгын жана ыйык жерлерге аяр мамиле жасоо зарылдыгын ар качан айтып келген.

Партиядагы ички күрөш. Партиялык уюмдарга айылдарда сабатсыз адамдарды кабыл алуу тездик менен күчөп кеткен, мындай ыкма партиянын кадырына шек келерин алдын ала көрө билген. Бул маселелерди ырааттуу чечүүдө партиялык кызматкерлер калк ичинде атайын уюштуруу иштерин алып баруу зарыл деп эсептеген. Айтматов Төрөкул партиялык иштерде партиянын ичинде уруулук-кландык байланыштар бар экенин айткан, аны менен катар эле аялдардын укуктарын коргоо зарылдыгын, ошондуктан партиянын катарына аялдарды тартуу, алардын сабатсыздыгын жоюу негизги маселе экендигин, ошондой эле 1926-1927-жылдардын аралыгында партияга аялдарды кабыл алуу 35-74 адамга жогорулап жатканын белгилеген.

Айтматов жана агартуу тармагы: Совет бийлигин чыңдоодо калктын сабатсыздыгын жоюу максатында 1934-жылы 15-июлда С. Т. Айтматов эл агартуу тармагында мектептерде башталгыч билим берүүнү ишке ашыруу советтик Кыргызстанда 50%га аткарылганын, башкача айтканда, 1928-жылдары 520га мектептин саны жогорулаганын белгилеген. Ошондой болсо да кадрларды жогорку жана орто техникумдарда даярдоо солгун экендигин, социалисттик курулуштун талаптарына жооп бере албай жаткандыгын, себеби 131000 адам гана билим алып жатканын баса белгилеген. Айрыкча айыл чарба тармагында кадрлар аз экендигин, бул багытта билимдүү адистерди даярдоо зарыл деп эсептеген. 1933-34-окуу жылында 128 миң окуучу мектепке тартылган, бул республиканын 65% гана камтыганын маалыматтарында баяндайт. Бул маселелерди ишке ашырууда мугалимдердин сабаттуулугу башкы маселе экендигин белгилеген, анын докладында мугалимдин сабагынын сапаттуулугун арттыруу, ал багытта мугалимдин теориялык жана практикалык деңгээлин жана жоопкерчилигин жогорулатуу башкы орунда турат деп эсептеген. Мамлекеттик жана партиялык жетекчи катары билим берүүнү ишке ашырууда мектеп менен өндүрүш тыгыз кызматташуусу зарыл, анткени практика менен айкалышкан билим гана социалисттик курулушту алга жылдыраарын баамдаган. Ошондой эле ар бир мектептерде атайын окуу устаканалары болуш

керек экендигин, мектеп колхоз, совхоздор менен келишим түзүп иш алып баруусу зарыл деп эсептеген. Аны менен катар эле мектептерди билим берүүнүн сапатын жогорулатууда окуу материалдык-техникалык базасын чыңдоо керек деп эсептеген. Ошондой эле ар бир класс үчүн окуу китептерин басма чыгарууну колго алуу зарыл деп белгилеп, 1934-жылы 15 аталыштагы окуу куралы башталгыч класстар үчүн, 14 наамдагы окуу китеби орто мектептер үчүн басмадан чыгарыларын баяндаган. Ошентип, Т. Айтматов кыргыз жеринде совет бийлигин орнотууда эбегейсиз салым кошконун баамдоого болот. Айыл чарбасында жер-суу реформасын ишке ашырууда жана бардык тармактарды мыйзамдуулукту ишке ашыруу максатында ички жана тышкы душмандар менен да катуу иш алып барганын анын докладдарын билебиз. Аны менен бирдикте агартуу тармагында билим берүүгө абдан токтолгон, билимди практика менен айкалыштыруу керек экендигин, мугалимдердин билимин жана жоопкерчилигин бекемдөө зарылдыгын баса белгилеген.

Жыйынтыктап айтканда, Т. Айтматов кыргыз совет мамлекетинин пайдубалын курууда тынымсыз эмгектенгенин, анын докладдарынан байкоого болот. Андыктан анын жазган эмгектери кабарлап тургандай, Т. Айтматов советтик Кыргыз мамлекетинин чарбалык реформасын гана эмес калктын агартуучусу жана уюштуруучу реформатору болгон деп баса белгилөөгө болот.

Адабияттар:

1. Википедия.
2. Википедия
3. Айтматова Р. Тарыхтын актай барактары. Б., 2023.-328. 72-73-бб.
4. Айтматова Р. Тарыхтын актай барактары. Б., 2023.-328. 72-73-бб.
5. Төрөкул Айтмат уулу. Төрөкул Айтмат уулу ж-ө эскерүүлөр жана архивдик материалдар. Редак. коллегия: К. Какеев, Т. Абдыкаров, Т. Козубеков, И. Айтматов, Д. Жапаров, Т. Иязалиев. Б., 1993-ж. -200. 77-б.
6. Википедия.

ФИЛОЛОГИЯ PHILOLOGY

УДК – 8.82

ЭНЕ ТИЛИНИН КОШ ТИЛДҮҮ АДАБИЯТТА КАЛЫПТАНЫШЫНЫН
БАШТАПКЫ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫНурмаматова Мейликан Тагайбековна
улук окутуучуИСХОДНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ФОРМИРОВАНИЯ РОДНОГО ЯЗЫКА
В ДВУЯЗЫЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЕНурмаматова Мейликан Тагайбековна
старший преподавательINITIAL TRENDS IN THE FORMATION OF THE NATIVE LANGUAGE
IN BILINGUAL LITERATURENurmamatova Meilikan Tagaibekovna
senior lecturer*Ош мамлекеттик университети*
Ошский государственный университет
Osh State University, Kyrgyzstan

Аннотация. Макалада эне тилибиздин кош тилдүү адабий чыгармачылыгы оозеки адабияттан башталуу менен анын калыптанып жана өнүгүү процесси биринчи кезекте боордош-тектеш элдердин өз ара салттык, ырым-жырымдык, чыгармачылык алакаларынын аркасында түптөлгөндүгү тууралуу сөз болот. Тектеш элдердин тилдик, адабияттык жана башка жакындыктары, кезегинде эки элдин ортосундагы кош тилдүү чыгармачылыктын пайда болушун шарттагандыгы белгиленет. Азия чөлкөмүнүн кеңири аймагынан табылган, байыркы жазма эстеликтерди ар кайсы түрк уруулары жазып калтыргандыгы анык жана алардын көпчүлүгүнүн кыргыздарга тиешелүү деп белгиленет. Мындайча айтканда, эстеликтерге жазуу салты кыргыздар тарабынан башталып, андан кийин башка дагы түрк урууларына тараган деген ой айтылат. Кыргыз профессионалдык жазма адабиятынын XX кылымдын 20-30-жылдардагы мезгили негизинен кош тилдеги чыгармачылык процесс аркылуу калыптандыгы баса белгиленет.

Негизги сөздөр: эне тили, кош тилдүү адабият, тектеш элдер, Орхон-Енисей жазуулары, кол жазма адабияты, профессионалдык адабият ж.б.

Аннотация. В статье говорится, что начало двуязычного литературного творчества нашего родного языка началось с народной литературы, а процесс его формирования и развития установился прежде всего благодаря взаимным традициям, обрядам, творческим связям братских народов. Отмечается, что языковая, литературная и иная близость родственных народов, в свою очередь, способствовала возникновению двуязычного творчества между двумя народами. Понятно, что древние письмен-

ные памятники, найденные на обширной территории Азии, были написаны разными тюркскими племенами, и большинство из них принадлежит кыргызам. Таким образом, считается, что традиция письма на памятниках была заложена киргизами, а затем распространилась на другие тюркские племена. Также и подчеркивается, что в период профессиональной письменной литературы кыргызов 20-30-х годов XX века в основном формируется через двуязычный творческий процесс.

Ключевые слова: Родной язык, двуязычная литература, родственные народы, орхон-енисейские надписи, рукописная литература, профессиональная литература и др.

Abstract. The article says that the beginning of bilingual literary creativity in our native language began with folk literature, and the process of its formation and development was established primarily thanks to mutual traditions, rituals, and creative connections of fraternal peoples. It is noted that the linguistic, literary and other closeness of related peoples, in turn, contributed to the emergence of bilingual creativity between the two peoples. It is clear that the ancient written monuments found throughout the vast territory of Asia were written by various Turkic tribes, and most of them belong to the Kyrgyz. It is also emphasized that during the period of professional written literature of the Kyrgyz people of the 20-30s of the twentieth century, it was mainly formed through a bilingual creative process.

Key words: Native language, bilingual literature, related peoples, Orkhon-Yenisei inscriptions, handwritten literature, professional literature, etc.

Жер жүзүндө өз эне тилинде чыгарма жаратуу менен бирге дагы бир бөтөн тилде чыгармаларды жазган акындар жана жазуучулары болгондугу маалым.

Билингвалык (лат. коштилдүү) адабияттын тарыхы өз ичине бир нече кылымдык чыгармачылык тажрыйбаны камтыйт десек болот. Албетте, кош тилдүү адабий чыгармачылыктын башталышы элдик оозеки адабияттан башталгандыгын танууга болбойт. Ар бир элдин сүйлөшүү жана адабий эне тилинин калыптанып жана өнүгүү процесси биринчи кезекте боордош-тектеш элдердин өз ара салттык, ырым-жырымдык, чыгармачылык алакаларынын аркасында башталат десек болот. Тектеш элдердин тилдик, адабияттык жана башка жакындыктары, кезегинде эки элдин ортосундагы кош тилдүү чыгармачылыктын пайда болушун шарттайт десек болот. Мисалы, каада-салты, үрп-адаты жагынан бири-бирине эң жакын турган кыргыз менен казак элинин салттык, ырым-жырым ырларындагы, макал-лакап, табышмак, жомок жана башка элдик жанрларындагы окшоштуктардын өзү

келип, окшош салттуулукту эле белги-лебестен, ошондой эле кош тилдүү оозеки чыгармачылыкты да белгилеп турат. Бул жерден сөзсүз түрдө кайсы эл кимисинен чыгармачылык салтты, ал гана эмес тилди өздөштүргөн деген мыйзам ченемдүү суроо келип чыкпай койбойт, башкача айтканда, тарыхый курагы алда канча илгери турган кыргыздардан башка түрк элдери, алардын ичинде казактар кыргыздарга караганда кош тилдүү чыгармачылыкты биринчилерден болуп баштаган деген ойдобуз. Анткени, тили жана адабияты мурдатан калыптанган элдерден кийинки улуттар өздөштүрөт же болбосо ошол элдин курамынан бөлүнүп чыгат десек болот. Кандай болгон күндө да, кош тилдүү чыгармачылыктын башталышы тили, салт-санаасы окшош тектеш элдердин ортосунда жаралат десек жаңылышпайбыз. Түрк элдеринин ичинен акындар чыгармачылыгынын төкмө өнөрүн бүгүнкү күнгө дейре сактап келе жаткан кыргыз-казак элдеринин бири-биринин тилин дээрлик толук түшүнгөн калктардын кош тилдүү чыгармачылыгы катары кароого болот.

Кош тилдүү чыгармачылык салттардын жагымдуу тарыхый шарттарынын түзүлүшү, биринчи кезекте эки элдин үрп-адаттарынын, каада-салттарынын, ырым-жырымдарынын окшоштугу менен коштолуп, эки элдин тилинин жана коңшу жашаган жеринин жакындыгы менен да мүнөздөлөт десе болот.

Эрте орто кылымдардагы Орхон-Энисей таш эстеликтеринде сакталып калган жазуулардын тили тууралуу академик А. Акматалиев төмөнкүдөй ойду жазат: «...Орхон-Энисей эстеликтеринин тили тууралуу ар кандай ойлор айтылган: В.Радлов – алар байыркы түрк тилинде жазылган; В.Банг – көк түрктөрдүн тили; С.Малов – жалпы стандарттуу эпиграфий-руникалык тил; А.Кононов – огуз тилдеринин жазуу эстелиги; Н.Баскаков – бул жазуунун тили монологтүү болгон эмес, анда бир нече тил камтылган» [1, 5-6-бб.]. Абройлуу түркологдордун пикирине таянып келип академик А.Акматалиев, өз оюн С.Е.Маловдун «Энисей эстеликтери кыргыздарга таандык» деген сөзүн толук колдойт. Албетте, Энисейден, Орхон дарясынан табылган эстеликтердеги жазуулар ар кайсы доорлорго тиешелүү экендигин эске алсак, жогорудагы пикирлердин ишенимдүү түрдө туура белгиленгендигин айтып кетүүгө болот. Айтылган пикирлерди жыйынтыктап келип: «Айтылуу Талас, Кочкор, Алтай, Енисей, Орхон өрөөндөрүнөн табылган байыркы руникалык жазуулар ошол доорлордогу түрк урууларынын, элдеринин, бардыгы болбосо да, бир катар ири топторунун тилин чагылдырган, алардын жогорку жазма маданиятын, өнөрдүн рун алфавитин күндөлүк турмушта, практикада колдонгон сабаттуулугун, жалаң эле элитанын өкүлдөрү эмес, окуй тургандардын кеңири катарына да багытталгандыгын көрсөткөн баалуу эстеликтер экени талашсыз» [2, 14-б.] – деп жазат. Азия чөлкөмүнүн кеңири аймагынан табылган, байыркы жазма эстеликтерди ар кайсы түрк уруу-

лары жазып калтыргандыгы анык жана алардын көпчүлүгүнүн кыргыздарга тиешелүү деп эсептелгендиги бекеринен эмес. Мындайча айтканда, эстеликтерге жазуу салты кыргыздар тарабынан башталып, андан кийин башка дагы түрк урууларына тараган деген жыйынтыкка келүүгө болот жана бул өз кезегинде кош тилдүү кол жазмалардын пайда болушун айгинелеп турат десек болот.

Орто кылымдагы жалпы эле түрк элдеринин кош тилдүү чыгармачылыгына кайрылганыбызда, Баласагын шаарында жарык дүйнөгө келген Ж.Баласагын өзүнүн «Кут алчу билим» дастанын алгачкылардан болуп түрк тилинде жазгандыгын белгилейт. Айтылган пикирден улам, Ж.Баласагын өзүнүн аталган дастанына чейинки чыгармаларын араб же фарс тилдеринде жазгандыгынан кабар берип турат. Бул тууралуу Т.Чоротегин минтип жазат: «Кытай жана түрк билингвизми өнүккөн түрк аймактарынан чыккан сабаттуу адамдардын мурастары да бизге маалым. X кылымда, маселен, кытай тилинен түрк тилине бутпарастык «Суварнапрабхасы» - «Алтын жарык» сутрасы аттуу чыгармасы которулган [3, 290-б.]. Албетте, айтылган пикирден байкагандай, орто кылымдын X кылымдарында котормо адабиятынын өнүккөндүгү, биринчи кезекте, эки же андан көп тилди билген билингвист жана полилингвист чыгармачыл адамдардын болгондугун айгинелеп турат.

Кош тилдүү чыгармачылыктын тектеш тилдердин алкагынан сырткары чыгып, ал гана эмес тектеш эмес чоочун элдер менен чыгармачылык, маданий жана саясий байланыштарынын жаралышы, негизинен кол жазма чыгармачылыгынын пайда болушу менен түздөн-түз байланыштуу жаралат.

«Орто кылымдарда кыргыздар жана аларга жуурулушкан түрк калктары бир нече алфавитти колдонушкан. Чыгыш түрк этносторунун (б.а. орхондук, хамилик түрктөрдүн) айрым өкүлдөрү VII – VIII

кылымдарда Кытайдын байтактысында да жашап, ханзу иероглифтерин жалпы эле ханзу жазма маданиятын билген» [3, 286-б.] - деп, Т.Чоротегин белгилейт. Бул тарых окумуштуусунун пикирине таяна турган болсок, ал кылымдарда кыргыздардын жазма тили жана адабияты, өз мезгилинин мүнөзүнө жараша бир топ өнүккөндүгүндүгүн көрсөк болот. Мындайча айтканда, кыргыздардын башка элдер менен чыгармачылык байланышта болгондугу алардын кош тилдүү чыгармачылыгын айгинелеп турат.

Орто кылымдагы түрк элдери адабиятынын «Кайра жаралуу» доорунун чыгаан өкүлдөрү болуп эсептелген, Ж.Баласагындын «Кут алчу билим» дастаны менен М.Кашкаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» сөздүгү жалпы эле түрк элдеринин, анын ичинде кыргыз кол жазма адабий тилинин өзгөчө этабына кирген учуру десек болчудай. Анткени, «Кут алчу билим» дастаны, «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» жалпы түрк элдерине түшүнүктүү болгон адабий тилдеринин өзөгүндө жазылган. Бул болсо Ж.Баласагындын «Кут алчу билим» дастаны менен М.Кашкаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» сөздүгү түрк элдеринин адабий тилинин негизинде жазылгандыгын эле белгилебестен, жалпы түрк элдеринин орток адабий тилинде жазылгандыгын айгинелеп турат. Мисалы, Абу Насыр ал-Фараби 70 тилди билгендиги тууралуу маалыматтар бар, мындайча айтканда, орто кылымдын чыгаан акылмандары бир канча тилди билишип, өз чыгармаларын бир канча тилде жазгандыктарын айгинелеп белгилеп турат.

Түрк элдеринин адабий тили тууралуу кеп кылууда, алардын оозеки жана жазма поэзиясында эки же андан көп тилде жаралган чыгармалар кездешпей койбойт. Мисалы, Чыгыш жана Батыш түрк элдерине жалпы тараган «Көр уулу» дастанынын көрсөтүүгө болот. Түрк элдеринин орток адабий мурастарына кирген бул дастандын түрк элдеринин

кимиси тарабынан жаратылгандыгы маанилүү эмес, тескерисинче бул дастандын түрк элдеринин дээрлик бардыгында кездешкен көп тилдүү варианттары бар чыгарма болуп эсептелгендиги менен маанилүү. Бирок бул жерден белгилеп кете турган жагдай, Батыш түрк элдерине караганда Чыгыш түрк элдериндеги «Көр уулу» эпостук вариантта кездешкендиги, бул дастандын кыргыз, казак, алтай жана башка Чыгыш түрк элдеринде жаралып, андан соң гана эки жана андан көп тилде чыгарма жаратууга жөндөмдүү адамдар тарабынан кеңири аймактарга тарагандыгын айгинелеп турат. Маселен, Батыш түрк элдеринде «Көр уулу» сокур адамдын уулу баатыр чыгып, эл-жерин коргогон болсо, Чыгыш түрк элдериндеги бул чыгарманын башкаарманы «көрдөн» төрөлгөн баатыр баланын эпикалык мотивдеги образын чагылдырган чыгарма болуп эсептелет. Бул өз кезегинде «Көр уулу» дастанынын көптөгөн варианттарын жараткан акындар кош тилдүү акындардан эле эмес, кезегинде алар эл аралык адабий байланыштардын пайда болушуна жана калыптанышына шарт түзүшкөн. «Акындар чыгармачылыгындагы байланыш кайсы доордон, качантан баштап түзүлгөндүгү жөнүндө так айтуу кыйын. Бирок, ал деле фольклор сыяктуу акындар поэзиясында кийин кыргыз, казак элдеринин этногенезисине кирген байыркы уруулардын тарыхы менен бирге түзүлгөндөй» [4, 5-б.]. Бул жерден өзгөчө баса белгилеп кете турган жагдай, кош тилдүү чыгармачылыктын пайда болушунун баштапкы этаптары, тектеш элдердин ортосунда чыгармачылык аркылуу калыптангандыгын көрүүгө болот. Ошентип, кыргыздардагы кош тилдүү адабий чыгармачылыгынын башаты жазма адабият пайда болгонго чейин эле түптөлүп, анын биротоло калыптанган этабы катары айрыкча акындар поэзиясын атасак болчудай. «XV кылымда жашаган улуу акын Алишер Новои өзүнүн ырларын,

чыгармаларын фарс тилинде да, түрк тилинде да жазгандыгы белгилүү. Ал акын гана эмес, аалым да болгон. Тил боюнча изилдөөлөрдү жүргүзгөн. Алишер Новои тилдерди салыштырып изилдеген «Мухамед – ал лугати» аттуу китебинде фарс тилине караганда түрк тилинин бай тил экенин ырастап көрсөткөн экен» [5, 24-б.] – деп, орто кылымдагы түрк адабий тили тууралуу профессор С.Байгазиев жазат. Бул маселеге токтолуп жатып, кыргыз адабият окумуштуусу К.Асаналиев минтип жазат: «...билингвизм, ошондой эле полилингвизм, же плюралингвизм белгилүү бир социалдык чөйрөдө, тарыхый шартта өз эне тилинен сырткары дагы бир, же бир нече чоочун тилди билүү, жекече жашоо турмушунда колдонуу дегендик гана эмес. Ал ошону менен бирге, айрым чыгармачыл адамдар тарабынан өз эне тили менен эле катар, дагы бир башка чоочун тилде жазуу өнөрчүлүгүн билдирет» [6, 5-б.]. Дегеле, кош тилдүү чыгармачылыктын пайда болуу жана калыптануусу оозеки адабиятка барып такаларын эске алсак, улуттук жактан гана эмес, тили жана адабияты тектеш элдердин ортосундагы чыгармачылык байланыштар аркылуу ишке ашат. Мындай байланыштардын жаралуусунун бирден-бир далили болуп, кыргыз-казак төкмө акындарынын чыгармачылыгы эсептелет десек болот. Орто кылымдагы Кет Бука, Асан Кайгы сыяктуу легендарлуу акындар кыргыз-казакка бирдей тиешелүү айтылса, ал эми кийинки XIX кылымда жашап өткөн улуту кыргыз Чөжө казактын актаңдай акыны катары таанылса, казактын улуу акыны Жамбыл өзү казак, кыргызга бирдей таанымал акындардан болгондугу маалым.

Кыргыз-казак элдеринин төкмө акындар чыгармачылыгынын айтыш өнөрү бүгүнкү күндө дейре кадимкидей өздөрүнүн салттуулугун сактап келе жатат. Алсак, кыргыз жергесинде кыргыз-казак, казак жергесинде казак-кыргыз төкмө акындардын айтыштары

үзгүлтүксүз өткөрүлүп, кезегинде эки элдин кош тилдүү акындар айтышы мезгилдин шарттарына жараша өнүгүп жатат десек болот. Кыргыз төкмө акындарынын ичинен Аалы Туткучев казак акындары менен казакча айтышкан учурлары көп эле угуп жүрөбүз. Казак акыны менен айтышы:

«Ээ, ээй, Балгынбектин обонына,
Карагым эми салсам боладыма.
Сөздөриме түсинбей отырыпты,
Казакша жырлайынчы конагыма.

Мен Таразга жакыныраак Таластанмын,
Түсинемин казактын жомагына.
Конак сыйлоо деген бул кыргыздарда,
Негизи каада-салтта жогары да» [Айтыш-2014] - деп, ырдаган.

Өз мезгилдеринде, Токтогул Сибирдеги сүргүндө жүргөндө орустун балалайкасынын коштоосунда орусча төгүп ырдап, алардын арасында кадыр-баркка ээ болгондугу да маалым. Токтогулдун акындык талантын баалагандардын жардамы менен Сибирден качып келатып 4 жылдай казак жергесинде байыр алып калган учурда, алардын «Көр уулу», «Кыз Жибек», «Жаныш-Байыш» жана ошондой эле насыят, санат, термелерди казакча чеберчилик менен аткарып, ал жакта «чыгаан акын» атыкканын кыргыз акынтаануучусу Б.Кебекова белгилеп өтөт.

Токтогул акын Семей аймагында жүргөндөгү ырларын Кеминдин Боролдой айылынын тургуну, мугалим Турдумамбет Абдрахманов 1941-жылдын 17-октябрынан 1942-жылдын 28-майына чейинки мезгилде Новосибирск калаасынын тургуну Казак Узакбай аттуу карыядан жазып алган ырлары Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар фондунда [7, Колжазмалар фонду, Идн. № 1236] сакталып турат. Токтогул Сибир жергесинде сүргүндө жүргөн кезинде, татарча, орусча, өзбекче ырдаган жайы болсо, казактын кээ бир фольклор-

дук чыгармаларын мыкты өздөштүргөн акын катары, эки тилде бирдей төгүп ырдаганы менен айырмаланган.

Кош тилдүүлүктүн адабий салттары жазгыч акындардын чыгармачылыгы аркылуу да уланып тили, дили тектеш, ата конушу чектеш кыргыз, казак элдеринин чыгармачылык байланыштары аркылуу жүзөгө ашкандыгы да белгилүү. Мисалы, Исак Шайбековдун «Кайран эл» ыры алгач казак тилинде жарык көргөн. Кош тилдүү чыгармачылыктын ар кайсы этабын түзгөн оозекиден жазма адабиятка өткөн учурдагы кээ бир маселелерге азыноолак кайрылып өтүү зарылчылыгы келип чыгат.

Алсак, кош тилдүү чыгармачылыктын алгачкы этабы – өз эне тилин жана башка бир тилди кошо алып жүргөн чыгармачыл адамдар аркылуу ишке ашып баштайт. Мисалы, оозеки чыгармачылыктын этабында болобу, же жазма адабий чыгармачылыктын этабында болобу, башка тилден өз эне тилине, же тескерисинче өз тилинен башка тилге которуу аркылуу кош тилдүү чыгармачылык ишке ашып келген десек болот. Оозеки чыгармачылыктын этабында бул процесс салыштырмалуу түрдө, көбүнесе эркин формада ишке ашкан болсо, жазма чыгармачылыкта болсо, түп нусканын мазмунунан четтеп кетүүгө жол берилбейт десек болот.

Ошентип, тилдик жана көркөм адабий билингвизмдин маселелерине келгенибизде, бир жана андан көп тилдерди билген өзгөчө таланттуу адамдар адамзат тарыхында чанда гана кездешет. Ал эми эки жана андан көп тилде чыгарма жазган жазуучулар же акындар саналуу гана болот. Мунун өзү көрсөтүп тургандай, өз эне тили менен катар, башка дагы бир тилде чыгарма жазуу өзгөчө чыгармачылык талантты талап кылган татаал процесс экендигин айгинелеп турат.

Кыргыз профессионалдык жазма адабиятынын XX кылымдын 20-30-жылдардагы мезгили негизинен кош тилдеги

чыгармачылык процесс аркылуу калыптанып баштагандыгын көрүүгө болот. Кыргыз жазма адабиятынын поэзия жанрынын баштоочуларынын бири, адеп казак тилинде, андан соң кыргыз тилинде алгачкы ырларын жазып баштаган К.Тыныстанов болгон.

«Алгачкы ырлары Ташкентте окуп жүргөн кезинде адегенде казак тилинде, анан кыргызча жогоруда аталган казак газета-журналдарында жарыялана баштаган. 1925-жылы «Касым ырларынын жыйнагы» деген ат менен Москвадан өзүнчө китеп болуп чыккан. Бул совет доорунда эне тилибизде жарык көргөн алгачкы оригиналдуу ыр китеп экенин баса белгилеп кетишибиз керек» [8, 178-б.] – деп, академик А.Эркебаев жазат. К.Тыныстанов өзүнүн алгачкы ырларын, 1919-жылдары адегенде казак тилинде андан соң кыргыз тилинде жазган ырларын газета беттерине жарыялай баштаган. Бул тарыхый фактынын өзү көрсөтүп тургандай, кыргыз жазма адабиятынын калыптануу процессине билингвалык чыгармачылык мүнөздүү болгондугун көрүүгө болот. Ошентип, билимге умтулган кыргыз жаштары Алматы, Ташкент, Казань шаарларында (казак, өзбек, татар, орус ж.б. тилдерде) билим алуу менен катар эле ал тилдерде өздөрүнүн алгачкы чыгармаларын жазышып, «Көмөк», «Ушкын», «Тилши», «Ак жол» ж.б. газеталарынын беттерине ырларын жарыялап башташкан.

К.Тыныстановдун аталган ырлар жыйнагы, кыргыз адабиятынын анын ичинде поэзиясынын жазма адабияттын жаңы үлгүсүндөгү ырлардан эле. «Касым ырларынын жыйнагы» биринчи кезекте окурмандарга арналып жазылган ырлардан жана «Жаңыл Мырза» поэмасынын мазмундук формасынан ачык-айкын көрүнүп турат. К.Тыныстановдун поэзия ырларына кайрыла турган болсок, анын алгачкы 12 ыры (1919-1921-ж.ж.) казак тилинде, ал эми 1921-1924-ж.ж. аралыгындагы 18 ыры жана «Жаңыл Мырза»

поэмасын кыргыз тилинде жазган. Кыргыз жазма адабиятынын калыптанышы мезгилине мүнөздүү болгон адабий тектеш – кош тилдүү чыгармачылыктын негизинде ишке ашкан эле. Бул өз кезегинде улуттук жазма поэзиянын эле эмес, ошондой эле прозалык, драмалык чыгармалар да кыргыз тилинде жазылып баштаган болчу. Адабий чыгармачылыктын жалпы эле тарыхынан маалым болгондой, прозалык, драмалык чыгармачылыктан айырмаланып, поэзия жанрындагы чыгармаларды калемгерлер дээрлик өз эне тилинде жазуу жөндөмү жогору болот. К.Тыныстанов казак тилинде ыр жаратуу менен бирге кыргыз жазма поэзиясынын эртерээк телчигүүсүнө өбөлгө түзүлүп жаңы үлгүдөгү лирикалык чыгармаларды жаратууга жетишкен болчу.

Сөзүбүз куру болбосун үчүн, К.Тыныстановдун өз калеминен жаралган ырларынан мисал келтирели. Акын өзүнүн казакча жазган «Таң» аттуу ырында:

*«Жаркырап күн чыгыштан агарды таң,
Оянды уйкусунан ар түрлүү жан.
Бурунгу кара түннен кутулганга,
Сүйүнүп жан-жанывар салады аң.*

*Агарды күн чыгыштан эрик таңы,
Умтылар бейнеткордун келди чагы.
Агарып аткан таңга салем берип,
Чулгайды табийгаттын түрли жаны»*

[8,16-б.] – деген саптарын казак тилинде жазган болсо да кыргыз окурманына толук түшүнүктүү. Ошондой эле деңгээлде акындын кыргызча жазган «Жайлоо» аттуу ыры казак окурманына ырдын мазмунун төкпөй-чачпай түшүнөт:

Адабияттар:

1. Акматалиев А. Байыркы орток түрк адабиятынын очерки (Экинчи басылышы). – Б.: Бийиктик плюс, 2015. – 164 б.
2. Кыргыз адабиятынын тарыхы. Байыркы орток жана кол жазма адабияты. /А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында IV том. – Б., 2017. – 464 б.
3. Чоротегин Т.К. Махмуд Кашкари Барсканинин «Дивану лугати т-түрк» эмгеги – түрк элдеринин тарыхы боюнча көөнөргүс булак: Илимий басылыш. – Б.: Турар, 2017. – 376 б.

*«Күзгүдөй мөлтүрөгөн тунук булак,
Сай-сайдан үн алышып, түшкөн туйлап.
Ыр ырдап, токсон түрлүү күүгө салса,
Үнүнөн танасыңбы турсаң тыңшап.*

*Токтобой жүрүп турган жели кандай,
Таптаза, кашкай тунук, жыттуу атырдай.
Бетиңден сылап, сыйпап эркелетсе,
Көңүлүңдө кайдан калсын чер жазылбай»* [8, 42-б.].

К.Тыныстановдун 1920-жылы казак тилинде жазган «Таң» ырынан эркиндик, теңдик келген жаңы замандын пейзажын тартып берсе, ал эми 1924-жылы кыргыз тилинде жазган «Жайлоо» ыры кыргыз «жайлоосунун» көз алдыга келтирген нукура пейзаждык лирикада жазылган. Акындын эки ыры аркылуу тили, дили бир, коңшу элге бирдей келген эркиндиктин тилинде жазылса, экинчи бир ыры кыргыздын жайлоосун керемет көрүнүшүн көз алдыга келтирет. Ошентип, казак-кыргыз тилде ырларды жазуу менен К.Тыныстанов кыргыз поэзиясынын кош тилдүү чыгармачылыгынын көч башында турган акындардан болгондугун белгилеп турат.

Жалпылап айтканда, кош тилдүүлүктүн башаты элдик оозеки адабиятыбызда эле калып алып, андан соң эрте орто кылымдардагы кол жазма эстеликтерде да калыптангандыгын көрөбүз.

Ал эми анын классикалык үлгүсү катары, Ж.Баласагындын «Кут алчу билими» дастаны эсептелип, кыргыз-казак акындар поэзиясында андан ары өөрчүгөндүгүн көрөбүз.

4. Кебекова Б. Кыргыз, казак акындарынын чыгармачылык байланышы. – Ф.: Илим, 1985. – 235 б.
5. Улуттук идея – адабиятта. 1-том. / Түз. А.Акматалиев, М.Касымгелдиева. – Б.: Полиграфбумресурсы, 2017. – 406 б.
6. Асаналиев К. Чыңгыз Айтматов: Кечээ жана бүгүн (Кош тилдүү чыгармачылык жана көркөм ойлоо маселеси). Биринчи бөлүм. – Б., 1995. – 156 б.
7. Кол жазмалар фонду, Идн. № 1236.
8. Касым Тыныстан уулу. Адабий чыгармалар. – Б.: Адабият, 1991. – 192 б.

УДК: 801.6:82-13 (575.2) (04)

ЫСМАЙЫЛ БОРОНЧИЕВДИН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНЫН КАЛЫПТАНЫШЫ

Тилекова Мээрим Тилековна
аспирантга

СТАНОВЛЕНИЕ ТВОРЧЕСТВА ЫСМАЙЫЛА БОРОНЧИЕВА

Тилекова Мээрим Тилековна
аспирантка

FORMATION OF CREATIVITY OF YSMAYIL BORONCHIEV

Tilekova Meerim Tilekovna
postgraduate student

*КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту
Institute of Language and Literature named after Chyngyz Aitmatov of the NAS KR
Институт языка и литературы имени Ч. Айтматова НАН КР*

Аннотация. Аталган макалада кыргыз элин башка улуттардан айырмалап келген төкмөлүк өнөрдүн жаралышы, өнүгүшү, андагы калыптанган салттуу белгилер өмүр жолу совет мезгилине туура келген Ысмайыл акындын чыгармачылыгынан мисалында изилденет. Ысмайыл акындын чыгармачылык такшалуусу – чыгармачылыкка ык койгон алгачкы элдик чөйрөнүн таасири, экинчи, айылдаш сөзгө, ырга шыктуу өнөрлүүлөргө кезигүүсү, үчүнчү, артистикке кабыл алынышы сындуу этаптардан турат. Бул этаптар акындын чыгармачылык эволюциясын жетекке алуу менен талданат. Ошондой эле төкмөлүк өнөрдүн оозеки турган жеринде ырдоо, ар өнөрдү (артисттик, аткаруучулук, обончу, комузчулук ж.б.) алып жүргөн синкреттик касиеттери да талданат. Жыйынтыгында Ысмайыл Борончиев чыгармачылык калыптануунун салттуу жолун басып өткөн, өзү жашап жаткан доордун талабына ылайык окуп-билим алганы менен ырчылык өнөрдөгү салттуу темаларды, ыр формаларын, ыр куруу техникасынын салттуу ыкмаларын толук бойдон өз чыгармачылыгында калыптандырган төкмө акын катары бааланат.

Негизги сөздөр: өнөр, үйрөнүү, устат-шакирт, элдик чөйрө, жаттоо, кунт коюу, калыптануу, жамакчылык, өз алдынчалык, такшалуу ж.б.

Аннотация. В этой статье говорится о создании импровизации, его развитие и творчество известного кыргызского акына Ысмайыла Борончиева. В развитии творчества Ысмайыла Борончиева влияло круг творческих людей, встречи с творческими людьми. Анализируются синкретические свойства, обеспечивающие устное пение произведений народного творчества, таких как, исполнение, мелодия и игра на комузе. Ысмайыл Борончиев известен как поэт, который следовал традиционным путям творческого становления, учился и получал образование в соответствии с требованиями эпохи, в которой он жил, формировал традиционные темы, песенные построения техники в своей работе.

Ключевые слова: искусство, обучение, внимание, народная среда, запоминание.

Abstract. This article talks about the creation of improvisation, its development and the creativity of famous Kyrgyz akyn Ysmayil Boronchiev. The development of Ysmayil Boronchiev's creativity was influenced by a circle of creative people and meetings with creative people. The syncretic properties that provide oral singing of works of folk art, such as performance, melody and playing the komuz, are analyzed. Ysmayil Boronchiev is known as a singer who followed traditional paths of creative development, studied and received education in accordance with the requirements of the era in which he lived, formed traditional themes, song construction techniques in his work.

Keywords: art, learning, attention, folk environment, memorization.

Дүйнөлүк практикада тигил же бул элди же улутту башка бир элден, улттан айырмалап турган тилдик, социалдык, маданий ж.б. өзгөчөлүктөрү бар. Ал өзгөчөлүктөр ар бир элдин жашоо образына, мүнөзүнө ылайык дүйнө таанымына, тилдик мүмкүнчүлүктөрүнө, калыптанган маданиятына, үрп-адат, каада-салтына ж.б. касиеттерине негизделет. Кыргыз эли байыртадан көчмөн турмушту башынан кечирип, табият менен таттуу мамиледе болуп, руханий улуулуку туу тутуп, тарыхын, санжырасын, өтмүшү менен бүгүнкүсүн жадында сактап, өз тилин туу тутуп, сөздү кадырлап, аны дилинде багып, дүйнөдө эч бир элде кезикпеген “Манас” эпосундай улуу руханий “күлазыкты” жаратып, мындан улам өзүнчө улут катары дүйнө элдери менен теңтайлашып келе жатат. Мунун негизги сыры – сөздү кадырлоо, сөзгө маани берүү, өнөр, маданиятты аздек тутууда жатат. “Манас” эпосу баш болгон улуу эпикалык мурастарды жаратып, аны чайпалтпай, бөксөртпөй улам кийинки муунга оозеки сабактап, ага тарыхын, маданиятын, үрп-адат, каада-салтын кошо жууруп, улам кийинки муундарына оозеки сабактап айтуунун башкы негизи – төкмөлүк өнөрдө жатат.

Төкмөлүк өнөр – эч кандай даярдык көрбөстөн турган жеринде ыр жаратуу. Көрөрман журт, калк алдында ырды токуп, аны обон, аспап менен коштоп, дароо аткарып берүү өнөрү илимде – импровизация деп аталат. Импровизация – “алдын ала

даярдыксыз ар кандай көрүнүштөр жөнүндө оозеки ырдоо өнөрү» [1, 96]. Кыргыз маданиятындагы ырчылык өнөр байыркы мезгилдерде оозеки элдик чыгармачылыктан башат алып, бүгүнкү күнгө чейин улам бир мезгилдин сыноосунан өтүп, кийинки муундар тарабынан кайталанып, салттуу өзгөчөлүктөрдү калыптандырган. Ал салттуулуктар “...ырчылыкты өздөштүрүү салтынан (устат-шакирт), турган жеринде төгүп ырдоодон, ырчылыктын синкреттик табиятынан, тематикалык-поэтикалык окшоштуктардан” [2, 52] көрүнөрүн адабиятчы М.Көлбаева белгилейт. Демек, тигил же бул өнөрлүүнүн чыгармачылыгындагы ырчылыкты аныктоодо бул белгилер жетекке алынышы шарт.

Ырчылыкты кесип катары тутунуп, өнөрдү жан дилинде сактап келген ырчы, акындардын көпчүлүгүндө кезиккен өзгөчөлүк – ырчылыкты калыптандыруу же өнөр үйрөнүү, үйрөтүү салты – устат-шакиртчилик негизги салтуулук экени көрүнөт.

Көпчүлүк төкмө ырчылардын балалыгында кездешкендей эле, Ысмайыл да эл арасында мурда-кийин ырдап келген акын-ырчылардын чыгармаларын жаттап, эл арасында аткарып, кези келгенде өзү бирин-экин сап кошуп ырдай коюп, чоң ырчыларды туурап тажрыйба топтоо менен ырчылыкка ык коёт.

Ысмайыл акындын чыгармачылык такшалуусуна үч жагдайдын түрткү болгону тууралуу А.Обозканов буларга

токтолот: “...биринчиси, жугумдуу, сөзгө, ырга, күүгө, дегеле өнөргө маани берген ошондогу элдик чөйрө. Экинчиси, филармонияга киргенге чейинки мезгилдеге Адамкалый, Осмонкул, Шаршен өңдүү чоң өнөрпоз айылдаштарына кездешкен жагымдуу учурлар. Үчүнчүсү, 1936-жылкы кыргыздын тунгуч филармониясына артист болуп кабыл алынышы” [3, 685] – дейт.

Чынында да көөдөнүндө өнөрдүн уюткусу бар, чыгармачылыкка ызааты күчтүү Ысмайылдын бала кезинде эл арасындагы ырга, сөзгө жакын адамдарды паанектеп, алардын ар бир куйкум сөзүн, курч тилин көкүрөгүнө түнөтүп, айыл арасындагы сөз билги Талканбайдын өз абалын баяндаган:

“Келдим Кегетинин сайынан,
Жокчулуктун айынан.
Төөдөн башка малым жок,
Кызмат кылар алым жок.
Өзүмдүн атым Талканбай,
Сүйлөгөн сөзүм чалкандай” [4, 20]

– деген сөзүн. Талканбайга ачуусу келген Азыкбайдын:

Кышы-жайы Талканбай,
Кыдырып жүргөн дубана.
Боздоп жүрөт сары инген,
Ботосу экөө убара.
Кызылды көрүп кайрылып,
Кызыгып келдиң буга да.
Кысыры качат эгиндин,

Кырмандан бала кубала [4, 21] – деп айыл арасындагы ак сакал, сөз билги карыялардын кырманда кызыл талашып, айтышканын көкүрөгүнө жат кылышы, кийин аны “Азыкбай менен Талканбай” деген эскерүү иретинде “Ырчынын өмүрү” (1969) аттуу жыйнагына киргизиши эле акындын бала күнүндө эле куйма кулак, бир укканын эсинде дайыма сактай ала турган өзгөчө зирек бала болгонун күбөлөйт.

Акындын алгачкы чыгармачылыкка келүүсү, ырчылыкка ык коюусу тууралуу өзү буларды эскерет: “...мен бала күнүмдө ашта-тойдо ат, кунан чабылат экен. Мен

ат, кунан чапчу элем. Ошол аш-тойдо ырчылар, жарчылар ырдайт экен. Элибизде Калмырзанын уулу Борбу деген, Акмат Рысмендеев деген өнөрлүүлөр чыгып ырдайт эле. Мен ырды жакшы көрчү элем. Күлүк атты ары-бери бастырып, ошол өнөрлүүлөгө имерилип, ырларын укчу элем. Бирөөлөр ырдап атса ырын жаттап калуу бат эле көнүлгө сактап калат элем. Ат чапкандан калып чоңойдум. Айылда бозо-жоро, шерине болот. Анда ким ырчы? Мен ырчы. Ошентип менин ырым акырындап көбөйүп, жоро, бозонун акыны болуп калдым. Алгач комузбу билчү эмесмин. Башты сыйпалап туруп, түштүктүн акындарындай жөө эле жиберчүмүн. Ошентип жүргөн кезимде айылга оюн коюп, артистер келди. Ошол 1935-жылдын аягы эле. Айтай, Шаршен, Бекмурат, Актан, Калык, Чалагыз бир тобу барып, концерт коюшат. Айылыбыз да Бозум деген киши бар эле. Мобул биздин балабыз да ырчы боло турган, угуп көргүлөчү, ырдап берсин деп калды. Мен ырдадым. Атай көрдү. Башкалар да сындан өткөрүп, борборго бар деп кетишти. Ошол жылы жазында 25-майда борборго келдим. Театрдын башчысы Бектурсунов Сүйүн деген киши экен. Жусуп ар экен. Молдобасан, Калык, Осмонкул бар экен. Мени сынашты. Мен салам айтып ырдадым. Акын болчу бала экен. Жарайт деп чечим чыгарышты. Ошентип 19-май күнү 1936-жылы артист болуп кабыл алындым” [4, 20] – дейт.

Акын өзү 10-12 жашымда деп эскерип жазган “Жалгыз өрүк” аттуу эскермесинен да чыгармачылыкка дем берген айылдык өнөргө жакын, сөз билги аксакалдардын окуясы да Ысмайыл акынды шыктандырып, сөзгө, куудулдукка, чукугандай кеп тапкычтыкка, ар кандай кырдаалдан күлкү жаратуу менен чыга алганын, аны көркөм сөз менен шөкөттөп, калк назарын буруп, көңүлүн көтөрүүгө шык бергенин көрүүгө болот. Айылдагы ооруп жаткан Моңолбай деген аксакал менен анын курдашы Оңолбайдын

курдаштык тамашасы, Моңолбайдын аялынын бала сурап, жалгыз өрүккө барган зыяраты, ооруп жаткан чалына сойбогон кара козуну Чоң Алыштын боюндагы жалгыз түп өрүк пири мазарына бала тилеп барып союшу, ал жерден дас-торкон ачылып, боорсоктор чачылып, эт казанда кайнаган учурдагы Оңолбайдын мазар ээси сындуу ак кийим менен көрүнүп, мындан улам аялдар мазардан кечип, баладан безип, бакырык-өкүрүк менен үйүнө качышы сындуу окуялардан акындын бала кезинде эле чыгармачылыкка жакын экендигин көрөбүз. Демек, Ысмайыл акындын балалык күндөрү тууралуу жогоркудай эскерүүлөрү акын бала күнүндө эле айыл арасындагы сөз билги аксакалдар менен аралаш жүрүп, кыргыздын сөз өнөрүн көкүрөгүндө жат кылып, ар кандай күлкү жаратуучу жагдайларды көрүп, айрымдарына өзү да аралышып, турмуштук жагдай, шартка ылайык күлкү аркылуу көп кырдаалдан чыгуунун жолдорун эсине сактап, өнөргө болгон элдик таалимдин алгачкы сабактарын алат.

Гүлдөгөн Чүйдө туулду эле,
Күлкүгө бүткөн уул эле.
Термечиктин Шаршени,
Теңдешсиз кетти кантели.
Кыялы менен өнөрү,
Кызарып күйгөн чок эле,
Орто Азия элинде,

Ойлосом андай жок эле [6, 105] – деп Ысмайыл өзү айтылуу өнөр ээси Шаршен Термечиковду ырына кошкондой, Адамкалый, Осмонкул акындар менен коюн-колтук алышып, кези келгенде ырдашып жүрүп эс тарткан акын ыр куронун, эл ардында тартынбай ырдоонун алгачкы таалимин алганы чыгармаларынан ачык байкалат.

Ар бир акындагы чыгармачылык такшалуусундагы элдик чөйрөнүн таасирин талдоодо кайсы гана акындын чыгармачылыгын мисалга албайлы баарында чыгармачылык турган жеринде “автоматтык” түрдө эмес, көп таасирдүү,

белгилүү бир диалектикалуу татаал көрүнүш экенин эске салып, адабиятчы К. Кудайбергенов буларга токтолот: “...бир дарыя менен бир дарыянын жаралышы жана кубаттуу добушу бир агымга айланышы бири-бирине окшобогон сыңары, ырчылыктын жаралышы, калыптанышы бири-бирине окшошпойт. Ар бир күчтүү ырчыны күчтүү чөйрө төрөйт. Табиятында канчалык шыктуу болбосун ырчыга өзүнө тете ырчы болбосо чабал тартары бышык” [7, 109]. Демек, Ысмайыл акындын чыгармачылык такшалуусунда бала күнүндөгү сөзгө, ырга жакын элдик чөйрө, андан ары бийиктегенде Аламкалый, Шаршен, Осмонкул өңдүү өнөрлүүлөрдүн чыгармачылык таасири өтө күчтүү болгон.

Мына ошентип чыгармачылыкка жол салган элдик таасир улам бийиктеп отуруп, 1936-жылы андагы Фрунзе шаарына келип, артистикке кабыл алынат. Анда филармония жок, жалгыз гана театрда Мураталы Күрөңкеев, Модобасан Мусулманкулов, Калык Акыев, Осмонкул Бөлөбаалев ж.б. элдик өнөрдү алып жүрүүчүлөр менен бир жайда иштеп, чыгармачылык калыптануунун жаңы тепкичине көтөрүлөт. Театрга кабыл алынар алдында эле “Шаршен айткандай, акын болчу бала экен, ар нерсеге жакын болчу бала экен” [4, 5] – деп Атай Огомбаев тааныштырып, учурашып ырдоосун сунуштайт. Мунун өзү эле акындын буга чейин ырга жөндөмү төшөлүп, таланты таанылып, жамактап ырдоонун алгачкы баскычтарын үйрөнүп калганын ырастайт. Ошол саламдашуусунда эле Калык ырчынын купулуна толуп, акын:

“Талантың болсо тартынба,
Таянчың болом артыңда...

Эл таанысын, артыман,

Ээрчип жүр кунан-тайга окшоп” [4, 6-7] – деп устаттык улуу жолду көрсөтөрүн айтып, ак жол каалаган экен. Мына ошондон баштап Ысмайыл акын өзү “ошол кезде кыргыз өнөрпоздорунун бир уюткулары” [6, 16] келгенин байка-

дым – деп эскергениндей, сөз өнөрүнүн мыкты өкүлдөрү менен бирге иштешип, Осмонкул, Калык акындардын ырчылыктын сырларын үйрөнүп, таасирленип, бул эки акынды өмүр бою устаты катары сыйлап жүрүп өткөн. Акындын устаттарына карата сыйы анын “Элиндин кетпейт оюнан”, “Эстелик” аттуу ырларында ачык көрүнөт:

“Үлгүлүү нуска ырларын,
Үйрөнүп далай ырдадым.
Элестеп турат көзүм,
Ээрчип жүргөн жылдарым” [6, 238]

Ошол эле учурда Калык ырчы да:

“Окуучунун кенжеси,
Ошо Ысмайыл болучу.
Ортого ырдап мен жокто,
Ордумду баса коюучу.
Азыр болсо Ысмайыл,
Айтылуу ырчы болгон кез.

Абийир-даңкка конгон кез. [8, 102] – деп Ысмайыл акын

кадимкидей жетилип, ырчылыктын сырларын толук өздөштүрүп “ордун басар” шакирти болуп калганын ырларында кубануу менен белгилейт. Ошол эле учурда элдик өнөрдү көкүрөгүндө аздек

тутуп, төкмө ырчылыктын миң түрлүү сырларын үйрөнүүдө филармониянын, ал жерде иштеген Мураталы, Калык, Карамолдо, Осмонкул, Алымкул, Атай, Шаршен ж.б. кыргыз өнөрпоздорунун алптарынын таасири өлчөөсүз болгонун акын да ырларында ырастайт. Демек, акындын бала кезиндеги сөзгө өзгөчө маани бериши, андан улам сөз кадырлаган, анын баркын билген, ага жакын чөйрөдө тарбия алып торолушу же ырчылыкты калыптандырган элдик чөйрөнүн таасири улам бийиктеп, калыптанып өз алдынча ыр куроого жетелейт. Эл алдында ыр куроо аны филармониягы алып келип, ал жерде Адамкалый, Шаршен, Осмонкул баш болгон сөз зергерлеринен таалим алып, чыныгы төкмөгө айланат. Калык, Осмонкул ырчылардын өнөрүнө ызааты күчтүү болуп, өмүр бою эки акынды устаты катары урматтап жүрүп өтөт. Өмүрү совет мезгилине туш болгон Ысмайыл акындын чыгармачылык калыптануусу байыртадан бери өнөрдө жандуу кубулуш катары сакталып келген салттуу өнөр үйрөнүү (устат-шакиртчилик) салтына ылайык калыптанды.

Адабияттар:

1. Кыргыз адабиятынын тарыхы: Фольклористика. Оозеки чыгармачылыктын жанрлары. I том. [Текст] / А.Акматалиевдин жалпы ред. астында. 2 – бас. – Бишкек: “Шам”, – 2004, – 684 б.
2. Көлбаева, М. Акындар чыгармачылыгындагы салттуулуктардын типологиясы [Текст] / М. Көлбаева К. Карасаев. – Бишкек: К. Карасаев атындагы БГУ, 2014. – 120 б.
3. Кыргыз адабиятынын тарыхы [Текст]: окуу китеби / ред. А. Акматалиев. – Бишкек: Кыргыз УИА, 2012. – 5 т.: Кыргыз эл ырчылары. – 687 б.
4. Борончиев Ы. Ырчынын өмүрү [Текст] / Ы.Борончиев, – Фрунзе: «Мектеп» басмасы. – 1969, - 129 бет.
5. Ысмайыл Борончиев Өзү жөнүндө // <https://www.youtube.com/watch?v=UfbLextwXMg>
6. Борончиев Ы. Мекеним [Текст] / Ы.Борончиев, – Фрунзе: «Кыргызстан» басмасы. – 1980, - 262 бет.
7. Кудайбергенов К. Жаңы кырдаалдар жана акын [Текст] / К.Кудайбергенов, - 1970, 235 б.
8. Акыев К. Баскан жол: Баян. [Текст] / 3-бас. – Фрунзе: Кыргызстан, 1983. – 256 б.

УДК: 811.11.112 (575.2) (04)

ЛИНГВОМАДАНИЙ КОД: ИЗИЛДӨӨДӨГҮ КЛАССИФИКАЦИЯ

Исраилова Динара Аскаралиевна
ф.и.к.,

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ КОД: КЛАССИФИКАЦИЯ В ИССЛЕДОВАНИЯХ

Исраилова Динара Аскаралиевна,
к.ф.н.,

LINGUISTIC CODE: CLASSIFICATION IN RESEARCH

Israilova Dinara Askaraliyeva
candidate of philosophical sciences

*КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту
Institute of Language and Literature named after Chyngyz Aitmatov of the NAS KR
Институт языка и литературы имени Ч. Айтматова НАН КР*

Аннотация. Бул макалада тилдик код жөнүндө түшүнүк берилет. Тилдик коддун маданият аралык байланыштагы ролу жөнүндө сөз болот. Код маселесинин классификациясы берилет. Экинчи даражадагы белгилердин тилдик мүнөзү, алардын системалуулугу, шарттуулугу белгиленет

Негизги сөздөр: тил, улут, маданият, код, белги, текст, форма, коммуникация, реалдуулук, лингвистика.

Аннотация. В этой статье представлен обзор языкового кода. Обсуждается роль языкового кода в межкультурной коммуникации. Дана классификация проблемы кода. Отмечается языковая природа знаков второго уровня, их систематичность и обусловленность.

Ключевые слова: язык, нация, культура, код, знак, текст, форма, коммуникация, реальность, лингвистика.

Abstract. This article provides an overview of the language code. The role of the language code in intercultural communication is discussed. A classification of the code problem is given. The linguistic nature of second-level signs, their systematicity and conditionality are noted.

Key words: language, nation, culture, code, sign, text, form, communication, reality, linguistics.

Маданий коддорду изилдөө тил илиминде салыштырмалуу жаңы жана келечеги кең багыт болуп саналат. Бир караганда, код термини так илимдерде гана колдонула тургандай сезилиши мүмкүн. Бирок бүгүнкү күндө лексемалык код гуманитардык илимдер тармагында

колдонулган терминология системасынын элементи болуп калды. Тил илиминен биринчилерден болуп окумуштуу Р.О. Якобсон поэтикалык тексттерди талдоо үчүн киргизген. Бул терминдин кийинки спецификациясы “маданий код” деген аталыштагы терминдин пайда болушуна

алып келди. Алардын маданияттар аралык байланыш үчүн мааниси ачык, жана изилдөө компетенциясы бар болгону менен атайын бирдиктүү концепциясы жана классификациясы дагы деле иштелип чыга элек.

Лексемалык код маданий коддон тышкары тил коду, маданий-лингвистикалык код, лингвомаданий код сыяктуу аталыштардын курамында колдонулуп келет. Бирок көптөгөн изилдөөчүлөр код термининин аныктамасы, ошондой эле бул лексеманы камтыган аталыштар түшүнүксүз бойдон калганын, дагы деле так аныктама жок экендигин белгилешет. Ошондуктан тил илими боюнча илимий эмгектерде бул терминдин ар кандай чечмелөөлөрүн кездештирүүгө болот.

Лингвомаданий код темасы маданий лингвистикада жана этнолингвистикада активдүү өнүгүп жатат. Көптөгөн окумуштуулар белгилеп кеткендей (М.Л. Ковшова, В.А. Маслова, В.Н. Телия, С.М. Толстая ж.б.) улуттук тилде камтылган улуттук маданий маалымат сөздүн семантикалык түзүлүшүндө, ички формасында коддолот, демек, вербалдашкан маданий феномен болуп саналат. “Лингвистикалык компетенттүүлүктүн маданий компетенттүүлүккө айланышы маданий код категорияларындагы тилдик белгилерди чечмелөөгө негизделет” [Телия, 1996, 277].

Е.В.Королёванын көз карашы боюнча “лингвомаданий код термини маданий жана тилдик кубулуштарды изилдөөнүн бирдейлигине басым жасагандыктан тил илиминде маданий код жана тилдик код терминдерине салыштырмалуу кенен түшүнүктү берет” [6, 2015, б. 338]. Окумуштуу В.Н.Телия маданий коду “тексттердин таксономиялык субстраты” деп атайт. Бул субстрат белгилүү бир коомдун дүйнөсүнүн картинасы, ага кирген жаратылыш объекттери, ал аркылуу пайда болгон артефакттар, кубулуштар, ментофакттар” [8, 1999, 20-21]. Анын ою

боюнча маданий коддор, эреже катары тексттерде, макал-лакаптарда, метафораларда, фразеологиялык бирдиктерде ишке ашат, анткени аларда символизм жогорку деңгээлде болот.

Код маданияттын түзүүчү бирдиги болуп саналат. Окумуштуулар Н.И.Толстой жана С.М. Толстая: “маданият – бул ар кандай коддордун иерархиялык уюшулган системасы, башкача айтканда, бир эле мазмунду коодоо үчүн ар кандай формаларды жана материалдык каражаттарды колдонгон, “дүйнөнүн сүрөтүнө”, белгилүү бир коомдун дүйнө таанымына келген экинчи даражадагы белги системалары” деп белгилешет [9, 1995, 7]. Экинчи даражадагы белгилер тилдик мүнөзгө гана ээ болбостон, тилден тышкаркы да мүнөзгө ээ: булар адам баласы жараткан нерселер (предметтик код), ар кандай жаратылыш объекттери (астралдык, жаныбар, өсүмдүк коддору) ж.б. болушу мүмкүн.

Д.Б.Гудков семиотикалык системалардын коддорун (соматикалык, зооморфтук, табигый ландшафттык) атайт. “Бизди курчап турган дүйнөнүн айрым объектилери (табигый жана экспонаттар) өздөрүнүн түздөн-түз милдеттерин аткаруудан тышкары белги функциясына да ээ болушат жана белгилүү бир кошумча маанилерди алып жүрүүгө жөндөмдүү” [4,2004, 39].

В.В.Красных, “маданият коду - бул «маданият курчап турган дүйнөгө «ыргытып», аны бөлүүчү, категорияларга бөлгөн, түзүүчү жана баалаган» «тор» катары сыпаттайт [5, 2002, 232]. В.В. Красных негизги алты коду аныктайт: соматикалык, мейкиндик, убакыттык, объективдүү, биоморфтук, рухий. Маданият коддору феномен катары универсалдуу мүнөзгө ээ. Бирок алардын көрүнүштөрү, алардын ар биринин белгилүү бир маданияттагы өзгөчө салмагы, ошондой эле ишке ашырылган метафоралары ар дайым улуттук деңгээлде аныкталат жана белгилүү бир маданият

менен байланыштуу болот. Э.Л. Березович маданий кодду «белгилүү лексикалык топтор менен гана эмес, ошондой эле алар менен байланышкан фольклордук тексттерге, ишенимдерге ж.б. байланыштуу» деп изилдейт [2, 2007, 15]. Коддор субстанциялык жана концептуалдык болуп экиге бөлүнөт. Субстанциялык «сөз айкашынын планынын жалпылыгынын негизинде аныкталат – кодду түзгөн белгилердин материалдык, олуттуу мүнөзү; концептуалдык маанинин ар кандай материалдык ишке ашырылышы (өсүмдүк коду, зоологиялык, кулинардык ж.б.) менен байланыша ала турган элементтердин семантикалык жалпылыгынын негизинде ажыратылат» [2, 2007, 17].

В.А. Маслова жана М.В. Пименова маданий кодду «табигый жана техногендик объекттерди (биофакттар жана артефакттар), ички жана тышкы дүйнөнүн объектилерин (физикалык жана психикалык) кубулуштарды бириктирген дүйнөнүн сүрөтүнүн элементтеринин» таксономиясы катары чечмелейт [6, 2016, 16], «социалдык эс тутумдун ыкмаларынын жыйындысы, топтолгон баалуулуктар жана жамааттык жанаша жашоо оюнунун эрежелери, адамдар тарабынан иштелип чыккан ченемдик-баалоо критерийлеринин системасы» [6, 2016, 3].

Г.А. Аванесова жана И. Купцова маданий коддордун маңызын жана алардын маданий практикадагы функционалдык ролун изилдеп, маданияттагы коддор «иш-аракеттин ар кандай түрлөрүнө (коммуникациялык, трансформациялык-технологиялык, семантикалык) карата өз ара байланышкан көрсөтмөлөрдүн, стандарттардын, чектөөлөрдүн жана көрсөтмөлөрдүн иреттелген жыйындысын түзөрүн белгилейт [1, 2015, 35].

Г.В. Зубко кодду «өзөк», «баштапкы белги түзүмү, көрүнбөгөн формада элдин маданий парадигмасынын бардык компоненттерин жана анын жүрүм-турумун камтыган матрицанын бир түрү» деп аныктайт [4, 2004, 10].

Авторлордун айтымында, маданий код универсалдуу, ал бардык тарыхый доорлордо иштейт. Ал өзгөрүүгө жана жаңы экинчи маданий коддордун пайда болушуна таасир бере алат. Маданий коддорду түзүү көп убакытты талап кылат: «Рационалдуу мааниге ээ коддорду (социалдык коммуникациялар, саясий турмуштун символдору) калыптандыруу жана жаңылоо үчүн жок дегенде 2-3 муундун активдүү жашоосунун мезгили талап кылынат (70 жылдан 100 жылга чейин). Көбүнчө аныктоо жана чагылдыруу кыйын болгон негизги маданий коддор, көп убакытты талап кылат; алар өтө жай темп менен өзгөрөт» [5, 2002, 232].

Маданий коддор эң байыркы архетиптик идеялар менен байланышат. Алар универсалдуу мүнөзгө ээ, бирок субъективдүү (салттуу этникалык) фактор менен аныкталат, ошондуктан маданий мейкиндиктин коддолушу ар дайым улуттук мүнөзгө ээ жана ар бир этностук топко мүнөздүү.

В.М. Савицкий коммуникация процессинде маданий коддордун маңызын, курамын жана иштешин карап, бул кубулуштун ар тараптуулугун, регулятивдик эмес, семиотикалык, маданий-когнитивдик аспектилеринин болушун туура көрсөтөт. Окумуштуу «образдуу код» түшүнүгүн мүнөздөп, аны этномаданияттын бир бөлүгү болуп саналган жана реалдуулуктун фрагменттеринин белгилери катары кызмат кылган коммуникация практикасында белгиленген ченемдик образдардын системасы катары чечмелейт. В.М. Савицкий айткандай, сезим аркылуу кабыл алынган реалдуулуктун ар кандай чөйрөсү маданий коддун функциясын аткара алат. «Руханий жашоо чөйрөсүндө маданий код сезимдер аркылуу кабыл алынган реалдуулуктун ар кандай чөйрөсү аркылуу туюнтулушу мүмкүн, анда материалдык объектилер образдуу мүнөзгө ээ болот» [7, 2019, 72]. Маданий коддун онтологиялык статусун жана иштешин чечмелөөгө

болгон ар кандай мамилеге карабастан, окумуштуулар маданий код маданий кубулуштарды гана сүрөттөбөстөн, маданий процесстин бир бөлүгү, анын семантикалык өзөгү болуп саналат деген-

ге макул. В.М. Савицкий маданий код көп кырдуу кубулуш экендигин, анын философиялык, маданий жана лингвистикалык эмгектерде кездешүүчү чечмелөөлөрү анын ар түрдүү аспектилерин чагылдырат деп баса белгилеген.

Адабияттар:

1. Аванесова Г.А., Купцова И.А. Коды культуры: понимание сущности, функциональная роль в культурной практике // Сборник статей по материалам XLVII Международной научно-практической конференции «В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии». – Новосибирск, 2015. С. 28-37.
2. Березович Е.Л. Язык и традиционная культура: этнолингвистические исследования. – М.: Индрик, 2007. – 600 с.
3. Гудков Д.Б. Единицы кодов культуры: проблемы семантики // Язык, сознание, коммуникация. 2004. № 26. С. 39-50.
4. Зубко Г.В. Проблемы реконструкции культурного кода фульбе: Западная Африка: автореф. дис. ... д-ра культурологии. – М., 2004. 54 с.с.
5. Красных В.В. Коды и эталоны культуры (приглашение к разговору) // Язык, сознание, коммуникация. 2001. № 19. С. 5-21.
6. Маслова В.А., Пименова М.В. Коды лингвокультуры. – М.: Флинта, 2016. 180 с.
7. Савицкий В.М. Культурные коды: сущность, состав и функционирование в процессе общения // Дискурс профессиональной коммуникации. 2019. № 1-4. С. 68-77.
8. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.:Наука, 1996. 288 с.
9. Толстой Н.И., Толстая С.М. О словаре «Славянские древности» // Славянские древности: в 5 т. М.:

УДК:81.364:81.2 (575.2) (04)

ПОЭЗИЯ ЖАНРЫНЫН ЛИНГВИСТИКАЛЫК ЭМГЕКТЕРДЕ ИЗИЛДЕНИШИ

Мырзабаева Н.Д.

Азыркы кыргыз тили бөлүмүнүн ага илимий кызматкери

ИССЛЕДОВАНИЕ ЖАНРА ПОЭЗИИ В ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

Мырзабаева Н.Д.

старший научный сотрудник отдела Современного кыргызского языка

STUDY OF THE GENRE OF POETRY IN LINGUISTIC WORKS

Myrzabaeva N.D.

senior researcher,
department of Modern kyrgyz language

*КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту
Институт языка и литературы имени Ч. Айтматова НАН КР
Institute of Language and Literature named after Chyngyz Aitmatov of the NAS KR*

Аннотация. Макалада поэзия жанрын түрдүү кырдаалда тил илиминде изилдеген окумуштуулар жана алардын эмгектери тууралуу баяндалат. Поэзиянын тили талдоого алынып, стилдик өзгөчөлүктөрү, оң жана терс жактары анализге алынып, жыйынтык чыгарылат. Лингвистикалык поэтиканын системалык түзүлүшүнүн негизин көркөм чыгармада колдонулушу каралат.

Негизги сөздөр: кыргыз поэзиясы, поэтикалык чыгарма, лирика, поэзия жанры, поэтикалык лингвистика, поэтикалык тил, уйкаштык, үндөштүк, поэзиянын тили.

Аннотация. В статье описаны труды учёных, изучавших жанр поэзии в лингвистике. Анализируются язык поэзии, стилистические особенности, положительные и отрицательные стороны, делается вывод. Перечисляются основные систематические структуры лингвопоэтики и использование их в художественном произведении.

Ключевые слова: кыргызская поэзия, поэтическое произведение, лирика, жанр поэзии, поэтическая лингвистика, поэтический язык, рифма, сингармония, язык поэзии.

Abstract. The works of scientists who studied the genre of poetry in linguistics are described. The language of poetry is analyzed, the stylistic features of poetry, positive and negative aspects are analyzed, and a conclusion is drawn. The main systematic structures of linguopoetics and their use in a work of art are listed.

Keywords: kyrgyz poetry, poetic work, lyrics, genre poetry, poetic linguistics, poetic language, rhyme, synharmony, language of poetry.

Учурда поэзия жанрынын өнүгүү-өсүү багыттары, жетишкен ийгиликтери, тил изилдөө процессинен алган орду, салмагы далай урунттуу маселелерге алып келет. Поэзияны тилин изилдөө бирде алдыңкы чекке чыгып, бирде солгундап мезгил менен айкалышып сапарын улап келет. Кыргыз поэзиясындагы байкалган кээ бир негиздүү изилдөөлөр менен табылгалар тил илиминде өзгөчө мааниге ээ. Адабият майданында жашоонун көп кырдуу көрүнүштөрүн, адамзаттык асылбаалуулуктарды, түшүнүк-сезимдерди чагылдырган сөз искусствосунун түрү – поэзия экендиги талашсыз.

Поэзиянын тилин, дегеле көркөм чыгарманы изилдөөдө бир топ талаш маселелер жаралганын байкоого болот. Төмөндө тилчи, окумуштуу Б.Усубалиевдин көркөм чыгарманы изилдөөдө келип чыккан негиздүү пикири аталган маселени тереңирээк ачууга жардам берет. “Тактап айтканда, тил – көркөм чыгарманын негизги элементтеринин бири, ансыз көркөм чыгарманын жаралышын элестетүүгө да болбойт, бирок мындан тил көркөм чыгарманын жападан жалгыз куралы (элементи) деген пикир жаралууга тийиш эмес. [3,1994, 14.] Ошентип келип, иликтөө ыкмасы, багыты боюнча шарттуу түрдө эки топчого бөлүп караган:

1. Чылгый лингвистикалык планда иликтегендер;

2. Лингвостилистикалык, кээде лингвопоэтикалык планда иликтегендер [3,1994, 15.].

Практикалык зор мааниге ээ экендигине карабастан акындардын чыгармалары лингвистикалык жактан толук талдоого алынбай келе жатат. Анткени, лингвистикалык каражаттардын бардык деңгээлдерин түрдүү ыкмада эң көп иштеткендер - акындар жана жазуучулар экени шексиз.

Кыргыз профессионал адабиятында поэзия жанры алгачкы орунда турат. Мына ошол мезгилден бери акындардын чыгармачылыгы көркөм өнөрдүн

баш сабында өз милдетин татыктуу өтөп келе жатат. Учурда поэзия жанрында окумуштуулар тарабынан терең изилдөөлөр, маанилүү изденүүлөр, талыкпаган аракеттер жүрүүдө. Поэзия жандуу кубулуш, ошондуктан ар дайым өзгөрүү, өнүгүү абалында болот. Андагы стилдик, жанрдык, идеялык-тематикалык мазмундун кеңейишин, дегеле өнүгүү процесси кандай жолдо жүрүп жаткандыгын байкоо үчүн белгилүү мезгил аралыгында жаралган авторлордун чыгармаларына байкоо жүргүзүү абзел. Бул изилдөөдө айрым авторлордун чыгармачылыгына кайрылып, алардын поэзиясынын көркөмдүк өзгөчөлүгүн, окурмандар тарабынан колдоого алуунун себептерин терең ачып берүүгө аракет жасалат. Поэзиянын тили талдоого алынып, стилдик өзгөчөлүктөрү, оң жана терс жактары анализге алынып, жыйынтык чыгарылат.

Лирикалык поэзиянын өнүгүшүнө негиз болгон мыйзам ченемдүү өзгөчөлүктөрдү аныктоо, алардын мисалдар менен далилдөө теманын актуалдуулугун далилдеп бере алат. Бул учурда улуттук поэзияны кыргыз эли эгемендүү болгонго чейинки жана кийинки деп этаптарга бөлүп кароо изилдөөнү жеңилдетери бышык.

Лирика – кыргыз поэзиясында өзгөчө масштабда өнүккөн жанр болуп саналат. Бул жанрдын алдыңкы өкүлдөрү катары А.Осмонов, Р.Шүкүрбеков, М.Алыбаев, А.Токомбаев, А.Токтомушев, С.Жусуев, С.Эралиев сыяктуу улуу муундагы акындарыбыздын чыгармалары көзгө урунат. Андан ары кичи муундун өкүлдөрүнүн көчү үзүлбөй уланып келет. 80-жылдардын аралыгында поэзия дүйнөсүнө күчтүү акындардын топтому келди десек жаңылышпайбыз. Т.Кожомбердиев, Т.Муканов, С.Тургунбаев, А.Өмүрканов, А.Рыскулов, Б.Алыбаев, Ш.Дүйшеев, Р.Мукашева, Р.Карагулова, А.Дегенбаевалардын ысымдарын акындык чеберчиликте натыйжа жаратууга

аракеттенген калемгерлер катары тааный алдык. Аталган акындардын ар бири бүтүндөй жан дүйнөсүн, талыкпаган мээнетин чыгармачылыкка арнаган, кыргыз поэзиясынын бай казынасына өз салымын кошкон, таланттардын арасынан суурулуп чыккан кыргыз элинин уул-кыздары катары өздөрүн тааныта алышты.

Коом өзгөрүүгө дуушар болгон сайын адам баласынын дүйнө таанымы, көз карашы, ой жүгүртүүсү да кошо заман талабына ылайык өзгөрүүгө дуушар болот. Бул кубулуш поэзияга таасирин тийгизип, ошол доордун добушу, өзгөрүүлөр чыгармаларда айкын байкалып турат. Поэзиянын жетишкендиктерин, мүчүлүштүгүн, мурунку муун менен кийинки жаңы муундун чыгармачылыгынын урунттуу айырмачылык-окшоштуктарды, идеялык-эстетикалык багыттарын сөз кылуу да учурдун талабы деп белгилөөгө болот.

Поэзиянын идеялык-эстетикалык касиеттерин изилдеген эмгектер, айрыкча кыргыз поэзиясын изилдөөгө жигердүү салымын кошуп келе жаткан белгилүү окумуштуу тилчи, адабиятчы, сынчылардын эмгектеринен маалымат алуу менен поэзия жанрынын көп кырдуу багыттары ачылат. Бирок, бул процесстин ички өнүгүү тенденциясын, идеялык-тематикалык, стилдик, мазмундук, маанилик ж.б. көптөгөн ушул сыяктуу маселелерин дароо аныктап, толук жыйынтык чыгаруу мүмкүн эмес. Улуттук поэзиянын бүгүнкү учурдагы абалын, ордун аныктап, келечектеги багытына туура баа берүү талап кылынат.

Биздин максат поэзиянын тилин лексикалык-семантикалык бирдиктерге, тилдик каражаттарга, кеңири анализ жүргүзүп, алардын көркөм чыгармадагы лингвостилистикалык мүнөзүн, табиятын ачып берүү болуп саналат. Бул багыттагы изилдөөлөр кыргыз тили илиминин теориялык базасын кеңейтет, изилдөөдөн алынган жыйынтыктарды

кыргыз тил илиминин лексикология, семасиология бөлүмдөрү, чыгарманын тилин изилдөө боюнча кийинки изилдөөлөргө таяныч боло алат.

Изилдөөдөн келип чыккан жыйынтыктар поэзияны талдоодо, көркөмдүк даражасын аныктоодо, тилдик көркөм каражаттарды тактоодо, алардын кызматын ордун белгилөөдө, о.э. кыргыз жазма адабий, оозеки тил маданиятына кызыккандар үчүн кызмат кылат. Поэзия жанрынын тили турмушту реалдуу чагылдыруунун, этнографиялык сыпаттоонун, ойду так, көркөм, образдуу берүүнүн, синонимдик катарларды көбөйтүүнүн стилистикалык, ыр түзүү каражаты экендигин аныктоонун негизги куралы. Поэзиянын лингвостилистикасын изилдөөгө кайрылган төмөндөгү окумуштуулар Б.Усубалиев, Т.Аширбаев, Ж.Мамытов, С.Өмүралиева, К.Рысалиев, Б.Керимжанова, А.Оморов, К.Кырбашев, А.Абдыкеримова, Т.Сыдыкова, А.Акынбекова ж.б. ошону менен бирге эле түркологдордун: Э.Тенишев, С.Эржанова, Р.М. Сыздыкова, А.Х. Джубанов, Р.Г. Бектаев, А.Ахабаев, С.Мырзабеков орус окумуштууларынан В.В. Виноградов, Г.О. Винокур, Б.В.Томашевский, Н.А.Баскаков, В.М. Жирмунский, П.М. П.М. Алексеев, И.И. Резвин, Ю.М. Лотман, Т.В. Булыгина, Е.В. Пудачева, Н.Д. Андреев, Б.Н.Головин, Ф.М. Головенченконун ысымдарын жана баалуу эмгектерин атап көрсөтүүгө болот.

Сөз өнөрү эң байыркы көрүнүштөрдүн бири болуп саналат. Поэзияны жараткандар – акындар, жазуучулар. Ар бир калемгердин өзүнө гана тиешелүү көркөм сөздү колдонуу чеберчилиги, ыкмасы болот. Поэзиянын тилин дегеле көркөм чыгарманын тилин таануу, изилдөө татаал, көп кырдуу процесс экендиги талашсыз. Ар бир акындын чыгармачылыгын изилдөө маселесин окумуштуулардын кээ бири кереметтүү көрүнүш катары айтышса, айрымдары “лингвистикалык космос” деп аташкан. Бул маселеге алгачкылардан болуп арап-

тардын ачылыштары мисал боло алат. Орус элинин көп кырдуу илимпозу М.Ломоносов жалпы тил илиминде көркөм чыгарманын тилине кайрылгандыгына анын бул тууралуу эмгектери далил боло алат.

Жалпы тил илиминде бул багытта белгилүү окумуштуулар В.В.Виноградов, Г.О.Винокур, В.М. Жирмунский, Р.О. Якобсон, Б.А.Ларин, Б.В. Томашевский ж.б. лингвопоэтикалык жүргүзүүнүн илимий-методикалык негизин түзүп кетишкени маалым. Ала турган болсок: В.В.Виноградовдун “Көркөм кептин теориясы” (1959, 1963), Г.О.Винокурдун “Поэтикалык тил илими” (1991), В.М.Жирмунскийдин “Поэтикалык лингвистика” (1975, 1977), Р.О.Якобсондун “Поэтикалык диалектология” (1987), Б.В.Томашевскийдин “Стих и язык” (1959), “Стилистика и стихосложение” (1959), Б.А.Лариндин “Эстетика слова и язык писателя” (1974) деген илимий эмгектери учурда да өз баалуулугун жоготпой келет. Аталган окумуштуулар өз пикирлерин ортого салышкан, илимий-теориялык ойлорун сунушташкан.

Ал эми кыргыз тилиндеги көркөм чыгарманын тилине анализ жасоо, изилдөө иши Ж.Шүкүровдун 1947 - жылы жарык көргөн “Молдо Кылычтын тили” деген макаласы менен башталган. Белгилүү түрколог-окумуштуу Б.М.Юнусалиев 1970-жылдар арасында Молдо Нияздын ырларына тилдик жактан изилдөө ишин колго алган, Анын негизинде “Молдо Нияздын санатында диалектилик өзгөчөлүктөрдүн чагылышы” деген изилдөөсү жарык көргөн.

Аталган маселеге 90-жылдары окумуштуу Т.А.Аширбаев “Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романынын тили” деген аталыштагы эмгеги менен кайрылса, бир нече убакыттан кийин окумуштуу Б.Усубалиевдин “Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик” аттуу монографиясы жарыкка чыккан. Аталган эмгегинде Б.Усубалиев тилдин образдуулугу, анын

эстетикалык функцияга ээ экендигин далилдеп көркөм чыгарманын тилин изилдөөгө тилчилердин акысы барбы деген суроого далилдүү жооптору менен негиздеп берген. Ал эми К.Кырбашевдин бул тематикада изилдөөсү 1966-жылы жарыкка чыккан “Алыкул Осмоновдун поэзиясынын тили” деп аталат. Мында акындын тилин үйрөнүү адабий таануу жана тил илиминде бирден бир актуалдуу маселелерден болуп саналарын далилдөө менен А.Осмоновдун поэзиясына байланыштуу поэтикалык тилдин өзгөчөлүгүнө кенен токтолуп өткөн.

Акындардын чыгармачылыгын тилдик багытта изилдөөдө алгач фонетикалык көркөм сөз каражаттарын анализге алуу максатка ылайык Мында негизинен поэтикалык фонетиканын акындын чыгармаларындагы орду, кызматы жөнүндө сөз болот. Алсак, аллитерация, ассонанс кубулуштары. Мис.:

*Жаралганда көктө күн
Жаратылган суу өзү,
Жерде бардык өткөндүн
Жалгыз тирүү күбөсү.*

Мисалга алынган ыр саптары жалаң [к] тыбышынан, б.а., аллитерациялуу куплет, ошондуктан бул жерде ырды кабыл алуу жеңил; экинчиден, ыр саптары уккулуктуу; үчүнчүдөн, мында эч кандай татаал курулуш да жок; төртүнчүдөн, акындын ыр саптары биринин артынан бири куюлушуп, обонго салууга да аябай ыңгайлуу турат. Аллитерация кубулушу ырдын көркөмдүгүн арттырып, акындын берейин деген идеясына жолтоо болбой, улуттук колорит жана образдуулук берип турат. Аллитерация кубулушу латын тилинен алынган, “кайталоо” дегенди түшүндүрөт. Бул кубулуш ар бир акындын чыгармаларында арбын кездешет. О.э. прозада, драмада да кеңири учуратууга болот. Муну максатсыз кайталоо катары караганыбыз туура эмес. Тескерисинче чыгарманын маанисин тереңдетип, уккулуктуулугун арттырып, көркөмдүгүн ашырууга шарт түзөт.

Айрым учурда аллитерация менен ассонанс айкалышып келген учурлары кездешет, [к] үнсүз тыбышы [ы], [о] үндүү тыбыштары менен вертикалдык түрдө айкалышып келиши. Мындай фонетикалык кубулуш – ырдын мелодикасын артырып турган стилистикалык каражат.

Ассонанс деген эмне? Бул француз тилинен кирген сөз, кыргыз тилинде “үндөштүк”, “уйкаштык” деген маанини берет. Бул жерде ассонанс – уйкаштыкта же улам кийинки сөздөрдө үндүү тыбыштын кайра-кайра кайталанышына негизделген стилистикалык ыкма деп аныктама беребиз. Мындай үндүүлөрдүн үндөштүгү ыр саптарынын башында же бүтүндөй ыр жолдорунда да болушу мүмкүн.

Жайлоонун жашыл гүлүндөй,

Жаңы ачылган жаштар ай.

Жарык нурлуу турмушта

Багы ачылган жаштар ай.

Байкагандай бул саптарда жалаң [а] тыбышынын вертикалдык кайра-кайра кайталанышы ассонансты жаратты. Ал көркөмдүк кызматын аткарып көркөм кепти уккулуктуу, жагымдуу абалга алып келди. Улуттук акындарынын ырларында көп учурда аллитерация кубулушу менен ассонанс кубулушу айкалыша келип, поэтикалык милдетти аткарып, ойдун образдуулугун, ыргақтауулугун көрсөтүп турат.

Поэтикалык текстте аталган кубулуштар эле эмес, ыр сабындагы алгачкы тыбыш калган тыбыштардын колдонулушун да шарттоочу мааниге ээ боло алышы мүмкүн, маанайын да, калган тыбыштардын колдонулушун да шарттоочу мааниге ээ боло алышы деп эсептөөгө негиз бар. Психологдордун аныктамасы боюнча, сөздүн биринчи тыбышы калган тыбыштарынан болжолдуу түрдө 4 эсе күчтүү байкаларлык мүнөзгө ээ болот экен. [1, 1981, 38-б.].

Кыргыз акындарынын чыгармачылыгын изилдөөдө салыштыруу ыкмасына кайрылган, изилдеген оку-

муштуулар арбын. Салыштыруу – стилистиканын, поэтиканын жана лингвистиканын категориясы. Бул ыкманын негизги максаты бериле турган ойду таамай көрсөтүү, айкын сүрөттөө менен байланышкан. Чыгарманын көркөмдүүлүгүн аныктоодо ал негизги кызматты аткарат. Ошол себептүү ал жазма жана оозеки адабиятта кеңири пайдаланылып, текстке эмоция тартуулап, көркөм боек берип турат.

Бул ыкма тууралуу алгачкы сөз араб тилчилери тарабынан пикирлер айтылган. 1959-жылы профессор Б.В.Томашевский “Стилистика и стихосложение” деген эмгегинде “Салыштырууну туура түзүш үчүн төмөндөгүдөй элементтер керек: биринчиден, эмне салыштырылат, экинчиден, эмне менен, үчүнчүдөн, кандай белгилер менен салыштырылат” (Томашевский: 1959, 208, 209-б.) деп негизги үч элементти – нерсе, образ, белгини көрсөткөн. Ал эми А.Т.Рубайло “Художественные средства языка” (1961) аттуу эмгегинде: “Ошол салыштырылып жаткан нерсенин башка нерсе менен байланыштуулугу же ички ойдун окшоштугун түзүүгө тийиш” дейт. Ошондон улам салыштырууда сөзсүз түрдө предметтүүлүк менен бирге анын өзүнүн ички окшоштугу да эске алынууга тийиш дейт”. [3, 2015, 131, 132-б.]. Салыштыруу ыкмасы тууралуу орчундуу ойлорун билдирген Ж.Жантөшева (“Салыштыруу – К.Жантөшевдин чыгармачылыгындагы сүрөттөөчү көркөм ыкма”, 1981), А.Оморов (“Ж.Мамытовдун ырларынын поэтикасынын айрым маселелери”, 2002), А.Э.Абдыкеримова (“Көркөм сөздүн поэтикасы”, 2003), А.Акынбекова (“Молдо Нияздын чыгармаларындагы тилдик өзгөчөлүктөр”, 2011), Т. Сыдыкова (“Барпынын тили”, 2015) ж.б. сыяктуу окумуштуулардын ысымдарын атоого болот.

Лингвистикалык поэтика – көркөм чыгарманын тилин, тилдик бирдиктердин көркөм чыгармада колдонулуш

өзгөчөлүктөрүн, алардын эмоционалдык-экспрессивдик, эстетикалык функциясын изилдеп, көркөм чыгарманын жана жалпы эле адабий системанын структурасындагы негизги компоненттерди бөлүп көрсөтүү менен, алардын формалдык структуралар менен болгон байланышын ачып берет. Лингвистикалык поэтика вербалдык белгилердин, формалдык структуралардын поэтикалык функциясын жана мүмкүн болгон комбинацияларын адабий системанын мазмундук структурасынын элементтери менен биримдикте изилдөөгө алат. Негизги объектиси болуп поэтикалык тил жана көркөм адабияттын тили түшүнүктөрү эсептелет. Лингвистикалык поэтиканын системалык түзүлүшүнүн негизин көркөм чыгармада колдонулган тилдик фактылардын классификациясы түзөт

да, поэтикалык фонетика (эвфония), поэтикалык морфология, поэтикалык синтаксис, поэтикалык семантика, поэтикалык лексикологияга ажырайт.

Кыргыз поэзиясында акындарыбыз традициялуу ыр түзүлүшүндөгү ритм, рифма, аллитерация. Ассонанс сыяктуу кыргыз ырларына тиешелүү поэтикалык категорияларга фонетикалык жана лексикалык каражаттардын стилистикалык бардык мүмкүнчүлүктөрүн ыктуу колдонуу менен кайталангыс үн кооздугун, уккулуктуу музыкалуулук бере алышкан. О.э. троптун түрлөрү, эпитет, метафора, метонимиянын милдетин аткарган сөздөрдүн көркөмүк сапатына, эстетикалык мазмунуна айрыкча көңүл бурулуп, ырлардын маанисине улуттун философиясын, психологиясын дегеле бүтүндөй менталитетин сиңиргенин байкоого болот.

Адабияттар:

1. Журавлев А.П. Звук и смысл. 1981.
2. Б.Усубалиев. Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик. – Бишкек- 1991.
3. Т.К.Садыкова. Барпынын тили, 2015.

УДК 8.82.1/29

БАРПЫ АКЫНДЫН ЫРЛАРЫНЫН БАСМА СӨЗДӨ ЧАГЫЛДЫРЫЛУУСУ**Абдыкулов Уланбек Аманбаевич**К.Ш. Токтомаматов атындагы эл аралык университет,
Кыргызстан, Жалал-Абад**ОТРАЖЕНИЕ СТИХОТВОРЕНИЙ ПОЭТА БАРПЫ
В СРЕДСТВАХ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ****Абдыкулов Уланбек Аманбаевич**Международный университет имени К.Ш.Токтомаматова,
Кыргызстан, Джалал-Абад**DEPICTIONS OF BARPY'S POEMS IN MASS MEDIA****Abdykulov Ulanbek Amanbaevich**International University named after K.Sh. Toktomamatov,
Kyrgyzstan, Jalal-Abad

Аннотация. Барпы Акын признан поэтом, создававшим свое творчество в двух эпохах : до революции и в советское время. В дореволюционный период он общался с публикой и исполнял свои песни устно. В советское время его песни печатались в газетах и журналах. В журналах «Ала-Тоо», «Байчечекей», «Кырчын» почти все стихи поэта были опубликованы со стихами, связанными с Коммунистической партией, Октябрьской революцией 1917 года Ленины. Кроме того, о Барпы писали статьи многие поэты и писатели. В статье представлена информация о том, какие стихи поэта Барпы публиковались в киргизской прессе, особенно в журналах по культуре, в советский период.

Ключевые слова: поэт, журнал, стихотворение, креативность, идеология.

Аннотация. Барпы акын революция мезгилине чейинки жана Совет доорунда жашап эки доордо тең чыгармачылыгын улантып келген төкмө акын катары таанылып келет. Революцияга чейинки мезгилде калкка аралашып, анын ичинде оозеки түрдө ырларын төгүп ырдап келсе, Совет доорунда анын ырлары гезит жана журналдарда жарыяланып келген. “Ала-Тоо”, “Байчечекей”, “Кырчын” журналдарында акындын ырларынан дээрлик көпчүлүгү компартияга, Октябрь революциясына, 1917-жылга, Ленинге байланышкан ырлары менен бирге балдарга насыят жана сүйүү лирикалары жарыяланып келген. Мындан тышкары көптөгөн акын, жазуучулардын Барпы акын тууралуу жазган макалалары да орун алган. Макалада Совет мезгилинде Кыргызстандагы басма сөздө-асыресе журналдарда Барпы акындын кайсы ырлары жарыяланганы тууралуу маалымат берилет.

Негизги сөздөр: акын, журнал, ыр, чыгармачылык, идеология.

Abstract. Barpy Akyn is recognized as a poet who continued his work in two eras, living before the revolution and during the Soviet era. In the pre-revolutionary period, he mingled with the public and sang his songs orally. During the Soviet era, his songs were published in

newspapers and magazines. Along with Ala-Too, Baichechekey, Kyrchyn magazines almost all of the poet's poems were published with poems related to the Communist Party, the October Revolution, 1917, Lenin, and love lyrics for children. In addition, many poets and writers wrote articles about Barpy. The article provides information about which poems of the poet Barpy were published in the Kyrgyz press, especially in cultural journals, during the Soviet period.

Keywords: poet, journal, poetry, creativity, ideology.

Киришүү. Барпы акынды жана анын чыгармачылыгын таануу анын жашаган доорлору болгон Россия империясына караган учур менен Совет доору мезгилинде жүрүп келген. Россия империясы доорунда акындын ырлары анын жашаган аймагында, айланасындагы эл арасында тааныла баштаган. Ал эми экинчи доор - Совет мезгилинде болсо жалпы кыргыз журтуна, Кыргыз Советтик Социалисттик Республикага басма сөз аркылуу тааныла баштаганы маалым. Совет доорунда маданий агартуу ишинде жаш өспүрүмдөрдөн тарта бардык элдин катмары үчүн кызмат кылган басма сөз каражаттары - гезит жана журналдарда Барпы акындын ырлары мезгил-мезгили менен жарыяланып турган. Аларга “Чалкан”, “Кырчын”, “Ала-Тоо”, “Байчечекей” журналы, “Ала-Тоо таңшыйт” обондуу ырлар жыйнагы жана “Пахтачы”, “Достук”, “Нарын правдасы”, “Ош жаңырыгы”, “Акыйкат жарчысы”, “Октябрь шаңы”, “Ленин жолу”, “Ленинчил Жаш”, “Кыргызстан маданияты”, “Жаш Ленинчи”, “Кыргыз Туусу” сыяктуу мамлекеттик, аймактык гезиттер мисал боло алат.

Совет доорунда чыгып турган “Байчечекей” журналы Кыргызстандын аймагында бала бакча, мектептеги башталгыч класс курагындагы балдарга арналып, түстүү сүрөттөр менен коштолгон адабий жанрдагы журнал болгон. Аталган журнал 1977-жылдан баштап чыга баштаган. Журналдын негизги максаты жеткинчектерди мектепке даярдоо жана мектеп жашындагыларды кыргыз адабиятынын мисалдары аркылуу тил байлыгын өркүндөтүү болгон. Булардын арасында Барпы акындын да ырлары

камтылган. Мисалга алсак, 1986-жылынын экинчи санында Барпы акындын туулган күнүнүн 100 жылдыгына арналып, “Күн” аталышындагы ырынын үзүндүсү берилген [1].

Совет доорунда жарыяланып келген кийинки журналдардын катарына “Кырчын” журналы кирет. Ал адабий, көркөм журнал катары калк арасында таанылган. Аталган журнал 1952-жылдан тарта чыга баштап, кийинчерээк аталышы “Жаш Ленинчи” болуп өзгөргөн. Журналдын 1996-жылындагы номер төртүнчү санындагы “Барпы акындын, Залкардын насааты” аталышындагы рубрикада “Жакшы кыз” аттуу ыры кездешет [2].

Ал эми 1963-жылындагы номер тогузунчу, сентябрь айында чыккан санында кыргыз элинин акындарынан Токтогул, жазгыч акын Тоголок Молдо, жазуучу жана акын Аалы Токомбаев, акын Алыкул Осмонов, Алымкул Үсөнбаев жана Барпы акындын ырларынан Совет доорун, Коммунисттик партияны, Россия, орус элин даңазалаган ырлары бир бетте жайгашкан. Барпы акындын Компартияга арналган ыры берилген [3]. 2012-жылкы санында болсо “Ынтымак” аттуу ыры кайталанып берилгени маалым [4]. 2017-жылда 1-, 2-санында болсо “Мурас” аталышындагы журналдын бөлүмүндө “Ынтымак” аттуу ырынан үзүндү кайталанып берилген [5].

Коомдук журнал катары мамлекеттик масштабда таанылган “Ала-Тоо” журналы ай сайын чыгып турган. Журналдын аталышы 1931-жылдан 1956-жылга чейин улам өзгөрүп отурган. “Чабуул”, “Кыргызстан кеңеш адабияты”, “Кыргызстан Совет адабияты”, “Ала-Тоо”, “Советтик

Кыргызстан” деген аталыштар менен алмашып отуруп, аягында кайрадан “Ала-Тоо” деген ат менен чыга баштаган. Журнал ай сайын чыга турган адабий-көркөм жана коомдук-саясий журнал катары таанылган жана ал Кыргызстан жазуучулар союзу менен маданият министрлигинин органы катары эсептелинген. Журналда кыргыз адабиятынын бардык жанрларындагы ыр, макала, очерктерди тынымсыз жарыяланып турган. Жалпы жумурай журтка адабий жанрларыбызды тааныштырууда жана аларды окууда көндүмдөрдү арттырууда журналдын ролу өтө чоң болгон. Журналдын адабият, адабий сын, котормолор аталышында рубрикалары болгон. Барпы акындын да ырлары аталган журналдын 1957, 1962, 1966, 1984-жылкы сандарында жарыяланган. 1957-жылы журналдын төртүнчү санындагы адабий мурастар рубрикасында акындын “Жарыяланбаган ырлар” аттуу рубрикада “Ичтеги дартты айдасак”, “Жаз”, “Кубанам”, “Күн” аталышындагы ырлары берилген [6]. Бул ырлары менен кошо Барпы акындын үч ырлар жыйнагы жарыкка чыккандыгы, бирок 1957-жылга чейин акындын кээ бир ырлары жыйналып алына электиги тууралуу кеп кылынган. Кыргыз ССРинин Илимдер Академиясынын тил жана адабият институту тарабынан акындын адабий мурастарын жыйноо иши жүргүзүлүп жаткандыгы баяндалган. Акындын кээ бир ырлары дале болсо жыйналбай жатканы, ар кимдин колунда жүргөнү тууралуу маалымат камтылган. Ошол жылда акындын кээ бир ырлары орус тилине которула баштаганы маалым. 1987-жылкы санында Барпы менен Жеңижоктун айтышы берилген [7].

Акындын “Ала-Тоо” журналынын 1984-жылкы ноябрь айындагы санында жарыяланган ырлары Октябрь, компартия, Совет доору, мекенге арналган. Алардын арасында “Ырымдын аты-Октябрь”, “Калайык угар үнүмдү” жана “Он жетинчи жыл келип” аталышындагы ырлары

берилген [8]. Муну менен катар Түмөнбай Байзаковдун “Барпы ырчынын эскерүү” аталышындагы макаласы да кездешет. Ал макала акындын Түмөнбай Байзаков менен таанышуусу жана кийинки жолугушуулары, Барпынын акындык өнөр тууралуу жана өзүнүн билим деңгээли тууралуу бөлүшкөн сырлары, шайлоодогу окуя жана өлүм төшөгүндө жаткандыгы акыркы жолугушуусу тууралуу маалыматтарды камтыйт. Барпы акындын акыркы жылы, 1949-жылы ооруп жүргөн жылында Байзаковдун ага жолукканы тууралуу маалыматтар да камтылган. Барпы акындын насыбай чеккени, ордунан тура албай төшөктө жатып калган кезинен баяндайт. Акын Түмөнбай Байзаковго кара атын аманатка калтырарын айтканын, 9-майда ооруканада тынымсыз ырдаганын, медайымдар орус улутунан болгондуктан эмне тууралуу ырдаганын биле албаганын, ошентсе да ырында эң көп кайталаган сөздөрүн жазып коюшканын, ал сөздөрдүн арасында Түмөнбай Байзаковдун да ысмы болгонун баяндаган. Барпы акын 1949-жылдын 9-ноябрда кайтыш болуп, 11-ноябрда анын сөөгү Ала-Арча көрүстөнүнө коюлуп, аны узатуу аземинде Осмонкулдун ыры акынга арналган өзгөчө болгону маалымдалат. Ал төмөнкүчө болгон:

Барпы аке

Жарыкты сүйгөн ырчы эле

Жан бүткөндүн курчу эле.

Жараткан көзүн алса да,

Жүрөгү көрүп турчу эле.

Барпы аке

Адамдан чыккан төкмө эле,

Акындык үнү көктө эле.

Эми

Ак кепин кийип жатпайбы,

Алоосу өчүп өрт дене.

Барпы аке

Жарышка түшсө жол менен,

Жаактуу пенде жеңбеген.

Эми

Жаш алып көзгө турабыз

Жашырып жүзүн жер менен...

Барпы акын тууралуу эң көп маалыматты Түмөнбай Байзаковдун эскерүүлөрүнөн алууга болот. Анткени акындын жердеши болуу менен бирге анын акын менен биринчи жолугушуусу балалык кезинде башталган. Ал мезгил тууралуу Түмөнбай Байзаков 1930-жылы жети жашында болгон кезде Барпы акын менен таанышып, достошконунан кабар берет. Анда Барпы акын 46 жашка чыгып калган кез болгон. Түмөнбай Байзаков жогоруда баяндалган биринчи акын менен жолуккан 1930-жылы биринчи класска мектепке барып, кат тааный баштаган. Ал эми акын менен экинчи жолугушуусу ошол мектепте 1-класска окуган кезинде болгон. Андан соң Жалал-Абад шаарында гана жогорку класс-тар үчүн мектеп болгондуктан Түмөнбай ошол жактан окуусун уланткан. Акын менен үчүнчү жолугушуусу Жалал-Абад шаарындагы мектепте болгон. Ал жерден 7-классты аяктаган соң, 1940-жылы педагогикалык окуу жайга башталгыч класска мугалимдикке сырттан окууга тапшырып, ошол эле мезгилде иштей да баштаган. Аталган жылы акын Калык келип калып, Барпы акынды издегенде Түмөнбай Байзаков ага жардам берип, Ачы кыштагына барганын эскерет. Ошол бойдон 1940-1944-жылга чейин Байзаков акынды жолуктурган эмес. 1944-жылы Түмөнбай Байзаков Чаңгеттеги мектепке директор болуп барып калганда ошол аймакта жашаган Барпы акынга кайра-

дан кездешкенинен кабарлайт. “Ала-Тоо” журналынын 1962-жылкы номер экинчи санындагы Адабий мурастар рубрикасында “Жеңижок менен Барпынын учурашканы” аталышындагы ырлардын саптары берилген [9]. Журналдын жооптуу катчысы Смар Шимеев тарабынан “Ала-Тоо таңшыйт” аталышында обондуу ырлар 1966-жылы Кыргызстан басмаканасынан китеп болуп басылып чыккан. Аталган китептин ичинде Барпы акындын да “Лөлүкан”, “Буракжан” деген ырлары орун алган [10].

Жыйынтык

Совет доорунда Барпы акындын чыгармачылыгы басма сөз аркылуу калка тараган. Канчалык даражада анын ырлары журналдарга басылып чыкса да алардын көпчүлүгү акындын туулган күнүнүн 100 жылдыгына байланышкан жылга туура келгени маалым болуп отурат. Ошентсе да аздыр-көптүр анын ырларынын китеп болуп басылып чыгышы менен биргеликте Совет идеологиясына байланышкан ырлары басма сөздө жарыяланып келген.

Эгемендүүлүктү алган мезгилден тарта көбүнесе адабий жанрларды камтыган массалык маалымат каражаттарында Барпы акындын ырлары, жалпы эле чыгармачылыгы элге таанылышында албан иштер жүргүзүлүп келет. Аларды топтоп, анализдеп, тематикалык жактан иргелөө учурдун талабы.

Адабияттар:

1. “Байчечекей” журналы. 1986. №2. 6-бет
2. “Кырчын” журналы. 1996. №4.
3. “Кырчын” журналы. 1963. № 9.
4. “Кырчын” журналы. 1963. № 5,6.
5. “Кырчын” журналы. 2017. №1,2.
6. «Ала-Тоо» журналы. 1957. №4. 106-108-б.
7. «Ала-Тоо» журналы. 1987. 96-97-б.
8. «Ала-Тоо» журналы. 1984. 87-88-б.
9. «Ала-Тоо» журналы. 1962. №2. 84-85-б.
10. «Ала-Тоо таңшыйт”. - Бишкек, 1966. 72, 79-б.

УДК: 811.11.112 (575.2) (04)

МЕТАФОРАЛЫК МОДЕЛДЕРДИН ТИЛ ИЛИМИНДЕ ИЗИЛДЕНИШИ

Исраилова Динара Аскаралиевна,
ф.и.к.,

ИССЛЕДОВАНИЕ МЕТАФОРИЧЕСКИХ МОДЕЛЕЙ В ЛИНГВИСТИКЕ

Исраилова Динара Аскаралиевна,
к.ф.н.,

STUDY OF METAPHORICAL MODELS IN LINGUISTICS

Israilova Dinara Askaraliyeva,
candidate of philosophical sciences

*КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту
Институт языка и литературы имени Ч. Айтматова НАН КР
Institute of Language and Literature named after Chyngyz Aitmatov of the NAS KR*

Аннотация. Бул макалада тил илиминдеги метафоралык моделдердин изилдениши жөнүндө түшүнүк берилет. Метафоралык модел жөнүндөгү окумуштуулардын пикирлери, көз караштары чагылдырылат. Азыркы метафорологиядагы метафоранын семантикалык модель катары изилдөөдө лексика-семантикалык, тематикалык топторго ажыратуу маселеси каралат.

Негизги сөздөр: тил, улут, маданият, модель, лексика, аң сезим, лингвистика, метафора, форма.

Аннотация. В данной статье дается представление об изучении метафорических моделей в лингвистике. Отражены мнения и взгляды ученых о метафорической модели. При исследовании метафоры как семантической модели в современной метафорологии рассматривается проблема разделения на лексико-семантические, тематические группы.

Ключевые слова: язык, нация, культура, модель, лексика, сознание, лингвистика, метафора, форма.

Abstract. This article provides an introduction to the study of metaphorical models in linguistics. The opinions and views of scientists about the metaphorical model are reflected. When studying metaphor as a semantic model in modern metaphorology, the problem of division into lexical-semantic, thematic groups is considered.

Key words: language, nation, culture, model, vocabulary, consciousness, linguistics, metaphor, form.

Лингвомаданий кодду туюнтуудагы метафоралык моделдерди изилдөөгө алган соң метафора түшүнүгүнө, анын изилдөөсүнө токтоло кетүү

шарт. Метафора кубулушу байыркы доордон бери келе жаткан, өзүнүн изилдөө тарыхы бар чон жана байыркы кубулуш, ошончо убактан бери илимий

изилдөөлөр жүргүзүлүп, тилдин жана адамдын аң-сезиминин бул кубулушун түшүнүүгө үзгүлтүксүз изилдөөлөр жүргүзүлүп келе жатат. Тил илиминдеги ар бир багыт метафоранын өз алдынча интерпретациясын сунуштап, анын функцияларынын классификациясын түзүп, анализдин жаңы ыкмаларын иштеп чыгат. Азыркы лингвистикалык изилдөөлөрдөгү «метафоралык модель» түшүнүгү да илимий изилдөөлөрдүн негизги багытын көрсөткөн түшүнүк болуп калды. 19-кылымдын аягында пайда болгон «модель» түшүнүгү гуманитардык илимдер тармагында математикадан алынган. Н.А.Мишанкинанын айтымында, «модель» категориясы өзүнүн кеңири таралышынан улам гетерогендүү жана ар кандай семантикалык түйүндөрдү бириктирет: идеалдуу үлгү (көйнөк модели, фотомодель), тип, бренд (автомодель), эмгек искусствосу (сүрөт үчүн үлгү), бир нерсенин бир тарабын чагылдырган диаграмма (физикалык процесстердин математикалык модели), имитацияланган объект (планердин модели) ж.б. [Мишанкина, 2007:10].

1990-жылдардын башында илимпоздор (Ю. Н. Караулов, А.Н. Баранов, В. Н. Телия ж. б.) илимий колдонууга кирип, «метафоралык модель» терминин белгилүү бир схеманын маанисинде активдүү колдоно башташты. Бул түшүнүктү белгилөө үчүн мурда башка терминдер колдонулган: «семантикалык модель», «регулярдуу полисемия модели» (Ю.Д. Апресян, Д.Н. Шмелев), «когнитивдик модель», «концептуалдык метафора» (Дж. Лакофф, М. Джонсон), «лексика-семантикалык туундулуктун (метафоризациянын) модели» (Л.А. Кудрявцева), аныктамалардын ар бири өз алдынча ар кандай лингвистикалык илимий мектептердин салттарын жана изилдөө багыттарын чагылдырган. Жогорудагы окумуштуулардын үлгүсү когнитивдик жана семантикалык

аспектидеги изилдөө катары метафораны түшүнүүгө алып келди. Метафораны изилдөөгө мындай мамилени Дж.Лакофтун, М.Джонсондун, В.Н. Телия, Д.Н. Шмелева, Ю.Д. Апресян жана башкалардын эмгектеринен көрүүгө болот. Тилди моделдөө процесстерин талдап, лингвисттер (Н.Д.Арутюнова, З.И.Резанова, Дж.Лакофф, М.Джонсон ж.б.) салттуу лингвистикалык интерпретацияга карата кеңейтилген метафора когнитивдик моделдердин бири деген тыянакка келишкен. Негизги менталдык модель – концептуалдык метафора, анын негизинде тилде метафоралык туюнтмалардын интегралдык системасы түзүлөт. Концептуалдык метафора башка объектилер жөнүндөгү билимдин негизинде чындыктын айрым объектилерин түшүнүүгө мүмкүндүк берүүчү аналогияга негизделген.

Азыркы лингвистикалык изилдөөлөрдө «метафоралык модель» термини ар кандай мааниде түшүндүрүлөт, ушуга байланыштуу моделдөөнүн параметрлерин тандоодо, метафоралык моделдерди сыпаттоо жана классификациялоо принциптеринде жана аларды түзүүчү компоненттерди тандоодо карама-каршылыктарды байкайбыз. Бир катар илимпоздор (Г.И. Кустова, В.Н. Телия, Н.П. Тропина) «мисалдар», «сөз жасоо схемалары» метафоралык моделдер аркылуу түшүнүшүп, «маңызы боюнча метафора сөз сыяктуу эле бир эле функцияны аткарган үлгү» деп эсептешет. [Телия, 1988:180]. Метафораны моделдөөчү объект катары изилдөөнүн мындай мамилеси Ю.Д. Апресян, Д.Н. Шмелев, А.А. Тараненко жана башка окумуштуулар тарабынан иштелип чыккан регулярдуу полисемия теориясына негизделген. Алардын пикири боюнча, мааниси жакын сөздөр көбүнчө экинчи даражадагы маанилердин бир түрүнө ээ болот, ошондуктан каралып жаткан сөздөрдүн баштапкы (түз) жана экинчилик (кай-

мана) маанилеринин типтүү катышы тиешелүү башка сөздөрдүн маанилерин өзгөртүүгө үлгү боло алат. А.П.Чудинов «метафоралык модель» терминин «Эне тилинде сүйлөгөндөрдүн аң-сезиминде орун алган, семантикалык жактан баштапкы жана экинчи даражадагы маанилердин мотивация байланышында орун алган, жаңы экинчилик маанилердин пайда болушуна үлгү болгон типтүү мамилелер» деп түшүнөт [5, 2001: 56].

Дж.Лакофф жана М.Джонсон «метафоралык модель – бул эне тилинде сүйлөгөн адамдын аң-сезиминде болгон жана өнүгүп жаткан концептуалдык чөйрөлөр ортосундагы байланыштын схемасы» деп белгилейт [2, 2008: 47]. Бул илимпоздор метафораны когнитивдик модель катары түшүнүү менен анын дүйнөнү таанып билүү процессин чагылдырган тилдик кубулуш катары идеясына негизделгенин белгилешет.

Метафоралык моделдер, бул теорияга ылайык, адамдын акыл-эсинин концептуалдык системасына белгилүү схемалар түрүндө киргизилген, анын аркасында адамдын психикалык ишмердүүлүгү ишке ашырылат. Эки концептуалдык чөйрөнү айкалыштыруу жана жаңы чөйрөнү концептуалдаштырууда булак чөйрөсүн структуралаштыруу потенциалын колдонуу мүмкүнчүлүгүн түзүү менен метафора дүйнө жөнүндөгү тажрыйбаны, билимди уюштурган стереотиптик образдын бир түрү болуп саналат. Модель катары метафоранын семантикалык сүрөттөлүшү анын когнитивдик сыпаттоосунан айырмаланат, бирок милдеттүү компоненттердин саны боюнча бирдиктүүлүк жок экендигине карабастан, алардын денотативдик (концептуалдык) чөйрөлөрдүн өз ара байланышынын деңгээлинде тыгыз байланышын белгилей кетүү зарыл. Семантикалык мамиленин алкагында ар бир метафоралык модель мааниси

жагынан жакын сөздөрдүн маанилерин трансформациялоо мүмкүнчүлүгүн алдын ала аныктайт. Метафораны азыркы метафорологияда семантикалык модель катары изилдөөдө лексика-семантикалык, тематикалык топтор (же сөздөрдүн башка семантикалык топтору) ажыратылып, талданат.

Когнитивдик мамиленин көз карашынан талдоодо концептуалдык конвергенция биринчи планга чыгат, ал структуралык же деңгээлдик айырмачылыктарга караганда маанилүү фактор катары кабыл алынат, анын натыйжасында метафоралык моделдерге мүнөздөмө берүүдө өзгөчөлүктөрдү аныктоочу бардык чектөөлөр чыгат. Метафоризация процесстерин талдоо жана айрым метафоралык моделдерди аныктоо үчүн түз жана каймана мааниге ээ болгон лексемалардан турган ар кандай семантикалык сфера тандалат.

Метафоралык модель «когнитивдик процесс, анын натыйжасы баарлашууда экспликацияланган жана мурда белгилүү болгон семантикалык мазмунду чечмелөөдөн турган психикалык процессти семантикалык кабыл алуу аркылуу белгиленген» [6, 2013:19]. Анализдин натыйжасында семантиканын типтүү компоненти бөлүнөт, ал экинчи даражадагы маанилерге жана экинчи даражадагы маанилерде актуалданган биринчи маанидеги семаларга негиз болуп кызмат кылат. Метафоралык моделдерди изилдөөнүн маанилүү учуру алардын системалаштыруу типологиясы болуп саналат. Изилдөөнүн материалына жана талдоонун негизинде жаткан негиздерге жараша азыркы метафорологияда метафоралык моделдердин кыйла сандагы типологиялары иштелип чыккан (Н. И. Бахмутова, А. И. Ефимов, Н. А. Базилая, Н. А. Кузьмина, Е. А. Некрасов ж.б.). Метафоралык моделди когнитивдик теорияда метафора булагынын чөйрөсү менен корреляцияланган концептуалдык

аймак катары карап, окумуштуулар (А.Н. Баранов, И.И. Дубровина, Ю.Н. Караулов ж.б.) “метафоралаштыруу булагынын аймактары” жана “метафоралуу модель” аталышын алышкан.

Ю.Д.Апресяндын «мындай изилдөөлөрдүн көбүнүн кемчилиги – лингвистикалык анализдин акыркы продуктусу катары метафора кабыл алынгандыгында, тигил же бул метафора эмне үчүн тигил же бул метафора менен байланыштырылышынын актуалдуу семантикалык мотиви жок» деп айтканы кызык [1, 1993: 29].

Көптөгөн изилдөөчүлөр (О.Н. Алешина, Л. А. Кудрявцева, Г. Н. Скляревская, Н. П. Тропина) бул багыттагы иштердин натыйжасында регулярдуу жана продуктивдүү моделдерди аныктоого, ошондой эле чындыкты метафоралык моделдөөнүн жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоого болот деп эсептешет. Метафоралык моделди изилдөөдөгү ар кандай ыкмалардан улам аны түшүнүү эки ача болуп көрүнөт, бирок, бардык олуттуу айырмачылыктарга карабастан, окшош жагдайларды, анын ичинде метафоралык моделдөөнүн негизги түшүнүктөрүнүн бирдиктүүлүгүн жана изилденүүчү багыттардын жалпылыгын, метафоризациянын булактары жана багыттары экенин белгилеп кетүүгө болот. Ошентип, универсалдуу жалпы тил модели катары метафораны комплекстүү талдоо “метафоралык модель” жөнүндө жалпы түшүнүк калыптанганда мүмкүн болот деген тыянак чыгарууга болот, б.а. семантикалык жана когнитивдик мамилелерди айкалыштыруунун натыйжасында гана ишке ашат.

Антропоцентридик лингвистикада лингвистикалык гана эмес, когнитивдик мүнөзгө ээ кубулуш катары метафорага жаңыча мамиле калыптанган. Метафора негизги дүйнөнү таануунун, структуралаштыруунун, түшүндүрүүнүн жана баа берүүнүн жолу катары

карала баштаган (Ж. Лакофф жана М.Джонсон, Н.Д.Арутюнова, А.Н.Баранов, Л.В.Балашова, И.М.Кобозева, Э.О.Опарина, З.И.Резанова, В.Н.Телия, А.П.Чудинов ж.б.). Метафоранын «тилдик жана менталдык түзүлүштөрдү бириктирип, реалдуулукту, аң-сезимди жана маданиятты көзгө көрүнбөгөн жиптер менен бирге кармап турганына» негизделген айкын ишеним калыптанган [6, 2012:3], б.а. «үч мейкиндиктин: когнитивдик, маданий жана лингвистикалык функционалдык бирдиги катары» чыга алат. Когнитивдик илим менен маданий лингвистиканын жетишкендиктерин айкалыштыруу, ошондой эле структуралык-семантикалык тил илиминин салттарын эске алуу менен метафорага мындай интегративдик мамиле метафорологияны лингвистикалык изилдөөнүн толук өз алдынча чөйрөсү катары аныктоого шарт түздү. Жаңы багыттын объектиси болуп “адамдын метафорогендик ишмердүүлүгүнүн натыйжалары да, бул ишмердүүлүктүн бардык механизмдери да (неврологиялык, синестетикалык, когнитивдик, коммуникативдик) камтылган метафоралар болгон” [2, 2003: 161]. Акыркы жылдарда ушундай эле багытта олуттуу изилдөөлөр жүргүзүлдү: мисалы, Балашова 1998, Лагута 2003, Москвин 2006, Скляревская 1993 ж.б., анын ичинде доктордук диссертациялар Алешина 2003; Балашова 1998; Белецкая 2007; Битокова 2009; Будаев 2010; Зубкова 2011; Калашникова 2006; Козинец 2009; Крюкова 2000; Панкратова 2013; Самигулина Субботова 2002; 12, ж.б. Жүргүзүлгөн изилдөөлөр метафоранын калыптанышынын когнитивдик механизмдерин ачууга, айрым тилдик маданияттар үчүн метафоралык моделдердин басымдуу түрлөрүн белгилөөгө, метафоралаштыруу процессинин универсалдуу жана улуттук спецификалык өзгөчөлүктөрүн аныктоого көп жагынан мүмкүндүк берди.

Ошентсе да, метафорология тармагында дагы эле бир катар приоритеттүү милдеттер бар, алардын ичинен О.Н.Лагута өзгөчө «улуттук метафоралык тил системаларынын калыптанышын диахрондук сыпаттамага» басым жасап, алынган натыйжаларды когнитивисттик жана лингвокультурологиялык чечмелөө зарылдыгын баса белгилеген. [2, 2003: 160].

Ошол эле учурда, заманбап метафоралык система узак эволюциянын натыйжасы экени айдан ачык. Мындан тышкары, аны уюштуруунун жана иштешинин өзгөчөлүктөрү негизинен анын өнүгүүсүнүн мурунку этаптарында

белгиленген тенденциялар менен аныкталат. Демек, лингвомаданияттын ар кандай этаптарында метафоралык моделдердин иштөө өзгөчөлүктөрүн изилдөө тиешелүү доорлордогу менталитеттин өзгөчөлүктөрүн аныктоого жана эң байыркы когнитивдик механизмдерди аныктоого гана эмес, ошондой эле метафоралык моделдердин эволюциясын көрсөтүүгө мүмкүндүк берет. Жогоруда айтылгандардын баары диахрондук метафорологиянын методологиялык негиздерин иштеп чыгуунун зарылдыгын аныктайт – тигил же бул тил маданиятындагы метафоралык моделдердин динамикасын талдоого багытталган багыт.

Адабияттар:

1. Апресян Ю.Д. Лингвистические проблемы формального семантического анализа предложения // Структура текста-81. - М.: Наука, 1981. С. 16–20
2. Лагута, О. Н. Метафорология : теоретические аспекты [Текст] / О. Н. Лагута. - Новосибирск : НГУ, 2003. - Ч. I. - 114 с.; Ч.И. - 208 с.
3. Мишанкина Н.А. Ментальное пространство научного текста: метафорические модели, 2007
4. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. -М.: Наука, 1996. 288 с.
5. Чудинов А. П. Очерки по современной политической метафорологии
6. Юрков Е. Е. Метафора в аспекте лингвокультурологии, автореферат, -Санкт-Петербург, 2012

ФИЛОСОФИЯ PHILOSOPHY

УДК101:330.101(575.2(04))

РУХАНИЙ-АДЕПТИК КООПСУЗДУКТУ КОРГООНУН АКТУАЛДУУЛУГУ

Козубаев Өскөнбай,
профессор, бөлүм башчы
Эргешова Тазагүл,
кенже илимий
кызматкер

АКТУАЛЬНОСТЬ ОХРАНЫ ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Козубаев Өскөнбай,
профессор,
зав. отд.
Эргешова Тазагүл,
младший научный сотрудник

THE RELEVANCE OF PROTECTING SPIRITUAL AND MORAL SAFETY

Kozubaev Skonbay,
professor,
head dept.
Ergeshova Tazagul,
junior researcher

*КР УИАнын академик А.А.Алтымышбаев атындагы философия институту
Институт философии им. академика А.А.Алтымышбаева НАН КР
Institute of philosophy named after. Academician A.A.Altmyshbaev NAS KR*

Аннотация. Азыркы Кыргыз мамлекетинин коопсуздугун коргоонун бирден-бир зарыл бөлүгү - бул улуттун руханий-адептик коопсуздугун сактоо экендиги учурдагы коомдук мамилелерден таасын байкалып турат. Эгемендик алгандан кийинки жылдарда коомчулуктун менталдык дүйнөтүшүнүүсүндө, адеп-ахлактык көз караштарында өзгөрүүлөрдүн болуп жаткандыгы улам барган сайын айкындалууда. Азыркы коомдук формат мурдагы адам баалуулугун аздектеген адептик нормалардан мүлк баалуулугуна артыкчылык берген нормаларга көбүрөөк ыңгайлашууга жол ачууда. Бир караганда акыл-эс элегинен байкалып-байкалбай сызылып өтүп жаткан руханий-адептик нормалардын өзгөрүүсү кылымдап калыптанып түптөлгөн улуттук нарк-насибибизге улам терс таасирин тийгизип келе жаткандыгына күбө болуудабыз. Макалада Кыргызстанда руханий-адептик коопсуздукту коргоо маселесинин актуалдуулугу каралат.

Негизги сөздөр: адам, адамгерчилик, мораль, этика, коом, гуманизм, адеп коопсуздугу, элита.

Аннотация. Обеспечение национальной безопасности Кыргызстана неотъемлемо включает в себя защиту духовно-нравственного наследия, традиционных норм и императивов общественной жизни. Речь идет об охране духовно-нравственной безопасности, позволяющей обществу соблюдать свои жизненно важные параметры этического порядка в пределах исторически сложившейся нормы. Их выход за рамки традиционных норм ведет к распаду общества как целостной системы в связи с разрушением структурирующих его духовно-нравственных оснований. Национальные интересы Кыргызстана в области духовной жизни заключаются в утверждении идеалов традиционной нравственности, патриотизма и гуманизма, развитии многовековых народных традиций. В статье рассматривается вопрос актуальности охраны духовно-нравственной безопасности в Кыргызстане.

Ключевые слова: человек, общество, мораль, этика, нравственная безопасность, гуманизм, элита.

Abstract. Ensuring the national security of Kyrgyzstan integrally includes the protection of the spiritual and moral heritage, traditional norms and imperatives of public life. We are talking about protecting spiritual and moral security, allowing society to observe its vital parameters of ethical order within the limits of the historically established norm. Their going beyond traditional norms leads to the collapse of society as an integral system due to the destruction of the spiritual and moral foundations that structure it. The national interests of Kyrgyzstan in the field of spiritual life lie in the affirmation of the ideals of traditional morality, patriotism and humanism, and the development of centuries-old folk traditions. The article discusses the relevance of protecting spiritual and moral security in Kyrgyzstan.

Key words: man, society, morality, ethics, moral safety, humanism, elite.

Ар кандай эле теориялык дисциплина өз изилдөөсүнүн предметин бир бүтүн система катары аныктайт. Мораль бир бүтүн система иретинде жана коомдук аң сезимдин формасы катары этиканын предметин түзөт. Аны теориялык жактан аныкташ үчүн моралдын ички элементтерин изилдөө зарыл. Биздин оюбузча моралдын зарыл элементтери деп моралдык мамилелерди жана моралдык аң-сезимди бөлүп көрсөтүүгө болот. Алар бири-бири менен ажырагыс байланыштуу, бири-бирин шарттап турат. Маселен, адамдын тигил же бул иш аракетин анын өзүнүн курчаган социалдык чөйрөгө карата мамилеси аркылуу моралдык аң-сезим баалайт. Демек, адамдын аң-сезими социалдык практиканын ар бир конкреттүү учуруна моралдык баа берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ.

Ушул өңүттөн алганда «азыркы кыргыз коомундагы моралдык кырдаал кандай?»,-деген суроо адилеттүү жана

орундуу. «Улуттук деп аталган руханий-адептик баалуулуктар кандай өзгөрүүлөргө дуушарланды? Алардын баары эле моралдын жалпы адамзаттык идеал-талаптарына, улуттун уңгулуу нарк-насиле жооп береби? Ал өзгөрүүлөрдүн себеби эмнеде?»,- деген сыяктуу суроолор көп.

Ушундай суроолордун келип чыгышы азыркы ааламдашуу процессине да байланыштуу. Бул процесстин Кыргызстандагы руханий-адептик баалуулуктарга тийгизген терс таасирин талдоо – учурдун зарыл талабы. Анткени, бул маселе өлкөдө руханий-адептик коопсуздукту коргоо маселеси менен чукул байланыштуу. Ал эми руханий-адептик коопсуздукту коргоо – жалпы мамлекеттин коопсуздугун коргоонун ажырагыс бир бөлүгү.

Азыркы кыргыз коомунун руханий-адептик коопсуздугун коргоо - бул эң алды менен жалпы улуттун жана анын

ар бир жаранынын дүйнөтүшүнүмүндө учугун жоготпой уланып келе жаткан, өткөндүн көп кылымдык адеп казынасын камтыган элдик этиканын бай тажрыйбасын сактоо жана өркүндөтүү. Аны таанып билбей туруп гуманисттик, патриоттук идеяларга каныккан жаңы адамды тарбиялоо мүмкүн эмес. Ошол байыркы бай казынанын ичинен нукура элдик прогрессивдүү баалуулуктар гана азыркы руханий маданияттын, анын ичинде адеп маданиятынын келечек трансформациясына, көп кылымдарды камтыган руханий салттуулукту улантуусуна объективдүү зарыл өбөлгө боло алат. Кыргыз Республикасынын Президенти С. Н. Жапаров белгилегендей: «Акыркы жылдарда кылымдарды карыткан улуттук баалуулугубуз четинен бөксөрүп, кетилип, жакшысынан жаманы көбөйүп баратканы өкүнүчтүү» [1,51-6].

XXI кылымдагы реалдуу коомдо гуманизмдин классикалык концепциясы болуп көрбөгөндөй өзгөрүүгө дуушарланууда. Сөз техногендик катастрофалардын, геосаясий конфликттердин арбындап бара жатышы, энергетиканын жана азык-түлүктүн тартыштыгы сыяктуу трансгуманисттик глобалдуу кооптуу коркунучтар улам курчуп бараткандыгы жөнүндө болуп жатат. Ушул аталган коркунучтарга дагы бир асоциалдык жана имморалдык кубулушту – “коомдун элитасы” деп аталган аз гана социалдык топтун эгоизмин кошпой коюуга болбойт. Эгерде жогоруда аталган коркунучтардын көпчүлүгү көзгө көрүнгөн, адамзат алардын абсолюттуу апаат экендигин так билген коркунучтар болсо, “элитанын эгоизми” деген коркунуч кайсыл коомдо болбосун сыртынан байкала бербеген, бирок социумдун гуманисттик өзөгүн ичтен ириткен опурталдуу коркунуч. Маселенин мындай кескин коюлушу аша чапкандык эмес, бул терең изилдей турган кубулуш. Техногендик цивилизациянын деструктивдүү жактарын таасын аңдаган М. Хайдеггер «азыркы доордун

элитасы кудайдан да коркпой калды» деп бекеринен айтпагандыр.

Абалтан белгилүү - адам баласы өзүнүн адеп-ахлактык, изгилик табиятында башка адамга, өз тегерегиндеги коомчулукка гумандуу сый мамиле жасоого тубаса умтулат. К. Маркс айткандай коомдо жашап туруп, андагы мамилелерден сыртта калууга болбойт. Ал эми ар кандай коомдук мамилелердин социалдык-этикалык негизин (өзөгүн) адамгерчиликти аздектеген гуманисттик принциптер түзөөрү белгилүү. Бирок, тилекке каршы социумдун ички мамилелери дайым эле жипке тизгендей ырааттуу, мактанаарлыктай моралдуу эмес. Анын ички карама-каршылыктары, оош-кыйыштары толуп жатат. Демек, коомдук мамилелер дайыма эле гумандуулуктун эталону деп айткыдай абалда болбойт. Э.Фромм айткандай конструктивдүү “жакшылыктын, кең пейилдиктин синдромуна” деструктивдүү мүнөздөгү “жамандыктын, алдым-жуттумдуктун синдрому” каршы турат. Кыргыз коому да мындай “алдым-жуттумдуктун синдромуна” куру эмес. Албетте, бул бүгүн эле чыга калган көрүнүш дегенге да болбойт, эзелтен боло жүргөн адат. Деген менен да, эгемен деп аталган соңку отуз жылда “колго тийген коёнду, коё берген оңойбу” деген сыяктуу Советтер доорунда эмгекчил элдин кажыбас күжүрмөн эмгеги менен түптөлгөн, кыргыз элинин кылымдарды карыткан көөнө тарыхында болуп көрбөгөндөй байлыкты отуз жылдын алгачкы эле он жылында жоо чапкандай жылас кылып талап-тоноп, кыйратып түбүнө жетүүнү кандай түшүнсөк болот? Кызыгы, анчалык байлыкты жалпы эл-журт тоногон жок. Көп болсо жалпы калктын санынын он процентин түзгөн атка минерлер жана чайкоочулук менен байыган азчылык бөлүп-жарып алышты.

Биздин заманга чейинки экинчи кылымда жашаган грек ойчулу Полибий саясий бийликтин негизин, экономикалык-финансылык байлыкты, күч ор-

гандарын колуна алган автократия деп аталган аз гана алакандай топ түзөөрүн айтып, эгер алардын үстүнөн мамлекет тарабынан тиешелүү көзөмөл болбосо, автократия бат эле олигархияга айланып кетээрин таасын айткан. Байыркы ойчулдун бул тезиси ХХI кылымдагы Кыргызстандын мисалында өз чындыгын дагы бир ирет тапты.

Социалдык-экономикалык чукул өзгөрүүлөрдөн улам жапайы капитализмдин үлгүлөрү социалисттик коомдук мамилелер кыйрагандан кийинки Кыргызстанга да бат эле тарады. Мурда “социалисттик менчикти көздүн карегиндей сактайбыз” дегендердин айрымдары приватизация деген таламай башталаары менен стратегиялык заводдордон тартып коомдук дааратканаларга чейин менчиктештирүүгө өткөндүгү жалпы журтка белгилүү. Ушундай кыйчалыш кырдаалда өзүнүн эгоисттик жеке кызыкчылыктарын баарынан жогору деп билген, уят, ар-намыс деген түшүнүк-ишенимдерди моюндабаган, псевдоэлиталык деңгээлдеги субъекттердин казанына май тамды. Мамлекеттик бийлик убагында Батыштын утилитардык-империалисттик кызыкчылыктарын коргоо үчүн жана Рим клубу тарабынан 1960-жылдардын аягында иштелип чыккан СССРде деиндустриализация, децентрализация иштерин жүргүзүү боюнча жоболорго таянган Дүйнөлүк банк, Эл аралык валюталык фонд сыяктуу күчтөрдүн айдактоосу менен менчиктештирүү процессин баштаганда дал ошол псевдоэлиталык элементтердин күнү тууду. Мурдагы советтик элитанын дүйнө түшүнүүсүндө альтруисттик ишеним-императивдер басымдуу болуп туруучу. Коом үчүн, мамлекет үчүн деген көз караш артыкчылыктуу (приоритеттүү) болгон. Элитанын басымдуу көпчүлүгү үчүн жеке кызыкчылыктан коомдук кызыкчылык дайыма өйдө турган. Ал эми кийинки отуз жылда эгоисттик аракеттер эч бир эрен-төрөнү

жок эле ачыкталып, тескерисинче эбин таап байыгандар эл оозунда мактоого алынып калды. Бир парадокстуу жагдай – социализм убагында да коомдук менчиктен өөнөгөн учурлар болгон. Мисалы, лабораториядан бир литр спирт, же чоң курулуштан бир килограмм мык деген сыяктуу. Ал эми жаңы доордогу талап-тономой түшкө кирбегендей масштабда жүрдү. Кечээги эле атка минер кошунаң колдон келеттик менен бүгүн миллионер болуп чыга келди. Мүлктүк эгоизмдин эпидемиясы улам кулачын жайып, либералдашкан коомдо өз билгенин жасап, уят-сыйытты унутуп коомдук байлыкты таламай адатка айланып бара жатканда азыркы официалдуу кыргыз бийлигинин коррупцияга каршы күрөштү күчөтүүсү жалпы эл журттун колдоосуна ээ болуп, алдым-жуттумдукту тизгиндөө боюнча алгылыктуу антикоррупциялык аракеттердин ооз жүзүндө эмес, иш жүзүндө жүрүп жаткандыгы талашсыз түрдө мамлекетибиздин туруктуу өнүгүүсүнө руханий-адептик өбөлгө болоорунда шек жок.

Чынында эле, ХХ кылымдын 90-жылдарынан тартып калыптанып баштаган олигархиялык топ азыр гуманизм, этика, адеп-ахлак деген түшүнүктөрдү мындай коёлу, өз эне тилибиздеги “адамгерчилик” деген сыяктуу нукура гумандуу сапаттарды да таназарына ала бербеген күчкө айланган. Алардын айрымдары өзүлөрүн “биз кыргыз коомунун каймагыбыз”, маанисин түшүнсө-түшүнбөсө да “биз элитабыз” деп жыйындарда көкүрөк уруп, ооз көптүрө сүйлөгөндөн да кайра тартышпайт. Жогоруда “элиталык эгоизм” деген термин тууралуу айттык. Эгоизм кенен мааниде алганда индивиддин өзүнүн жеке кызыкчылыктарын канааттандырууга болгон аракети, умтулуусу. Ал үчүн башкалардын кызыкчылыгы түккө да турбайт. Кант белгилегендей адамдын эркиндиги менен уяты анын коом алдындагы милдетине дал келбегенде анын эгоисттик кызыкчылыктары

алдыга чыгат. Кант аларды «моралдык эгоисттер» деп атаган. “Моралдык эгоист – бул өзүнүн бүт максатын өз кызыкчылыктарын канааттандыруу менен гана чектеген адам. Ал коом алдындагы милдетке караганда өз пайдасын өйдө коёт” [2, 357-361-бб.] Ошол элиталык эгоизмдин бир одоно көрүнүшү катары, мисалы костюмуна депутаттык значогун тагып алып, ооруканага келип кезекте турган жаш-карыга карабай, “дарыгерде пациент бар” деген сөз кулагына кирбей, врачка кезексиз кирген субъектти кантебиз? Же болбосо азыр Кыргызстандын шаарларында көп кабаттуу үйлөрдүн курулушу байма-бай жүрүп жаткан учур. Курулуш иштерин жүргүзүп жаткан компаниялардын арасында бийлик тизгинин кармап турган аткаминерлердики да бар экендиги белгилүү. Андайлар мыйзамды аткарган киши болуп бизнес субъекттерин туугандарына, же жек-жааттарына өткөрүп бергени менен, иш жүзүндө жетекчилик иштерин дагы эле өзүлөрү жүргүзөөрү жакында эле телеканалдардын биринен берилген көрсөтүүдө айтылгандыгына күбө болдук. Тагыраак айтканда, иш жүзүндө депутат жетектеген бир кампания үй алабыз деген жүздөгөн кардарлардын каражатын чогултуп алып, түзүлгөн келишимге карабай убакыт өтүп кетсе да, бүтө элек үйдүн курулушу тууралуу ошол көрсөтүүдө кенен айтылды. Элитанын жасай турган жоругу ушулбу? Ал эми кийинки жылдары коррупциянын болуп көрбөгөндөй тамыр жайышы менен талап-тоноонун жаңы түрлөрү мисалы, тигил же бул социалдык-экономикалык долбоорго бөлүнгөн каражаттан өөнөп алуу, айталы, айтылуу 10% деген сыяктуу көрүнүштөрдөн улам айрым бир топтордун кландык эгоизми жаралгандыгы байкалат. Бул жеке индивидуалдык эгоизмге караганда социалдык масштабы боюнча кооптуу кубулуш. Мунун өзү – социалдык-этикалык текеберчиликтин, дискриминациянын мисалы эмей эмне? Өзүн өзгөлөрдөн өйдө

көрүп, өлкөнү эмес, өзүнүн жеке мансап, байлык кызыкчылыгын биринчи орунга коюп, кызматтык абалынан кыянаттык менен пайдаланып, өз көмөчүнө күл тарткандык элиталык эгоизмдин дал өзү. Ушул жерде Канттын “Адам болуу үчүн, адам кандай болуу керек?” (Каким надо быть человеку, чтобы быть человеком?) деген суроосу эске түшөт. Кант адам болуу темасын көтөргөндө, эң алды менен адамды жеке инсан катары аныктап, анын коомдун алдындагы милдеттеринин алкагында караган [3, 206-б.].

Адам болуу темасы кыргыз коомунда да байыртадан байырлап келе жаткандыгы белгилүү. Айталы, “Манас” эпосунда Жакып хан жаш өспүрүм Манасты Ошпурга кой багууга жөнөткөндө эң алды менен өз баласын “Адам болсун” деген изги тилек менен жиберген. Элдин эртеңки тагдырын ойлогон Жакып, жаш Манас карапайым эл ичинде карандай эмгекти көрүп, эртелеп бышып жетилсин, эл журтка аралашып адамгерчиликтин “академиясынан” өтсүн деген тилекти, максатты көздөгөн. Антпесе, эртең эл башына келгенде Хан Манастын журтка мамилеси кандай болмок? Ошондой мектептен өтпөсө Манас баатыр Айкал атына жетээр беле?

Гуманисттик мазмунга уюган адам болуу идеясы көптөгөн социалдык илимдердин изилдөө объекти болуп келет жана анын түпкү өзөктүү маңызынан тартып түрдүү көрүнүштөрүнө чейин теориялык жактан иликтенүүдө. Ошол көп темалардын бири адамдын демейки (күнүмдүк) жашоосуна гуманизмдин тийгизген таасири. Күнүмдүк жашоонун алкагынан алганда гуманисттик мораль коомдун туруктуу өнүгүүсүнө негиз боло алабы? Туруктуу өнүгүүнүн башкы максаты эмнеде? Бир сөз менен айтканда туруктуу өнүгүүнүн бирден бир көздөгөнү - жалпы коомдун жана ар бир адамдын социалдык-экономикалык, маданий-руханий жактан бакубат жашоосун камсыздоо. Демейде маселе бул фокустан

коюлганда анын экономикалык жагына ашкере көңүл бурулат. Ошол эле учурда социалдык мамилелердин күнүмдүк жүрүшүндөгү адептик баалуулуктар, айрыкча моралдык нормалар жана принциптер көңүл сыртында калат.

Ал эми адам баласынын күнүмдүк жашоосунун ар бир көз ирмеми адеп-ахлактык нормалар жана принциптер менен жөндөлүп-тескелип турат. Бул жашоонун зарыл мыйзамы жана императиви. Антпесе адамдын аң-сезимсиз, акыл-эссиз бир макулуктан айырмасы болбой калмак. Ушундан улам адам болуу бул - ар бир адамдын өмүрүндө үзгүлтүксүз жүрүп турган социалдык-руханий процесс. Бул процесс токтогон көз ирмемде адам адам болуудан калат. Демек, адам өз жашоосунун ар бир көз ирмеминде аң сезимдүү түрдө адам болууга умтулат. Ал эми бул оңой иш эмес. Ошол себептен Кант жогорку суроону коюп жатат. Бул иштин оңой эмес экендигин акыл элегинен, санаа сезиминен сыдырып өткөргөн улуу гуманист жазуучу Ч. Айтматов бекеринен “адамга күндө адам боло билүү кыйын”, - деп айтпагандыр.

XV кылымда жашаган гуманист Джованни Мирандола айткандай Кудай адамды жаратканда “О адам, биз сага же өзүбүздүн ордубузду же бир белгилүү түс-келбетти, же бир өзгөчө милдеттерди берген жокпуз. Орунду да, жүзүңдү да, милдетиңди да сен өз эркиң менен, өз каалооң менен таап ал” [4, 249-б.] деген экен. Бул оор милдетти ар бир адам баласы өз өмүрүндө күн санап өтөп келет. Ким да болсо коомдогу өз ордун табууга жол издейт. Ошол жолду табууда моралдык нормалар менен принциптердин ролу чоң. Бир караганда адам бул маселенин үстүнөн көп деле ойлоно бербегендей көрүнөт. Демейки жашоодо адам баласы “ушул жерде жана азыр” деген принципке таянган утурумдук утилитардык кызыкчылыктар менен алектенип, ошол сымал гана кызыкчылыктарын канааттандырып жашап жүргөндөй көрүнөт

[5,51-б.]. Чынында ошондойбу? Албетте, андай эмес. Адам өзүнүн күнүмдүк жашоосунда социумда ээлеген ордуна, өзүнүн социалдык мүмкүнчүлүктөрүнө жараша бир гана өз жыргалчылыгы үчүн эмес, аны курчап тургандардын да бакубат жашоосун камсыздоону көздөйт. Бул адам жашоосунун, маңызынын бирден-бир зарыл белгиси. Өзүнүн бул функциясын өтөөдө адам ар убак эле моралдык нормаларды жана принциптерди ойлоно бербейт. Адамдардын утилитардык кызыкчылыктарын канааттандыруу ар түрдүү типтеги социалдык-институционалдык нормаларда адат, укук-милдет, мораль формасында аң-сезимдин ички туюмунда интуитивдик деңгээлде уюп калган. “Уурдаба” деген сыяктуу түбөлүктүү моралдык осуяттардан тартып, күнүмдүк жашоодогу хрестоматиялык болуп калган бардык моралдык нормалар жана принциптер бир караганда жеке адамдын же адамдардын тобунун же жалпы коомдун утилитардык кызыкчылыктарын камсыздоого багытталгандай. Ал эми чындыгында кандай?

Мораль коомдук аң-сезимдин башка формалары сыяктуу эле эки деңгээлдеги көрүнүшкө, интерпретацияга ээ. Биринчиси, моралдык нормалардын адамдын күнүмдүк жашоо-тиричилигинде колдонулушу, башкача айтканда, жашоонун күнүмдүк тажрыйбасын жөндөп-тескеп турган эмпирикалык деңгээл. Ю. Хабармас белгилегендей бул “адамдардын күнүмдүк турмуштагы өз ара мамилелерине мүнөздүү интуитивдүү моралдык сезим-туюмдар. Ал эми экинчиси – бул этиканын жалпы категориялык түшүнүктөрүнө тиешелүү болгон теориялык деңгээл” [6, 74-75]. Бул эки деңгээл бири-биринен принципалдуу түрдө айырмаланып турат. Күнүмдүк эмпирикалык практикада жеке адамдын моралдык тандоосу анын жүрүм-турумунун, моралдык позициясынын оң же терс жактары аркылуу даана байкалат. Күнүмдүк жашоо-тиричилигинде адам-

дын баатырдык, же коркоктук, берешендик, же алдым-жуттумдук сыяктуу моралдык сапаттары айкын көрүнөт. Жалпылап айтканда, тигил же бул инсандын моралдык жагынан алганда жасаган иш-аракети канчалык даражада гумандуу, адамгерчиликтүү? Маселенин философиялык-этикалык маңызы мына ушунда турат. Ушул жерден социалдык детерминизмге байланыштуу бир жагдайга көңүл буруу абзел. Тигил же бул инсандын моралдык позициясы бул анын жеке гана субъективдүү тандоосу менен чектелбейт. Ал коомдун моралдык талаптарына, жалпы социалдык конкреттүү кырдаалга байланыштуу жана коомдук моралдык нормалар менен жөндөлүп турат [7, 108]. Демек, жогоруда айткандай коомдо жашап туруп, коомдук мамилелерден, ошол коомдогу нарк-насилден сыртта калууга болбойт. Кимдин кандай өмүр сүрүп, ошол өмүрүндө кандай жакшы же жат иштерди жасап жаткандыгы алаканга салгандай көрүнүп турат. Ошондон улам “укпайт деп ушак айтпа, көрбөйт деп уурулук кылба”, - деген накыл кеп тегин жерден айтылбагандыр. Ага карабастан коомубуз адамгерчиликти туу туткан гуманизмдин табиятына жат көрүнүштөрдөн да куру эмес.

Өкүнүчтүүсү ошол көңүл иренжиткен аморалдык жат көрүнүштөрдүн элита деп эсептелген аткаминерлер тарабынан жасалып жаткандыгы. Алар, айрыкча бийлик органдарына эл атынан шайланып келгендер, калкка ак кызмат кылуу тууралуу убадаларын унутуп, өз бийлик мүмкүнчүлүктөрүнөн кыянат пайдаланып, мыйзамды көзгө илбей, уят-сыйыт, ар-намыс дегенди көңүлдөн чыгарып, билгендерин жасай берсе коомубуздун эртеңки тагдыры кандай болот? Себеби коомдун, мамлекеттин туруктуу өнүгүүсү бир эле экономика менен шартталбайт. Туруктуу өнүгүүнүн бирден-бир зарыл шарты – гуманизмдин принциптерине таянган руханий-моралдык тазалык. Адамзаттын тарыхында “уурдаба” деген улуу ишеним-императив абалтан бар үчүн, ар бир коом өз жашоосунун учугун үзбөй улантып келет. Бул акыйкат чындык кыргыз коомун да кыйгап өтпөйт. Ошондуктан эгемен Кыргызстандын ар бир жараны, анын ичинде “элитамын”-дегендер да өзүнүн ички жан дүйнөсүнүн тазалыгын сактаганда гана коомдун туруктуу өнүгүүсү камсыз болоорунда шек жок. Ошондуктан, жалпы мамлекеттик коопсуздукту коргоонун алкагында өлкөбүздөгү руханий-адептик коопсуздукту коргоо да дайыма актуалдуу.

Адабияттар:

1. Жапаров С.Н. Жаңы Кыргызстанды куруунун багыты. – Бишкек: Принт Экспресс, 2023. 135 б.
2. Кант И. Соч. в 6 т. Т.6. –М.: Мысль, 1966. 744 б.
3. Кант И. Соч. в 6 т. Т.2. –М.: Мысль, 1964. 512 б.
4. Эстетика Ренессанса. Антология в 2-х т. Т.1. –М.: Искусство, 1981. 495 б.
5. Кнабе Г.С. Диалектика повседневности//Вопросы философии. –М.: 1989, №5. 29-53 б.б.
6. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие . –Спб.: Наука, 2001. 381 б.
7. Дробницкий О. Г. Проблемы нравственности. –М.: Наука, 1977. 334 б.

УДК: 101:316.75(575.2)(04)

ИДЕОЛОГИЯНЫН ПРОТОФИЛОСОФИЯЛЫК ФОРМАЛАРЫНДАГЫ РЕАЛДУУЛУКТУН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

¹Бабашов А. К.

филос. илим. канд., илимий кызматкер

²Аалиева Ш. К.

филос. илим. канд., профессор, доцент;

Ж. Баласагын атындагы КУУнун
«Этнография» адистиги боюнча докторанты

ОТРАЖЕНИЕ РЕАЛЬНОСТИ В ПРОТОФИЛОСОФСКИХ ФОРМАХ ИДЕОЛОГИИ

Бабашов А. К.

кандидат философских наук, научный сотрудник

Аалиева Ш. К.

профессор кандидат философских наук, доцент;

докторант специальности «Этнография»,
Государственный университет им. Дж. Баласагына

REFLECTION OF REALITY IN PROTOPHILOSOPHICAL FORMS OF IDEOLOGY

Babashov A. K.

candidate of philosophical sciences, researcher

Aaliyeva Sh. K.

candidate of philosophical sciences, professor,

Doctoral student specialty "Ethnography",

State University named J. Balasagin

¹КР УИАнын академик А.А.Алтмышбаев атындагы философия институту

Институт философии им. академика А.А.Алтмышбаева НАН КР

Institute of philosophy named after Academician A.A.Altmyshbaev NAS KR

²Эл аралык Кувейт университети

Международный Кувейтский университет

International Kuwait University

Аннотация. Макалада идеологиянын уникалдуу протофилософиялык формалары коомдук болмушту демейки дүйнөгө болгон көз караш, мифология, диний-мифтик таанымдын контекстинде чагылдыраары аныкталды. Социалдык мамилелерди, түзүлүштү өзүнө камтыган идеялар коомдук аң-сезимдин башка элементтери менен тутумдаш болгондуктан, идеологиянын протофилософиялык формаларынын трансляциялык функциясынын маңызын ачып берилди.

Негизги сөздөр: идеология, протофилософия, трансляция, диохрондук, синхрондук байланыштар, руханий мурас, каада-салт, ырым-жырым, иллюзия, ишеним, аллегория, утопия, көркөм образ ж.б.

Аннотация. В статье установлено, что уникальные протофилософские формы идеологии отражают социальное существование в контексте обыденного мировоззрения, мифологии и религиозно-мифического знания. Раскрыта сущность переводческой функции протофилософских форм идеологии, поскольку идеи, включающие социальные отношения и структуру, совместимы с другими элементами общественного сознания.

Ключевые слова: Идеология, протофилософия, трансмиссия, диохронические, синхронические отношения, духовное наследие, традиция, ритуал, иллюзия, вера, аллегория, утопия, художественный образ и др.

Abstract. In the article, unique proto-philosophical forms of ideology are reflected in the context of social existence, default worldview, mythology and religious-mythical knowledge. The essence of the translation function of proto-philosophical forms of ideology is revealed, since ideas that include social relations and structure are compatible with other elements of social consciousness.

Key words: Ideology, proto-philosophy, transmission, diochronic, synchronic relationships, spiritual heritage, tradition, ritual, illusion, faith, allegory, utopia, artistic image, etc.

Идеологиянын протофилософиялык формаларынын *трансляциялык функциясы* информациялардын ортосундагы *диахрондук* (вертикалдуу), о э. *синхрондук* (горизонталдык) байланыштын болушун шарттайт. Өткөн учурга бүгүнкү күндүн мамилеси туурасында К. Ясперс төмөндөгүдөй жазат: «өткөн мезгил тууралуу билимдердин көлөмү, алардын кеңири тарашы, учурдагы дүйнөнүн өткөнгө кызыгуу даражасы талкалануулар менен бүлгүнгө учуроолорго карабастан, адам менен коомдогу тарыхый континуумдун мүмкүнчүлүктөрүн сактап калууга багытталган терең инстинкттин, далалаттын бар экендигин күбөлөйт. Музейлерде, китепканаларда, архивдерде адамзат өткөн мезгилде жаралган нерселерди бүгүнкү күндө түшүнүксүз болсо да, өз маани-маңызы боюнча өзгөрбөгөн баалуулук катары сактап келет. Өткөнгө мындай аяр мамиле кылууда баардык мамлекеттер, партиялар жана жеке инсандар пикирдеш болуп саналышат. Өткөндүн мурастарына болгон мындай чын ыкластуулук бүгүнкү күндөгүдөй курч жана актуалдуу мүнөз күтө элек эле» [1]. Мындан биз өткөн мезгил менен бүгүнкү күндүн ортосундагы

тыгыз байланыш бар экендигин да-роо байкайбыз. Албетте, өткөн мезгилдеги адамзаттын эбегейсиз зор турмуштук тажрыйбасы коомдук эс-тутумда сакталып, бизге руханий мурас формасында келип жетти. *Руханий мурасты* коомдогу болгон бардык эс-тутумдардын казынасы деп айтууга болот. Ар бир эле коомдун өнүгүүсүнө багытталган социалдык тажрыйбаларды сактап, өткөрүп берүүнүн өзүнүн жолдору бар. Маселен, байыркы Чыгыш элдеринде руханий байлыкты, мурасты жана башка баалуулуктарды муундан-муунга өткөрүп берүү элдин бир нече убакыттардан бери келе жаткан элдик салт аркылуу иш жүзүнө ашырылган. Маселен, Л.П. Бучева бул туурасында өзүнүн оюн мындайча билдирет: «Коомдук тажрыйбанын бир муундан экинчисине өткөрүп берүү коом үчүн маанилүү маалыматты сактоонун жана өткөрүп берүүнүн атайы механизмдери же коомдук эс-тутумдун механизмдери аркылуу ишке ашат. Топтолгон тажрыйбаны сактоо жана өткөрүп берүүнүн нерселик, каада-салттык жана рационалдуулук деп аталган 3 формасы бар» [2].

Макаланын темасынын спецификасына байланыштуу мурасты сактоо ме-

нен өткөрүп берүүнүн 2- жана 3-формалары өзгөчө кызыгууну жаратат.

Каада-салт (обычай) кандайдыр бир жагдайлардагы адамдардын жүрүм-турумунун кайталанган, адатка айланган тарыхый ыкмалары болуп саналат. Каада-салтка эмгектеги жалпы кабыл алынган ыктарды, кандайдыр бир коомдо кеңири жайылган адамдардын тиричиликти жана үй-бүлөдөгү өз ара алака-лашуусунун формаларын, дипломатиялык жана диний ырым-жырымдарды, о.э. уруунун, таптын, элдин турмуш-тиричилигинин өзгөчөлүктөрүн чагылдырган кайталануучу иш-аракеттерди киргизүүгө болот.

Ырым-жырым деп тигил же бул социалдык идеяны туюнткан символдуу иш-аракеттердин өтө так аткарылган удаалаштыгын түшүнөбүз. Ырым-жырымдар адамдын жашоосундагы төрөлүү (бешикке салуу), бойго жетүү (инициация, аскердик ант берүү), үй-бүлө күтүү (никелешүү), өлүм (өлүк коюу, аш өткөрүү) сыяктуу маанилүү учурларды коштоп жүрөт. Ырым-жырымдын социалдык мааниси индивид тарабынан топтун баалуулуктары менен нормаларын тереңирээк өздөштүрүүсүндө турат. Ырым-жырымдын күчү инсанга тийгизген күчтүү эмоциялуу психологиялык таасири менен байланышкан жана аны жараткан музыка, ырлар, бийлер, көркөм жана терең маанилүү кыймылдар менен коштолот. Каада-салттар, үрп-адаттар, ырым-жырымдар коомдук өнүгүүдөгү муундар аралык байланышты камсыз кылышат. Алар адамдардын тарыхын, турмуш-тиричилигин, рухий жүзүн, психологиялык кулк-мүнөзүн чагылдырып турушат. Алардын пайда болушуна жана мүнөзүнө элдин тарыхынын, чарбасынын, табигый климаттык шарттардын, адамдардын социалдык абалынын, диний көз караштарынын ж.б. өзгөчөлүктөрү түрткү болот. Каада-салт коомдук мүнөзгө ээ жана адамдардын жүрүм-турумуна таасир берет. Ошондуктан, алар

моралдык жактан бааланышат. Айрым каада-салттарда мурда жашаган таптардын кызыкчылыктары менен байланышкан, ошондуктан алар эскинин саркындысынын мүнөзүнө ээ.

Жамааттын топтолгон тажрыйбасы менен маалыматтарын муундан муунга өткөрүп берүүдө идеологиянын байыркы формаларынын *чагылдыруу* жана *чечмелөө функциялары* зор мааниге ээ.

Жогоруда айтылгандар идеологиянын формаларынын сырткы дүйнөнү чагылдыруу контекстинде коомдук жашоонун саясий, экономикалык, социалдык, нравалык жана көркөм-эстетикалык процесстеринин ар кимисин өз алдынча жана бири-бири менен болгон байланыштарын кароону камсыз кылат. Ошентип, конкреттүү чындыкты социумга салыштырмалуу аныктоо көптөгөн идеологиялык аныктамаларды синтездөөгө шарт түзөт. Буга «көп түрдүүлүктүн биримдиги - сезүүнүн, туюп-билүүнүн баштапкы пункту катары эсептелсе да, ой жүгүртүү процессинде ал жыйынтык, синтез катары кабыл алынат» [3] деген К. Маркстын ою далил боло алат. Идеологиянын формалары идеялардын системасы катары конкреттүү чындыкты өзүнүн тарыхый өнүгүү процессинде гана далилдей алат. Өнүгүү процесси, конкреттүү чындыктын калыптануусундагы негизги шарт катары Гегель «философиялык көз караштын өнүгүүсүндө чындыкты конкреттүү кылып көрсөткөн түйүндүү пункттардын пайда болуусу зарыл» [4], - деп жазат. Гегелдин таанып-билүү процессиндеги *туура* жана *чындык* деген эки түшүнүктү айрымалап көрсөтүүгө жасаган аракети кызыкчылык туудурбай койбойт. Ошол себептен, Т. И. Ойзерман «Гегелдин окуусунда ой жүгүртүү (суждение) жана ой бүтүмү (умозаклечения) чыгаруу жөнүндө жасалма бөлүштүрүү байкалат» [5], - деп өзүнүн макул эместигин билдирет. Ой жүгүртүү материалдуу дүйнөнү адекваттуу чагылдырганы менен бардык эле учурда чындык боло бер-

бейт. «Биз башыбызда көптөгөн туура нерселерди кармашыбыз мүмкүн, ошону менен бирге эле анын баары тең чындык эмес» [6], - дейт Гегель. Ошол себептен, идеологиянын жана анын протоформаларынын курамына иллюзия, аллегория ж.б. түшүнүктөрдү киргизүү мыйзам ченемдүү деген ойдобуз.

Иллюзия (латынчадан *illusio* - калп айт-там, мыскылдайм, келекелейм) - курчап турган дүйнөнү бурмалап кабыл алуу, кабыл алуунун жалгандыгы. Илимде иллюзия төмөнкүдөй маанилерде түшүнүлөт: 1) иллюзия - бардык адамдарга мүнөздүү болгон сезим органдарынын таанымдагы мыкты каражат эместигинин натыйжасы (мисалы, оптикалык иллюзия); 2) психиканын өзгөчө абалдары (мисалы, коркуу, психикалык ишмердүүлүктүн тонусунун төмөндөшү ж.б.) менен шартталган иллюзия; 3) кабыл алынчу объектин окшош эместик катары түшүнүүдөн пайда болгон иллюзия; жалган кабыл алынган реалдуу объекттин болушу иллюзияны галлюцинациялардан айырмалайт; 4) индивиддин кандайдыр бир социалдык жоболору менен байланышкан жалган түшүнүмдөр; 5) ишке ашпас жалган үмүттөр, максаттар.

Иллюзияны кабыл алуунун маселелерин Аристотель, Лукреций, Оппель, М. Вартхенмер ж.б. эмгектеринде кездешет. Азыркы психология илиминде иллюзия боюнча маанилүү изилдөөлөрдү советтик психолог Д. Н. Узнадзе жана швейцариялык психолог Ж. Пиаженин мектептери жүргүзгөн. Иллюзиялык кабылдоо негизинен дени соо адамдарда да, ал эми кээде катуу ооруган адамда да психикалык касиеттер аркылуу кездешет. Кээде чарчоо, коркуу ж.б. учурларда көрүү, угуу, даам татуу, жыт билүү иллюзияларынын болушу мүмкүн.

Идеология иш жүзүнө ашпаган баалуулук системасы менен реалдуу жашоонун императивини бири, рационалдуу эмес, иррационалдуу маңызга ээ ишеним (*вера*) менен тыгыз байланышкан. Ише-

ним көпчүлүктү бириктирүүгө, консолидациялоого жөндөмдүү идеялардын негизин түзөт. Бирок, мындай идеялар марксизмде кабыл алынгандай объективдүү чындыкты чагылдыруунун негизги формасы эмес, элдин ишениминин салтка, адатка айланган көрүнүшү болуп саналат. XX кылымдагы иррационалдуу философиянын ири өкүлү З. Фрейд мындай деп жазган: «...элдин калың катмары нукура чындыкты билүү зарылдыгына таандык болгон эмес, ...алар өздөрү баш тарта албаган кур кыялдарды (иллюзияларды) талап кылып келген. Алар үчүн реалдуулукка караганда ирреалдуулук бир кыйла артыкчылыктарга ээ болуп, кур кыял (жок нерсе) чыныгы нерседен да күчтүү таасир берет» [7]. Балким ушул себептен улам, Конфуций “Карапайым элди керектүү жол менен жүрүүгө мажбурлоого болот, бирок, эмне үчүн алар бул жол менен жүрүүсү тийиш экендигин билүүсү зарыл эмес” [8], - деген корутундуга келсе керек.

К. Маннгейм идеологиялык аң-сезимден *утопиялык аң-сезимди* бөлүп карайт. Утопиялык аң-сезим биринчи типке окшош, бирок, социумда такыр башка функцияны аткарат, тагыраак айтканда утопиялык аң-сезим өзүнүн идеяларын аз да болсо жүзөгө ашыра алат, ошол эле учурда идеологиялык аң-сезимдин принциптери реалдуу жашоо менен дал келбейт, ушул мааниде ал ар дайым бурмаланган түрдө кабыл алынат.

Көпчүлүктүн объективдүү кызыкчылыктары менен көксөгөн максаттарынын айланасында топтолуу аркылуу пайда болгон идеялардын «чындыгы», «тууралыгы» көп учурда теория жүзүндө эмес, кийинчерээк, качан гана эл ага ишенип, аны ишке ашырууга далалат жасаганда билинет. Буга мисал катары утопиялуу коммунизм идеясын айтсак болот. Идеянын көпчүлүк тарабынын бир добуштан кабыл алынышын атайылап өздөштүрүлгөн процесс катары кароо туура эмес. Анткени, качан гана идея-

лар супсак теориянын эмес, көпчүлүктүн кандайдыр бир идеяга сокур ишенүүсү жана аны кыйшаюусуз аткаруусу формасындагы *каада-салтка, адатка, ырым-жырымга* айланганда таасирдүү күчкө ээ болот. Ошол себептен, В. И. Лениндин «качан гана идеялар калың массаларга таасир берүүгө жөндөмдүү болгондо, алар кайра өзгөртүп түзүүчү улуу күчкө айланат», - деген сөздөрү З. Фрейддин жогорудагы пикирин кандайдыр бир деңгээлде колдоп тургансыйт.

Күнүмдүк турмушта табу *аллегория* (грекчеден *allegoria* - каймана) - турмуштун ар кандай көрүнүштөрүн искусствонун абстрактуу түшүнүктөрү же каймана образдары аркылуу шарттуу түшүндүрүү менен байланышкан. Элдик оозеки көркөм чыгармаларда, христианчылык менен иудейчиликте, илим менен искусстводо жакшылык жана жамандыктын түшүнүктөрү символ түрүндө эмес, адамдардын же фантастикалык жандыктардын көркөм образдары аркылуу аллегория формасында чагылдырылган. Мисалы, кыргыз элинин оозеки көркөм чыгармачылыгында *куулук, амалкөйлүк түлкүнүн, ачкөздүк карышкырдын, жырткычтык арстандын, жооштук, момундук койдун, дөдөйлүк эшектин, тунук сүйүү жүрөктүн, кыз гүлдүн, жигит булбулдун, бири-бирине жете албай жүргөн ашык жарлар* Күкүк м-н Зейнептин образдары аркылуу берилет. Жазуучулар айрым чыгармаларындагы каармандардын аттарын да аллегориялык мааниде колдонушат (мисалы, *М. Ф. Достоевскийдин* «Кылмыш жана жаза» чыгармасындагы кемпирдин башын жарган башкы каармандын фамилиясы *Раскольников* (орусчадан расколоть - жара чабуу), кыргыздын оозеки чыгармаларындагы *Кемчонтой, Акыл Карачач, Тарпаңбай, ак кол ж.б.*).

Аллегория образдын ал чагылдырган маани менен дал келбестигине негизделет да, чагылдырылып жаткан кубулуштун шарттуу белгиси болуп

эсептелет. Мисалы, арстандын элеси арстандын өзүн эмес, күч, кубат, бийлик сыяктуу башка кубулуштардын каймана маанисин билдирет. Аллегория дайыма дидактикалык мүнөзгө ээ, ал рационалдуу таанымдын жолу аркылуу алынган диний догматтар же моралдык нормалар, илимий чындык жана абстрактуу идеялар сыяктуу көркөм эмес мазмундуу көркөм формалардын жардамы аркасында чагылдырылган искусство болуп эсептелет. Ошол себептен, аллегорияны кабыл алуу тике түрүндө болбойт, ал абстрактуу ой жүгүртүүнү талап кылат.

Коомдук практиканын жыйынтыгы катары пайда болгон, адамдар тарабынан жүргүзүлгөн турмуштук байкоолордо, тажрыйбаларда көркөм чыгармачылык үчүн зарыл шарттар пайда болуп, ойлор, идеялар конкреттештирилип коомду изилдөө процесси башталат. Анткен себеби, адамдын бүткүл турмуштук тажрыйбасы анын чыгармачылыгында өз ордун таап, көркөм образга айланат. Бул гана эмес, жомоктордо, легендаларда бир эле учурда жашоонун бай тажрыйбасын, элдин максатын, ички дүйнөсүн, философиясын көрүүгө болот. Элдик оозеки чыгармачылыктын бардык формаларында көркөм образ аркылуу берилген идеологиянын элементтерин табууга болот. Образ искусстводо маалымат алып жүрүүчү катары да роль аткарат. *Көркам образ* субъект тарабынан материалдаштырылып, реалдуу чындыктын маңызын түшүндүрөт, б.а. искусстводогу ой тутумдун мазмундуу формасына айланат. Байыркы Индия искусствосунда «*образдуу ойлоону*» үч типке ээ болгон: *поэтикалык, мазмундук, маанайлык (настроение)*. Образдуу ойлоонунун ар бир тиби көркөмдүүлүктүн мыйзамдарынын негизинде же салыштыруу жолу менен куралган. Байыркы искусстводон көркөм образдын метафоралык жаратылышын ачык айкын байкоого болот. Маселен, байыркы скифтердин буюмдары жана кооздуктары реалдуу айбанаттардын

(зверинный стиль) образдарын ачык чагылдырган, тагыраак айтканда, скифтер жараткан ар бир айбанаттын образы өзүнө бир нече жырткычтардын элементтерин камтып турган. Алсак, байыркы Египеттик “сфинкс” - адам түспөлүндөгү арстандын статуясы. Бул арстан да, киши да эмес, арстан аркылуу кишинин, киши аркылуу арстанды түшүндүргөн көркөм образдуу ой. “Сфинкс” жара-

тылышта кездешпеген айбанат, бирок, жырткычтардын падышасы арстандын образы аркылуу адамдын бул дүйнөдөгү үстөмдүгүн түшүндүргөн. Искусстводо, дегеле образдын алгачкы формасында объективдүү дүйнөнүн тигил же бул кубулушун түшүнүүгө болбойт, ал барган сайын көркөм образдын ар түрдүү жолдору менен башкача айтканда, көркөм аң-сезимдин негизинде гана ишке ашат.

Адабияттар

1. Ясперс К. Смысл и назначение истории. - М., 1991. - С. 361- 362.
2. Бужева Л. П. Социокультурный опыт и механизмы его освоения человеком // Культурный прогресс: философские проблемы. - М., 1984. - С. 71.
3. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. - Т.12. - С.727
4. Гегель Г.В.Ф. Лекции по истории философии //Гегель Г.В.Ф. Соч. -Т. 10. - С. 133
5. Ойзерман Т.И. Существуют ли абстрактные истины? - С. 14.
6. Гегель Г. В. Наука логики. - Ф. - С. 126
7. Фрейд з. Психология масс и анализ человеческого Я // Преступная толпа. - М., 1998. - с- П9-130.
8. Караңыз: Переломов Л.С. Конфуцианство и легизм в политической истории Китая. -М., 1981. -С. 71.

УДК: 141.319.8.

ТЕЗАУРУСНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА (философско-прикладной подход)

**Бекбоев Аскарбек
Абдыкадырович,**
ведущий научный сотрудник
доктор философских наук, профессор.

ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТИН ТЕЗАУРУСТУК МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Бекбоев Аскарбек Абдыкадырович,
жетектөөчү илимий кызматкери,
ф.и.д., профессор

THESAURUS CHARACTERISTICS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Bekboev Askarbek Abdykadyrovich,
leading researcher
doctor of philosophy, professor

*Институт философии им. академика А. Алтмышбаева, НАН КР
КР УИАнын академик А.Алтмышбаев атындагы Философия институту
Institute of Philosophy named after Academician A. Altmyshbayev NAS KR*

Аннотация. В данной статье в стиле тезаурусного изложения проанализирована философская и прикладная сущность искусственного интеллекта. В частности в ней подчеркивается, что искусственный интеллект (ИИ) представляет собой философию и науку, посвященную созданию компьютерных систем, способных имитировать интеллектуальные процессы, характерные для человека. В ней также рассмотрены такие важные аспекты ИИ, как: тезаурус искусственного интеллекта; понятийные сущности некоторых тезаурусов; вызовы и проблемы искусственного интеллекта; перспектива ИИ; философская экспликация ИИ. Сквозной идеей статьи является: анализ философских теорий, применимых к искусственному интеллекту (ИИ). Она раскрывает широкий спектр вопросов, связанных с основными аспектами человеческого существования, такими как сознание, разум, свобода воли и мораль.

Ключевые слова: искусственный интеллект, философия, теория, наука, констатация, аспект, сознание, мышление, мораль, этика, информатика, компьютерная технология, робототехника.

Аннотация. Макалада жасалма интеллекттин философиялык жана прикладдык маңызы тезаурус (түшүнүктөр системасы катары кароо) ситилинде талданат. Жасалма интеллект – бул адамга мүнөздүү интеллектуалдык сапаттарды имитациялоого кудуркти бар компьютердик системаларды түзүүгө багытталган философиялык сег-

менттеги илимий багыт экендиги тастыкталат. Жасалма игнтеллектин тезаурусу, ал тезаурустардын түшүнүк катары интерпретцияланышы, жасалма интеллекттин позитивдүү жана айрым негативдүү жагдайлары, анын келечеги сыяктуу маселе-жагдайлар философиялык жактан экспликацияланат. Макланын түйүндүү идеясы: жасалма интеллектке багытталган философиялык теорияларды талдоо адам болумунун аң-сезим, эс-акыл, эрктин эркиндиги жана мораль сыяктуу көйгөйлөрдөй адекваттуу аңдоого шарт түзөт.

Негизги терминдер: жасалма интеллект, теория, илим, констатациялоо, аспект, аң-сезим, ой жүгүртүү, мораль, этика, информатика, компьютердик технология, робототехника.

Annotation. In this article, the philosophical and applied essence of artificial intelligence is analyzed in the style of a thesaurus presentation. In particular, it emphasizes that artificial intelligence (AI) is a philosophy and science dedicated to the creation of computer systems capable of simulating intellectual processes characteristic of humans. It also examines such important aspects of AI as: the thesaurus of artificial intelligence; the conceptual essence of some thesauri; challenges and problems of artificial intelligence; the perspective of AI; philosophical explication of AI. The end-to-end idea of the article is: the analysis of philosophical theories applicable to artificial intelligence (AI) opens up a wide range of issues related to the main aspects of human existence, such as consciousness, reason, free will and morality.

Keywords: artificial intelligence, philosophy, theory, science, statement, aspect, consciousness, thinking, morality, ethics, computer science, computer technology, robotics.

Философия искусственного интеллекта занимается глубоким анализом фундаментальных вопросов, связанных с созданием и функционированием искусственных интеллектуальных систем. Она изучает сущность интеллекта, спрашивая о том, что на самом деле составляет умственную способность. Какие процессы в мозге обеспечивают мышление, решение проблем и адаптацию к окружающей среде? Философия искусственного интеллекта размышляет о том, насколько мы можем продвинуться в создании искусственного интеллекта. Способны ли машины действительно мыслить? Могут ли они обладать сознанием? В этой связи следует констатировать, что существующие системы искусственного интеллекта имеют ограниченные области применения. Они способны решать конкретные задачи, но не обладают всесторонним интеллектом, характерным для человека. Философия искусственного интеллекта также изучает воздействие

ИИ на общество, экономику, образование и культуру. Какие изменения мы можем ожидать в будущем в связи с развитием искусственного интеллекта?

Искусственный интеллект (ИИ) представляет собой философию и науку, посвященную созданию компьютерных систем, способных имитировать интеллектуальные процессы, характерные для человека. Он охватывает широкий спектр методов, алгоритмов и техник, которые позволяют компьютерам выполнять задачи, требующие интеллектуального мышления. В основе ИИ лежат попытки моделировать и анализировать различные аспекты человеческого интеллекта, такие как обучение, рассуждение, восприятие, планирование и принятие решений. Одним из основных приложений ИИ являются экспертные системы, которые используют знания и правила, предоставленные экспертами в определенной области, для решения задачи или оказания консультаций. Эти системы мо-

гут давать рекомендации, основанные на логических выводах и анализе вводимых данных. [См.: 1, 83-97]

Другим важным направлением в области ИИ является обработка естественного языка (Natural Language Processing, NLP), которая занимается разработкой методов и алгоритмов для понимания, интерпретации и генерации естественного языка человека. Это позволяет компьютерам взаимодействовать с людьми на их собственном языке, что может быть полезно для автоматизации обработки текстовой информации, создания чат-ботов, перевода языка и других задач. Распознавание речи - еще одно важное применение ИИ, которое позволяет компьютерным системам анализировать и понимать устную речь. Это может быть полезно для различных приложений, включая голосовые ассистенты, системы автоматического распознавания и транскрибирования аудиофайлов, системы диктовки и т. д.

Машинное зрение - это область ИИ, посвященная разработке систем, способных анализировать и интерпретировать изображения и видео. Системы машинного зрения могут использоваться для распознавания объектов на изображениях, анализа медицинских снимков, навигации автономных транспортных средств, контроля качества в производстве и многих других приложений. В целом, искусственный интеллект играет все более значимую роль в современном мире, проникая в различные сферы человеческой деятельности и обеспечивая новые возможности для автоматизации, оптимизации и улучшения процессов. [См.: 7]

Исходя из вышеизложенного, можно констатировать, что искусственный интеллект (ИИ) - это философско-информационный вектор, направленный на создание компьютерных систем, способных выполнять задачи, обычно требующие человеческого интеллекта.

С момента зарождения, искусственный интеллект вызвал у человечества огромный интерес и стал объектом активных инновационных исследований. Важность искусственного интеллекта в современном мире трудно переоценить. Он оказывает существенное воздействие на практически все аспекты жизни, начиная от бизнеса и промышленности и заканчивая медициной, образованием и наукой.

Ныне, когда неопределенность довлеет над определенностью, страх перед ИИ - вполне ожидаемая реакция. Люди не только боятся «восстания машин», а в европейских странах - тотальной слежки, которая нарушает неприкосновенность личной жизни. Также их пугает потеря работы, которую на себя возьмут автоматизированные системы. (См.: https://dzen.ru/a/ZHweKC72vHN037_u) Тем не менее, в последнее время внедрение искусственного интеллекта (ИИ) стало одним из приоритетных социально-экономических направлений. Правительство Китая, например, планирует к 2030 году вложить в развитие таких технологий более 10 триллионов юаней. И мы видим, что искусственный интеллект уже активно внедряется: Китай стал первой страной, где широко используется распознавание лиц в общественных местах. Используя систему идентификации человеческого лица в реальном времени, здесь можно совершить покупку в магазине, оплатить проезд в метро и взять кредит в банке.

В целом искусственный интеллект стал незаменимым инструментом для решения сложных задач и создания новых возможностей в современном мире. Его важность и влияние будут только расти по мере того, как технологии продолжат развиваться и находить новые области применения, однако важно помнить, что с развитием ИИ возникают и этические и социальные вопросы, такие как безопасность данных, автономность систем и влияние на рабочие места. Развитие и

внедрение ИИ требует внимательного баланса между инновациями и защитой интересов общества.

Тезаурус искусственного интеллекта

Искусственный интеллект (ИИ) в тезаурусном отношении включает в себя следующие параметры: - Область информатики, которая изучает создание компьютерных систем и программ, способных выполнять задачи, требующие интеллектуальных навыков человека. - Машинное обучение: подраздел ИИ, в котором компьютерные системы обучаются на основе данных, а не явно запрограммированных инструкций. Системы могут обнаруживать закономерности и делать предсказания. Тип машинного обучения, использующий искусственные нейронные сети с множеством слоев для анализа данных и извлечения признаков. [См.: 5] - Нейронные сети: модели, вдохновленные структурой и функцией нейронов в человеческом мозге. Используются для обработки информации, распознавания образов, обучения и многих других задач. - Обработка естественного языка (NLP): область ИИ, занимающаяся взаимодействием между компьютерами и естественными языками человека, такими как текст и речь. - Компьютерное зрение: область, где ИИ пытается обучить компьютеры «видеть» и интерпретировать визуальные данные, такие как изображения и видео. - Распознавание образов: процесс, при котором ИИ определяет и классифицирует образы, такие как лица, объекты или символы. - Автономные системы: системы, способные принимать решения и действовать без прямого участия человека, основываясь на алгоритмах и обучении. - Экспертные системы: компьютерные программы, способные принимать решения в определенной области, используя знания и опыт экспертов. - Наборы данных, используемые для обучения машинных

моделей. Они могут содержать информацию о входных параметрах и ожидаемых результатах. - Алгоритмы оптимизации: методы, используемые для нахождения наилучших решений в задачах с ограничениями и неопределенностями. - Интеллектуальные агенты: самостоятельные программы или системы, способные воспринимать окружающую среду и принимать решения для достижения целей. - Робототехника: междисциплинарная область, сочетающая в себе знания из механики, электроники и ИИ для создания автономных роботов.

Упомянутый выше тезаурус может служить основой для понимания и использования ключевых терминов искусственного интеллекта.

Понятийные сущности некоторых тезаурусов

“Нейронные сети” - понятие искусственных нейронных сетей, которое возникло в работах Уоррена Маккалока и Уолтера Питтса в 1943 году. Их модель представляла собой абстракцию биологических нейронных сетей. Последующие десятилетия разработки этой идеи привели к созданию различных архитектур нейронных сетей, включая перцептроны и многослойные нейронные сети. “Машинное обучение”: в конце 1950-х и начале 1960-х годов исследователи начали интересоваться тем, как компьютеры могут обучаться на данных. В 1956 году Джон Маккарти организовал конференцию по искусственному интеллекту, на которой было обсуждено машинное обучение как ключевая область. Перцептрон и затухание градиента: Франк Розенблатт в 1957 году представил модель перцептрона – простейшей формы искусственной нейронной сети. Однако в 1969 году Марвин Мински и Сеймур Паперт доказали, что перцептроны могут не решать сложные задачи, что замедлило развитие нейронных сетей на несколько десятилетий. Обратное распространение ошибки – метод

обратного распространения ошибки был предложен для обучения многослойных нейронных сетей в 1986 году. Это позволило эффективнее настраивать веса в сетях и повысило их способность к обучению сложных задач. Большие данные и подъем глубокого обучения: с развитием интернета и накоплением больших объемов данных, а также усовершенствованием алгоритмов, глубокое обучение стало особенно актуальным. Введение графических процессоров (GPU) способствовало ускорению обучения нейронных сетей и их применению в различных областях, таких как обработка естественного языка, компьютерное зрение и автономная навигация. Сверточные нейронные сети и успехи в компьютерном зрении – сверточные нейронные сети (Convolutional Neural Networks, CNN) стали ключевым инструментом в обработке изображений и компьютерном зрении. В 2012 году сеть AlexNet выиграла соревнование по классификации изображений ImageNet, показав революционные результаты и подтвердив эффективность глубокого обучения. Рекуррентные нейронные сети и обработка последовательностей - рекуррентные нейронные сети (Recurrent Neural Networks, RNN) позволили обрабатывать последовательности данных, такие как тексты и речь. Это стало важным шагом в области обработки естественного языка и других приложений. Указанные выше тезаурусы - вехи отражают ключевые этапы в развитии технологий искусственного интеллекта, которые привели к возможностям, которыми мы обладаем сегодня.

Вызовы и проблемы искусственного интеллекта

Искусственный интеллект, несмотря на свой значительный потенциал, также стал источником различных вызовов и проблем. Эти проблемы охватывают широкий спектр этических, социальных и технических аспектов.

Этично-социальные проблемы

Прозрачность и объяснимость - некоторые алгоритмы ИИ, особенно в глубоком обучении, могут быть сложно интерпретированы, что затрудняет понимание, как принимаются решения. Это поднимает вопросы о прозрачности и объяснимости систем. Дискриминация и смещение данных. Алгоритмы машинного обучения могут усваивать предвзятость и неравенство, существующие в исходных данных, что приводит к систематической дискриминации и неравноправию. Права и безопасность личных данных - сбор и анализ данных для обучения ИИ могут нарушать частную жизнь и безопасность личных данных, что вызывает обеспокоенность вопросами конфиденциальности. Кроме того, автоматизация, вызванная ИИ, может привести к потере рабочих мест и изменению существующих профессий, что требует переквалификации и социальной адаптации. Вопросы о том, кто несет ответственность за действия ИИ, и как решать моральные дилеммы, связанные с автономными системами, вызывают сложности.

Безопасность и злоумышленники - ИИ может быть использован злоумышленниками для создания вредоносных программ, подделки данных или даже кибератак. В долгосрочной перспективе возможно создание ИИ с уровнем интеллекта, превосходящим человеческий, что может вызвать угрозу для человечества, если управление таким ИИ ускользнет из-под контроля. А также, рост зависимости от ИИ может привести к потере человеческих навыков и способностей, что в будущем может вызвать проблемы при сбоях или отказах технологий.

Развитие автономных роботов и транспортных средств вызывает вопросы безопасности и этические дилеммы, связанные с принятием решений в ситуациях, где вовлечена человеческая жизнь. Эффекты на рабочие места: Широкое внедрение ИИ может привести к

сокращению рабочих мест в некоторых отраслях и вызвать социальные напряжения. Обсуждение этих вызовов и проблем с ИИ является важным шагом для развития этически ответственных и технически безопасных технологий. Внимательное взвешивание плюсов и минусов помогает обеспечить устойчивое и сбалансированное развитие ИИ в интересах человека и общества.

ИИ в будущем

Будущее развития искусственного интеллекта представляет захватывающие перспективы, которые могут привести к радикальным изменениям во многих сферах человеческой деятельности. Вот некоторые мысли о том, как ИИ может развиваться в будущем: одной из главных перспектив является создание обобщенного ИИ, способного анализировать и решать разнообразные задачи, подобно тому, как это делает человеческий интеллект. Это потребует разработки более универсальных алгоритмов и методов, позволяющих ИИ адаптироваться к новым ситуациям и обучаться на основе ограниченных данных. Расширение автономности: ИИ будет становиться более автономным и способным принимать решения в сложных и неожиданных ситуациях. Развитие автономных роботов и систем приведет к возможности применения ИИ в различных областях, от медицины и науки до производства и транспорта.

Ожидается, что будущее ИИ будет больше ориентировано на взаимодействие и сотрудничество с людьми. Искусственный интеллект может помогать расширять человеческие способности и решать сложные задачи, а также обучать и сопровождать людей в разных областях. Разработка более эффективных алгоритмов обучения: Одной из ключевых областей исследований будет создание более эффективных методов обучения ИИ с меньшими объемами данных. Это поможет преодолеть ограничения теку-

щих алгоритмов и ускорит процесс развёртывания ИИ в новых сферах.

Развитие ИИ также потребует более глубокого обсуждения и регулирования этических и социальных аспектов, таких как прозрачность, дискриминация, безопасность данных и другие. Будет стремление создать надежные и справедливые системы ИИ, которые учитывают интересы и права людей. Инновации в области аппаратных технологий: Прогресс в области аппаратных технологий, таких как квантовые вычисления и нейроморфные чипы, может открыть новые горизонты для развития ИИ, позволяя создавать более мощные и эффективные системы. Как видим, Искусственный интеллект имеет потенциал для значительного развития в будущем, и существует несколько направлений, которые могут определить его перспективы [См.: 6].

Одним из важных направлений является развитие обучения с подкреплением, которое позволяет ИИ учиться на основе взаимодействия с окружающей средой. Это может привести к созданию более автономных систем, способных адаптироваться к различным ситуациям и принимать решения на основе накопленного опыта. Развитие глубокого обучения и нейросетей может привести к созданию более сложных и точных моделей ИИ, способных анализировать и понимать данные на более высоком уровне. Это может привести к улучшению визуального распознавания, обработке естественного языка, медицинской диагностике и другим областям.

Создание общего искусственного интеллекта (AGI), который обладает обширной общей интеллектуальной способностью, остается одной из самых интересных перспектив. AGI был бы способен решать разнообразные задачи, аналогично человеческому интеллекту, и мог бы самостоятельно обучаться новым областям знаний. С развитием ИИ становится все важнее обсуждение этических

и безопасных аспектов. Проблемы, связанные с автономными системами, решениями ИИ и возможностью нежелательных последствий требуют серьезного внимания и разработки стандартов.

ИИ может играть ключевую роль в научных исследованиях, ускоряя процесс анализа данных, идентификации паттернов и создания моделей. Это может привести к новым открытиям в медицине, физике, биологии и других дисциплинах. ИИ в медицине и здравоохранении. Развитие ИИ может улучшить диагностику, прогнозирование болезней и разработку лекарств. Системы ИИ могут анализировать медицинские данные, помогая врачам принимать более точные решения. Искусственный интеллект и робототехника – робототехника может стать одной из областей, где ИИ будет активно применяться, позволяя создавать более сложных и автономных роботов для выполнения разнообразных задач.

Эти направления и перспективы лишь небольшая часть того, что может ожидать искусственный интеллект в будущем. Важно, чтобы разработка ИИ происходила в соответствии с этическими принципами и учитывала потенциальные риски.

Исследование и разработка систем, оснащенных искусственным интеллектом, представляют собой сложный и многогранный процесс, который требует внимательного учета особенностей человеческого интеллекта. Понимание различных уровней интеллекта в этом контексте играет важную роль. Например, при создании «интеллектуальной» системы управления для устройств энергетической электроники необходимо учитывать уровень интеллекта, который не ниже концептуализирующего. Этот уровень позволяет системе абстрагировать и обобщать информацию, принимать решения на основе концептуального понимания окружающей среды и контекста. Однако следует отметить, что модели-

рование всех уровней интеллекта, кроме онтологизирующего, осуществимо. Это означает, что система может быть способна к обучению, адаптации к новым ситуациям, принятию решений на основе анализа больших объемов данных и даже воспроизведению человеческих эмоций и реакций в определенной мере. Однако, создание системы, обладающей онтологизирующим уровнем интеллекта, который означает способность к самосознанию, абстрактному мышлению и метапознанию, пока остается за пределами текущих возможностей технологии. Таким образом, при разработке и моделировании искусственного интеллекта необходимо учитывать как специфику человеческого интеллекта, так и технические ограничения текущего состояния науки и технологий.

Анализ философских теорий, применимых к искусственному интеллекту (ИИ), открывает широкий спектр вопросов, связанных с основными аспектами человеческого существования, такими как сознание, разум, свобода воли и мораль. В частности, во-первых, философские теории сознания и его природы, такие как дуализм, идеализм, материализм и функционализм, могут быть применены к ИИ для понимания его способности к осознанию и самосознанию: вопросы о том, может ли ИИ обладать сознанием, каким образом сознание связано с физическими процессами в мозге или алгоритмами ИИ, вызывают существенный интерес у философов; во-вторых, философские теории разума, такие как рационализм, эмпиризм и конструктивизм, могут помочь понять природу интеллектуальной деятельности ИИ: важно обсудить, насколько ИИ способен к мышлению, решению проблем, анализу информации и принятию рациональных решений на основе предоставленных данных; в-третьих, вопрос о свободе воли в контексте ИИ затрагивает тему автономии и самоопределения: фило-

софские теории детерминизма, индетерминизма и совместимости свободы воли с предопределением могут быть применены к анализу возможности существования свободы воли у ИИ и его способности принимать автономные решения; в-четвертых, философия морали и этика помогают разбираться в вопросах ответственности ИИ перед обществом, правах и обязанностях ИИ, а также вопросах о справедливости и беспристрастности при принятии решений ИИ - отношения между ИИ и моральными нормами, а также вопросы обучения ИИ моральным принципам и правилам также могут быть предметом философского анализа. Все эти концептуально-философские теории и концепции предоставляют фундаментальные рамки для понимания и анализа различных аспектов искусственного интеллекта. Понимание философских аспектов ИИ может помочь формировать этические и правовые нормы, направленные на обеспечение безопасности, справедливости и учета человеческих ценностей в развитии и использовании искусственного интеллекта.

Вместо заключения

Роль интеллектуала и классический идеал мудреца представляют собой две принципиально различные концепции, которые отражают эволюцию мысли и социокультурные изменения в течение времени. В контексте идеала мудреца, прославленного в работах Мишеля

Фуко, универсальная истина и носитель ее, мудрец, считались неотъемлемыми атрибутами. Мудрец представлял собой «индивидуализированную фигуру» с самой высокой степенью универсальности, воплощая в себе истину, применимую ко всему. Однако в современном обществе, по Фуко, роль интеллектуала претерпевает значительные изменения. Современный интеллектуал, в отличие от мудреца, перестает оперировать в сфере универсальности и становится, скорее, «разрушителем очевидностей и универсальностей». Он вызывает сомнения в устоявшихся истинностях и подвергает их анализу и критике. Интеллектуал становится агентом дискуссии, провоцирующим мыслить и искать новые подходы к пониманию мира.

С другой стороны, роль интеллигента, как продолжение традиции практической мудрости, не только оживляет нравственные принципы своей эпохи, но и создает новые. Интеллигент, черпая из культурного и исторического опыта, активно взаимодействует с обществом, пропагандируя идеи и ценности, способствующие прогрессу и гармонии.

Таким образом, современные интеллектуал и интеллигент, хотя и отличаются в своем подходе к истине и обществу, оба играют важную роль в развитии мысли и культуры, формируя новые универсальности и очевидности, необходимые для адаптации к быстро меняющемуся миру.

Литература

1. Анохин П. К. Философский смысл проблемы естественного и искусственного интеллекта // Вопросы философии, № 6, 1973, с.83-97. URL: <http://www.rtni2003.narod.ru/Papers/PKAnokhin.pdf>
2. Леготкин В.А. Искусственный интеллект: история и некоторые философские аспекты // Электронный научный журнал «Университетские исследования», 24.01.2012. URL: http://www.uresearch.psu.ru/files/articles/546_98757.doc
3. Сирл Дж. Разум мозга – компьютерная программа? // В мире науки, Scientific American (Издание на русском языке), № 3, 1990. URL: http://ииклуб.рф/ai_bra.htm

4. Хамитов Н., Зобин С. Эволюционная теория искусственного интеллекта // Официальный сайт Ассоциации Философского Искусства. – Киев, Украина, 2011. URL: http://aphy.net/images/materials/APHY_Intellect_Theory2011.pdf

5. Черчленд П. М., Черчленд П. С. Искусственный интеллект: может ли машина мыслить? // В мире науки, Scientific American (Издание на русском языке), № 3, 1990. URL: http://ииклуб.рф/ai_bra.htm

6. Шингаров Г.Х., Орлов А.А. Проблема познания в философии с точки зрения перспективы создания искусственного интеллекта // Вестник Мурманского государственного технического университета, т.13, №2, 2010, с.256-260. URL: http://vestnik.mstu.edu.ru/v13_2_n39/articles/02_orlov.pdf

7. <https://habr.com/ru/articles/710350/> 13. 01. 2023

8. https://dzen.ru/a/ZHweKC72vHN037_u

УДК: 133.3 (575.2.) (04)

САНДАРГА БАЙЛАНЫШКАН ЧЕКСИЗДИК ФИЛОСОФИЯСЫ

Кочкорбаева Жыпаргүл Ибраимовна

КР УИАнын А.Алтмышбаев атындагы Философия институту

Исмаилова Айгүмүш,

С. Мамбеткалиев атындагы Чүй университети,

филология илимдеринин кандидаты, доценттин милдетин аткаруучу

ФИЛОСОФИЯ БЕСКОНЕЧНОСТИ, СВЯЗАННАЯ С ЧИСЛАМИ

Кочкорбаева Жыпаргүль Ибраимовна

Институт философии имени А.Алтмышбаева НАН КР

Исмаилова Айгүмүш,

С. Чуйский университет имени Мамбеткалиева,

кандидат филологических наук, и.о. доцента

THE PHILOSOPHY OF INFINITY RELATED TO NUMBERS

Kochkorbayeva Zhypargul Ibraimovna

Institute of Philosophy named after A. Altmyshbaev of NAS KR

Ismailova Aygumush,

S. Chui University named after Mambetkaliev,

candidate of philological sciences, acting associate professor

Аннотация. Бул макалада сандын философиялык жана сакралдык маанилери ачылып берилген. “Сан” философиясы - бул эң абалкы түшүнүк жана факт. “Сан” деген сөз ааламдык глобалдык алкактан баштап, жер бетиндеги көз көрүп турган, жер түбүндөгү бардык жандуу жана жансыз, ошондой эле чоң кичине, рухтуу жана рухсуз объектилерди фактыга айландырган универсал сөз. Сандын жөнөкөй сөз же эсеп эместигин биздин күнүмдүк турмушта колдонулган нерселерден эле билүгө болот. Бул тууралуу макалада кеңири жазылган. САН – ааламдык материалдык философияга жуурулушкан сакралдык-практикалык феномен дешке негиз бар.

Негизги сөздөр: сан, сакралдык, философия, рух, космос, астрология.

Аннотация. В данной статье раскрываются философские и сакральные значения числа. Философия «числа» является наиболее актуальной концепцией и фактом. Слово «число» — универсальное слово, превращающее в факты все одушевленные и неживые, большие и малые, духовные и недуховные объекты на поверхности земли. Число – это не простое слово или расчет, его можно увидеть на примере вещей, которые мы используем в повседневной жизни. Об этом подробно написано в статье. Есть основания говорить, что ЧИСЛО – это сакрально-практический феномен, заложенный в общечеловеческую материальную философию.

Ключевые слова: число, сакральное, философия, дух, космос, астрология.

Abstract. Philosophical and sacred meanings of numbers are revealed in this article. Philosophy “number” is the most relevant concept and fact. The word “number” is a universal word that turns into facts all animate and inanimate, large and small, spiritual and non-spiritual objects on the surface of the earth. A number is not a simple word or calculation, it can be seen in the example of things that we use in everyday life. This is written in detail in the article. There is reason to say that NUMBER is a sacral-practical phenomenon embedded in universal material philosophy.

Key words: number, sacred, philosophy, spirit, cosmos, astrology.

“Сан” деген сөз уюгуна кыргыздын тилинде көптөгөн түшүнүктөр кирет. Чынында “Сан” деген сөз ааламдык глобалдык алкактан баштап, жер бетиндеги көз көрүп турган, жер түбүндөгү бардык жандуу жана жансыз, ошондой эле чоң кичине, рухтуу жана рухсуз объектилерди фактыга айландырган универсал сөз деп койсо болот.

Көзгө көрсөтүп, ой тегирменине салып майдалап, кайра бүтүндөп, көзгө илешпегенин аң-сезими, акылы менен таразалап кабыл алып, көкүрөккө түйүп турчу чын дүйнөлөрдүн (реальный мир деген мааниде) сөз түрүндө белгиленчи түрмөгү катары каралат демекчибиз.

“Сан” деген сөзгө маани бербей, жөнөкөй көз караш менен мамиле жасачу болсок, анын сакралдуу, касиеттүү күчү жоголот. Ошентип, “Сан” – фактыга айланган сөз түрмөгүн жаратат дедик. Анын маани-маңызын ой тегирменине салып көрсөк, катардагы жөнөкөй эле мамиле жасап койгонсуйбуз. “Ии, сан деген сан экен, эсеп да...” деп гана коёрубуз бышык. Дегенибиз менен “сан” түшүнүгү катардагы жөнөкөй түшүнүк эместигин мындан билсе болооруна ынанабыз акыры.

Дегеле дүйнө ааламда фактыга айланган көрүнүш кубулуштар, буюм-тайымдар, тоо таш, жер суулар, асман, ай күн сыяктуу табигый зор объектилердин катарында мааниси боюнча аларга теңелип турган, көзгө илешип илешпеген майда, жандуу жана жансыз нерселер өз тагдыры менен жашай беришет.

Адамзаттын эң абалкы аң-сезим бүртүктөрү жарала баштаган абалындагы – гомо сапиенс, башкача айтканда, тарыхка чейинки адамдар өздөрү үчүн фактыга айланткан ааламда жашап, ошого

жараша “аз, көп, ашыкча, кем, жок” деген түшүнүктөрдү жаратышып, натыйжасында сапатынан мурда санына көбүрөөк маани беришкен. Аларды өлбөй жашоо үчүн маанилүү деп билишкен. Ошого жараша тагдырын, тирүүчүлүгүн, ой-максаттарын, ишеничтерин байланыштырышкан.

Келерки этапта сапатына маани берилип, – чоң кичине, кооз одоно, пайдалуу, пайдасыз деген эмпирикалык практикалык жол аркылуу көптүк сандан, көлөмдөн, сөөлөттөн кийинки планга жогорку аталган түшүнүктөр чыгышкан. Демек, “Сан” философиясы эң абалкы түшүнүк жана факт. Аң-сезим менен акыл, интеллект субстраттары жаңыдан түптөлүп, баш мээнин жогорку кыртышы подкорка каймактап, адамзат өзү жашаган чөйрөдөн баштап ааламдык түшүнүктөрдүн эң алгачкы фактыларын сөз, үн, символдук башка белгилер аркылуу өздөштүрө баштаган доордогу чындыктар эле.

“Сан” деген сөз түшүнүгү баш-аягы жок, түбү түшкөн түгөнбөс дүйнөлөргө байланышат да, бардык көзгө урунбаган, көрүнбөгөн сөздөрдүн бир кылка катарынан турган түрмөктөрүнөн жаралат. Ошон үчүн кыргыздын тилинде “сан” деген уюктан көп сөздөр өнүп чыгышкан жана кыргыздын тили эң байыркы тил катары уйкаштыкка эп келген тил болгонун биздеги төкмө акындар, манасчылар, кошокчу, дастанчылар тастыкташат.

“Сан” деген сөз уясынан төмөнкү сөздөр өсүп чыгат: сандык, сансыз, санташ, санаа, санжыра, саналуу, сандырак, сан (синоним болсо да адамдын дене мүчөсү), санаркоо, Сансызбай, санарип, Санагүл, Санамжан, Сания, санда жок, санаалаш ж.б.у.с. Адеттегидей, бул

сөздөрдүн тизмеги конкретикасыз, комментарийсиз улана берет. Тар чөйрөнүн эмес, ааламдык чексиз чөйрөлөрдү жабдып, толтуруп, камтып турган реалий сөздөр катары түшүнүш керек. Демек, “сан” ошол реалий чындыктарды билдирген аталыштар деп айтсак болот.

Эгерде конкреттүү фактыга айланган дайындуу сөздөргө кайрылсак, анда кыргыз эли жана башка элдер деле санга сакралдуу маани беришкен. Мисалы: үчүлүк, жетилик, кырк күндүк, кырк ашы (бул салт бардык түрк элдеринде бар), тогуз тартуу, тогуз табак, тогуз коргоол, эки ок, үч ок, он ок, төрт ас, үч кат, кош кат, тогуз кат деген сыяктуулар. Ошондой эле сандар “так” жана “жуп” деген дуалдуу эки түшүнүккө бөлүнөт. Бир, үч, беш, жети, тогуз – так сан, ал эми эки, төрт, алты, сегиз жуп сан катарында турган эсептер.

Бул өңдөнгөн көрүнүштөр бекер жерден жаралган жери жок. Байыркы кыргыздар аалам философиясын эң алгачкылардан болуп өнүктүргөн эл болгон. Кээ бир окумуштуулардын айтымында астрономия түшүнүгү кыргыздарда күчтүү жана так болгон да кийинчерээк ал эмпирикалык илимдин алдыңкыларынан болгонго жетишип, ушу бүгүнкү күндөргө чейин адамдар пайдаланып келишет. Астрономиялык жана астрологиялык элдик эмпирикалык илимдер байыркы замандарда Тигр жана Евфрат дарыяларынын ортосунда, Двуречье-«эки суу ортосу» деген мааниде, байыркы шумерлер деген цивилизация болуп, алардын же дал өзү, же аларга ирегелеш жашаган эл катары кыргыздар жана түрк тилде сүйлөгөндөр болушканын жазышат окумуштуулар. Ошондой эле Эки суунун ортосундагы цивилизацияны еврейлер да бизге таандык дешет экен. Эмнеси болсо да атын атаган маселелердин азырынча талашта турганы тарыхый чындык. Далилдери да алигүнчө жетишерлик ченемде табыла электиги бар. Негиз кылынган артефактылар клинописстер, анча-мынча археологиялык табылгалар менен ошол Шумер цивилизациясын жараткан элдердин сүйлөгөн тилдери гана чечмеленгени чындык.

Клинопис чополорду еврей окумуштуулары семит тилинде деп табышууда. Бул факты да чындык болушу толук ыктымал, анткени, суу бойлорунда, дарыя жээктеринде ар кайсы топтогу уруулар, уруктар жан багып, шаар куруп, тарых жаратып, жазуу-сызуу жаратып жашап, көөнө тарыхтын бир бучкагын түзүп келишкени белгилүү эмеспи.

Илгерки падышалар, шахтар жана султандар, фараондор асманда чийилген астрологиялык белгилер аркылуу согуштарды башташкан, жортуулдарга чыгышкан. Кыргыз элинин “пешенесине чийилген тагдыр” деп, балким пайдасы бар үчүн астрология илиминин баштапкы тажрыйбалары эл турмушунда сакталып келгендиги чындык. Эмпирикалык байкоо аркылуу жаралган илим элдин жашоо тиричилигине, мал чарбачылыгына, сезондук жумуштарына чоң көмөк тийгизгенине байланыштуу шарттарда жаралган да, элдик эмпирикалык илимге айланган.

Байыркы кыргыздар оокат чарбасын айдын жылышына, күндүн активдүүлүгүнө жана жүрүшүнө карап иш алып барышкан. Бүгүнкү күндөрдө пайдаланып жүргөн “ай календары – лунный календарь”, “күн санагы же солнечный календарь” деп аталган чарба жүргүзүүдө, жашоо-тиричиликтерде, аш-тойлордо ыңгайлуу убактысын белгилеген ай, күн жана апта менен ай, жыл САН оолорунун негиздери ошол байыркы биздин бабаларыбыздын байкоо жолу менен түзгөн чарбачылык системасынын уландысы болгону анык.

“Ай толгондо”, “Күн тутулганда” деген табият кубулуштарынын убактысын да күндөрдүн САН эсеби боюнча алдын-ала аныктап турушкан. Ушул өңдөнгөн жашоо шартынан улам “жыл саноо”, “апта саноо” “ай башы” деген түшүнүктөр практикалык негиздерге таянып жаралышкан.

Элдин оозеки чыгармаларда “40 чоро”, “кырк кыз”, өлгөн инсандын “40 ашы”, наристенин “40 күндүгүн” белгилөө ырым-жырымдары, “40 чилтен”, “төрт тарабы кыбыла”, “төгөрөктүн төрт бурчу”, “ааламды алты кыдырып”, “үчүлүк

аш” деген САНга байланышкан ырым-жырымдар, жомоктор жана түшүнүктөр жашайт эл арасында. Алардын көпчүлүгү ушу азыркы убактарда деле сакталып келүүдө.

Табият күчтөрүнө байланышкан “жети баштуу ажыдаар”, “бир көздүү желмогуз”, байыркы мифтик жомоктордо “одноглазый циклоп”, “сороконожка”, “многоголовая гидра”, “Шива многорукий” деген сыяктуу түшүнүктөр аң-сезимдерге катуу орногон.

Айтылуу Тибет өлкөсүндө да САНдарга сакралдуу маани беришет. Олуялар окуучу шакирттеринин эң тандалган кыйындарынын “көзүн” мындайча ачышкан: талапкерди 40 күнгө тоодогу таш үңкүргө жаткырып, үңкүрдүн оозун таш менен бекитип, кол баткыдай гана жылчык калтырып, ал жылчыктан күндө бир маал топоздун сүтүнөн жасалган курутту эзип сары май кошуп берип турушкан. Андай көз “ачуу” жоруктун мөөнөтү да 40 күн, 40 саат, 40 мүнөт, 40 секундага созулган.

Эгер диний түшүнүктөргө кайрылсак, кыргызда “кырк өзөн”, “кырк булак”, “кырк мазар”, “40 кулач ажыдаар”, “кырк олуя” деген сырдуу мааниси бар, адамдардын психологиялык табиятына сес берип турчу бакшылык-шамандык жагдайларды жараткан түшүнүктөр жашап келишет. Булар САНга байланышат да бир өңчөй цифралар менен айтылат салт катары. Кыргыздын эпосторунда, жомокторунда байма бай айтылып жүрчү САНга байланышкан географиялык, урбанизациялык жагдайлар кездешет. Мисалы кош тал, эки деген түшүнүк), “эгиздеп, сегиздеп төлдөө”, “эки ажырым жол”, “беш берен”, “жетиген жылдыз – саны 7 деген түшүнүк, “кош жылдыз” ж.б.у.с. Эгерде бул көрүнүштөр жашоодо болбосо, жортуулдаргы аттанышпаса, кайдан оозеки чыгармаларга айланышмак эле.

Жер үстүндөгү жандуунун төрөсү, алдуу, амалдуусу, уругу жана акылдуусу “язычник” түшүнүгүндөгү, - көп кудайлары бар деген маанини берет бул сөз, - кудайларыбыздан кийинки катардагы ыйык жан адамдар деп санашкан.

Мисалы, байыркы Греция мифтик жомокторунда аты аталган кудайлардын

көпчүлүгү, - баардыгы болуп деле чыгышы толук ыктымал, тарыхка чейинки жана эрте тарыхый доорлордо жашап өткөн реалдуу адамдар болушкан.

Ал адамдар башкалардан айырмаланышып батырдыгы, ыкчамдыгы, байлыгы, акылмандыгы, амалдуулугу менен бирге каардуу, катуу мүнөзү аркылуу патриархаттык тартипте бекем сактап, элдин башын бириктирип, өз бүлөлөрүнөн тартып, башкалардын да тагдырын чечип турган жарым деспот, баатыр чалыш адамдар болушкан. Алар элине же үй-бүлөсүнө кол салган башка топтун бирөөлөрдүн жашоосуна көз арткан адамдарынан, жашаган жерин, турак жайларын сактап калуу үчүн элин ыкчам күрөшкө уюштуруп турушкан. Мына ушул инсандарды кудай деп атын унутпай сактап келген үчүн жомоктор пайда болгон. Мифология чындыкка жакын деген ойду Чыңгыз Айтматов да айткан жери бар. Адеттегидей, язычник тибиндеги кудайлар деп саналышканы менен аларга бардык эле тирүү жандарга таандык болгон жакшы жаман, оң жана терс сапаттар мүнөздүү болгон.

Ал эми илгерки кыргыздар амалдуу акылдуу адамдардын акылы менен күчүнө сыйынышып, ыйыгындай карашып, алардын кара күчүнө да, акыл күчүнө да таянышкан. “Билеги күчтүү бирди жеңет, акылы күчтүү миңди жеңет”, “санаасы санга, ою онго бөлүнөт”, “жигитке жетимиш өнөр аздык кылат”, “миң уккандан бир көргөн”, “бир көрмөккө жан бермей” деген макалдарды чыгарышкан. Ошондой эле адам ыйыктыгы аркылуу “жети кыдыр”, “жети баштуу желмогуз”, “жети тооч”, “жети кулач ажыдаар”, “жердин жети катар түпкүрү”, “он эки мүчөл”, “отуз күн орозо”, “жетинин бири кыдыр” деген түшүнүктөрдү аалам түзүлүшүнө, кай бирлерин ай менен күн, жыл саноолоруна туурулап айтышкан. Булар аркылуу тилдин ийкемдүүлүгү жаралган. Эске да бат келип, көкүрөктөрдө түбөлүк сакталып, улуттук тил баалуулуктарына айланышкан.

Илгерки адамдардын түшүнүгү менен ачылыштарында адамдын денесин көтөрүп жүрүүчү негизги күчтөрү 7

омурткадан турган, асман 7 катмардан түзүлгөн деген түшүнүк жашап, адамдык башкы орган мүчөлөрү 7 системадан турганына таянып “жети” деген санды ыйык көрүшкөн.

САН менен байыркы кыргыздар мээнет аркылуу жыйган - терген байлыктарын, жер эне берген оокат-ашты, табият берген баалуулуктарды байланыштырышкан. Соода-сатык иштердин эң алгачкы примитивдик түрдө “малды”, “товарды” саноо аркылуу, азыркы акча санагандай, колдун бармактары менен эле эсеп-кысаптарын жүргүзүшкөн. САН деген сөздөн дагы деле болсо байлыкка, сарамжалдуулукка тикеден-тике байланышкан САНдык деген буюмдун аты лексикондо пайда болгон. Сандык – байлыкты сактоочу үй буюму. Сандыкка байлыкты сактоо боюнча азыркы күндөрдө деле менталитеттик чоң маани берилет элде. Демек, САНдык – катардагы үй буюму катары каралбастан, ага маанилүү милдет жүктөлгөн буюм катары каралып калган деңгээлге чейин келип жетти деш керек. Кыскасы, байыркы адамдар тапкан-ташыганын, мал санап, сатып, бартер жасап тапкан акчасын өздөрү менен кошо ала жүрүшкөн. Көчүүдө, жортуулдарда жүргөндө ит-куш жеп кетпесин деп тамак ашын сандыктарга салып бөкөлчүлөр жүктөп көчтү коштоп журушкөн. Үй кожейкелери, салттуу байбичелер кант- канделек, өрүк- мейиз сыяктуу таттууларын сандыкта кармоону салтка айлантып алганын ар бирибиз билебиз кыргыз жашоосунда.

Ал таттууларды сары майдай сактап коромжулабай, аш-тойлорго сакташкан кыргыздын байбичелери мейман үчүн. Орто Азия элдеринин салты боюнча кыздын себин, ата-эне берген торко кийимдерди САНдыкка салып күйөөгө узатышкан.

Илгерки замандарда САНдыкты эркектер да пайдаланышкан. Кийим-кечекти, жоо кийимдерин, ок-дарыларына чейин, устачылык аспаптарын кошо ала жүрүшкөн. Эмнеликтен мындай жагдай жаралган? Себеби, байлыкты САНашкан, байлыкты санабаса карым-катнаштарда, соода-сатыктарда, натуралдуу чарба

жүргүзүүдө бартер иштерин аткарууда кыйынчылык жаралып, чаташып, бүгүнкү тил менен айтканда байлык ээси “банкротко” учураган. Падышалар байлыктарын, алтын, жакут, лала таштарын, күмүш буюмдарын, зергер кооздуктарын сандыктарга салып, сыртын темир менен каптап, бекем кулпулап, жер түбүнө, орлорго, же үңкүрлөрө ишенитүү адамдарына, казына кармоочуларына каттырышкан. Сансыз байлыгы, торколору, алтын- күмүш теңгелери болбосо, сандыктар болот беле. Байлык көп болбосо, -сан – кайдан чыкмак да, сактоо үчүн САНдыктар жасалмак эмес. «Сандыгы жок» деп кудалар чырдашып кеткен учурлар да кездешет турмуштан.

Кыргыздар Санаалаш, - ойлору бир жерден чыккандарды, САНда жок, - элдин катарында жок начар кишини, САНдалып, - санга кошула албай жеке жашоодо калганды, САНсызбай, - байлыгы көп адамды айтышкан.

Уруу сүрүштүрүү элдик салт САНжыра деп санга байланып айтылат. Ата-текти САНап, байыркы кыргыздар теринин бетине рун жазуусу менен түшүрүп, сандыктарга салып сакташкан. Же эсте тутуп жүрүшкөн, ооздон-оозго өтүп айтылып келген. “Жети атасын билбеген жетесиз” деген сөз бар экенин бардыгыбыз билебиз, жети атаны билгенге аракет кылабыз.

Дүйнөлүк бардык тилдердеги зат атоочтор менен ат атоочторду атай берсе, белгилүү сан келип чыгат. Андан ары уланып атоо же САНоо чексиздикке кете берет. Себеби жалпы космостук ааламдык чындыктарга чиеленишкен заттар, аттар, кубулуш, көрүнүштөр, жан-жаныбарлар менен курт-кумурска, аба, суу, күн, көк асман, добуштар, табият шоокумдары баары биригип сан аркылуу ааламдык космостук бир бүтүндүктү түзүшөт. САНдын жөнөкөй сөз же эсеп эместигин ушулардан билсе болот. САН – ааламдык материалдык философияга жуурулушкан сакралдык практикалык феномен дешке негиз бар демекчибиз.

Кыскасы САН деген сөз башка тилдерде да көп жолугат. Көптөгөн сөздөргө ар кыл маанилерди берип, артынан

жармактатып ээрчите жүрөт. САН деген сөз бөлүкчө тарыхка чейинки замандарда, адамдар али жарым жапайы абалда жашаган кездерде адамзаттык бир эле тилде сүйлөгөн окшойт деген ойго келет. Лингвистика илиминде мындай тилди ПРАЯЗЫК, кыргызча АТАТИЛ деп койсок деле жараша берчидей экен,- болгонун айтышат. Ошол “праязыктан” бери келаткан сөз жаратуу шарты болсо керек деп ойлоого мажбурбуз.

САНташ деген сөздү көп таш деп түшүнүшөт кыргыздар. Ысык-Көл об-

лусундагы Санташ деген жердеги дөбө болуп үйүлгөн талштарды Аксак Темирдин согуштарына байланыштырышат экен жергиликтүү эл. Мунун чындыгы бар, анткени Аксак Темир жортуулдап Нарынга чейин барган да ал жерде анын убактылуу ордосу болгон. Аскерлеринин санын жоого түшөөр маалында санаш үчүн бирден таш көтөртүп бир дөбөгө таштаткан да, жортуулдан кайтканда таштарды алдырган аскерлерине. Калып калган таштар жоодо курман болуп шейит кеткен аскерлеринин саны чыккан дешет экен эл арасында.

Адабияттар:

1. Майлс Лайза, Смит Алистер. “Астрономия и космос. Энциклопедия” -М.; 2015
2. Николай Кун, «Легенды и мифы Древней Греции» -М.; 1954.
3. «Манас» энциклопедиясы/Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. - Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы, - 1995.
4. “Кыргызстан” улуттук энциклопедиясы, -Б.; 2001.

УДК: 101:316.75(575.2)(04)

ИДЕОЛОГИЯНЫН ПРОТОФИЛОСОФИЯЛЫК ФОРМАЛАРЫНЫН МААЛЫМАТТЫК ФУНКЦИЯЛАРЫ

Бабашов А. К.

филос. илим. канд., А.А.Алтмышбаев атындагы философия, укук жана социал-
дык-саясий изилдөө институтунун илимий кызматкери

Аалиева Ш. К.

Эл аралык Кувейт университетинин профессору, философия илимдеринин
кандидаты, доцент; Ж. Баласагын атындагы КУУнун «Этнография» адистиги боюнча
докторанты

ИНФОРМАЦИОННЫЕ ФУНКЦИИ ПРОТОФИЛОСОФСКИХ ФОРМ ИДЕОЛОГИИ

Бабашов А. К.

кандидат философских наук, научный сотрудник Института философии
имени А.А. Алтмышбаева

Аалиева Ш. К.

профессор Международного Кувейтского университета,
кандидат философских наук, доцент;
докторант по специальности «Этнография»,
Государственный университет им. Дж. Баласагына

INFORMATION FUNCTIONS OF PROTOPHILOSOPHICAL FORMS OF IDEOLOGY

Babashov A. K.

candidate of philosophical sciences, researcher
at the Institute of Philosophy
named A.A. Altmyshbaeva

Aaliyeva Sh. K.

professor at the International Kuwait University,
candidate of philosophical sciences, associate professor; Doctoral student specialty
“Ethnography”, State University named J. Balasagin

Аннотация. Макалада социалдык мамилелерди, түзүлүштү өзүнө камтыган идеялар коомдук аң-сезимдин башка элементтери менен тутумдаш болгондуктан, идеологиянын протофилософиялык формаларынын маалыматтык функциясы кеңири чагылдырылды. Анткени, идеологиянын илимге чейинки формаларынын мазмунуна, тарыхый-философиялык анализ жүргүзүү барган сайын актуалдашууда. Идеология - ой жүгүртүүнүн абстрактуу-теоретикалык деңгээлинде өсүп-өнүгүп туруучу реалдуу руханий процесс жана коомдук аң-сезимдин компоненттеринин бири катары, анын негизги функциясы учурдагы баардык саясий кыймылдарды, күчтөрдү камтуу менен өлкөнүн келечектеги өнүгүүсүнүн багытын аныктоочу каражат, күч болуп саналат.

Негизги сөздөр: идеология, протофилософия, информация, маалымат, социалдык институт, коммуникативдик башкаруучулук, акыл-эс, коомдук акыл-эс ж.б.

Аннотация. В статье подробно описана информативная функция протофилософских форм идеологии, поскольку идеи, включающие социальные отношения и структуру, совместимы с другими элементами общественного сознания. Ведь историко-философский анализ содержания донаучных форм идеологии становится все более актуальным. Идеология – это реальный духовный процесс, который растет и развивается на абстрактно-теоретическом уровне мышления и как одна из составляющих общественного сознания, ее основная функция – средство и сила определения направления будущего развития страны, включая все текущие политические процессы, движения и силы.

Ключевые слова: идеология, протофилософия, информация, социальный институт, коммуникативный менеджмент, разум, социальный разум и т.д.

Abstract. The article describes in detail the informative function of proto-philosophical forms of ideology, since ideas involving social relations and structure are compatible with other elements of social consciousness. After all, historical and philosophical analysis of the content of pre-scientific forms of ideology is becoming increasingly relevant. Ideology is a real spiritual process that grows and develops at the abstract theoretical level of thinking and as one of the components of social consciousness, its main function is the means and power of determining the direction of the future development of the country, including all current political processes. movement and strength.

Key words: Ideology, proto-philosophy, information, information, social institution, communicative management, reason, social reason, etc.

Идеологиянын протофилософиялык формалары кенири маанисинде улуттук жалпылыкты маалымат менен камсыз кылган социалдык институт болуп саналышат. Тибине жараша ар бир социалдык институт төмөнкүдөй курамдык элементтерден турушат: *максат* (кеңири маанисинде функция) — бул социалдык институттун ишмердүүлүгү менен байланышкан маселелер чөйрөсү; бул маселелерди чечүү үчүн иштелип чыккан *функциялар чөйрөсү*.

Максатына жетүү үчүн институт белгилүү бир каражаттар менен мекемелерге ээ. Каражаттар материалдуу, о.э. символикалуу же идеалдуу мүнөздө болушу ыктымал.

Социалдык институттардын пайда болуусу үчүн зарыл шарттар катары төмөнкүлөр карала алышат:

а) социалдык институттарга ылайык келген коомдук зарылдыктар; б) индивиддердин, социалдык топтордун жана башка жамааттардын жалпы социалдык байланыштарынын, өз ара алакаларынын жана мамилелеринин болушу.

Социалдык институттар структураларынын туруктуулугу, элементтеринин интеграциялуулугу жана белгилүү бир функциялары менен мүнөздөлүшөт. Идеологиянын протофилософиялык формаларын иликтөөдө анын иш-аракет этүү чөйрөсү же функцияларынын чеги өзгөчө кызыгууну жаратат. Идеологиянын протоформалары тигил же бул коомдун турмуш-тиричилигинин баардык чөйрөлөрүн өз кучагына алып, аларга зор таасир бере алаарын баса белгилеп кетүү абзел [1].

Демек, идеологиянын протоформаларынын аткарган функцияларынын негизинде маалымат же информация жатат. *Маалымат же информация* (латынчадан *informatio* - түшүндүрүү, баяндоо) адамдар арасында бири-бирине оозеки жана жазуу түрүндө шарттуу белгилер жана техникалык каражаттар аркылуу берилүүчү кабарлар менен маалыматтар; ошол кабарларды берүү жана кабыл алуу процесси болуп саналат. Информация адамзаттын турмушунда илгертен эле зор мааниге ээ болуп келсе

да, бүгүнкү күнгө чейин анын бирдиктүү жалпы аныктамасы жок. Информация термини төмөнкүдөй маанилерде пайдаланылат: 1) маалымат, фактылардын сүрөттөлүшү; 2) жаңылыктар, жаңы маалыматтар; 3) кабар берүүдө аныксыз нерселерди кыскача баяндоо; 4) жандуу жаратылыштагы жана машиналардагы байланыштар менен башкаруунун негизи; 5) кабарларды берүү жана кабыл алуу. Информация түшүнүгү ХХ кылымдагы илимий-техникалык прогресстин жана кибернетика илиминин өнүгүшү менен өзгөчө мааниге ээ болгон. Ушунун негизинде информациянын төмөнкүдөй эки түшүнүгү пайда болгои:

1) информация түшүнүгү адамдар алмашкан кабарларды гана эмес, киши менен автомат ортосундагы, жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүндөгү өз ара сигнал алмашууларды да өз кучагына камтыган. Клеткадан клеткага, организмден организмге берилүүчү белгилер да информация катары эсептелип калган.

2) информация теориясын түзүүгө алып келген информациянын сандык өлчөмү сунуш кылынган.

Каалагандай информация мазмун, сан жана баалуулук сыяктуу негизги үч параметрге ээ. Информациянын сандык параметри математикалык статистика, ал эми аксиологиялык жана мазмундук өңүттөрү семантикалык теория тарабынан изилденет. Информациянын сандык формуласы анын саны кабарланган аныксыз нерселердин сандык өзгөрүшү аркылуу чагылдырылат. Информациянын сандык өлчөмү бир системаны бир абалдан экинчи абалга өткөрүп турган алгоритмдин татаалдыгына дал келет. Сөз болуп жаткан проблеманын семантикалык жобосу информацияны белгилүү бир тплдин белгилеринен түзүлгөн тексттеринин маани-маңызы менен байланыштырат.

Философиялык, социологиялык эмгектерде социалдык информациянын

көп сандаган функцияларынын ичинен негизгилери катары *коммуникативдик, башкаруучулук жана тааным функцияларын* айырмаланат [2]. Социалдык информация коомдук эс-тутумдун негизин түзүү менен кайдайдыр бир деңгээлде анын касиеттери менен функцияларын шарттап турат. Коомдогу көп сандаган маалымат агымдарында пдеологиянын протоформалары же коомдук эс-тутум инсандын, топтун жүрүм-турум стереотиптери камтылган, социалдык чындыктын туруктуу алакалары менен байланыштары чагылдырылган өтө маанилүү информацияларды айырмалайт, топтойт жана муундан муунга өткөрүп берет.

Акыл-эс демекчи, коомдук-гуманитардык илимдердин арсеналында «*диалектикалык акыл-эс*» (диалектический разум), «*тарыхый акыл-эс*» (исторический разум), «*коомдук акыл-эс*» (социальный разум), «*дүйнөлүк акыл-эс*» (мировой разум), ж. б. түшүнүктөрдү жолуктурууга болот. *И. Канттын* пикири боюнча акыл-эс төмөндөгүдөй мааниге ээ: «Эгерде көмүскө акыл-эс (рассудок) эрежелерди берүүгө, ал эми ой толгоо (суждение) эрежеге таянуу менен өзгөчө нерсени табууга жөндөмдүү болсо, акыл-эс (разум) жалпыдан зарыл болуп саналган өзгөчөнү айырмалап алууга болгон жөндөмдүүлүк болуп саналат. Ошентип, акыл-эсти негиздүү жоболор боюнча ой бүтүмүн чыгаруу жана (жашоо-турмушта) ошол жоболор боюнча иш кылуу катары аныктоого болот. Ар бир моралдык ойлом үчүн «...адам акыл-эске муктаж, ошол эле учурда ал дайыма эле жалпы кабыл алынган үрп-адаттарга таяна албайт»[3].

Г. Тард өзүнүн эмгегинде «коомдук акыл-эс» түшүнүгүн «жекелик акыл-эс» менен салыштыруу иретинде карап, «...социалдык акыл-эстин өзгөчөлүгү болуп төмөнкү эсептелет: анда адамдардын социалдык ойломдору менен пикирлери өз ара макулдашылган жана алар социалдык иденттүүлүктүн негизинде бирин-бири тааный алышат»[4], - деп жазат.

Акыл-эс - таанып-билүү процессинин максаты менен карама-каршылыктарын өзүнө камтыган, объективдүү чындыкты чагылдырууга жөндөмдүү болгон бүтүндөй бир ойлом процесси. Акыл-эстин жана эстүүлүктүн коомдук деңгээли жамааттын ой ишмердүүлүгүн өзүнө камтыйт. Коомдук акыл-эс - бул коомдук иреттүүлүктүн динамикасынын, ошол эле учурдагы өнүгүүсүнүн жыйынтыгы. Коомдук акыл-эсти символдордун жана идеялардын алкагында кездештирүүгө болот. Алар айрыкча элдик оозеки чыгармаларда сакталган, б.а., ал чыгармалар ошол элдин коомдогу акыл-эсин аныктап турат. Кыргыз элинин «Манас» баштаган эпикалык чыгармаларын, руханий мурастын тарыхый формасы катары кароого болот. Бул чыгармалар өздөрүн конкреттүү формада объективизациялоонун жолдорун издеген, элдин өздүк аң-сезиминин интенсивдүү өнүгүү шартында пайда болушкан. Социомаданий акыл-эстин идеяларын предметтештирүүдө эбегейсиз мүмкүнчүлүккө ээ, чагылдыруунун формасы катары кыргыз элинин эпикалык маданияты негизги ролду ойногон. Эпикалык маданияттын элдин коомдук турмушун ушунчалык жогорку деңгээлде чагылдыруусун Чынгыз Айтматов төмөндөгүчө сүрөттөйт: «...«Манас» эпосун укканда ар бир кыргыз Манастын эрдиги менен өлүмүнө гана кайгырып ыйлабастан, Манастын тагдыры аркылуу өз тагдырын таанып ыйлайт».

«Манас» эпосундагы ар бир каарман белгилүү бир функцияны аткарат, о.э. алар адам баласына тиешелүү баалуулуктардын алып жүрүүчүсү болуп саналышат. Бир сөз менен айтканда, кыргыздардын коомдук акыл-эси, руханий, адеп-ахлактык тажрыйбаларынын тарыхы «Манас» эпосундагы ар бир каармандын образында сакталып калган. Натыйжада, эпосту коомдук баалуулуктардын түгөнгүс кенчи деп айтууга болот. «Манас» эпосунун баалуулук структу-

расын төмөндөгүдөй үч өңүттө кароого болот: *биринчиден*, көркөм чыгармачылыктын туу чокусу катары; *экинчиден*, маданий жашоонун калыптанышындагы ролу боюнча; *үчүнчүдөн*, кыргыз элинин бир нече муундарын тарбиялоодогу мааниси.

Кыргыздардын руханий маданияты негизинен эпикалык чыгармаларда жашаган. Алар социалдык эстафета катарында муундан-муунга берилгендигинин натыйжасында бизге ал баалуулуктардын чети да коробой жеткирилген. Руханий мурас - жеке инсандын эмес, жалпы эле жамааттын таанып-билүү ишмердүүлүгүнүн жыйынтыгы. Жамааттын эс-тутуму гана убакыт жана мейкиндикте тарыхый окуялардын сакталышына шарт түзө алат. Адамдын мээсинин ишмердүүлүгүнүн негизинде ачылган коомдук кубулуштардын маңызын, кийинки муундарга жеткирүүдө жазуунун жоктугу, ал процессти эки эсе татаалдатат. Мындай кырдаал руханий чыгармачылыктын маалыматтарын сактоонун өзгөчө структурасынын пайда болушуна алып келет.

Маалыматтарды сактоонун жана берүүнүн салтка айланган формасы аларды коомдун өнүгүшүндөгү талаптарга ылайык өзгөртүп, кошумчалап, айрым учурда кээ бир бөлүктөрүн четке кагат. Бул көрүнүштү Гегель мындайча түшүндүрөт, «...традициялуу форма өзүнө тапшырылган иштер менен тиричилик буюмдарына аяр кылуу менен аларды кийинки муундарга сактаган үй кызматкери (домоправительница) эмес, о.э. каада-салт (традиция) жансыз статуя да эмес: ал жандуу, ал улам кеңейген сайын, өзү башат алган булактан ошончо алыстаган күркүрөөлүү сайга окшоп тынымсыз өсүп-өнүгүп турат».

Ушунун негизинде руханий мурастын төмөнкүдөй негизги функцияларын аныктоого болот: тааным, тарбиялык, алдын ала көрүү, консервативдүүлүк. Ушул функцияларды бөлүп кароо төмөн-

дөгүлөргө негизделди: *Биринчиден*, бул функциялар руханий мурастын бардык формаларында орун алышкан. Чынында эле, эгер материалдык жана руханий маданияттын мурастарынын мазмунуна, формасына жана өнүгүүсүнө тереңирээк ой жүгүртсөк, анда алардын көпчүлүк элементтери бүгүнкү күндүн проблемалары менен органикалык байланышта болуп, учурдагы өнүгүү процессине оң же терс таасирин тийгизгиндигин көрө алабыз. Бир сөз менен айтканда, булардын социалдык ролу өтө кеңири таралган, бул учурду руханий мурасты изилдөөдө эске албай коюуга болбойт, айрыкча качан алардын формаларын, бүгүнкү күн менен болгон байланыштарын аныктоодо.

Экинчиден, руханий мурастын бул функциясы бүгүнкү коомдук жашоого тийгизген таасиринин масштабы менен

гана эмес коомдук мааниси менен да айырмаланып турат. Биздин жашоодо руханий мурастын ар кандай формасы өзүнчө мааниге ээ. Буга мисал катары өткөн мезгилдеги кубулуштардын тигил же бул абалын, тарыхын изилдөө бүгүнкү күндүн коомдук жашоосундагы процесстерди таанып билүүдө тереңирээк түшүнүүгө шарт түзүүсүн кароого болот. Же болбосо, руханий мураска таянуу менен адамдар келечекке карата белгилүү прогноздорду жасай алат. Дагы бир айта кете турган нерсе прогрессивдүү руханий мурас дайыма жаш муундарды патриоттуулукка, атуулдукка тарбиялоодо негизги инструмент катары кызмат кылып келген жана кыла бермекчи. Эгерде ар бир функциянын мазмунуна кайрылсак, жогоруда айтылгандарга ынануу кыйынга турбайт.

Адабияттар:

1. Щепаньский Я. Элементарные понятия социологии. М., 1969.
2. Урсул А. Д. Информация. Методологические аспекты. - М., 1972. - С. 212; Кремянский В. И. Методологические проблемы системного подхода к информации. - М., 1977.
3. Кант И. Сом. В 6 томах. - М., 1961. - Т. 6. - С. 438.
4. Тард Г. Социальная логика. - СПб., 1995. - С. 118.
5. Айтматов Ч. Кирпичное мироздание или энергия мифа. — М., 1988.

УДК: 001. 17

**ИНФОРМАЦИОННАЯ ЭТИКА И ПЛЮРАЛИЗМ
В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ****Сооронбаева Чолпон Кабыловна**
старший преподаватель
Эшиева Таалайкул Каниметовна
старший преподаватель**ААЛАМДАШУУ ДООРУНДАГЫ
ИНФОРМАЦИЯЛЫК ЭТИКА ЖАНА ПЛЮРАЛИЗМ****Сооронбаева Чолпон Кабыловна**
ага окутуучу
Эшиева Таалайкул Каниметовна
ага окутуучу**INFORMATION ETHICS AND PLURALISM IN THE AGE OF GLOBALIZATION****Sooronbaeva Cholpon Kabylovna**
senior lecturer
Eshieva Taalaykul Kanimetovna
senior lecturer

К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университети, Кыргызстан
Иссык-Кульский государственный университет им. К. Тыныстанова, Кыргызстан
Ysyk-Kul State University after name of K. Tynystanov, Kyrgyz Republic

Аннотация. Говоря об информационной этике, мы должны учитывать громадное влияние Интернета на психологию людей для определения информационной культуры, чтобы защитить личность от отрицательных влияний глобальной Сети.

Воздействие информационно-коммуникационных технологий на общество порождает новые противоречия и ограничения, несмотря на то, что в эпоху “техно-инфо” человек и информационная этика рассматриваются как единство достижения социального равновесия. С другой стороны, мы тут не сможем обойти этический аспект.

Ключевые слова: Информационная этика, гомо-информатикус, виртуальная реальность, интернет-коммуникации, экзистенциальный вопрос будущего.

Аннотация. Маалыматтык этика жөнүндө сөз кылып жатып, инсанды глобалдык тармактын терс таасиринен коргоо үчүн, маалыматтык маданиятты аныктоо үчүн адамдардын психологиясына Интернеттин эбегейсиз таасирин эске алышыбыз керек. Маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын коомго тийгизген таасири «техно-инфонун» доорунда адам жана маалыматтык этика социалдык тең салмактуулукка жетишүүнүн биримдиги катары каралып жатканына карабастан, жаңы карама-каршылыктарды жана чектөөлөрдү пайда кылууда. Экинчи жагынан, бул жерде этикалык аспектиге көңүл бурбай коюуга болбойт.

Негизги сөздөр: информациялык этика, этика, Хомо-информатикус, виртуалдык чындык, интернет-коммуникация, экзистенциалдык суроо, келечек суроосу.

Abstracts. Speaking about information ethics, we must take into account the enormous influence of the Internet on the psychology of people to determine information culture in order to protect the individual from the negative influences of the global Network.

Connections and relationships between people began to be measured by the degree of familiarization with technological objects and turned into an ontological object with new spatiotemporal properties. The impact of information and communication technologies on society gives rise to new contradictions and restrictions, despite the fact that in the era of “techno-info”, man and information ethics are considered as the unity of achieving social balance. On the other hand, we cannot ignore the ethical aspect here.

Keywords: Information ethics, homo-informaticus, virtual reality, Internet communications, existential question of the future.

Мировые исследования виртуальной коммуникации ведутся сравнительно недавно – с начала 90-х годов, – вместе с тем, с каждым годом эти исследования становятся все интенсивнее. Возрастание интереса представителей самых разных гуманитарных дисциплин (философов, социологов, психологов, культурологов, лингвистов) к данной проблематике объясняется даже не столько беспрецедентной динамикой развития объекта исследований, сколько той основополагающей ролью, которую играет коммуникация в современном мире. Современные коммуникационные технологии и, в первую очередь, глобальная компьютерная сеть Интернет являются одним из наиболее важных факторов в развитии мирового сообщества, оказывающим решающее воздействие на общественную, политическую, экономическую и социокультурную сферы. Поэтому необходимость в комплексном философском осмыслении последствий глобальной компьютеризации и информатизации современного общества, позволяющим синтезировать разрозненные данные прикладных наук, очевидна. Современное общество, в котором свобода доступа к информации гарантирована существованием новой инфраструктуры социальной коммуникации — сети Интернет, особенно актуализирует проблемы информационной этики. Наглядные трансформации общества, как смена акцентов в общем стабильном составе его базовых характеристик, демонстрируют необходимость осмысления проблем и нахождения решений в цифровую эпоху, вы-

зывают вопрос о роли моральных установлений в реалиях XXI века. В техно-информационную эру человек и информационная ситуация в обществе рассматриваются как средство достижения социального равновесия. С другой стороны, тут важен этический аспект.

Говоря об информационной этике, мы должны учитывать громадное влияние Интернета на психологию людей для определения информационной культуры, чтобы защитить личность от отрицательных влияний глобальной Сети. Интенсивный рост цифровых технологий коренным образом меняет социальный и экзистенциальный статус человека. Меняется практика реальной виртуальной коммуникации, процессов идентификации граждан. Межличностные отношения зачастую уступают посредническим функциям сложных интерфейсных систем.

Связи и отношения между людьми стали измеряться степенью приобщения к технологическим объектам и превратились в онтологический объект с новыми пространственно-временными свойствами.

Мир перешагнул порог четвертой промышленной революции. Это привело к массовому распространению Интернета, основанного на фундаменте технологического синтеза материально-технической базы предыдущего этапа промышленности с новой цифровой системой: “умные” роботы, целые компьютеризованные цеха и автоматизация производства призваны создавать новый тип потребительских товаров, которые

качественно отличаются от предыдущих продуктов промышленности по всем параметрам.

Интенсивный рост цифровых технологий коренным образом меняет социальный и экзистенциальный статус человека. Меняются практика реальной виртуальной коммуникации, процессов идентификации граждан. Межличностные отношения зачастую уступают посредническим функциям сложных интерфейсных систем.

Связи и отношения между людьми стали измеряться степенью приобщения к технологическим объектам и превратились в онтологический объект с новыми пространственно-временными свойствами.

Воздействие информационно-коммуникационных технологий на общество порождает новые противоречия и ограничения, несмотря на то, что в эпоху “техно-инфо” человек и информационная этика рассматриваются как единство достижения социального равновесия. С другой стороны, мы тут не сможем обойти этический аспект.

Что же касается информационной этики, влияние Интернета на определение концепции информационной культуры весьма существенно. Ибо ИЭ помогает защитить пользователей от отрицательных влияний Интернета.

А с другой стороны, роль Интернета очень важна в определении концепции ИЭ по защите пользователей (потребителей информации) от негативного влияния “интернет - мусора”. В то же время человек обретает безграничные возможности для самоопределения и выбора собственной судьбы не в виртуальном, а в реальном мире. В целом же личность стоит перед потерей своей индивидуальности и попаданием под разновидность зависимости от виртуального мира, что ведет к потере личностного суверенитета. Это связано с сокращением пространства человека до электронной единицы, что является последствием сужения его социального пространства. Социокультурное наследие сузилось в связи с потерей реальности социального пространства.

В мире человек находится в лоне природы по своим биологическим качествам. Следовательно, он не должен забывать о том, что существует противоречие между физическим и виртуальным измерениями в процессе цифровой обработки данных.

И, конечно, красная линия между общественным и личным бытием сузилась до того, что появилась пропасть между экзистенциальной стабильностью и нестабильностью. Это очень важная деталь для понимания цифровизации как социального феномена.

В то же время цифровая трансформация ни в одной стране мира не достигла полной социальной формы.

Громадные возможности показателей цифровой информации отражают уровень создания таких сфер “жизненных нужд”, как услуги, управление, коммуникация, торговля, политика, правовые отношения. В рамках этой сферы мы получаем платформы обязанностей по правильному управлению интегральными технологиями нового класса. Киберсфера меняет образ жизни людей коренным образом. “Человек общественный” превратился в “человека информационного” (“Homo informaticus”). Современный информационный режим бытия человека изменил его режим реального социального бытия индивида. Понимание перспектив субъективности социальных действий и коммуникационных агентов дало возможность определить направления возрождения человека и тенденций общественного развития. Электронные средства коммуникации объединили миллиарды людей и достигли небывалых высот.

Конечно, это не идет ни в какое сравнение с истинными отношениями и чувствами людей. Но этот факт мы не можем отвергнуть, а более того, такое положение не безопасно.

Каковы негативные аспекты ИО?

- Человек начал терять онтологические ценности реального мира и сознания.
- Теряя реальную творческую и интеллектуальную активность, человек стал

слабее коммуникативно в психологическом отношении.

- В виртуальном мире стали снижаться личностные качества, индивидуальность и культурная идентичность ослабла.

- Усиливаются социальные риски, расширяется фронт информационной войны, при этом возникают запрограммированные этические шаблоны поведения.

- Из-за усиления тенденций информационных провокаций, троллингов и незащищенности личности в социальном пространстве люди стали терять доверие к социально-политическим институтам.

- Неразбериха между ложными и истинными сведениями.

- На когнитивном уровне доказанность научных доказательств стали отвергаться.

- В виртуальных действиях, а также этическом и поведенческом плюрализме стали стираться критерии добра и зла, благородства и т.д.

- На этическом уровне происходит подмена понятий использования этических правил.

Виртуальное взаимодействие, с одной стороны, ликвидирует одиночество людей и сближает их друг с другом, расширяя коммуникативные возможности человека. Но, с другой стороны, в реальной среде человек остается сам с собой. Чувство одиночества усиливается, если вдруг электронная связь обрывается. Теряется необходимость истинной дружбы и любви, и эти чувства проявляются лишь как симуляция. При этом человек впадает в “экзистенциальную пустоту”, “интернет-одиночество”.

Это есть отражение эскапизма и социального отчуждения через манифестацию интернетной зависимости и ухода в мир виртуальных отношений из мира реального. Истинно межличностные отношения переходят в мир виртуальной коммуникации. Это и есть зона риска.

Потому что нарушается сущность человека, портятся семейные устои, складывавшиеся тысячелетиями.

Эра информации – не только новый этап технологического развития, но и особая разновидность культурного, коммуникативного и экономического прогресса. Это эпоха объединения человечества в единое информационное пространство, весь природный мир и общество через уникальные средства интеграции. Однако информационное общество не во всем универсально, атрибутивно, а сам термин остается лишь одним из идеальных разновидностей. Социально-природная коэволюция и все социальные процессы в идеале должны привести к высшим технологическим процессам управления, к “знаниевому обществу”, строительству ноосферного социума. Но пока вышеназванные тенденции отдаляют нас от такого идеала.

Произошли изменения в “интеллектуально-культурной” сфере с негативными флюидами: развилась техносфера “потребительского общества”, появились новые формы экспрессии потребительской идеологии под влиянием фактора информатизации. Термины “информационная” и “электронная” культура получают все большее распространение в образовательной сфере, казалось бы, не связанной с этими терминами. С начала 2000-х годов, несмотря на не полное осуществление потенциала “ИО” (“электронная культура”, “виртуальный музей”, “цифровое искусство”, “электронное правительство” и т.д.) стал формироваться комплекс понятий, отражающих признаки ИО. Анализируя ситуацию, можно выдвинуть несколько соображений. Очевидным фактом современности можно считать основной трансформирующий фактор современной культуры – это высокие технологии, прогресс которых идет по нарастающей. Потому что расширяется горизонт пространства и времени, нарушаются конвенции языковых барьеров, раскрывается широкий мир цифровой информации. Так, начиная с философский-антропологического анализа, до отдельных приемов передачи способов управления “умной” информацией и ее хранения в руках человечества имеется огромный потенциал совершенствования общества.

Передача функций переработки цифровой информации на плечи электронных устройств высвобождает человека от рутинной работы анализа, синтеза и прогнозирования, оставляя время для творческого процесса. В поле Интернета порождены новые нормы инфоэтики, оставляя позади традиционные нормы работы. Новые принципы информационной этики в Интернет-сети в виртуальном мире сделали возможной выработку новых этических принципов и этических кодексов владельцев локальных электронных систем (например, в игровой сети).

Инфоэтика как неотъемлемая часть общей этики вобрала в себя:

- Культурную этику искусственного интеллекта (ИИ) нано-инфо-био, социотехнологии, а также киборгизации.
- Создав и выработав специальные этические кодексы для культурного сообщества и норм коммуникации.
- Исследование этических аспектов электронной культуры, виртуального музея, электронных выставок и реклам, электронных услуг. Социальную жизнедеятельность человека нельзя представлять без информационных технологий в обеспечении социокультурного, социально-политического и информационного равенства прав человека, а также изучения и предотвращения киберугроз для личности.

Литература:

1. Гейтс Б. Бизнес со скоростью мысли. - М., 2001.
2. Вейценбаум Дж. Возможности вычислительных машин и человеческий разум. От суждений к вычислениям. М., 1982.
3. Возчиков В.А. Медиафера философии образования. - Бийск: БПГУ им. В. М. Шукшина, 2007.
4. Овчинников С. А., Гришин С. Е. Информационно-этические проблемы построения информационного общества. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/informatsionno-eticheskie-problemy-pos...> (дата обращения: 20.11.2017).
5. Кант И. Критика практического разума. Соч. в шести томах, Мысль, 1965. (Философ. наследие). - Т. 4. Ч. I.
6. Карр Н. Пустышка. Что интернет делает с нашими мозгами. - М.: BestBusinessBooks, 2012.
7. Кастельс, М. Галактика Интернет: размышления об Интернете, бизнесе и о-ве / [пер. с англ. А. Матвеева под ред. В. Харитоновой]. – Екатеринбург : У-Фактория : Изд-во Гуманитарного ун-та, 2004.

Необходимо учитывать основные тенденции в исследовании проблем инфоэтики:

1. Информационная этика призвана не только регулировать межлические взаимоотношения, но и отношения “человек – машина”, “человек – интернет”. Это порождает необходимость привлечения специалистов в области программирования киберсистем, умных настроек и гаджетов, а также технических и ай-ти сфер.

2. С точки зрения информационной этики, необходимо углубить исследования проблем применения ценностей свободы и искусственного интеллекта.

3. На развитие информационной этики повлияли максимальный уровень ценностей, а также социокультурная ситуация, охарактеризованная плюрализмом и релятивизмом отношений. Интернет-пространство в какой-то мере воспринимается как альтернативная сфера реальной коммуникации относительно либерализма и проявлений дискриминации.

Этические принципы регулирования интернет-связей нельзя представить без выработки и неукоснительного соблюдения правил электронной культуры.

Все трудности контроля над выполнением требований электронной культуры и инфоэтики обязывают людей-пользователей электронных средств быть в курсе всех новшеств в мире виртуальной реальности и договариваться о соблюдении электронной этики.

ПРАВО УКУК LAW

УДК: 342.1(575.2) (04)

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КОНСТИТУЦИЯСЫ
АВТОРИТЕТТҮҮ МАМЛЕКЕТТИН ФУНДАМЕНТАЛДЫК
УКУКТУК НЕГИЗИ****Ч.И Арабаев,**юридика илимдеринин доктору,
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академиги**КОНСТИТУЦИЯ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
КАК ФУНДАМЕНТАЛЬНАЯ ПРАВОВАЯ ОСНОВА
АВТОРИТЕТНОГО ГОСУДАРСТВА****Ч.И Арабаев,**доктор юридических наук,
академик Национальной академии наук
Кыргызской Республики**THE CONSTITUTION IS THE BASIC STRUCTURE OF KYRGYZSTAN
AUTHORITY STATE****Ch. I. Arabaev,**Ph.D., academician of the National Academy of Sciences
of the Kyrgyz Republic

Аннотация. Макалада дүйнөлүк коомдук кайра куруунун шарттарында азыркы конституциялык өнүгүүнүн негизги проблемалары; авторитеттүү мамлекеттин негизги белгилери жана андагы Конституциянын орду талданат; азыркы татаал шарттарда Кыргыз Республикасынын мындан аркы конституциялык өнүгүшүнүн жолдору аныкталат. Макалада жакынкы келечекте Конституцияда каралган милдеттерди ишке ашыруунун укуктук механизмдерин жаңыртуу, тез өзгөрүп жаткан заманбап шарттарда коомдук мамилелерди конституциялык жөнгө салуунун критерийлерин илимий жактан аныктоо келечектүү болууга тийиш экендиги - алдыга коюлган максат.

Негизги сөздөр: конституция, конституциялык механизмдер, конституциялык өнүгүү, укук, укуктук жөнгө салуу, укуктук нигилизм, авторитеттүү мамлекет.

Аннотация. В статье раскрываются основные проблемы современного конституционного развития в условиях глобальной общественной трансформации; анализируются основные признаки авторитетного государства и место в нем Конституции; раскрываются пути дальнейшего конституционного развития Кыргызской Республики в непростых современных условиях. Выдвигается тезис о том, что на ближайшее будущее перспективным должно стать обновление правовых механизмов реализации задач Конституции, научное определение критериев конституционного регулирования общественных отношений в современных быстро меняющихся условиях.

Ключевые слова: конституция, конституционные механизмы, конституционное развитие, право, правовое регулирование, правовой нигилизм, авторитетное государство.

Annotation. The article reveals the main problems of modern constitutional development in the conditions of global social transformation; the main features of an authoritative state and the place of the Constitution in it are analyzed; the ways of further constitutional development of Kyrgyzstan in difficult modern conditions are revealed. The thesis is put forward that for the near future, the renewal of the legal mechanisms for implementing the tasks of the Constitution, the scientific determination of the criteria for the constitutional regulation of social relations in modern rapidly changing conditions should be promising.

Keywords: constitution, constitutional mechanisms, constitutional development, law, legal regulation, legal nihilism, authoritative state.

2021-жылдын 5-майында кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Конституциясы [1] кыргыз мамлекетинин укуктук негиздерин бекемдеп, кыргыз коомунун саясий-социалдык көрүнүшүн, көз карандысыз, эгемендүү, демократиялык, унитардык, укуктук, светтик жана социалдык өнүгүү жолдорун аныктады. Министрлер кабинетинин төрагасы 2024-жылдын 31-майында Ош мамлекеттик университетинин Окумуштуулар кеңешинин жыйынында сүйлөп жатып: “Бүгүн биз мыйзамдын үстөмдүгүнө, жарандардын укуктарын сактоого жана алардын жыргалчылыгын камсыз кылууга негизделген авторитеттүү мамлекет куруп жатабыз”, деп белгиледи [2].

Авторитеттүү мамлекет мыйзам ченемдүү бир нече өзгөчөлүккө ээ:

1. Күчтүү институттар жана укуктук система, б.а., мамлекетте жарандардын туруктуулугун, укуктарын коргоону камсыз кылган көз карандысыз институттардын, сот тутумунун жана укуктук ченемдердин болушу.

2. Тактык жана ачыктык. Авторитеттүү мамлекеттер өз иш-аракеттеринде ачык жана коррупцияны жоюнун мүмкүнчүлүктөрүн алдын алуу чараларын иштеп чыгат.

3. Натыйжалуу башкаруу. Мамлекет жарандарынын коопсуздугун, экономикалык өнүгүүсүн, социалдык корголуш муктаждыктарын камсыздайт.

4. Экономикалык туруктуулук. Авторитеттүү мамлекеттерде экономика туруктуу өнүгүп, жарандардын саясий-экономикалык жыргалчылыгын камсыз кылууга жөндөмдүү.

5. Адам укуктарын урматтоо жана сыйлоо. Авторитеттүү мамлекет жаран-

дарынын укуктарын коргоп, мыйзам алдында тендигин камсыз кылат.

6. Эл аралык таануу жана урматтоо. Авторитеттүү мамлекет башка өлкөлөрдүн жана эл аралык уюмдардын урмат-сыйына ээ.

Авторитеттүү мамлекетте конституция мамлекеттин өнүгүшүнүн негизги фундаменти гана болбостон, ишенимдүү бийлик мейкиндигин камсыз кылат, жарандардын укуктарын, эркиндиктерин коргойт, ошондой эле бийликти бөлүштүрүү таянымын бекемдейт. Конституция бийлик органдарынын, кызмат адамдарынын милдеттерин чынчыл, натыйжалуу аткарышын камсыз кылуу үчүн жоопкерчилик механизмдерин караштырат жана конституциялык таянымдар бийликтин тең салмактуулугун, мамлекетте туруктуулукту камсыз кылууга шарт түзөт. Ошол эле учурда глобалдык саясий-социалдык кайра куруулар конституциялык өнүгүү үчүн көптөгөн жаңы чакырыктарды жаратууда. Бул биринчи кезекте маалыматтык технологиялардын тез өнүгүшүнө байланыштуу. Конституция заманбап саясий технологиялардын процессинде укуктук реалдуулукта кандай болуп «көрүнүшү» мүмкүн? Аны жаңы шарттарга ылайыкташтыруу үчүн кайсы стратегиялар жана тактикалар эң ылайыктуу? [3, б.18].

Көптөгөн юридикалык тармактагы илимпоздор үчүн жогоруда коюлган суроо актуалдуу, жооп издөөдө конституциялык практиканы жөнгө салуу авторитеттүү мамлекетти модернизациялоо үчүн чоң мааниге ээ. Тилекке каршы, Батыш өлкөлөрүндө жүргүзүлгөн илимий байкоолордун жыйынтыгында мыйзам жана укуктук жөнгө салуу мурунку жылдардагыдай зарыл идеология-

лык жана социалдык макамга ээ болбой калгандыгы айдан ачык.

Бир катар терс тенденциялардын айрымдарын атап өтсөк:

1. Укукту жапырт дегуманизациялоо, ошол эле учурда аны инфан-тилизациялоо, б.а., укук субъектеринин курамына жаратылыш объекттерин, өсүмдүктөрдү, жаныбарларды, жансыз нерселерди (анын ичинде роботторду), санариптик объекттерди ж. б. киргизүү [3, 18-б.]. Экинчи жагынан, жасалма интеллектке жеке укуктарды берүү чакырыктары барган сайын күчөп барат. Мисалы, учурда Европарламенттин укуктук маселелер боюнча комитетинин отчетунда эң мыкты роботторду жана жасалма интеллектти белгилүү бир укуктар жана милдеттер менен «электрондук ИНСАН» деген өзгөчө макамдуу укуктук талааны камсыздоо маселеси кызуу талкууланып, жасалма интеллектке «эркиндик укугун» кепилдөө сунушталууда.

Батыш өлкөлөрүнүн юристтери муну адамзаттын келечеги менен байланышкан өтө маанилүү маселе деп эсептешет [4]. Россиянын Конституциялык сотунун төрагасы В.Зорькин: «Жасалма интеллектке жеке жактын же юридикалык жактын окшоштугун берүү, чындыгында, адамдын инсандыгы негизделген «табигый жана жасалма», «тирүү жана жансыздар» жана «биологиялык жана механикалык» каршылыктарды жок кылат», деп белгилейт [4].

Менимче, Батыш өлкөлөрүндө жайылып жаткан бул процесс укук идеясынын авторитетин жогорулатууну көздөбөй, тескерисинче, ал Жер планетасында орнотулган дүйнөнүн рационалдуу образын жок кылат.

2. Дагы бир маанилүү маселе – адамдын генетикалык түзүлүшүнө эксперименттерди жүргүзүү. Батыш өлкөлөрүндө, адамдын фенотиптик белгилерин өзгөртүү максатында, ДНК ырааттуулугун алып таштоо жана киргизүү, адамдын генине жасалма интеллектини (медициналык максатта дагы) имплантациялоону камтыган CRISPR технологиясын колдонуу күч алууда жана тездик менен өнүгүүгө багыт алды.

Мындай радикалдуу өзгөрүүлөргө мыйзам актылар жооп берүүгө үлгүрбөй жатканда «тайманбас» эксперименттер кандайча бүтөөрүнө эч ким так жооп бере албайт деген ойдомун. Анткени, бүгүнкү күндө эл аралык, улуттук мыйзам актыларда аныктала турган алкак жок.

Адам организмине чиптердин, механикалык тутумдардын ар кандай түрлөрүн имплантациялоонун алгылыктуу алкагын конституциялык деңгээлде бекемдөө маселеси актуалдуу. Бул туурасында В. Зоркин: «Жасалма интеллектти укуктук жактан жөнгө салуу, айрыкча конституциялык укук, каймана мааниде айтканда, жасалма интеллектини колдонууга алып келүүчү тобокелдиктерден терең деңгээлде коргонуу керек. Жасалма интеллектини ишке ашырууну терең, конституциялык-укуктук талдоо, бардык мүмкүнчүлүктөрдү жана кесепеттерди карап чыгуу керек», - дейт[4].

3. Заманбап укуктун өнүгүүсүнүн терс тенденциясы - кээ бир мамлекеттер тарабынан экономикалык жана геосаясий кызыкчылыктарды илгерилетүү каражаты катары тандалма методунун колдонулушунун натыйжасында эл аралык укуктун калдыр-баркынын төмөндөшү [3, 18-б.].

Айрым эл аралык интеграциялык түзүлүштөрдө, Европа Биримдигинде конституциялык жөнгө салуунун иерархиялуулугу ачык байкалып турат, келечекте бул Брюсселде кабыл алынган улуттук конституциялардын ченемдеринин аракетине бөгөт койгон кырдаалды түзүшү мүмкүн.

4. Коомду технологиялаштыруунун өсүшүнө байланыштуу көптөгөн укуктук көйгөйлөр пайда болууда, биринчи кезекте - мобилдик байланыш каражаттарында, социалдык тармактарда, Интернетте жарандардын жеке маалыматтарын купуялуулукка жана укуктук коргоого байланыштуу көйгөйлөр. Булардын баары жеке маалыматтарды чогултуу, сактоо жана пайдалануу үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү түзөт.

Маалыматтык технологиялардын өнүгүшү менен киберчабуулдар, кибершпионаж, кибербуллинг ж.б.у.с. кылмыштардын

жаңы түрлөрүнүн келип чыгышына байланыштуу маселени жаратат. Ошондой эле тааал маселе технологиялык монополизмдин глобалдык деңгээлде бекемделип жаткандыгына да байланыштуу.

Айрым технологиялык компаниялар жогорку деңгээлде таасирдүү болуп, өнүгүп келе жаткан мамлекеттердин саясатына, экономикасына олуттуу таасирин тийгизиши мүмкүндүгү, маалыматтык чөйрөнү мыйзамдаштырып укуктук жактан жөнгө салууда, коопсуздукту камсыз кылуу зарылдыгында курч суроолорду жаратат. Глобалдаштыруу шартында кээ бир өлкөлөр санариптик жарандыкты киргизүү жөнүндөгү маселени талкуулай башташты, башкача айтканда, онлайн-чөйрөдө жарандыктын укуктарын, милдеттерин камсыздоо.

Демек, Өлкөбүздүн баш мыйзамы - Конституция маалыматтык технологиялардын өнүгүшү аркылуу пайда болгон, санариптик мейкиндикте коопсуздукту камсыз кылууга жана ошондой эле технологиялык монополизмдин глобалдык деңгээлде бекемделип жаткандыгына байланыштуу коркунучтарга каршы турууга ылайыкташтырылышы абзел деген сунуш актуалдуу.

5. Маалыматтык-коммуникациялык технологияларды өнүктүрүү жаштардын жарандык укукка болгон мамилесин өзгөртүп, укуктук нигилизм күн санап өсүүдө. Азыркы коомдо анын келип чыгышынын бир нече себептери бар. Негизги себеби жаш муундардын укуктук сабаттуулугунун жоктугуна байланыштуу.

Өлкөбүздөгү орто мектептеринин 5-9-класстары үчүн «Адам жана коом» предмети боюнча окуу стандарттарында Конституциянын негиздерин үйрөнүү 8-класста өспүрүмдүн био-психосоциалдык табиятын терең изилдегенден кийин (окуу программасында: сүйүү, үй-бүлө, нике, эркек жана аял маселелери) гана башталат [4].

Маалыматка жетүү кенен жана ар тараптуу болгон маалыматтык коомдо айрым жаштарга мыйзам актыларынын бардык аспектилерин түшүнүү кыйынга турат, бул мыйзам актыларынын маанилүүлүгүн

түшүнбөөгө же баалабоого алып келет. Ар кандай социалдык тармактардагы же субкультуралардагы чөйрөдө мыйзам актыларына карата терс мамиле кеңири жайылган болсо, социалдык топтордун таасирин жокко чыгаруу мүмкүн эмес. Ошон үчүн жаштарга коомдун туруктуулугу жана өнүгүүсү үчүн мыйзам актылардын, укуктук ченемдердин маанилүүлүгүн түшүнүүгө жардам бере турган бардык шарттарды түзүү өтө маанилүү.

Тактап айтканда, укуктук нигилизмди жоюу үчүн жарандар менен өз ара мамилелер тутумун түзүү зарыл, өзгөчө алыскы жана калк аз жашаган райондордо жашаган тургундарга укуктук документтердин, алар жөнүндө маалыматтардын жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу маанилүү.

Бул жерде Кыргыз Республикасынын Президентинин 2023-жылдын 8-февралындагы Жарлыгынан цитата келтирүү туура болот: «Кыргыз Республикасынын ар бир жараны өлкөнүн Конституциясынын духун жана маанисин жакшы билиши керек. Конституцияны урматтоо жана сактоо жана анын маанисин түшүнүү менен гана биз өз өлкөбүздү, өз мекенибизди, Кыргызстан элдеринин баалуулугун урматтайбыз жана өлкөбүздүн өнүгүшүнө, коомдук ынтымакка, тынчтыкка жана бейпилдикке жетише алабыз» [7].

Аталган жарлыкты турмушка ашыруу үчүн совет учурундагыдай эле «Билим» комунун профессионал юристтеринин көчмө лекторияларын өлкөнүн ар кайсы бурчунда жандандыруу жакшы болмок. Ушул эле багытта Юстиция министрлигинин алдында виртуалдык «Конституция Музейин» түзүү жана 3D форматында Кыргыз Республикасынын Конституциясынын ролу жана маанисине арналган видео, хроника, фотосүрөттөрдү, документтерди көрсөтүү маанилүү деп эсептейм. Жогорку звенодогу бардык мамлекеттик кызматкерлердин ант берүү аземин эл алдында өткөрүү аркылуу Конституциянын маанилүүлүгүнө калктын көңүлүн буруу зарыл. Бул өлкөнүн президенти үчүн гана эмес, бардык мамлекеттик

кызматкерлер, саясий ишмерлер жана соттор үчүн да маанилүү болушу керек, алар конституциялык таянымдар менен сөзсүз таанышып, ага ылайык иш алып барышы абзел. Мындай азем Конституцияны урматтоону жана анын эл арасында маанилүүлүгүн бекемдөөгө жардам берет, ошондой эле конституциялык укуктар жана эркиндиктер жөнүндө калктын маалымдуулугун пайдалануу үчүн кошумча курал катары колдонулушу да мүмкүн.

Элибиздин конституциялык сабаттуулугун жогорулатуу демократиялык институттарды бекемдөө жана жарандардын укуктары менен эркиндиктерин коргоо багытында маанилүү кадам болуп саналат. Бул пункт сөзсүз түрдө Конституцияда өз жолун табышы керек деп ойлойм, мындай иштерди алып баруу билим берүү мекемелери, мамлекеттик органдар жана жалпы коомчулук тарабынан олуттуу күч-аракетти талап кылат.

Конституция жаран менен мамлекеттин өз ара мамилелеринин эрежелерин белгилеген, мыйзамсыз мажбурлоонун бардык түрлөрүнөн коргогон негизги саясий укуктук мыйзам катары жакынкы келечекте өз миссиясын сактап калат деп ишенүүгө толук негиз бар. Кыргыз Республикасынын Президенти Садыр Жапаровдун өз учурунда: «Биз жердин чок ортосунда, цивилизациялардын кесилишинде жана түрдүү маданияттардын чырмалышында жашайбыз. Ошондуктан биз кыргыз иденттүүлүгү аркылуу өз жолубузду, башкача айтканда, экономикалык өнүгүүнүн өздүк моделин табышыбыз керек» [8] деп айтканы учурда өлкөбүздөгү өзгөчө план болууга тийиш.

Мамлекет башчы көрсөткөн максаттар өнүгүүнүн жеке жолун издеп, тандоодо эн натыйжалуу инструмент, ишенимдүү таяныч Кыргыз Республикасынын Конституциясынын алкагында гана чечилиши керек.

Өлкөнүн негизги мыйзамы - Кыргызстанды өнүктүрүүнүн ири масштабдуу стратегиялык программаларын жана концепцияларын түзүүгө көмөктөшө турган негизги булак; өнөр жайдагы, айыл чарбасындагы,

мамлекеттик башкаруудагы, тышкы соодадагы, экологиялык коопсуздуктагы, санариптештирүүдөгү ж. б. инновациялык технологияларды киргизүү үчүн укуктук талаа.

2021-жылы кабыл алынган Конституция биздин укуктук чөйрөбүздө көпкө сакталат деп ишенгибиз келет. Анткени, туруктуу укуктук тутуму бар кадыр-барктуу мамлекеттерде Конституция массалык аң-сезимде дээрлик ыйык макамга ээ болору жалпыга маалым. Ушул себептен миң жылдык тарыхы бар кээ бир өлкөлөр жаңы социалдык кырдаал талап кылганда гана өтө сейрек учурларда негизги укуктарды фундаменталдуу кайра карап чыгышат.

Бардык башка учурларда, жергиликтүү өзгөртүүлөргө же ар кандай кошумча шарттарга байланыштуу негизги конституциялык жоболорду кеңири чечмелөө аркылуу кабыл алынбайт же такталбайт. Кыргызстанда эгемендик жылдарында, тилекке каршы, Конституциянын бардык редакцияларында түшүндүрмө комментарийлер өтө аз жарыяланган. Ошондой эле Конституциялык соттун сот практикасында ар тараптуу жалпылоо да өтө сейрек, жокко эсе деп айтсак да ашыкча болбойт.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын келечеги жөнүндө ой жүгүртсөк, ал жакынкы жылдарда өзгөрүүсүз калышы мүмкүн эмес, анткени геосаясий чөйрөдөгү абал биздин өлкөгө таасирин тийгизбейт деп айтуу мүмкүн эмес. Мындай учурда Конституцияны жаңылоо менен өзгөртүү коомдук мамилелердин, мамлекеттик жана укуктук институттардын бүткүл чөйрөсүнө түз же кыйыр таасирин тийгизерин эске алуу да зарыл. Ошондуктан ар кандай өзгөрүүлөргө кылдаттык менен мамиле кылуу керек.

Жогоруда айтылгандардын баары туруктуу конституциялык процесске артыкчылык берүү менен Конституциялык өзгөрүүлөргө тең салмактуу жана кылдат мамиле жасоо жөнүндө корутунду чыгарууга мүмкүндүк берет. Айрыкча, көп жылдар бою Конституциянын жаңы текстинин үстүндө иштеп келген мыйзам долбоорун даярдоочулардын

ар кандай муундары тарабынан бекем базалык тажрыйба болууга тийиш.

Жаңы социалдык өзгөрүүлөрдүн мүмкүн болгон сценарийлеринин жана илимий изилдөөлөрдүн натыйжаларынын негизинде Конституциянын милдеттерин ишке ашыруунун укуктук механизмдерин жаңы-

лоо, тез өзгөрүп турган заманбап шарттарда конституциялык жөнгө салуунун критерийлерин илимий аныктоо жакынкы келечекте укуктук доктринанын маанилүү милдеттери болуп калышы керек. Доктринадагы тиешелүү өзгөртүүлөр, албетте, Кыргызстандын авторитеттүү мамлекет катары туруктуу конституциялык өнүгүүсүнө өбөлгө түзөт.

Колдонулган адабияттар:

1. Конституция Кыргызской Республики от 5 мая 2021 года. Принята референдумом (всенародным голосованием) 11 апреля 2021 года [Текст] // Эркин-Тоо. – 2021. – 5 мая.
2. Жапаров, А.У. Мы строим авторитетное государство: выступление на заседании Кабинета министров [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://kg.akipress.org/news:2111469>
3. Хабриева, Т.Я. Конституционное развитие в контексте современных вызовов и глобальных трансформаций [Текст] / Т.Я. Хабриева // Государственная служба. – 2019. – Т.21(3!). – С. 17-25.
4. Зорькин, В. Право и вызовы искусственного интеллекта [Текст] / В. Зорькин // Российская газета. – 2024. – 26 июня.
5. Учебный стандарт по предмету «Человек и общество» для 5–9 классов общеобразовательных организаций Кыргызской Республик: Приложение к приказу Министерства образования и науки КР от 8 октября 2015 года № 1247 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: /1 <https://edu.gov.kg/media/files/9e240494-01c7-4413-8e46-9e93e4fc5689.pdf>
6. Лыткина, Д.И. Правовой нигилизм: определение, признаки и пути преодоления [Текст] / Д.И. Лыткина // Вестник науки. – 2023. – Т.3. – №6(63). – С. 502–505.
7. Указ Президента КР «О подготовке к празднованию 30-летия принятия Конституции Кыргызской Республики» от 8 февраля 2023 года УП №21 // ЦБДПИ КР [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cbd.minjust.gov.kg/5-10054/edition/1243680/ru>
8. Конституции Кыргызстана 30 лет [Текст] // Слово Кыргызстана. – 2023. – 4мая.

УДК 340.12 (091)

**О КОНЦЕПЦИИ НЕЗАВИСИМОСТИ И СУВЕРЕНИТЕТА В КОНТЕКСТЕ
КОНСТИТУЦИОННЫХ РЕФОРМ**

¹Ботоева Чынара Кычийевна

доктор юридических наук, профессор

²Жаркынбаев Толкунбек Жаркынбаевич

аспирант

**КОНСТИТУЦИАЛЫК РЕФОРМАЛАРДЫН КОНТЕКСТИНДЕ
КӨЗ КАРАНДЫСЫЗДЫК ЖАНА СУВЕРЕНИТЕТ
КОНЦЕПЦИЯСЫ ЖӨНҮНДӨ**

Ботоева Чынара Кычийевна

юридикалык илимдердин доктору, профессор

Жаркынбаев Толкунбек Жаркынбаевич

аспирант

**ON THE CONCEPT OF INDEPENDENCE AND SOVEREIGNTY IN THE CONTEXT
OF CONSTITUTIONAL REFORMS**

Botoeva Chynara Kychiyevna

doctor of law, professor

Zharkynbaev Tolkunbek Zharkynbaevich

postgraduate student

*¹Академия государственного управления при Президенте КР им. Ж.Абдрахманова
КРсынын Президентинин алдындагы Ж.Абдрахманов атындагы Мамлекеттик башкаруу академиясы*

*²Институт Государства и права Национальная академия наук Кыргызской Республики
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Мамлекет жана укук институту
Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic*

Аннотация. В статье пониманию существа политико-правовых концепций, сформированных в Кыргызстане, способствует принцип народного суверенитета и независимости, что объясняется сутью признания народа источником высшей политической власти в обществе. При этом использовался инструментарий **методов** диалектического единства, а также методы сравнения, синтеза, системно-структурного и др. В процессе анализа, поставлена **цель** – выявить, что народ является главенствующим субъектом в конституционном пространстве. Народ вбирает в себя совокупность любых индивидуальных и групповых интересов в политико-правовых процессах, в том числе, и в конституционном реформировании. **Итоги и выводы** могут быть полезны в процессе формирования дополнительных теоретических данных для науки конституционного права и в практическом преломлении – для выработки новых подходов в работе госорганов в КР.

Ключевые слова: Конституция, конституционное реформирование, суверенитет, государственность, конституционные принципы, разделение властей, независимость.

Аннотация. Макалада Кыргызстанда калыптанган саясий-укуктук концепциялардын маңызын түшүнүүгө элдик суверенитет жана көз карандысыздык принциби көмөктөшүп, элди коомдогу жогорку саясий бийликтин булагы катары таануунун маңызы менен түшүндүрүлөт. Мында диалектикалык биримдик **методдорунун куралдары колдонулган**, ошондой эле конкреттүү методдордун болушу, салыштыруу, синтез, системалык-структуралык ж.б. Талдоо процессинде эл конституциялык мейкиндикте үстөмдүк кылуучу субъект экендигин **аныктоо максаты коюлган**. Эл саясий-укуктук процесстерде, анын ичинде конституциялык реформада ар кандай жеке жана топтук кызыкчылыктардын жыйындысын өзүнө сиңирип алат. **Жыйынтыктар жана корутундулар** конституциялык укук илими үчүн кошумча теориялык маалыматтарды түзүү процессинде, ал эми практикалык мааниде - Кыргыз Республикасынын мамлекеттик органдарынын ишинде жаңы ыкмаларды иштеп чыгууда пайдалуу болушу мүмкүн.

Негизги сөздөр: конституция, конституциялык реформа, эгемендүүлүк, мамлекеттүүлүк, конституциялык принциптер, бийликти бөлүштүрүү, көз карандысыздык.

Abstract. In the article, the understanding of the essence of political and legal concepts formed in Kyrgyzstan is facilitated by the principle of popular sovereignty and independence, which is explained by the essence of recognizing the people as the source of supreme political power in society. In this case, the tools of dialectical **unity methods were used**, as well as the presence of particular methods, comparison, synthesis, system-structural. In the process of analysis, the goal is to identify that the people are the **dominant subject** in the constitutional space. The people absorb the totality of any individual and group interests in political and legal processes, including constitutional reform. **The results and conclusions** can be useful in the process of generating additional theoretical data for the science of constitutional law, and in practical terms - for developing new approaches in the work of government agencies in the Kyrgyz Republic.

Key words: constitution, constitutional reform, sovereignty, statehood, constitutional principles, separation of powers, independence.

Выработке понимания суверенитета способствует реальное наполнение содержания верховенства власти народа, опосредованное указанной концептуализацией о том, что:

- народ имеет право непосредственно участвовать в разработке и принятии законов путем народных инициатив и референдумов;

- народ признает власть и ценности, на которых она строится;

- легитимности власти [1, с. 99].

По мнению Медушевского А.Н., суверенитет определяется как «высшая власть, которой не может противостоять никакая другая власть» [2, с. 142], другими авторами – как «системная характеристика сосуществования государства и их

среды в условиях модернизации, обеспечиваемая за счет формирования и признания властных авторитетов властью и ее последующего делегирования».

Полагаем, что следует внести разъяснения по поводу данных высказываний. Так, первая формулировка в определенной степени демонстрирует государственно-центристский подход, выражающийся в формуле «государство суверенно – значит, оно самостоятельно». Второе определение отвечает реалиям современных процессов глобализации, в условиях которой постепенно формируется *общемировая система суверенитета*.

Следует отметить, что государственно-центристский подход стал объектом критики еще в 70-х гг. XX в. Наступление

глобализации способствовало *реконцептуализации международной системы*. В частности, подвергается сомнению утверждение о том, что государство – это единственный значимый актор на международной арене.

Можно также констатировать, что глобализация ввела государства в сосуществование друг с другом в условиях сложной взаимной зависимости, тем самым увеличивая для государства риски размывания суверенитета, как, к примеру, это происходит в условиях существования ЕС. Смысл понятия «суверенитет» в политико-правовых конструкциях не только Кыргызстана, но и других государств перманентно эволюционирует.

Рассмотрим одну из главенствующих политико-правовых концепций, «концепцию суверенитета». Как известно, народный суверенитет – это источник государственного суверенитета, что подчеркивается в Декларации прав человека и гражданина, принятой 26 августа 1789 г.: «Источник суверенной власти зиждется исключительно в нации. Суверенитет государства ограничен суверенитетом народа, которому и принадлежит высшее право определять экономическую, социальную и политическую систему страны» [3, с. 8].

К примеру, Ж. Боден, определяя суверенитет как высшую власть над подданными, ограничивал эту власть божественным и естественным правом [4, с. 121]. Следовательно, государственный суверенитет – это ограниченная правом власть как внутри страны, так и в международных отношениях. Однако в реальности государственный суверенитет долгое время абсолютизировался. Между тем история знает примеры геноцида нации, насаждения неприемлемой идеологии фашизма, когда внутри государства суверенитет народа и государственный могли вступать в конфронтацию, т. е. власть нарушала суверенитет народа.

Известный русский исследователь права Л. А. Камаровский отмечал, что «ограниченность суверенитета и в государственном отношении вытекает из относительного (а не абсолютного) характера самого государства...» Автор придерживался позиции, что «ни один народ не может относиться к другим народам по своему усмотрению» [5, с. 163].

В теории конституционного права суверенитет понимается в тройном значении: *национальный, народный и государственный*. Такая дифференциация объективно обусловлена и подтверждена национальным законодательством и международным правом.

1. Национальный суверенитет выражается в возможности нации распоряжаться своей судьбой, самоопределяться в государственной, экономической и духовной сферах. В условиях современного Кыргызстана национальный суверенитет имеет свои особенности. Конституция КР 1993 г. [7] признала и закрепила этот исторический факт. Из этого естественно вытекает, что наша нация имеет право самоопределяться в государственной сфере, т.е. создавать свою национальную государственность. И признание этого было провозглашено как в Декларации Республики Кыргызстан о государственной независимости [6], так и в Конституции КР 1993 г. [7].

Вместе с тем в КР живут представители многих национальностей в количестве, превышающем половину населения страны. В политическом отношении национальный суверенитет сливается с народным суверенитетом и как таковой является источником государственной власти, государственного суверенитета.

2. Народный суверенитет. Это понятие присутствует в конституциях многих стран мира. Нынешнее понятие «народ» в КР существенно отличается от соответствующего понятия того периода, когда Кыргызстан был составной частью СССР.

Так, в ст. 2 Конституции Кирг. ССР (1978 г.) говорилось: «Вся власть в Киргизской ССР принадлежит народу. Народ осуществляет государственную власть через Советы народных депутатов» [8].

Безусловно, важнейшим аспектом эволюционирования политико-правовой концепции суверенитета в Кыргызстане явилось принятие национальной Декларации «О Государственном суверенитете» [9], которая сформировалась под воздействием неотъемлемого права народа, нации: на самоопределение и выбор формы государственности, на свою территорию, культуру, традиции, многообразие форм собственности.

Так, в Декларации «О государственной независимости Республики Кыргызстан» от 31 августа 1991 г. [6] отмечается:

1. Республика Кыргызстан – независимое, суверенное демократическое государство.

2. Территория Республики Кыргызстан является целостной и неделимой, на ней действует только Конституция Республики Кыргызстан [6].

Спустя порядка трех месяцев, был принят закон Республики Кыргызстан от 11 декабря 1991 года № 645-ХІІ «О придании статуса конституционного Закона Декларации о государственной независимости Республики Кыргызстан».

Кыргызстан, являясь полноправным субъектом в международных отношениях и обладая государственным суверенитетом, позже трансформировал свое самоназвание в «Кыргызскую Республику», что также нашло законодательное закрепление.

Национальный и народный суверенитет реализуется через государственный суверенитет, т.е. осуществляемая государственная власть является единой, верховной и независимой. Лишь распад СССР стал начальным пунктом в истории самостоятельного государства. Впервые в истории дано новое понимание независимости, которое отвечает общепри-

знанным теоретическим и нормативным положениям. Закон исходит из того, что Кыргызстан – независимое государство и обладает всей полнотой власти на своей территории, самостоятельно определяет и проводит внутреннюю политику. Такое положение декларировалось и прежде, но имело чисто формальное значение, поскольку все вопросы внутренней жизни решались органами СССР. Теперь же таких органов не существует.

- Безусловно, Кыргызстан самостоятельно определяет и проводит внешнюю политику. Государство может быть самостоятельным и суверенным при наличии известных атрибутов, к которым относится территория.

- Территориальная целостность нашего государства защищается не только национальным законодательством, самим государством, но и общепризнанными нормами международного права и международными договорами, миролюбивыми государствами. КР на своей территории осуществляет территориальное верховенство, являющееся частью суверенного государства.

- Высшая власть государства на территории КР осуществляется системой государственных органов.

Важным элементом суверенитета является наличие Конституции и национального законодательства. Становление суверенитета и независимости КР – сложный процесс, который был обусловлен переходом от одной социально-политической формации к другой и находится в центре внимания всех политических сил не только внутри страны, но и за ее пределами, и происходит в процессе борьбы этих сил.

Можно утверждать, что каждое государство обязано уважать суверенитет другого государства, его право в пределах собственной территории осуществлять законодательную, исполнительную, административную и судебную власть, не вмешиваться во внутренние дела.

В качестве подтверждения приведем несколько положений о том, что национальная государственность – это, по сути, наиболее высокая форма самоуправления. До тех пор, пока национальное самоутверждение не реализуется, т.е. остаются нерешенными специфические задачи возрождения нации, необходимость в национальной государственности сохранится. Противопоставление национальной государственности вообще или демократическому и правовому государству создает сложности восприятия. Они, наоборот, дополняют друг друга, взаимодействуя как необходимые структуры системного целого, уходящего корнями в самобытие общества.

При этом необходимо различать, что эти понятия не являются однопорядковыми определениями государственности. Каждое из них выражает устойчивые и важные ее черты, совокупность которых составляет государственность. Они имеют приоритетность, но в то же время едины, и их различие существует в единстве так же, как общее, особенное и единичное в любом явлении.

К примеру, внутренний суверенитет признания (суверенитет народа) можно интерпретировать как потребность общества в суверенитете, и как возможность определения гражданского общества в качестве совокупности методов, с помощью которых люди реализуют свой коллективный суверенитет по отношению к государству [10, с. 285].

Стоит указать, что определенный фактор воздействия глобализации проявляется в *концепции функционального, разделенного, парламентского суверенитета государств*.

В теории существует такое важное политико-правовое понятие, как *сецессия*, буквально понимаемое как выход из состава государства какой-либо его части. Следует указать, что сецессия не предусмотрена Конституцией КР, по-

скольку именно таким образом, даже в унитарных государствах, не говоря о федеративных, нарушается главенствующий принцип целостности территории. Однако такие попытки имели место в политической истории Кыргызстана.

Одним из ведущих теоретиков указывалось, что «без суверенитета – нет полноценного государства. ....Именно декларации о государственном суверенитете, которые были приняты в союзных республиках, и будут определять национальный и политический, и народный характер государства» [11, с. 73].

Таким образом, можно констатировать, что концепция суверенитета в Кыргызстане носила сложный противоречивый характер, свидетельством чему являются события в г. Ош и г. Узген в 90-х гг., затем в 2000-2002 гг. в Баткенской области, в 2010 г. в г. Ош и г. Джалалабат. Данные процессы носили в большей степени политический характер.

Предметом данного исследования являются правовые проблемы политики, их выражения в политико-правовых концепциях и толкованиях отечественных ученых и, не отходя от канвы исследования, отметим, что концепция суверенитета в Кыргызстане реализована.

Вместе с тем, новейшая политическая история КР подтверждается тем, что каждый отрезок нашей 30-летней независимой истории обуславливает внесение конституционных поправок. Каждый этап конституционного реформирования оставлял неизменными положения о государственном суверенитете. Более того, любые посягательства влекут колоссальные последствия уголовного характера.

Таким образом, в представленной статье можно резюмировать следующее.

- В определении суверенитета обладали два подхода. Это государствоцентристский подход и второй подход, отвечающий реалиям современных про-

цессов глобализации, в условиях которой постепенно формируется *общемировая система суверенитета*.

- Глобализация способствовала *реконцептуализации международной системы*. В частности, подвергается сомнению утверждение о том, что государство – это единственный значимый актор на международной арене.

- Глобализация ввела государства в сосуществование в условиях сложной взаимозависимости с транснациональными акторами и международными организациями, тем самым увеличивая для

государства риски размывания их суверенитета, как, к примеру, в условиях существования ЕС.

- Смысл понятия «суверенитет» в политико-правовых конструкциях ученых Кыргызстана, как и других государств перманентно эволюционирует.

- В теории конституционного права суверенитет понимается в тройном значении: *национальный, народный и государственный*. Такая дифференциация объективно обусловлена и подтверждена национальным законодательством и международным правом.

Литература:

1. Байтин М.И. Сущность права (современное нормативное правопонимание на грани двух веков). – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 2001. – С. 99.
2. Медушевский А.Н. Сравнительное конституционное право и политические институты. – М.: ГУ ВШЭ. 2002. – 512 с.
3. Суверенитет в государственном и международном праве. Материалы «круглого стола» // Советское государство и право. 1991. №5. - С. 8.
4. Избранные философские произведения. Т.1. – М., 1960. – С. 121.
5. История политических и правовых учений: Учеб. для вузов / Под общ. Ред. В.С. Нерсесянца. – М.: Норма, 2007. – С. 163.
6. Декларация «О государственной независимости Республики Кыргызстан» / Слово Кыргызстана, -1991, - 10 сентября
7. Конституция Кыргызской Республики. Принята на двенадцатой сессии Верховного Совета Республики Кыргызстан двенадцатого созыва 5 мая 1993 г. [www http://online.adviser.kg](http://online.adviser.kg)
8. Конституция (Основной Закон) Киргизской Советской Социалистической Республики. – Фрунзе, 1978.
9. Декларация «О государственном суверенитете Республики Кыргызстан» 31 августа 1991г. / Советская Киргизия, - 1991.
10. Керимов Д.А. Философские основания политико-правовых исследований. – М., Мысль. 1986. - С. 285.
11. Недбайло П.Е. Введение в общую теорию государства и права. - Киев. 1971. - С. 73.

УДК: 34.342.5

**РОЛЬ ОРГАНОВ ПРОКУРАТУРЫ В СОБЛЮДЕНИИ ПРАВ И
СВОБОД ГРАЖДАН КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

Абдырахман Руслан
аспирант

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖАРАНДАРЫНЫН УКУКТАРЫН
ЖАНА ЭРКИНДИКТЕРИН САКТОО БОЮНЧА
ПРОКУРАТУРА ОРГАНДАРЫНЫН РОЛУ**

Абдырахман Руслан
аспирант

**THE ROLE OF THE PROSECUTOR'S OFFICE IN OBSERVING THE RIGHTS
AND FREEDOMS OF CITIZENS OF THE KYRGYZ REPUBLIC**

Abdurakhman Ruslan,
PhD student

*Институт государства и права Национальной академии наук Кыргызской Республики
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын мамлекет жана укук институту
Institute of state and law of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic*

Аннотация. Права и свободы человека, а также их защита со стороны государственных органов являются основополагающим принципом для развития любого современного государства. Рассмотрение актуальности данной статьи через призму деятельности прокуратуры, как государственного органа с особым статусом, позволяет выявить важные направления и выделить особую роль прокуратуры в формировании правового общества Кыргызской Республики. Изучая специфику деятельности и широкого круга вопросов, которыми занимается прокуратура, данная статья знакомит с ее функциями и примерным направлением, что в свою очередь позволяет предупреждать и предотвращать нарушение прав и свобод граждан Кыргызской Республики.

Ключевые слова: прокуратура, права человека, надзор, порядок, исполнение, законность, государственные органы, компетенция, исключение.

Аннотация. Адам укуктары жана эркиндиктери, ошондой эле аларды мамлекеттик органдар тарабынан коргоо ар кандай заманбап мамлекеттин өнүгүүсүнүн негизги принциптеринин бири болуп саналат. Бул теманын актуалдуулугун өзгөчө статуска ээ мамлекеттик орган катары прокуратуранын ишмердүүлүгүнүн призмасы аркылуу кароо маанилүү багыттарды аныктоого жана Кыргыз Республикасынын прокуратурасынын укук коомун калыптандырууда өзгөчө ролун көрсөтүүгө мүмкүндүк берет. Прокуратура органдарынын ишмердүүлүгүнүн өзгөчөлүктөрүн жана каралып жаткан маселелердин кеңири чөйрөсүн изилдөө менен ушул макаланын натыйжалары анын функцияларын жана болжолдуу багыттарын киргизет, бул өз кезегинде Кыргыз Республикасынын жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин бузуунун алдын алууга жана болтурбоого мүмкүндүк берет.

Негизги созддор: прокуратура, адам укуктары, көзөмөл, тартип, аткаруу, мыйзамдуулук, мамлекеттик органдар, компетенция, өзгөчөлүк.

Abstract. Human rights and freedoms, as well as their protection by state bodies is a fundamental principle for the development of any modern state. Consideration of the relevance of this article through the prism of the activities of the prosecutor's office as a state body with a special status allows us to identify important areas and highlight the special role of the prosecutor's office in the formation of the legal society of the Kyrgyz Republic. By studying the specifics of the activities and a wide range of issues that the prosecutor's office deals with, the results of this article familiarise with its functions and exemplary direction, which in turn allows to prevent and prevent violations of the rights and freedoms of citizens of the Kyrgyz Republic.

Key words: prosecutor's office, human rights, supervision, order, execution, legality, government bodies, competence, exception.

Интерес, проявленный к соблюдению прав и свобод человека в современном обществе Кыргызской Республики, да и во всем мире является последствием развития принципов демократии, которые основаны на многоступенчатых принципах становления и развития правового статуса государственности.

В соответствии со статьей 23 Конституции Кыргызской Республики, "права и свободы человека относятся к высшим ценностям Кыргызской Республики". Они действуют непосредственно, определяют смысл и содержание деятельности всех государственных органов, органов местного самоуправления и их должностных лиц [4].

Общество Кыргызстана претерпело несколько сложных политических переходов за все время своей независимости. Революции, которые происходили в Кыргызстане, а также периоды политической нестабильности и турбулентности в процессе смены политического курса и формы правления, позволили образовать сильное гражданское общество.

Тем самым, можно отметить, что идея правового обогащения и сильного гражданского общества является неотъемлемой частью для развития нашего государства, и как показывает

практика, Кыргызстан является наиболее демократическим и лояльным государством не только в Центральной Азии, но и по всему периметру СНГ.

Ведущую роль в соблюдении законных прав и интересов граждан Кыргызстана занимает прокуратура. В соответствии со статьей 105 Конституции Кыргызской Республики, прокуратура осуществляет надзор за точным и единообразным исполнением законов и иных нормативных правовых актов, является одним из 5 государственных органов со специальным статусом, закрепленным в Конституционном Законе "О прокуратуре", а также обладает правом законодательной инициативы. [5]

Прокуратура Кыргызской Республики в связи с возложенными на нее полномочиями и обязательствами осуществляет широкий ряд правозащитных действий на локальном, региональном, страновом и международном уровнях.

Ввиду этого вопрос соблюдения прав человека является одним из приоритетных направлений деятельности прокурорского надзора. Например, прокуратурой ведется активная работа по надзору за соблюдением законов и иных нормативных правовых актов органами, осуществляющими следствие и оперативно-розыскную деятельность [5]; надзор

за соблюдением законов и иных нормативных правовых актов при исполнении судебных решений по уголовным делам, а также при применении мер принудительного характера, связанных с ограничением личной свободы граждан, поддержание государственного обвинения в суде [4], так как именно здесь чаще всего можно столкнуться с нарушением прав человека со стороны других полномочных государственных органов.

Органы прокуратуры в своей работе обязаны придерживаться таких принципов как: законность, защита прав и свобод человека и гражданина; прозрачность и гласность; независимость прокурора и недопустимость вмешательства в его деятельность; обязательность исполнения требований прокурора, что в свою очередь позволяет осуществлять бесперебойный надзор, а также укреплять правовой институт прокуратуры.

Дополняя вышесказанное, следует отметить, что важную роль среди государственных органов в реализации гражданами своих прав и свобод должна играть прокуратура Кыргызской Республики.

Кыргызская Республика, будучи независимым и суверенным государством, провозгласив в качестве правовой ценности права и свободы человека и гражданина, и закрепив за собой обязанности по обеспечению их соблюдения, создала систему их защиты и охраны. Важной гарантией соблюдения прав граждан является надзор прокуратуры за соблюдением прав и свобод человека и гражданина. Без подобного направления прокурорской деятельности прокуратура не может выглядеть полноценным органом, осуществляющим надзор за законностью [6].

Для проведения полноценного анализа деятельности прокуратуры в области защиты прав и свобод человека, необходимо комплексно взглянуть на правозащитную функцию органов про-

куратуры через призму ее высокого правового статуса, так как это позволяет выяснить значение надзорных функций за соблюдением прав граждан, исследовать полномочия прокуроров в данной сфере деятельности, а также выделить особую роль пределам и сущности надзора, где можно распознать недостатки правового регулирования, а также внести соответствующие законодательные поправки, которые смогут укрепить правовой статус кыргызстанской прокуратуры, повышая при этом ее эффективность в обеспечении прав граждан.

В целом, прокуратура Кыргызстана уже осуществляет деятельность, направленную на защиту законных интересов граждан и обеспечение их прав и свобод в соответствии с законом. Среди прочих функций, а также основных направлений можно выделить следующие:

1. надзор за исполнением законов;
2. представительство интересов государства в суде;
3. контроль за законностью и обеспечение правопорядка;
4. проведение расследований и контроль за расследованиями;
5. предупреждение нарушений прав граждан.

В части надзора за исполнением законов Кыргызской Республики, прокуратура следит за тем, чтобы действия органов государственной власти соответствовали нормам Конституции Кыргызской Республики. Прокуратура вправе обжаловать незаконные действия или решения органов власти, если они противоречат Конституции [5].

Прокуратура проверяет соблюдение законов на всех уровнях власти, включая законы, принятые Жогорку Кенешем Кыргызской Республики, подзаконные нормативные акты, а также решения и действия органов местного самоуправления. Она может обращаться в суд для защиты законности и прав граждан в случае нарушений. Помимо этого, ежегодно

растет и количество обращений граждан в прокуратуры районного, областного и республиканского значения, что свидетельствует о проявленном доверии к органу прокуратуры со стороны наших граждан.

Так, в отчете о проделанной работе Генерального прокурора Кыргызской Республики за 2022 год, ежегодно предоставляемым в Жогорку Кенеш Кыргызской Республики стало известно, что за 2022 год в рамках полномочий по надзору за точным и единообразным исполнением законов было проведено 8 824 проверки, в результате которых было выявлено 20 780 нарушений законодательства, на устранение которых внесено 10 781 акт прокурорского реагирования, по которым привлечено к дисциплинарной ответственности 5 864 должностных лица [2].

В то же время, в соответствии с открытой информацией на сайте Генеральной прокуратуры, за 12 месяцев 2023 года прокурорами было рассмотрено 43 047 обращений, что является одним из наиболее высоких показателей среди других государственных органов.

Помимо этого, структурная организация прокуратуры представляет такие подразделения, как военная прокуратура, прокуратура по надзору за соблюдением законов в органах и учреждениях уголовно-исполнительной системы, транспортная прокуратура.

В рамках деятельности каждого вышеуказанного подразделения проводится полноценная работа по выявлению и устранению нарушений в области соблюдения законов Кыргызской Республики. Таким образом, полноценно можно говорить, и о том, что в рамках проверки соблюдения законодательства в таких специфических областях, как военные ведомства Кыргызской Республики, службы исполнения наказаний при Министерстве юстиции, также в крупных транспортно-логистических националь-

ных учреждениях, и в органах дознания и следствия проводится бесперебойный надзор и контроль, который позволяет выявить, помимо нарушений законов, также и нарушения прав граждан занятых профессиональной трудовой деятельностью в этих областях, а также граждан, получающих там же и государственные услуги.

Вторым неотъемлемо важным элементом деятельности прокуратуры, можно отметить контрольный надзор при исполнении судебных решений по уголовным делам, а также при применении мер принудительного характера, связанных с ограничением личной свободы граждан. Здесь уже идет о речь о соблюдении прав граждан Кыргызской Республики и иностранных граждан, которые отбывают наказание в пенитенциарных учреждениях системы уголовной юстиции нашего государства [5]. Прокуратура проверяет исполнение судебных решений и приговоров, чтобы убедиться, что они выполняются в соответствии с законом. В случае необходимости прокуратура может предпринять действия для обеспечения исполнения судебных решений. Таким образом, разные нарушения, которые могут быть выявлены в ходе прокурорского надзора в пенитенциарных учреждениях в отношении заключенных, а также с подвигнутые с участием определенных должностных лиц, будут уже далее подконтрольны специальному военному прокурору. Тем самым, становится вполне очевидно, что внутренняя система прокуратуры охватывает и взаимодействует практически во всех направлениях жизнедеятельности общества нашего государства, что позволяет защищать права человека и предупреждать преступления.

В рамках деятельности прокурора в судах, где он представляет государственного обвинителя, законодательством Кыргызской Республики прокуратура наделяется такими важными полномо-

чиями интересов гражданина или государства в случаях, определенных законом. К примеру, если человек является недееспособным или у него нет официальных опекунов, попечителей; в случае с несовершеннолетними детьми нет официальных законных представителей, тогда прокуроры могут стать представителями интересов вышеперечисленных категорий граждан в судебных процессах, что позволяет гражданам участвовать в правоприменительных и иных судебных мероприятиях в защиту их личных интересов. Данное право является примером одного из исключительных полномочий органов прокуратуры в Кыргызской Республике, и выделяет особую роль в части защиты и соблюдения прав граждан вне зависимости от их социального и иного положения в обществе Кыргызстана.

Следующим важным компонентом, в области деятельности прокуратуры считается вопрос противодействия коррупции. Прокуратура принимает активное участие в борьбе с коррупцией и злоупотреблениями во всех сферах государственной деятельности, занимается возбуждением уголовных дел в отношении должностных лиц государственных органов, проводит соответствующую антикоррупционную экспертизу законов и иных нормативно-правовых актов Кыргызской Республики, с согласия депутатов Жогорку Кенеша может привлекать к уголовной ответственности действующих депутатов парламента [4].

Тем самым широкий круг полномочий прокуратуры позволяет выявлять нарушения, сделанные в ущерб государству и гражданам нашей страны, со стороны самых высоких должностных лиц.

Также немаловажную роль прокуратуры в области защиты прав и свобод человека отмечает и такое направление как предотвращение нарушений прав граждан путем правового просвещения. Предотвращение нарушений прав граждан

— это важная задача для обеспечения правопорядка и защиты основных свобод граждан.

В части полноценной реализации вышеуказанных полномочий прокуратурой проводится работа по образованию и просвещению путем информационных мероприятий о правах и обязанностях граждан, а также методах их защиты, что представляет собой организацию гостевых лекций, семинаров, проведение круглых столов и кампаний по правовому просвещению среди граждан Кыргызстана с особым уклоном на молодежь.

Эффективная правовая система также является фундаментальным началом для укрепления механизмов, где разрабатываются и внедряются актуальные модельные законы, отвечающие современным вызовам и угрозам, позволяющие гражданам формировать правовое сознание, что может применяться ими при столкновении с нарушением прав в ходе судебных процессов, а также при обжаловании незаконных или несправедливых решений судов.

Прокуратурой также вырабатывается ряд мер по пресечению коррупции и неправомерного использования власти, которые могут приводить к нарушениям прав граждан. Это включает в себя создание независимых антикоррупционных органов и механизмов контроля, которые направлены на пресечение таких преступлений, где со стороны лиц, занимающих определенные государственные должности может быть злоупотребление властью. Прокуратурой ведется особая работа по правовому просвещению и среди государственных служащих, так как практика показывает, что такие нарушения имеют место быть в нашем обществе.

Развитие сильного и правового гражданского общества также можно считать одним из ключевых направлений в области защиты прав человека органами прокуратуры. Так как прокуратура работает не только в локальном, региональном и

республиканском масштабах она представляет интересы Кыргызстана в сфере своей деятельности и путем международного сотрудничества.

Поэтому коммуникационная связь прокуратуры и область ее влияния распространяется практически на все общество Кыргызстана. В рамках развития гражданского общества прокуратура также проводит соответствующую надзорную и аналитическую работу для выявления и предупреждения проблем, которые могут навредить взаимосвязи граждан с государственными органами власти; подобные усилия помогают предотвратить грубые и непозволительные нарушения прав человека со стороны государственных органов и отдельных должностных лиц.

В заключении отметим, что прокуратура осуществляет широкий спектр функций по надзору за исполнением законов в Кыргызской Республике с целью защиты законности, прав и свобод граждан. И для предотвращения нарушений прав граждан в условиях современности необходимо комбинировать различные подходы, в том числе применять международные правозащитные механизмы, включающие такие спектры, как образование, законодательные меры, борьба с коррупцией, взаимодействие между государственными органами власти, а также активное участие гражданского общества для формирования сильного правового государства.

Литература:

1. Бажанов С. Место и роль прокуратуры в системе правоохранительных органов // Законность. - М., 2009, № 6. - С. 31-35
2. Генеральный прокурор Курманкул Зулушев представил отчет о состоянии законности в Кыргызской Республике в 2022 году URL: <https://old.kenesh.kg/ru/news/show/13857/generalyniy-prokuror-kurmankul-zulushev-predstavil-otchet-o-sostoyanii-zakonnosti-v-kirgizskoy-respublike-v-2022-godu>
3. Исаева К.А., Абдукаримова Н.Э., Воронцова И.Н. – К вопросу об отдельных тенденциях и реформирования уголовно-процессуального законодательства в странах СНГ // Полицейская и следственная деятельность. – 2018. – № 2. – С. 9 - DOI: 10.25136/2409-7810.2018.2.26774 URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=26774
4. Конституция Кыргызской Республики URL: <https://www.gov.kg/ru/p/constitution>
5. Конституционный Закон Кыргызской Республики от 10 сентября 2021 года № 114 О прокуратуре Кыргызской Республики (В редакции конституционных Законов Кыргызской Республики от 21 июля 2023 года № 145, 26 июля 2023 года № 148, 29 декабря 2023 года № 215) URL: <https://cbd.minjust.gov.kg/112293/edition/1380/ru>
6. Рохлин В.И., Сыдорук И.И. прокурорский надзор: защита прав человека. СПб., 2001;
7. Смирнов А.Ф. Прокуратура и проблемы управления. –М.: ЮРИСТЪ, 1997.-328с.

УДК 342.2.3.:34

**КЫРГЫЗСТАНДА ӨКҮЛЧҮЛҮК ДЕМОКРАТИЯНЫ ИЗИЛДӨӨДӨГҮ АЙРЫМ
МЕТОДОЛОГИЯЛЫК МАМИЛЕЛЕР ЖӨНҮНДӨ**

Муратбаева К.Н.

фил. и. к.

Ош мамлекеттик университети,
Эл аралык билим берүү колледжи
Ош шаары, Кыргыз Республикасы

**О НЕКОТОРЫХ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ПОДХОДАХ
В ИЗУЧЕНИИ ПРЕДСТАВИТЕЛЬНОЙ ДЕМОКРАТИИ В КЫРГЫЗСТАНЕ**

Муратбаева К. Н.

к. ф.н.,

Ошский государственный университет,
Колледж международного образования,
Г. Ош, Кыргызская Республика

**BOUT SOME METHODOLOGICAL APPROACHES
IN THE STUDY OF REPRESENTATIVE DEMOCRACY IN KYRGYZSTAN**

Muratbaeva. K.N., Ph.D.,

Osh State University,
College of International Education,
Osh city, Kyrgyz Republic

Аннотация. Макаланын теориялык негизи – классиктердин жана заманбап авторлордун эмгектери. Мында өкүлчүлүк институттары концептуалдык жактан же коомдук-саясий кубулуштардын контекстинде талдоого алынган. Методологиялык негизди конкреттүү тарыхый жана салыштырма мамиле менен айкалыштырууда системалык жана структуралык-функционалдык анализдин жалпы илимий принциптери түздү, алар өкүлчүлүктүү демократиянын институционалдык чөйрөсүнүн генезисин жана азыркы абалын анын башка кубулуштары менен байланышында изилдөөгө мүмкүндүк берди. Кыргызстанда эгемендүүлүктү алгандан кийин реформаларды ишке ашыруудагы айырмалоочу мүнөздөмөлөрдү аныктоо үчүн салыштырма талдоо колдонулган. Системалык мамиле өкүлчүлүктүү демократиянын институттарын долбоорлоого мүмкүндүк берет, ал саясий системанын ичиндеги ар кандай институттардын ортосундагы себеп-натыйжа байланыштарын аныктоо менен шартталган (башкаруу формасы жана бийликти түзүү ыкмасы, башкаруу формасы жана өкүлчүлүк системасы, партиялык жана шайлоо системалары). Институционалдык түзүлүштөрдүн ченемдик структурасын аныктоо үчүн структуралык-функционалдык метод колдонулган. Өкүлчүлүк институттарынын колдонулуп жаткан теорияларын, концепцияларын теориялык жактан маңыздуу талдоо, ошондой эле жалпылоочу методологияларды иштеп чыгуу, негизги илимий ыкмаларды синтездөө Кыргызстандын мамлекеттик органдарынын практикалык ишинде пайдалуу боло турган акыркы корутундуларды иштеп чыгууга өбөлгө түздү.

Негизги сөздөр: бийликтин өкүлчүлүк органдары, демократиялык институттар, теория, түшүнүк, маңызы, өзгөчөлүктөрү.

Аннотация. В представленной статье в качестве теоретической основы выступили работы как классиков, так и современных авторов, в которых концептуально или в контексте социально-политических явлений анализировались институты представительства. Методологическую основу составили общенаучные принципы системного и структурно-функционального анализа в сочетании с конкретно-историческим и компаративистским подходом, что дало возможность исследовать генезис и современное состояние институциональной среды представительной демократии в ее взаимосвязи с другими феноменами социально-политической сферы. Сравнительный анализ использовался для выявления отличительных характеристик в проведении реформ в Кыргызстане после обретения независимости. Системный подход позволяет проецировать институты представительной демократии, что было обусловлено выявлением причинно-следственных связей между различными институтами в рамках политической системы (форма правления и способ формирования правительства, форма правления и представительская система, партийная и избирательная системы). Структурно-функциональный метод применялся для выявления нормативной структуры институциональных образований. Теоретически осмысленный анализ существующих теорий, концепций институтов представительства, а также разработка обобщающих методологий, синтеза основных научных подходов способствовал выработке итоговых выводов, которые будут полезны в практической работе государственных органов в Кыргызстане.

Ключевые слова: представительные органы власти, демократические институты, теория, концепция, сущность, специфика.

Abstract. In the presented article, the theoretical basis was the work of both classics and modern authors, in which institutions of representation were analyzed conceptually or in the context of socio-political phenomena. The methodological basis was the general scientific principles of systemic and structural-functional analysis in combination with a specific historical and comparative approach, which made it possible to study the genesis and current state of the institutional environment of representative democracy in its relationship with other phenomena of the socio-political sphere. Comparative analysis was used to identify distinctive characteristics in the implementation of reforms in Kyrgyzstan after gaining independence. The systems approach allows us to project the institutions of representative democracy, which was due to the identification of cause-and-effect relationships between various institutions within the political system (form of government and method of government formation, form of government and representative system, party and electoral systems). The structural-functional method was used to identify the normative structure of institutional formations. A theoretically meaningful analysis of existing theories, concepts of institutions of representation, as well as the development of generalizing methodologies, synthesis of basic scientific approaches contributed to the development of final conclusions that will be useful in the practical work of government bodies in Kyrgyzstan.

Key words: representative authorities, democratic institutions, theory, concept, essence, specificity.

Киришүү. Заманбап юриспруденцияда өкүлчүлүк институттары жаатындагы саясий процесстерди талдоодо көптөгөн методологиялык ыкмалар бар, алардын өкүлдөрү бул кубулуштун ар кандай аспектилерин карашат. Ар кандай методологиялык ыкмаларды колдонуу процессинде ар кандай окумуштуулардын илимий көз караштарын жана корутундуларын салыштырууга болот, ошондой эле натыйжаларды жалпылоого, ал тургай кандайдыр бир универсалдуу методологияны иштеп чыгууга аракет жасоого болот.

Изилдөө ыкмасы. Көбүнчө изилдөөчүлөр төмөнкү негизги методологиялык ыкмаларды аныкташат: тарыхый, нормативдик, институттук, социологиялык, структуралык-функционалдык, рационалдуу тандоо теориясы жана дискурсивдүү. Бул ыкмалардын ар бири дифференциацияга ээ. Биз Кыргызстанда саясий системаны жана коомдук турмуштун бардык жактарын демократиялаштыруу болгон өткөөл мезгилдеги өкүлчүлүк институттарын изилдөөгө байланышкан кээ бир негизги методдорго гана токтолобуз.

Талкуу. Эң толук жана объективдүү талдоо үчүн детал керек. Келгиле, бир нече деңгээлдерди карап көрөлү.

1) Парламентаризм институтун изилдөөдө көбүнчө **тарыхый ыкма** колдонулат. Мисалы, көпчүлүк батыш парламенттеринин ишмердүүлүгүн түшүнүү жана талдоо бир топ кыйын. Демократия жолуна түшкөн өлкөлөргө тараган негиздерди түзгөн салттар жана жол-жоболор илгери эле тамыр жайган. Бул, мисалы, көп мамлекеттердин саясий турмушунда парламенттин ролун азайтуу маселеси. Эгерде мындай тезис салыштырмалуу талдоо үчүн баштапкы чекит катары алынса, анда бул төмөндөө салыштырмалуу мүнөзгө ээ экендигин белгилей кетүү керек. Албетте, бир катар өлкөлөрдө, анын ичинде Кыргызстанда парламенттин башка таасир этүүчү ры-

чагдары: түзөтүүлөр, партиялардын же көпчүлүктүн коалициясынын кысымы, коомдук пикирди мобилизациялоо практика калыптанып калган.

2) **Институционалдык мамиле.** Бир топ убакыт бою бул ыкма АКШ менен Улуу Британияда үстөмдүк кылган методологиялык салттардын бири болгон. Анын өкүлдөрү саясий институттарды изилдөөгө негизги көңүл бурушту. Мында формалдуу укуктук мүнөздөгү институттар (парламент, партиялар, шайлоо системасы) гана талдоого алынган. Институционалисттер мамлекеттик башкаруунун формалдуу укуктук аспектилерин, атап айтканда конституциялык документтерди жана алардын жоболорун практикада (формалдуу уюмда, ишмердүүлүктө) ишке ашырууну изилдеп чыгышкан.

Бул бир нече жолдор менен көрүнөт, атап айтканда:

- изилденип жаткан институттардын өзгөчөлүгү;

- мыйзамдардын, формалдуу нормалардын жана алардын саясий системага, адамдын жүрүм-турумуна тийгизген таасиринин көз карандысыздыгы [1, б. 50].

Кээ бир институттардын болушунун себептери жана кесепеттери либералдык демократиянын баалуулуктарынын болушу же жоктугу деп эсептелген. Ошондуктан, бул багыттагы көптөгөн эмгектерде эки тезис негизделген: башкаруунун демократиялык формалары эң жакшы жана прогрессивдүү (АКШ, Англия). Калган өлкөлөр чет өлкөлөр катары каралып, ошондуктан начар изилденген. Бул талдоо тарыхый-укуктук материалдарды изилдөөгө негизделген, анын негизинде мамлекеттин саясий институттары мүнөздөлгөн.

Ошону менен бирге, убакыттын өтүшү менен бул багыттын кемчиликтери жана алсыз жактары ачыкка чыкты, алар төмөндөгүлөр менен айтылды:

- талдоо предметинин чектелиши;

- мекеменин же категориянын өз-

гөчөлүгүн эсепке албастан, билдирүүнүн формаларын гана эске алган формалдуу мамиле;

- теориянын прескриптивдик (рецептивдик) мүнөзү, өнүгүүнүн жалпы закон ченемдүүлүктөрүнүн формулировкаланбагандыгы [2, б. 19].

3) Талдоо процессинде **структуралык-функционалдык мамиле** коомду туруктуу элементтери бар система катары, ошондой эле бул элементтердин ортосундагы байланыш жолдорун көрсөтөт. Бул элементтер системанын структурасын түзөт.

Структуралык-функционалдык мамилеге ылайык, коом подсистемалардын жыйындысы катары көрсөтүлүшү мүмкүн. Алардын абалы функцияларды жана ролдорду аткаруу муктаждыктары менен түшүндүрүлөт. Демек, изилдөөнүн негизги милдети, бул ыкманын өкүлдөрүнүн айтымында, системанын элементтерин, алардын функцияларын жана алардын ортосундагы байланыш ыкмаларын аныктоо болуп саналат.

Белгилей кетсек, Т. Парсонс түзүмдүк-функционалдык анализдин негиздөөчүсү болуп эсептелет, ал саясий процеске системалуу көз карашка негиз салган. Ал коомду 4 подсистемага бөлөт: экономикалык, саясий, ченемдик жана маданий. Ар бир подсистема системанын бүтүндүгүн сактоо үчүн белгилүү бир функцияны аткарат.

Экономикалык подсистема коомдон тышкы чөйрөгө адаптациялоо функциясын аткарат; саясий коом үчүн жалпы максаттарга жетүү функциясын аткарат; ченемдик – элементтердин ортосундагы тең салмактуулукту сактоочу интеграциялык функция; маданий – коомдук түзүлүштүн кайра жаралышы, социалдык чыр-чатактарды чечүү. Өз кезегинде, подсистемалардын ар бири тиешелүү мүнөздөмөлөргө ээ система катары да көрсөтүлүшү мүмкүн. Ошентип, структуралык-функционалдык мамиле саясий системалардын теориясын түзүүгө негиз

болуп, саясий системанын туруктуулугун аныктоочу факторлорго чоң көңүл бурган. Саясий модернизация теориясы ушул методологиялык негизде пайда болгон.

Бул мамиленин негизги оң жактары болуп төмөнкүлөр саналат: саясий системанын теорияларынын, модернизация теориясынын жана саясий процесстин универсалдуу компоненттерин аныктоого негизделген теориянын пайда болушу. Мындан тышкары, анын пайда болушу мамлекеттин жана башка саясий институттардын ишинин формалдуу эмес механизмдерин изилдөөнүн өнүгүшүнө жакшы таасирин тийгизген.

Ошол эле учурда, структуралык-функционалдык мамиле кээ бир кемчиликтерге ээ болгон, алардын ичинен төмөнкүлөрдү белгилей кетүү керек:

- саясий процесстердин микродеңгээлинде талдоо жүргүзүүгө жетишсиз көңүл буруу;
- адамдардын саясий жүрүм-туруму алардын функционалдык статусунун туундусу катары каралып, социалдык факторлордун таасири бааланбай калган;
- конфликттердин келип чыгуу себептерине жана механизмдерине жетишсиз көңүл буруу [3, б. 67].

Ошол эле учурда практика көрсөткөндөй, аны башка ыкмалардын элементтери менен айкалыштырып колдонууда эң жакшы натыйжалар алынат. Адамдардын ортосундагы социалдык мамилелер татаалдашып, жаңы керектөөлөр жана иш-аракеттер пайда болот. Демек, коом өзгөрүп жаткан чөйрөнүн талаптарына кантип ыңгайлашат деген суроо теориялык жактан гана эмес, практикалык жактан да актуалдуу болуп көрүнөт. Ал эми ага жооп берүү ар бир коомдун жашоо жөндөмдүүлүгүнүн жана туруктуулугунун негизин түзгөн адаптация механизмдерин аныктоого мүмкүндүк берет.

Бирок, жарандык коомдун, партиялык системанын өнүгүү процесстери,

анын укуктары жана эркиндиктери менен көз карандысыз инсандын пайда болушу жарандардын мамлекетке таасирин тийгизе баштаганына, бул үчүн саясий уюмдарды (партияларды, кыймылдарды ж.б.) түзө баштаганына алып келди. Бийлик мамилелеринин татаалдыгын жана көп өлчөмдүүлүгүн түшүнүү, мындан ары мамлекеттик түзүмдөрдүн ишмердүүлүгү менен гана чектелбейт, саясатты түшүндүрүүгө институттук мамилени кайра карап чыгуу зарылчылыгына алып келди.

Бирок, илимпоздордун пикири боюнча, системалык ыкманы киргизүүнүн себеби - тез өзгөрүп жаткан дүйнөнүн азыркы шарттарында коомду туруктуулукту жана жашоону камсыз кыла турган универсалдуу моделдерди жана механизмдерди издөө.

Ошентип, коомго карата «система» термини Т. Парсонс тарабынан коомго өз ара көз карандылыкта болгон подсистемалардын өз ара аракетин катары болжолдонгон.

Демек, подсистемалардын ар бири белгилүү бир функцияларды аткарат жана алар биргелешип бүтүндөй коомдун иштешин камсыздайт [3, б. 70].

Д. Истон саясий системаны «коомдо баалуулуктар бөлүштүрүлө турган өз ара аракеттенүү» деп аныктаган. «Саясий системанын жашашы үчүн зарыл болгон шарттарды талдоону» артыкчылыктуу милдет катары коюу. Ал мындай категориялар каралышы керек деп эсептеген: ресурстарды жана баалуулуктарды бөлүштүрүү боюнча коомдо бийликтин калыптанышынын жана иштешинин механизми болуп саналган саясий система.

Системалуу мамиле коомдун турмушундагы саясаттын ордун дагы так аныктоого жана андагы социалдык өзгөрүүлөрдүн механизмдерин аныктоого мүмкүндүк берди. Бир жагынан алганда, саясат салыштырмалуу өз алдынча чөйрө болуп саналат, анын негизги максаты ресурстарды бөлүштүрүү жана бул

бөлүштүрүүнү милдеттүү шарт катары кабыл алууга стимул болуп саналат. Экинчи жагынан, саясат чыр-чатактын алдын алышы керек. Д.Истон «саясий турмушту системалуу талдоо анын жооп берүү жөндөмдүүлүгүнө негизделет деп эсептеген.

Мисалы, өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдөгү саясий системанын туруксуздугу ага коом тарабынан коюлган талаптардын масштабынын өсүшүнүн натыйжасында келип чыккан. Демек, саясий системанын негизин түзгөн саясий коомчулук, ал өз кезегинде ага таянат. Бул баалуулуктарды жок кылуу саясий системанын бузулушуна алып келет. Конституциялык нормалар жана башкалар да андан кем эмес мааниге ээ. [4, б. 15].

Анализге башкача мамилени Г. Алмонд сунуш кылган, ал саясий системанын коомдогу кайра курууларды ишке ашыруу жана ошол эле учурда стабилдүүлүктү сактоо жөндөмдүүлүгү саясий институттардын ролдорунун жана функцияларынын адистештирилишинен көз каранды экендигине таянган.

Бүтүндүктүн ар бир элементи (мамлекет, партиялар, топтор, элиталар ж.б.) бүткүл система үчүн маанилүү функцияны аткарат. Демек, системаны белгилүү бир функцияларды аткарган структуралардын «өз ара аракетин» катары кароого болот. Алар чогуу системанын негизги муктаждыктарын канааттандырууну камсыз кылат.

Мындай практикаларды талдоонун негизинде саясий системаларды салыштырып изилдөөлөр өнүгө баштаган. Эффективдүү коомдук өнүгүүнү камсыз кылуу үчүн зарыл болгон негизги функцияларды бөлүп көрсөтүү маанилүү болду.

Саясий системаларды салыштырып талдоо формалдуу институттарды изилдөөдөн саясий жүрүм-турумдун конкреттүү көрүнүштөрүн кароого өтүүнү билдирет. Ушунун негизинде Г.Алмонд жана Д.Пауэлл саясий системаны мамлекеттик

институттар гана эмес, ошондой эле саясий маселелер боюнча коомдун бардык структуралары тарабынан ишке ашырылуучу ролдордун жана алардын өз ара аракеттенүүсүнүн жыйындысы катары аныкташкан. Ошентип, алар структураны өз ара байланышкан ролдордун жыйындысы катары түшүнүшкөн.

Мисалы, Г. Алмонд жана Д. Пауэлл анын иштеши үчүн жетиштүү шарттарды аныкташкан. Атап айтканда, алар саясий система үч топ функцияларды натыйжалуу аткарууга тийиш экендигин белгилешти:

а) тышкы чөйрө менен өз ара аракеттенүү функциялары;

б) саясий чөйрөнүн ичиндеги өз ара байланыш функциялары;

в) системанын сакталышын жана адаптацияланышын камсыз кылуучу функциялар. Төмөндө Кыргызстанда болуп жаткан саясий процесстерге карата бул функциялардын иш-аракеттерине кеңири токтолобуз.

Марксизмдин көз карашы боюнча, «саясий система саясий процесстин субъекттеринин – социалдык топтордун кызыкчылыктарын чагылдырган коомдук надстройканын элементи катары чечмеленет. Бул кызыкчылыктар саясий процесстер аркылуу, саясий чечимдерди кабыл алуу жана ишке ашыруу аркылуу саясий структуралардын жардамы менен ишке ашат» [5, 60-б.].

Салыштырмалуу изилдөөлөр үчүн айрым өлкөлөрдүн саясатын салыштыруу маанилүү. Бир кыйла татаал метод макросоциалдык жана система ичиндеги элементтерди карайт, мында саясий кубулуштардын өзгөрмөлөрүнүн ортосундагы байланыш ачылганда. Салыштырмалуу анализдин азыркы изилдөөчүлөрү макросоциалдык бирдиктерди саясий режимдердин, саясий институттардын, партиялардын тартибинде аныкташат [6, б. 43]. Институттардын салыштырма талдоосу вертикалдык жана горизонталдык анализди камтыйт: бийлик-

тин бардык бутактарынын ар кандай деңгээлдеги бир тектүү структуралары салыштырылат - борбордо, региондук жана жергиликтүү деңгээлде; демократиялык институттар менен бийликтер, партиялык системалар, маданий жана саясий моделдер салыштырылат. Бул түпкүлүгүндө бийлик менен партиялардын, бийлик менен жарандардын ортосундагы мамилени изилдөө. Бул метод демократиянын типологиясын аларды иш жүзүндө конкреттүү ишке ашырууда баалоого мүмкүндүк берет.

Кыргызстанда саясий кайра түзүүлөр мамлекеттүүлүктү калыптандыруунун татаал мезгилинде болуп өтүү: өнүккөн саясий институттарсыз, демократиялык башкаруунун тажрыйбасы жана экономикалык өбөлгөлөрү жок, партиялык система, шайлоо мыйзамдары өнүкпөгөн ж.б. өзүнүн мазмунуна жана спецификасына ээ болгон, бирок алар жалпысынан демократиялык жол менен бара жатышты.

Эгемендүүлүк теориясынын илимий негизделиши мамлекеттик эгемендүүлүк реалдуу мамлекеттин табигый калыптанышынан, өнүгүшүнөн жана жетишүүдөн тураарын далилдейт. Мамлекеттик суверенитеттин калыптанышы тарыхый процесс болуп саналат, анын жүрүшүндө эгемендүүлүктүн түпкү шарттары калыптанат жана бекитилет, мамлекеттин прогресске реалдуу жөндөмдүүлүгү камсыз кылынат.

Мамлекетте саясий жана коомдук институттардын калыптануу процесстери тандалган стратегиялык максатка, саясий курска көз каранды жана аларды практикалык ишке ашыруунун натыйжалуулугу менен аныкталат. **Эгемендиктин калыптануу** процессинин толуктугу актуалдуу (реалдуу) суверенитет түшүнүгү менен мүнөздөлөт. Саясий туруктуулукту, экономикалык системанын нормалдуу иштешин, инсандын, коомдун жана мамлекеттин кызыкчылыктарынын айкалышын камсыз кылуучу негиз-

ги шарттардын жыйындысын билдирет. Бул концепция А.Тоффлер тарабынан «Үчүнчү толкун» термини менен иштелип чыккан [7, б. 148], электрондук жана маалыматтык революциялардын таасири астында коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүндөгү өзгөрүүлөрдү сүрөттөөгө арналган. Бирок, концепциянын өзүнөн келип чыгышы С. Хантингтонго таандык, ал «Демократиялык үчүнчү толкун» деген макаласын жарыялаган [8, б. 125]. Анын концепциясы боюнча, «демократиялаштыруунун үчүнчү толкуну» 90-жылдардын башында болот жана төмөнкүдөй мүнөздөлөт:

- Глобалдык процесс, бул өткөөл процесстердин формасына, интенсивдүүлүгүнө жана мүнөзүнө улуттук, тарыхый, экономикалык жана социалдык-маданий шарттар, ошондой эле эл аралык факторлор таасир этет. Демек, азыркы шарттарда бардык мамлекеттер демократиялык процесстердин таасиринде турат.

- Саясий түзүлүштүн эң артыкчылыктуу формасы катары чечмеленүүчү демократиянын ички баалуулугун таануу.

- Демократиянын көп формаларын таануу.

Калктын шайлоо кампанияларына гана эмес, чечимдерди даярдоого жана ишке ашырууга, ошондой эле алардын аткарылышын көзөмөлдөөгө түздөн-түз катышуусунун зарылдыгын негиздеген партиялык демократиянын (партиципалдык демократия) теориясы да кеңири жайылды. Албетте, катышуу демократиясынын негизги максаттары: коомду ар тараптуу демократиялаштыруу жана инсандын өзүн-өзү ишке ашыруу.

Өкүлчүлүктүү концепция демократияны бийликтин жана башкаруунун бардык деңгээлдеринде жоопкерчилик принцибин так ишке ашыруу менен элдин алдында компетенттүү жана жооптуу өкүлчүлүктүү бийлик катары түшүнүүгө негизделген. Эл менен анын өкүлдөрүнүн ортосундагы мамилелер көзөмөлдүн, ишенимдин жана мамлекет-

тик органдардын компетенциясына конституциялык чектөөлөрдүн негизинде түзүлөт [9, б. 161].

Саясий демократиянын режими, биз азыр өзүбүздүн тажрыйбабыздан көрүп тургандай, саясий профессионалдардын классынын режими, алар өздөрү бийлик жана оппозиция функцияларын өз ара бөлүшөт. Анткени, «саясий класс - бул негизги критерийди - саясий стабилдүүлүктү сактоону эске алуу менен профессионалдардын корпорациясы, анын белгиси коомдогу туруксуздукка алып баруучу массалык активдүүлүктүн жоктугу болуп саналат. [3, 87-б.].

Корутунду. Өкүлчүлүктүү демократиянын жана аны ишке ашыруунун механизмдериндеги болгон айырмачылыктар демократиянын ар түрдүү теорияларын, анын теориялык моделдерин жана концепцияларын ачык көрсөтүп турат.

Коомду кайра куруу процессиндеги негизги кызыкчылык - демократиянын классикалык өкүлчүлүк модели. Өкүлчүлүктүү демократия авторитаризмдин күчөшүнө жана анын тенденцияларына каршы кепилдик боло албайт.

Коомдун табиятын изилдөөгө жана адамдын «табигый жана ажырагыс укуктары» идеясына жана адамдардын баштапкы теңдигине негизделген рационалдуу башкаруу системасын курууга байланышкан темалардын ичинен бир нече негизги этаптарды бөлүп көрсөтүүгө болот [10, б. 123].

1) Мамлекеттик эгемендүүлүктүн келип чыгышы жана жеке адамдардын ортосундагы кызматташтыктын пайда болушу.

2) Бийликти бөлүштүрүү принциби [50].

3) Коомду чексиз бийликтен коргогон саясий механизмдерди түзүү, башкача айтканда, ар кандай топтордун кызыкчылыктарын бириктирген жана коргогон саясий уюмдарды түзүү жана иштетүү эркиндиги.

Өкүлчүлүктүү парадигма түздөн-түз жарандык коом түшүнүгүнөн келип чыгат, мында адамдар өз кызыкчылыктары менен топторго бөлүнөт. Бул кызыкчылыктарды коргоо үчүн саясий актерлордун ролун эффективдүү көрсөтө алган уюмдар керек. Ошентип, Кыргызстандын саясий системасын демократиялаштыруу контекстинде өкүлчүлүк институттарын изилдөө методологиясын талдоо төмөнкүдөй тыянак чыгарууга мүмкүндүк берди:

1. Изилдөөдө биз өкүлчүлүк институттары чөйрөсүндөгү саясий процесстерди талдоодо көптөгөн методологиялык ыкмаларга таяндык, алардын ичинен тарыхый, ченемдик, институттук жана структуралык-функционалдык ыкмаларга өзгөчө көңүл бурулду.

2. Саясий системаны демократиялаштыруу шартында өкүлчүлүк институттарын изилдөөдө методологиялык ыкмаларды колдонуу теориялык жактан да, илимий жактан да зарыл, ансыз биздин изилдөөбүз азыркы илимдин талаптарына жооп бербейт.

3. Ар кандай методологиялык ык-

маларды колдонуу процессинде биз ар кандай аспектилерди караган ар түрдүү илимпоздордун илимий көз караштарын жана корутундуларын салыштырууга, ошондой эле жыйынтыктарды жалпылоого жана изилдөөнүн натыйжаларын ачуу жана талдоо боюнча эң оптималдуу ыкманы табууга аракет кылуу мүмкүнчүлүгүбүз бар. Кыргызстандагы азыркы саясий жана укуктук чындык.

4. Өкүлчүлүктүү демократиянын парадигмасы саясий плюрализм принцибине негизделет, ал коомдук аң-сезимде, коомдук турмушта көрүнүп, коомдун уюштуруу структураларына таасир этет жана ар кандай коомдук-саясий институттарда: парламенттерде, партияларда, бардык деңгээлдеги өкүлчүлүк органдарында камтылган. , жарандык коом.

5. Илимдеги салыштырма методология окшоштуктун жана айырмачылыктын элементтерин аныктоону, анын ичинде постсоветтик кайра куруунун ар кандай варианттарын камтыйт. Бул жерде эң негизгиси бул салыштыруу учурунда кайсы факторлор жана кандай негиздер менен баса белгиленип жатканы.

Адабияттар:

1. Артыкбаев М.Т. Постсоветтик республикалардын саясий системаларын институтташтыруу: монография. – Бишкек, 2016. – 50-б.
2. Мельвиль А.Ю. Демократические транзиты: теоретико-методологические и прикладные аспекты. – М., 2018. – С. 19.
3. Парсонс Г. Система современных обществ. / Пер. с англ. Л.А. Седова. / Под ред. М.С.Ковалёвой. – М.: Аспект- Пресс, 2015. – 270с.
4. Истон Д. Будущее постповеденческой фазы. – 2007.- С. 15.
5. Фарукшин М.Х. Политическая система в обществах. // Социал. –полит. науки.- 2016. - №5. – С.60.
6. Желтов В.В. Сравнительная политология: учеб. пособие /В.В. Желтов – М.: Акад. Проект Фонд «Мир», 2014.- С. 43.
7. Тофлер А. «Третья волна». Изд. 2-е перераб. – Нью-Йорк, 2008. -С. 148.
8. Хантингтон С. Демократическая третья волна. Демократия в XX в. Изд. Университета Оклахомы, 2015. – С. 125.
9. Растоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели. / Хрестоматия. – М., 2014. – С. 161.
10. Пшеворский А. Переходы к демократии. /Хрестоматия. – М., 2020. – С. 123.

УДК 342.2.:34

**О КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВОЙ ПРИРОДЕ ИНСТИТУТА
ПРЕДСТАВИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВА**

Сугирбеков С. И.
аспирант,
Международный
университет Кыргызстана,
Кыргызкая Республика, г. Бишкек

**МАМЛЕКЕТТИН ӨКҮЛЧҮЛҮКТҮҮ ОРГАНДАРЫНЫН ИНСТИТУТУНУН
КОНСТИТУЦИЯЛЫК-УКУКТУК МАҢЫЗЫ ЖӨНҮНДӨ**

Сугирбеков С. И.
аспирант,
Кыргызстан Эл аралык университети,
Кыргызстан, Бишкек

**ON THE CONSTITUTIONAL AND LEGAL NATURE OF THE INSTITUTE
OF REPRESENTATIVE BODIES OF THE STATE**

Sugirbekov S. I.
graduate student,
International
University of Kyrgyzstan,
Kyrgyz Republic, Bishkek

Аннотация. В статье анализируются некоторые аспекты функционирования представительных органов в конституционно-правовом измерении современных государств. Анализ природы представительных органов был опосредован комплексом **методологии**, что позволило выявить обобщенные свойства, что проявляется в ее организации. **Целью статьи** является анализ некоторых аспектов теории конституционного права, имеющих методологическое значение в процессе изучения представительной демократии. Представленный анализ основан на научных взглядах о природе демократии, сущности формирования представительных органов, что способствует доработке содержания общих категорий и типологизации институтов представительства. **Итоги** позволяют сделать выводы о том, что становление институтов представительства имеет общие и специфические черты. Это экономические, политико-правовые и иные особенности отдельно взятого государства. Анализ сущности представительной власти имеет длительный процесс эволюционирования, который сформирован в конституционных законодательствах современных демократических государств.

Ключевые слова: представительные органы, демократия, конституционно-правовая природа, выборный и избирательный процесс, политическая система, теория конституционного права, конституция.

Аннотация. Макалада азыркы мамлекеттердин конституциялык-укуктук чен-өлчөмүндө өкүлчүлүк органдарынын ишинин айрым аспектилери талданат. Өкүлчүлүктүү органдардын табиятын талдоо **методологиянын комплекси** аркылуу

ишке ашырылган, бул аны уюштурууда көрүнгөн жалпыланган касиеттерди аныктоого мүмкүндүк берген. **Макаланын максаты** – конституциялык укук теориясынын өкүлчүлүктүү демократияны изилдөө процессинде методологиялык мааниге ээ болгон айрым аспектилерин талдоо. Берилген талдоо демократиянын табияты, өкүлчүлүк институттарынын жалпы категорияларынын жана типологиясынын мазмунун тактоого жардам берген өкүлчүлүктүү органдарды түзүүнүн маңызы жөнүндө илимий көз караштарга негизделген. **Жыйынтыктар** өкүлчүлүк институттарын калыптандыруу жалпы жана спецификалык өзгөчөлүктөргө ээ деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет. Булар бирдиктүү мамлекеттин экономикалык, саясий, укуктук жана башка өзгөчөлүктөрү. Өкүлчүлүктүү бийликтин маңызын талдоо азыркы демократиялык мамлекеттердин конституциялык мыйзамдарында калыптанган эволюциялык узак процесске ээ.

Негизги сөздөр: өкүлчүлүк органдары, демократия, конституциялык-укуктук табият, шайлоо жана шайлоо процесси, саясий система, конституциялык укук теориясы, конституция.

Absrtact. The article analyzes some aspects of the functioning of representative bodies in the constitutional and legal dimension of modern states. The analysis of the nature of representative bodies was mediated by a **complex of methodology**, which made it possible to identify generalized properties that are manifested in its organization. The **purpose of the article** is to analyze some aspects of the theory of constitutional law that have methodological significance in the process of studying representative democracy. The presented analysis is based on scientific views on the nature of democracy, the essence of the formation of representative bodies, which helps to refine the content of general categories and typology of institutions of representation. **The results** allow us to draw conclusions that the formation of institutions of representation has general and specific features. These are economic, political, legal and other features of a single state. The analysis of the essence of representative power has a long process of evolution, which is formed in the constitutional legislation of modern democratic states.

Key words: representative bodies, democracy, constitutional and legal nature, election and electoral process, political system, theory of constitutional law, constitution.

Введение. Стоит отметить, что с момента образования современных демократических государств, механизм его функционирования находится в постоянном развитии, что обусловило формирование новых по своей конституционной природе органов власти. В контексте выполняемых функций они делятся на отдельные институты, что подтверждается научно-теоретическими и методологическими исследованиями.

Цель исследования ориентирована на анализ устоявшихся научных представлений о природе представительной демократии во взаимосвязях с текущи-

ми политическими процессами конституционного реформирования.

Материалы и методы исследования. К числу основных методов научного познания относятся диалектический метод, а также формально-логический, структурный, сравнительно-правовой и др. В данном подразделе статьи представлена структура исследования и использованные в ходе работы методы.

В подразделе «Основная часть» рассмотрены проблемы конституционно-правовых основ функционирования представительных органов, позволивших сформулировать теоретические

выводы. В разделе «Заключение» подведен итог результатов исследования, представлены рекомендации для решения проблем, которые могут оказаться полезными для госорганов, имеющих значимость в организации представительных органов власти.

Основная часть и обсуждение. В современных демократических государствах мира идет процесс формирования представительных органов, которые требуют осмысления в контексте науки конституционного права.

Стоит отметить, что многие институциональные феномены, к которым относят государственное устройство, государственное управление, государство, институты представительства, партии, выборный и избирательный процессы и процедуры были закреплены в категориальной форме.

В контексте анализа также важно отметить, что в процессе формирования теории разделения властей начался новый этап обособления органов государства в зависимости от выполняемых полномочий, исходя из признания воли народа.

К примеру в эпоху «Нового Времени», исследования в указанной сфере были скрупулезно разработаны в трудах Т. Гоббса, Дж. Локка и др. Политические идеи того периода обусловили выработку категорий: «общественный договор», государственное устройство, «разделение властей», «представительная демократия», «парламентаризм». Утверждается идея о государстве как организации, осуществляющей верховную власть [1, с. 294].

В тот исторический период формируются способы и механизмы нормативно-институционального подхода в политике. Так, Б. Констан обосновывает идеи демократии, где политика – это совместное ведение общественных дел. Вместе с тем, большинство граждан ведут не политический образ жизни, отдавая это право избранным депутатам всех уровней [2, с. 97].

К началу XIX в. С.А. Котляревский полагал, что конституционное государство – это организация политической власти, при которой «всей совокупности народа принадлежит политическое самоопределение». Автор считал необходимым условием «относительную независимость права от государства», где правовое государство относится к миру идей, но идей, преобразующих факты» [3, с. 23].

По мнению В.М. Гессена, парламентский строй, основанный на демократии обуславливает функционирование «правового государства в осуществлении правительственных и судебных функций ограниченных правом» [1, с. 304]. Приоритет права возможен лишь в случае осуществления представительной формы правления, которая подразумевает реализацию парламентом интересов народа.

Бесспорно, в правовом государстве должны обеспечиваться гражданская свобода, народное представительство, децентрализация управления, но при этом государство должно быть единым. Таким образом, признается ведущее значение представительных органов.

Можно полагать, что в конституционно-правовой теории актуализируется вопрос об институтах выбора и голосования. Иначе говоря, речь о представительной демократии продолжает актуализироваться на протяжении многих веков, допуская различные модификации в их реализации, что сопряжено с вопросом о преимуществах голосования как демократической процедуры.

Следовательно, можно констатировать, что такая приоритизация стала началом формирования нового типа и формы государства, что актуализировало множество новых научных исследований в области теории конституционного права.

В указанной связи необходимо признать, что в известной «теории выбора» принятие решения большинством голо-

сов признается демократической процедурой, где выигравшее большинство получает выгоду. При этом, консенсус – это наиболее оптимальный вариант.

В процессе упрощения процедур сложилась гипотеза «меньшинство подчиняется большинству», которая на долгие годы довлела в теоретических положениях о демократии, что в корне противоречит самой природе представительства и теории демократии.

К примеру, широко известный исследователь В. Парето предлагает порядок голосования, при котором можно избежать недостатков при демократическом голосовании, т.е. негативных распределительных результатов и в то же время не требуется консенсус.

Такой коллективный выбор основан на оптимуме Парето и соответствующем критерии роста общественного благосостояния [4, с. 170].

Так, критерий Парето представляет собой взаимосвязь между демократическим голосованием по принципу большинства голосов и консенсусом. Основываясь на механизме парламентской демократии, считается, что это и есть решение большинства. Практически во всех государствах мира на текущий момент в избирательных законодательствах при подсчете голосов итоги демократических выборов учитывают указанную концептуальную позицию [4, с. 171].

С принципом представительства, как известно, увязана идея выборности, обеспечивающая народный суверенитет и представительство всех заинтересованных групп в системе власти. Роль выразителя народного суверенитета отводится избирательному корпусу. Выборы, по сути, являются одним из институтов легитимизации политической системы.

Можно утверждать, что избирательные кампании с целью стимулирования участия в выборах оказывают значительное влияние на установки граждан. Также не вызывает споров, что участие

в выборах увеличивает вероятность ответственности правительства перед народом [5, с. 59].

Так, оценивая роль института всеобщих выборов, обнаруживается влияние на состав избранного правительства и контроль над последним как государственно-политическим институтом. Известно, что правила избрания членов парламента делают депутата уязвимым со стороны электората, в то же время изолируется парламент как политический институт от влияния изменений в поведении избирателей.

Этим обуславливается, что институт всеобщих выборов, который является одним из значимых структурных компонентов политической системы, инструментом легитимизации существующей системы, тем самым обусловив всеобщее избирательное право [6, с. 159].

Важно также признать, что демократический режим представительного правления политическое выражение фокусирует посредством выборных парламентов, с помощью которых выражается воля населения.

Конечно, можно утверждать, что парламент, как представительный орган отвечает идеям либеральной демократии, реализуемой на базе деятельности собрания избранных граждан, где особо подчеркивается законотворческая функция выборного органа, что позволяет определять его как орган законодательной власти.

Парламенты при осуществлении своей законотворческой деятельности активно взаимодействуют с исполнительной, судебной властью, президентом через фокус призмы принципа разделения властей [7, с. 96].

К примеру, исполнительная власть с функциями управления обществом нуждается в одобрении деятельности «народными избранниками», т.е. самим парламентом. В Кыргызстане власть действует на основе правил, в ходе ко-

торых соблюдается конституционный принцип функционирования ЖК КР. Всё это делается для того, чтобы легитимировать действующую власть [8, с. 95].

В свою очередь, функция представительства осуществляется различным образом. Способность парламента выполнять ту или иную функцию существенно зависит от его профессионализма, высокой политической культуры, способности находить компромиссы в организации работы парламента.

Заключение. Анализ понятийного и категориального аппарата института представительства в политических системах обусловил несколько важнейших итогов:

- К средствам коммуникации относятся понятийно-категориальный аппарат. Следовательно, используемые терминология и понятия могут помочь определить значимость довлеющей политической доктрины в политико-правовом пространстве.

- Были уточнены сущность и приро-

да, содержание категорий «институты представительства», «парламент», «выборная система».

- В процессе анализа признается, что наиболее оптимальное политическое выражение демократический режим получает в деятельности выборных парламента, партий, избирательной системы и развитого гражданского общества, выражающих волю электората и народа в целом.

- В государственном механизме во властных отношениях должны преобладать коллегиальные органы, в которых решения принимаются на основе процедур голосования.

- Процессы модернизации и конституционного реформирования в государствах характеризуются сменой политических парадигм, что актуализирует выработку оптимальной модели государственного устройства, выбора природы и сути демократической модели, оптимального избирательного законодательства и избирательной системы.

Литература

1. Антология мировой правовой мысли. В 6 т. Т. 5. / Под ред. И.А. Исаева. – М., 1999. С. 289.
2. Констан Б. О свободе у древних в её сравнении со свободой у современных людей. // Полис. – 1993. №2. - С.97.
3. Котляревский С.А. Конституционное государство. Юридические предпосылки Основных Законов / Под ред. В.А. Томсинова. – М., 2004. С. 23.
4. Парето В. - Учебник политической экономии. «Manuale di economia politica». 1906.
5. Панарин А. С. Политология: учебник. – М.: ТК Велби, 2004. С.59.
6. Голосов Г.В. Сравнительная политология. – СПб., 2001.- 368с.
7. Сравнительная политология. Учеб. пособие / Пер. с англ. А.С. Богдановского, Л.А. Галкиной. / Под ред. М.В. Ильина. – М.:Б.и., 2002.- 69с.
8. Артыкбаев А. Политическая система Кыргызской Республики: опыт демократизации. – Бишкек: КНУ, 2009. – 265с.

УДК 342.2.3.:34

**АЗЫРКЫ КЫРГЫЗСТАНДА ПАРЛАМЕНТАРИЗМ
ЖАНА КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМ КОНЦЕПЦИЯЛАРЫ****Муратбаева К.Н.**

изденүүчү,
Ош мамлекеттик университети,
Эл аралык билим берүү колледжи
Кыргыз Республикасы, Ош ш.

**КОНЦЕПЦИИ ПАРЛАМЕНТАРИЗМА И КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМА
В СОВРЕМЕННОМ КЫРГЫЗСТАНЕ****Муратбаева. К. Н.**

соискатель,
Ошский государственный университет,
колледж международного образования,
г. Ош, Кыргызская Республика

**CONCEPTS OF PARLIAMENTARISM AND CONSTITUTIONAL ANALYSIS
IN MODERN KYRGYZSTAN****Muratbaeva. K.N.**

applicant,
Osh State University,
College of International Education,
Osh city, Kyrgyz Republic

Аннотация. Макалада адам укуктарын, плюрализмди жана өкүлчүлүктүн принциптерин бекиткен негизги документ – Конституция менен аныкталган Кыргызстандын саясий системасынын демократиялык мүнөзүнө талдоо берилген. Талдоо процесинде калыптануунун жана эволюциянын татаал жолун басып өткөн конституциялык башкаруу принциби бийликтин иш-аракеттерин элдик макулдуктун алкагында чектөө идеясынын материалдык ишке ашырылышы болуп калганы аныкталган. Көптөгөн мамлекеттерде кабыл алынган парламентаризм жана конституционализм концепциялары бул келечекке коюлган идеялар экенин жана өкүлчүлүктүү бийликтин демократиялык принциптеринин призмасы аркылуу чечилерин таанууга мүмкүндүк берет. Дээрлик бардык конституцияларда мамлекеттин негизги органдары жана бийлик бутактары, аларга берилген ыйгарым укуктар, ошондой эле алардын өз ара байланышы, бири-бирин кандайча тыйып, чектеп тургандыгы жөнүндө декларация камтылган деген тыянак чыгарылат. Кыргызстандын демократиялык институттарын куруу.

Негизги сөздөр: парламентаризм, өкүлчүлүктүү демократия, конституция, мамлекеттик бийлик, бийликти бөлүштүрүү, демократия принциби, ыйгарым укуктарды берүү.

Аннотация. В статье представлен анализ демократического характера политической системы Кыргызстана, который определяется основополагающим документом – Конституцией, фиксирующий права человека, плюрализм, принципы представи-

тельства. В процессе анализа выявлено, что принцип конституционного правления, который прошёл сложный путь формирования и эволюции, стал материальным воплощением идеи ограничения действий власти в рамках народного согласия. Концепции парламентаризма и конституционализма, принятые во многих государствах позволяют признать, что эти идеи, заложенные на перспективу решаются сквозь призму демократических принципов представительной власти. Подводятся итоги о том, что почти все конституции содержат декларацию об основных органах государства и ветвях власти, возлагаемых на них властных прерогатив, а также относительно того, как они взаимосвязаны, и как они сдерживают и ограничивают друг друга, что важно для построения кыргызстанских демократических институтов.

Ключевые слова: парламентаризм, представительная демократия, конституция, государственная власть, разделение властей, принцип народовластия, делегирование полномочий.

Annotation. The article presents an analysis of the democratic nature of the political system of Kyrgyzstan, which is determined by the fundamental document - the Constitution, which fixes human rights, pluralism, and principles of representation. In the process of analysis, it was revealed that the principle of constitutional government, which went through a complex path of formation and evolution, became the material embodiment of the idea of limiting the actions of government within the framework of popular consent. The concepts of parliamentarism and constitutionalism adopted in many states allow us to recognize that these are ideas laid down for the future and are resolved through the prism of democratic principles of representative government. It is concluded that almost all constitutions contain a declaration about the main bodies of the state and branches of government, the power prerogatives assigned to them, as well as how they are interconnected, and how they restrain and limit each other, which is important for building Kyrgyz democratic institutions.

Key words: parliamentarism, representative democracy, constitution, state power, separation of powers, principle of democracy, delegation of powers.

Киришүү. Саясий тарых демократиянын негизги принциптерин ишке ашыруу аркылуу конституцияны жана конституционализмди түшүнүүгө жана өнүктүрүүгө артыкчылык берет. Конституция эң маанилүү саясий-укуктук документ катары уюштуруу принциптерин, мыйзамдарды, эрежелерди, мамлекеттин ишин жөнгө салуучу нормаларды камтыйт. Конституциялык режим жөнүндө сөз кылганда, бул режимдин чектөөлөрү бар жана белгиленген эрежелер менен нормаларга ылайык иш алып барат. Бул «конституционализм», ал ошондой эле конституциялык принциптерди мүнөздөгөн жана негиздеген теориялардын же идеялардын жыйындысын билдирет.

Талкуу. Конституциянын негизги идеялары жарандардын укуктарын жана эркиндиктерин оптималдуу камсыз кылуу үчүн бийликти бөлүштүрүү жана чектөө болуп саналат. Конституцияда жамааттык саясий күрөштүн, бийликти алмаштыруунун, парламент менен аткаруу бийлигинин өз ара аракеттенүүсүнүн, саясий чечимдерди кабыл алуунун жана башкалардын чеги так аныкталган. Башкача айтканда, конституционализм маселеси демократиялык институттар чөйрөсүнө тиешелүү.

Чындыктан, азыркы этабында конституциянын жашоого жөндөмдүүлүгү ал бийликтин фундаменталдык институттарынын натыйжалуу иштешин камсыз кылган чектер менен өлчөнөт, ошон-

дой эле мамлекеттик укуктук тартиптин мыйзамдуулугу үчүн зарыл деңгээлде жана негизди камсыз кылат.

Белгилүү болгондой, демократиялык конституция төмөнкүдөй негизги функцияларды аткарат:

- элдин макулдугун билдирүү, анын күчү менен мамлекет өзү түзүлөт;

- башкаруу формасын бекитүү;

Кыргызстан кирген унитардык мамлекеттер федералдык мамлекеттерден айырмаланып, мамлекеттик ыйгарым укуктардын тизмеси эмес, жалпы саясий принциптердин жыйындысы болуп саналган конституцияларга ээ, алар бийликтин мыйзам чыгаруу жана аткаруу бутактарынын айла-амалдарына кеңири мейкиндик калтырат.

Албетте, Конституция мамлекеттин бардык мыйзамдары баш ийе турган жана конституциялык нормаларга шайкеш келүүгө тийиш болгон саясий түзүлүштүн негизги принциптерин бекитет.

Бул контекстте конституция коомго чексиз бийлик үчүн кандайдыр бир чара катары каралышы мүмкүн. Конституция коомдогу күчтөрдүн тең салмактуулугун да толуктайт. Бул жалпы кабыл алынган моралдык-этикалык эрежелер жана нормалар, баалуулуктар жана адеп-ахлактык мамилелер системасы, үй-бүлө институту. Башкача айтканда, чектөөлөр – бул кандайдыр бир конституцияда негизги орунду ээлеген чектөөлөрдүн чеги.

Кыргыз Республикасындагы азыркы шарттарда улуттук гармония конституционализмдин негизги компоненти болуп саналат, анткени конституция мамлекеттик түзүлүштүн негизги принциптерин аныктайт жана укуктук системаны өнүктүрүүнүн негиздерин аныктаган баалуулуктарды бөлүшөт. Левитин Л. туура белгилегендей: «укуктук формализм – бул конституционализмдин жашоо формасы, мамлекеттик турмушту рационализациялоонун ыкмасы [1, б. 72]. Эгерде улуттук макулдук негиз бо-

луп саналса, ал эми укуктук формализм конституционализмдин жашоо формасы, мамлекеттик турмушту рационализациялоонун ыкмасы болуп саналса, институттук демократия рационализациянын натыйжасы болуп саналат.

Албетте, демократиялык институттар тигил же бул коом үчүн органикалык болушу керек, башкача айтканда, алар коомдо калыптанган жашоо образын – коомдук баалуулуктардын, ченемдердин, үрп-адаттардын, тыюу салуулардын, эмгектик жана күнүмдүк көндүмдөрдүн системасын формалдаштырууга тийиш.

Классикалык батыштык конституционализмдин өзгөчөлүктөрүн жана ХХ кылымдын башындагы модернизация процесстеринин өзгөчө шарттарында калыптанган тажрыйбаны салыштырып, батыш авторлору бул саясий кырдаалдагы принципалдуу айырмачылыктарды аныктап, атайын терминди - “элестетүү конституционализмди” киргизишкен. Ойдон чыгарылган, башкача айтканда, конституциялык реформалардын туруксуздугу бийлик структураларынын абалы менен гана эмес, коомдун жана мамлекеттин объективдүү абалы менен да аныкталат.

Мындай шарттарда конституцияны окумуштуулардын айтымында, ойдон чыгарылган конституционализм чыныгы конституционализмге жана жаңы авторитардык системага же аралаш режимдердин бирине өтүүгө жөндөмдүү. Бул жаңы мыйзамдаштыруучу күчтү киргизүү жана саясий режимдин табиятын өзгөртүү аркылуу жетишилет.

Башкача айтканда, ойдон чыгарылган конституционализм өз ордун бошотуп, жашоосун токтоткондо:

- президенттик республика түрүндөгү чыныгы конституционализм;
- жаңы авторитардык система;
- саясий режимдин аралаш түрлөрүнүн бири [2, б. 173].

Конституциялык мыйзамдар парламентаризм маселелерине чоң маани бе-

рет. Анын феномен катары мааниси шексиз, бирок бул жерде теория практикадан артта калат.

Демек, парламентаризм ар түрдүү мамлекеттерде кайталангыс өзгөчөлүктөргө ээ болгон универсалдуу көрүнүш, анын калыптанышына көптөгөн факторлор таасир этет: коомдогу коомдук күчтөрдүн тең салмактуулугу, саясий маданияттын деңгээли, каада-салт жана үрп-адаттар, чет элдик тажрыйба ж.б. парламентаризмдин көрүнүштөрү мамлекеттеги башкаруу формасына жараша өзгөрүп турат.

«Парламентаризм» түшүнүгүн чечмелөөдө ар кандай мүнөздөмөлөр колдонулат: коомду башкаруу системасы; өкүлчүлүктүү демократиянын формасы; калктын айрым топторунун таламдарын ишке ашыруунун демократиялык механизми ж.б. «Парламентаризм» түшүнүгү парламенттин бийликти бөлүштүрүү механизмдеги позициясын, парламенттин иштөө принциптерин жана түзүмүн чагылдырат, өзү коомду жаңылоонун программасы катары иштейт. Бул концепциянын маңызын тактоого киришүү үчүн «парламент - парламентаризм» деген суроону тактоо зарыл. Чындыгында парламенттин болушу парламентаризмдин бар экенин билдирбейт. Бул институт парламентке мыйзам чыгаруу, өкмөттү, негизги саясий кызматтарды шайлоо жана бекитүү ыйгарым укуктары берилгенде, аткаруу бийлик органдарынын ишмердүүлүгүнө, алардын отставкага кетишине, ошондой эле президенттин кызматтан кетишине көзөмөл жүргүзгөндө пайда болот. Анан, парламенттен тышкары коомду башкаруу системасы болсо, анда парламентаризм жөнүндө сөз кылуу мыйзамдуу.

а) мыйзам чыгаруу жана аткаруу функцияларын так бөлүштүрүү;

б) башка мамлекеттик органдарга карата парламенттин үстөмдүк абалы [3, б. 17].

Ошентип, парламенттин конституциялык компетенциясынын үч түрү болушу мүмкүн: чексиз, салыштырмалуу чектелген жана өтө чектелген.

Ушуга байланыштуу демократиялык өкүлчүлүктүн маңызын, өзгөчө Кыргызстан дүйнөлүк тажрыйбанын негизинде өзүнүн саясий системасын кура баштагандан бери карап чыгуу зарыл.

Демек, парламент жана парламентаризм эркин болуп, элдин чыныгы кызыкчылыгын коргошу керек. Ал эми кемчиликтерди саясий системаны чыныгы демократиялаштыруу, депутаттардын өздөрү жана алардын органдары жоюуга тийиш. Өз кезегинде парламенттерди таратуу – бул элдин кызыкчылыгына багытталган чакырык эмес.

Эгемендүүлүктүн жана көз карандысыздыктын жарыяланышы конституциялык курулуштун жаңы этабын ачты, мында демократиялык стандарттарга өтүү жана бийликти бутактарга бөлүштүрүү жана алардын тизимдүүлүк жана тең салмактуулук принциптеринде өз ара аракеттенүүсү объективдүү түрдө алдыга коюлган. Кыргызстанда эгемендүүлүктүн башталышынан бери болуп жаткан саясий процесстердин эң негизги милдети – конституцияны түзүү болгон деп айтууга болот.

Кыргыз Республикасында өкүлчүлүк чөйрөсүндөгү саясий процесстер улуттук өзгөчөлүктөр менен бир кыйла динамикалуу жана демократиялуу жүрдү. Мисалы, эки палаталуу парламенттин пайда болушуна алып келген саясий кризистин себептерин У. Чотонов «Кыргызстан эгемендик жолунда» аттуу китебинде талдап, анда: «Конституция кабыл алынгандан кийин (1993-ж.), бийликтин жогорку эшелонундагы айрым чөйрөлөр кризистик кырдаалдарды, аткаруу жана мыйзам чыгаруу бийлик системасында түзүлгөн» [4, 134-б.].

Мындай шартта аткаруу бийлиги менен парламенттин ортосундагы тирешүү

күчөдү. Ошол эле учурда өлкөдө коррупцияга, жогорку кызматтагы адамдардын көз бөмөчүлүгүна, мыйзамсыз менчиктештирүүгө жана башкаларга каршы активдүү күрөш башталды. Мунун баары 1994-жылдын сентябрында Кыргызстанда ачык саясий кризистин чыгышына алып келди.

Алар парламентти өзүн-өзү таратууда чечүүчү роль ойногон. Бул чындыгында Жогорку Кеңешти мөөнөтүнөн мурда таркатууга багытталган аткаруу бийлигинин таасирдүү күчтөрүнүн максаттуу иши болчу. Бул жерде дагы айта кетчү нерсе, парламенттин өзүнүн чечимдеринин өндүрүмдүүлүгүнүн төмөндүгү менен айырмаланган парламентти дискредитациялоодо ролу бар. Аткаруу жана мыйзам чыгаруу бийликтерин бөлүштүрүү иш жүзүндө аягына чыга элек.

Парламенттин ыйгарым укуктарын жүзөгө ашырууда де-юре калган Жогорку Кеңеш иш жүзүндө болгон эмес. 1994-жылдын 13-сентябрынан 1995-жылдын 28-мартына чейин мамлекетте бийликтин мыйзам чыгаруу бутагы жок болуп, республиканы убактылуу өкмөт башкарган. Мындай кырдаалда президент бир палаталуу парламентти эки палаталуу парламентке алмаштыруу боюнча референдум өткөрүп, анда шайлоочулардын 84,43% добуш берген [82].

Мыйзам чыгаруу бийлигин чектөөнүн жалпы тенденциясы Жогорку Кеңеште «экинчи палатаны» түзүү болду, ал көп учурда саясий чечимдерди кабыл алууда эркин болбогон мамлекеттик саясаттын куралы катары кызмат кылган. Парламентаризмдин теоретиктери парламенттин эки палатасынын артыкчылыгын, курамы катаал талаптарга жооп берген жогорку палата төмөнкү палатаны шашылыш чечимдерди кабыл алуудан сактап калганынан көрүшкөнү белгилүү.

Курманов З. жазгандай: «Өлкөдө уникалдуу парламент түзүлдү, анын дүйнөдө теңдеш жок. Эки палаталуу Кыргыз-

стандын Жогорку Кеңешинин “жогорку” да, “төмөнкү” да палатасы жок. Алар бири-бирине тең укуктуу, мыйзамдарды кабыл алышат, кадрларды дайындашат, контролдоо функцияларын аткарышат жана кээ бир учурларда мыйзамдарды кабыл алууга макул болушат. Палата мыйзам долбоорун жактырбоодон 2/3 добуш менен жеңе алат» [66, 75-76-б.]. Мындай парламентти түзүүгө анын экстремалдык көрүнүштөрдүн алдын алуунун эффективдүү каражаты болору түрткү болгон. Анын катышуусу менен коомдогу коопсуздук алда канча ишенимдүү болот деп ишенишкен.

Убакыт көрсөткөндөй, эки палаталуу кыргыз парламентинин дээрлик он жылдык (1996-жылдын февралынан 2005-жылдын апрелине чейин) иштегенинен кийин бул күтүүлөр акталган жок. Мисалы, Чотонов У. мындай деп жазат: «Эки палаталуу парламенттин ишинин он жылдык тажрыйбасы жашыруун гана эмес, ачык тирешүүнү да байкоого болот» [64, 140-б.].

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы редакциясына ылайык (2003-ж.) 2005-жылдын 27-февралында бир мандаттуу шайлоо округдары боюнча шайланган депутаттардан түзүлгөн жаңы бир палаталуу Жогорку Кеңештин депутаттарын шайлоо болуп өттү. Буга чейинки парламенттик шайлоолордон айырмаланып партиялар партиялык тизме менен катышкан эмес.

Эксперттердин айтымында, 2005-жылы Кыргызстанда шайлоо өнөктүгү кландык-регионалдык принцип боюнча өткөн. Ошентип, А.Көчүнов «бул шайлоолордун терс жагы болуп регионализмдин, кланчылыктын, эскирген уруулук психологиянын жанданышы болду» дейт [5, б. 85].

С. Алимова тарабынан жүргүзүлгөн батыш парламенттеринин эволюциясынын анализи кызыгууну туудурат [6, б. 18], саясий модернизациянын шарттарында алардын калыптануу процесси-

нин кээ бир мыйзам ченемдүүлүктөрүн ачып берген.

1) Бүгүнкү күндө парламенттик демократиянын үлгүсү болгон өлкөлөрдүн саясий модернизациясынын алгачкы этаптарына кайрыла турган болсок, анда шайлоо укугу мыйзамдаштырылып, шайлоо процедураларынан тышкары депутаттык корпустун бир бөлүгү да түзүлгөнүн байкайбыз.

2) Саясий модернизациялоо процессинде мыйзам чыгаруу бийлиги бийликти бөлүштүрүүнүн белгиленген моделинин алкагында аткаруу бийлигине карата өзүнүн ыйгарым укуктарын кеңейтти.

3) Парламенттик институттун өзүн, аны түзүү механизмдерин жана иштөө принциптерин акырындык менен демократиялаштыруу жүрдү.

Ошентип, С. Липсет ар бир коомдун саясий маданиятынын өзгөчөлүктөрү призмасы аркылуу башкаруунун айрым формаларынын жана анын конституциялык институттарынын ишинин натыйжалуулугун баалоону сунуш кылган [7, б. 117]. Бул билдирүү бизге эки жагдайдан улам мыйзамдуу көрүнөт:

а) Жалпысынан саясий модернизациялоонун жана парламентаризмдин демократиялык принциптерин өркүндөтүүнүн активдүү процесси, эгерде алар коомдун башка чөйрөлөрүндөгү: экономикалык, социалдык, маданий жана руханий өзгөрүүлөрдөн артта калса, мүмкүн эмес.

б) Саясий модернизацияны жана парламентаризмдин эволюциясын ишке ашыруу мүмкүнчүлүгү күмөн жаратышы мүмкүн.

Америкалык парламентаризмдин негизги принциптерин негиздеген АКШнын негиздөөчүлөрү саясий демократияны чектөө механизмдерин иштеп чыгышкан. А. Гамильтон, Дж. Адамс, Дж. Мэдисон ошол кездеги шарттарда толук саясий демократия экономикалык эркиндиктин жана менчик укуктары-

нын бузулушуна алып келээрин түз көрсөтүшкөн. Шайлоо процессин чыныгы демократиялык принциптерге ылайык түзүүгө көптөгөн ондогон жылдар керек болду.

Саясий модернизация кыйла сергек жана ойлонулган механизмдер аркылуу ишке ашырылган өлкөлөрдө парламенттик системалардын калыптанышы революциялык же башка толкундоолорсуз, акырындык менен мүнөздөлгөн.

С. Хантингтон белгилегендей, саясий модернизация коомдун саясий институттарын демократиялаштыруу гана эмес. С.Эйзенштадт, Г.Алмонд, Э.Шилс, Л.Пай саясий институттарды (анын ичинде парламентти), анын принциптерин жана нормаларын трансформациялоого караганда саясий аң-сезимди модернизациялоого жетишүү кыйын деген тыянакка келишкен [3, б. 187].

Чынында эле Кыргызстан таандык болгон салттуу коом, анын саясий системасы жана саясий процесстери латенттик, коллективдүүлүк, эмоционалдуулук, өткөнгө көңүл буруу сыяктуу өзгөчөлүктөр менен мүнөздөлөт.

Жыйынтыгында биз азыркы конституциялык моделдерден, бийликти бөлүштүрүүдөн, контролдук жана тең салмактуулуктан ачык-айкын ички карама-каршылыктарды көрүп жатабыз. Алар: Биринчиден, Президенттин мыйзамдуу ыйгарым укуктарынын парламенттин мүмкүнчүлүктөрүнөн үстөмдүгүнөн; Министрлер Кабинетинин иш жүзүндө көз карандысыздыгынын жоктугу, сот бийлигин бийлик мамилелеринин четине түртүп салуу ж.б.

Экинчиден, бийликти бөлүштүрүүнүн мыйзамдык базасынын алсыздыгы менен шартталган негизги институттардын алсыздыгы.

Корутунду. Жогоруда айтылгандардын бардыгынан Кыргызстанда конституционализмди жана парламентаризмди орнотуу процессинде кээ бир тыянактарды чыгарууга болот:

- коомдук-саясий түзүлүштү реалдуу демократиялаштыруу багытында Негизги Мыйзамды иштеп чыгуунун жана түзүүнүн дүйнөлүк тажрыйбасын пайдалануу менен конституцияны кабыл алуу;

- конституционализм коомду жана демократиялык баалуулуктарды реалдуу демократиялаштыруудан тышкаркы, саясий бийликтин продуктусу болуп саналат, анткени мындай конституциянын бийликтин булагы коомдо эмес, мамлекетте. Ал эми бул жагынан Конституция 1995, 2005, 2010, 2016, 2021-жылдардагы саясий системалардын кризистерин алдын ала албайт. Кыргыз Республикасында. Демек, «ойдон чыгарылган конституционализм» феномени, башкача айтканда, конституциялык реформалардын туруксуздугу бийлик структураларынын абалы менен гана эмес, коомдун жана мамлекеттин объективдүү абалы менен аныкталат. Мындай шарттарда конституция иштин чыныгы абалын белгилөө эмес, каалаган өзгөрүүлөрдүн программасы болуп саналат;

- жалпысынан Кыргыз Республикасынын Турак жай кодекси коомдук ма-

милелерди жөнгө салууда негизги ролду ойнойт.

- парламентаризмдин өнүгүшү жана түптөлүшү радикалдуу түрдө, көбүнчө саясий кризистер менен өттү;

- Кыргызстанда мыйзамдуулуктун эсебинен натыйжалуулук принцибине артыкчылык берилген. Бул жагынан алганда реформалар институционалдык-укуктук механизмдери жана кепилдиктери бар батыш демократиясынын рационалисттик-технологиялык принцибине эмес, улуттук өзгөчөлүктөргө ээ советтик принципке негизделген. Мына ушундан келип чыгат, парламент жана өкүлчүлүк системасы мамлекеттик түзүлүштүн эң маанилүү курамдык бөлүгү катары калыптануу баскычын басып өтүүдө. Ал жеткилеңсиз, демек, элдин жана коомдун таламдарын толук коргой албаса да, аткаруу жана сот бийлигине реалдуу тең салмактуулук милдетин аткара албайт. Демек, азыркы шарттарда парламент ар бир мамлекеттин турмушунда демократиялык өнүгүү жолунун гаранты катары маанилүү роль ойноого тийиш.

Адабияттар:

1. Арабаев А.А. Кыргызстандагы парламентаризм: калыптануу теориясы жана практикасы. – Бишкек: КГЛА, 2005. -305 б.
2. Медушевский А. Н Демократия и авторитаризм: российский конституционализм в сравнительной перспективе. – М.: Весь Мир, 1998. - 654 с.
3. Антология мировой политической мысли: В 5-ти т. - М.: Мысль, 2007. - Т.5. – 732 с.
4. Чотонов У. Кыргызстан на пути суверенитета. Историко-политологический анализ.- Бишкек, 2007.-384 с.
5. Слово Кыргызстана – 2004, 10, 17дек., с.2
6. Алимова С. Эволюция западных парламентов. Парламентаризм в независимом Казахстане: состояние и проблемы: Сб. ст. – Астана,– 2015. - С.18.
7. Липсет С. Роль политической культуры. // Пределы власти. – 2014. - №2-3. - С.117.

УДК 342.2.:34

**О ТИПОЛОГИИ ИНСТИТУТОВ ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВА:
СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ**

Сугирбеков С. И.
аспирант,
Международный
университет Кыргызстана,
Кыргызская Республика, г. Бишкек

**ӨКҮЛЧҮЛҮК ИНСТИТУТТАРЫНЫН ТИПОЛОГИЯСЫ БОЮНЧА:
САЛЫШТЫРУУ-УКУКТУК АСПЕКТИ**

Сугирбеков С. И.
аспирант,
Кыргызстан эл аралык университети,
Кыргызстан, Бишкек

**ON THE TYPOLOGY OF INSTITUTIONS OF REPRESENTATION:
COMPARATIVE LEGAL ASPECT**

Sugirbekov S. I.
graduate student,
International
University of Kyrgyzstan,
Kyrgyz Republic, Bishkek

Аннотация. В статье рассмотрено широкое многообразие типологий институтов представительства. Особенно они важны в период демократизации политической системы Кыргызстана, как суверенного государства. **Цель** статьи – анализ типологий, развивающихся уже существующие, и дополняющих новыми знаниями теорию конституционного права. Обращено внимание на типологии концепций, которые сформулированы в науке на основе демократии, соотношении различных ветвей и институтов власти – президентской республики, парламентской республики и т.д. В процессе анализа также рассматриваются проблемы демократизации системы государственного управления, которые увязаны с реализацией функций представительных органов. В статье **методология** выстраивалась на принципах диалектики с учетом конкретных научно-научных методов аналогии, сравнения, структурного метода. **Выводы**, представленные в статье, имеют практическое значение для использования их в работе государственных органов при выработке общегосударственных программ и концепций.

Ключевые слова: государство, гражданское общество, конституция, представительные органы власти, роль выборов, партии, конституционное право, разделение властей.

Аннотация. Макалада өкүлчүлүк институттарынын ар кандай типологиялары каралат. Алар Кыргызстандын суверендүү мамлекет катары саясий системасын демократиялаштыруу мезгилинде өзгөчө мааниге ээ. **Макаланын максаты** - бар болгон

дорун өнүктүрүүчү типологияларды талдоо жана конституциялык укук теориясын жаңы билимдер менен толуктоо. Демократиянын негизинде илимде формулировка-ланган түшүнүктөрдүн типологиясына, ар кандай бийлик бутактары менен институттарынын – президенттик республика, парламенттик республика ж.б. мамилелерине көңүл бурулат. Талдоо ошондой эле өкүлчүлүктүү органдардын функцияларын ишке ашыруу менен байланышкан мамлекеттик башкаруу системасын демократиялаштыруу көйгөйлөрүнө да көңүл бурду. Макалада **методология** диалектиканын принциптерине негизделип, аналогиянын, салыштыруунун жана структуралык методдун конкреттүү жеке илимий ыкмаларын эске алуу менен курулган. Макалада **келтирилген корутундулар** аларды мамлекеттик органдардын ишинде улуттук программаларды жана концепцияларды иштеп чыгууда пайдалануу үчүн практикалык мааниге ээ.

Негизги сөздөр: мамлекет, жарандык коом, конституция, бийликтин өкүлчүлүктүү органдары, шайлоонун ролу, партиялар, конституциялык укук, бийликти бөлүштүрүү.

Annotation. The article examines a wide variety of typologies of institutions of representation. They are especially important during the period of democratization of the political system of Kyrgyzstan as a sovereign state. **The purpose of the article** is to analyze typologies that develop existing ones and supplement the theory of constitutional law with new knowledge. Attention is drawn to the typology of concepts that are formulated in science on the basis of democracy, the relationship between various branches and institutions of government - presidential republic, parliamentary republic, etc. The analysis also drew attention to the problems of democratization of the public administration system, which is linked to the implementation of the functions of representative bodies. In the article, **the methodology** was built on the principles of dialectics, taking into account specific private scientific methods of analogy, comparison, and the structural method. **The conclusions** presented in the article are of practical importance for their use in the work of government bodies in the development of national programs and concepts.

Key words: state, civil society, constitution, representative bodies of power, the role of elections, parties, constitutional law, separation of powers.

Постановка научной проблематики представительной демократии ориентирует на анализ типологии институтов представительства, сложившихся в теории конституционного права. В зависимости от того, как народ участвует в управлении, кто выполняет властные функции, выделяют три формы демократии: прямую, плебисцитарную и представительную (репрезентативную). Итак, детализируем каждую из форм, которые отражают опредмеченную суть политико-правовых процессов в том или ином государстве.

Прямая демократия – это участие граждан в подготовке, обсуждении и принятии решений. В современных ус-

ловиях данная форма демократии встречается на уровне института МСУ.

Плебисцитарная демократия – это всеобщее голосование для одобрения проектов законов или других решений подготовленных президентом, правительством, партией.

Представительная демократия – это участие граждан в принятии решений через передачу своих полномочий избранным депутатам по принятию законов [1, с.32].

Учитывая тематику нашего исследования, мы больше внимание уделим последней форме демократии. Отметим, что этапы формирования демократической системы правления совпадают

с важнейшими этапами формирования гражданского общества и правового государства. Более того, все эти компоненты составляют основу демократической общественно-политической системы, которая связана с утверждением и легитимностью системы, где свободный человек признаётся в качестве самостоятельной единицы. Поэтому принято говорить о демократии, основными чертами которой являются:

1) признание личности первичным источником власти и приоритета её прав над правами государства;

2) ограничение власти большинства над меньшинством, обеспечение индивидуальной автономии;

3) разделение властей, создание «сдержек и противовесов», как условия эффективного контроля над государством.

В указанной связи современное демократическое государство должно иметь право регулировать экономические и социальные процессы, укреплять социальную справедливость, проводить активную инвестиционную, налоговую и иную политику [2, с. 46].

Предпосылки демократии реализуются в различных моделях процесса демократизации. Наш анализ позволяет выделить несколько моделей, на основании которых легче исследовать природу политической системы в контексте демократических преобразований бывших постсоветских государств:

- **Модель постепенной демократизации** состоит в ограничении авторитарной власти, расширении прав граждан и парламента.

- **Циклическая модель** предполагает чередование демократических и авторитарных форм правления. При данной модели авторитарные и демократические институты могут существовать одновременно (парламент и военные хунты, например, распространены в странах Латинской Америки, Азии и Африке).

- **Диалектическая модель**, которая характеризуется нестабильностью переходных политических режимов и реализуется при наличии внутренних предпосылок: индустриализация, высокий образовательный уровень граждан, подвижность массового сознания и др. Так, дальнейшая эволюция этих факторов приводит к краху авторитарных режимов, к примеру, в Италии, Испании, Чили и др.

- **Модель «авторитаризма»** характеризуется сохранившейся приверженностью социалистической идеологии. Суть её – в сохранении сильной власти центра, руководящей роли партий и активном их использовании для поддержания политической стабильности, проведения радикальных экономических реформ. Это такие государства, как Китай, Куба, Вьетнам и др.

- **Корпоративная демократия** исходит из того, что формы прямой демократии заменяются на ступенчатые, косвенные формы народовластия. Исполнительная и законодательная власти взаимно уравновешены. Такая модель была характерна для Российской империи [1, с.48].

В контексте анализа важно выделить такой аспект, что сегодня демократия сталкивается с вызовами, которые требуют кардинальных изменений и в рамках отдельных стран, и в глобальном масштабе. Новизна и многообразие происходящих в мире процессов столь значительны, что исторически сложившиеся формы демократии нередко дают сбой даже в странах с давними демократическими традициями. В данное время ведётся интенсивный поиск адекватных форм. Так, широко обсуждаются проекты демократии участия, защиты, коммуникативной демократии.

История убедительно показала, что во временном масштабе либерализм и демократия представляют две фазы общего процесса и не могут обойти авто-

ритарный режим при переходе от одной системы в другую. Частично, данная схема воспроизведена одним из российских исследователей Харитоновой О.Г., которая попыталась создать синтетическую конструкцию политического транзита.

Известно, что наряду с понятием «политическая система» в научной литературе используется понятие «политический режим». Как же соотносятся эти два понятия? Так, М. Хагопян использует понятия «политическая система» и «режим» как синонимы. По его словам, эти термины обозначают «фундаментальную организацию политической жизни». Они выражают общие структурные характеристики политического порядка. В нашей литературе с одинаковым значением также используются понятия «президентский режим» – «президентская система», «парламентский режим» – «парламентская система», «демократический режим» – «демократическая система», «авторитарный режим» – «авторитарная система» и т.д. [3, с. 36].

При типологизации режимов в рамках демократии ключевое значение имеет соотношение властных институтов и система разделения властей. Как известно, одно из самых оптимальных определений президентских правлений было сформулировано М. Шугартом и Дж. Кэрри, согласно которым президентская система предполагает:

- всенародное избрание носителя верховной власти;
- сроки полномочий фиксированы;
- выборная исполнительная власть назначает правительство и определяет его состав.

Помимо «чисто» президентского правления, Шугарт и Кэрри описывают премьер-президентский «тандем», который подразумевает наличие и премьер-министра как при парламентской системе, и всенародно избранного президента. Сравнив преимущества и недостатки парламентского и прези-

дентского режимов, М. Дюверже пришел к выводу, что первый в его различных формах позволяет обеспечить эффективность системы управления современного общества. Он обладает большими возможностями для предупреждения, ограничения кризисов, которые могут представлять опасность для демократии. Что касается президентского режима, то он создает условия для формирования предпосылок авторитаризма или иных форм диктатуры.

В этой связи в науке существует классификация парламентов, которая строится на учёте их взаимоотношений с исполнительной властью. Выделяют следующие виды парламентов: автономные; ограниченно автономные; подчинённые; полностью подчинённые [4, с. 189]. Типология партийных систем проводится по числу существующих в стране партий. По этому принципу различаются однопартийная, двухпартийная и многопартийная системы.

При **многопартийной системе** партия представляет четко очерченные идейно-политические позиции. Такая группировка по линии правые – левые, основанная на позициях по социально-экономическим и политическим проблемам и сопряжена со значительной долей упрощения реального положения вещей в обществе. В частности, в такую схему не всегда можно втиснуть этнонациональные, региональные, профессиональные и иные интересы.

Под **двухпартийной системой** подразумевается система с двумя партиями, чтобы завоевать на выборах большинство мест в законодательном органе или большинство голосов на выборах исполнительной ветви власти. К примеру, показательно с этой точки зрения положение дел в США, где сформирован пример двухпартийной системы в лице демократической и республиканской партий.

Неоднородность социальной базы партий, наличие в них групп и слоев с

разными интересами способствуют возникновению в них различных фракций. Так, например, в лейбористской партии Великобритании есть несколько фракций, стоящих на левых, центристских и правых позициях. Борьба этих фракций накладывает существенный отпечаток на политику партии [5, с. 39].

Государственно-административное устройство также оказывает влияние на организационные структуры, содержание и формы функционирования партий и партийных систем. Если в унитарных государствах для них характерна значительная степень централизации, то в федеративных государствах преобладают партии с более децентрализованными организационными структурами.

Немаловажную роль в типологии институтов представительства играют избирательные компании, которые проводятся на основании нескольких типов избирательных систем. Важно отметить, что под **избирательной кампанией** понимается установленный законом период, в течение которого партии и организации, а также госорганы, ответственные за проведение выборов, осуществляют их организационную, пропагандистскую и информационную подготовку по установленным правилам. Под ней понимается также комплекс организационных, пропагандистских и иных мероприятий, проводимых отдельными партиями и кандидатами. В таких случаях говорят об «избирательной кампании».

Существуют два основных типа: **мажоритарная и пропорциональная**. Вместе с тем большинство демократических стран сочетают эти два подхода.

При **мажоритарной системе** от каждого избирательного округа избирается один депутат. Победителем на выборах считается кандидат, набравший наибольшее число голосов. При такой системе, если по одному и тому же округу баллотируются несколько кандидатов, победу может одержать, тот кто набрал – менее

50% голосов. Большинство, полученное победившей стороной, может быть двух видов – абсолютное и относительное.

При мажоритарной системе победу одерживает кандидат, получивший больше голосов, чем все остальные кандидаты. Мажоритарная система утвердилась в Англии, США, Франции, Японии.

Пропорциональная система предполагает распределение мест в парламенте по количеству полученных голосов по партийным спискам и обязательную фиксацию минимального процентного порога (в Казахстане – 7%, Кыргызстане – 5%), который нужно преодолеть для того, чтобы быть представленным в органе власти. Считается, что такой подход должен наиболее полно отражать политические позиции и требования групп. Принцип округления числа голосов при подсчёте позволяет различать разновидности пропорциональных систем.

Два механизма обеспечивают партиям число мест в парламенте в соответствии с количеством полученных ими голосов на выборах. Во-первых, в одном избирательном округе места после баллотировки распределяются между несколькими кандидатами. Во-вторых, непропорциональность представительства, возникающая на уровне округа, сглаживается наличием парламентариев, которые избраны по партийным спискам, но не представляют конкретный округ [6, с.170]. В ряде стран существует смешанная, мажоритарно-пропорциональная система.

В контексте анализа также важно рассмотреть с типологической точки зрения гражданское общество. Это социальное пространство, в котором люди взаимодействуют в качестве независимых индивидов. Вступая в систему общественных отношений, отдельный индивид не утрачивает своего личностного начала и значимости.

Качество общества зависит от качества составляющих его личностей.

Поэтому формирование гражданского общества неразрывно связано с формированием идеи индивидуальной свободы, самоценности каждой личности. Члены гражданского общества вправе преследовать свои интересы с помощью средств, которые предусмотрены законом [7, с. 79].

Следовательно, можно признать:

При **либерально-демократическом режиме** свободный выбор может быть обеспечен ограничением огосударствления средств производства и всей экономической сферы при сохранении частной собственности. Без свободы выбора ни одно занятие не способно оказывать благотворное влияние на человека.

При **тоталитарном режиме** под жесткий контроль государства поставлены источники жизнеобеспечения людей, лишив их свободы экономического выбора. Государственная собственность или жестко контролируемая государством собственность неизбежно политизируется, так как она порождает монополию власти, подчиняющей себе все рычаги политики и экономики [8, с. 139].

Также в рассматриваемом контексте гражданское общество обеспечивает права человека, в то время как государство – права гражданина. В обоих случаях речь идет о правах личности: в первом случае – о ее правах как отдельного человека на жизнь, свободу и т.д., а во втором – о ее политических правах. Очевидно, что в качестве основополагающего условия существования, как гражданского

общества, так и правового государства выступает личность, ее право на самореализацию. Оно утверждается на признании права индивидуальной, личной свободы [9, с. 54].

Таким образом, подытоживая вышеизложенное, можно прийти к определенным выводам:

1. Для того чтобы исследовать ту или иную проблему, необходимо иметь общие категории и типологии, касающиеся содержания, становления и развития институтов представительства в условиях демократизации политических систем, без которых это исследование будет неполным.

2. Типология строится с учетом концепций, которые сформулированы в науке, и особенностей формирования концепций в постсоветских странах, а также основывается на системообразующих характеристиках – демократии, политических режимах, парламентаризме, партийной системе, гражданском обществе.

3. Институты представительства минимизируют фактор непредсказуемости в политике, снижают уровень конфликтности и формируют возможности для стратегического взаимодействия общества и государства, что особенно актуально в современных условиях. С одной стороны, институты за счет своей нормативно-регулятивной основы ограничивают человека, а с другой – создают широкие возможности для его деятельности и минимизируют риск непредсказуемости.

Литература:

1. Артыкбаев А. Политическая система Кыргызской Республики: опыт демократизации. – Бишкек: КНУ, 2009. – 265с.
2. Даль Р. Введение в экономическую демократию. / Пер. с англ.- М.: Наука, 1991.- 124с.
3. Фарукшин М.Х. Политическая система в обществах. // Социал.-полит. науки.- 2015. - №5. – С.36.
4. Шапиро И. Демократия и гражданское общество. // Полит. исслед. -2017. - № 4.- С. 189.

5. Дюверже М. Политические партии. Изд. 2. Перераб. / Пер. с англ. яз. – Москва, 2018.- С.29.
6. Бектурганов К.Б. Общественное мнение в политической жизни Кыргызстана. – Б., 2014.- 336с.
7. Антология мировой политической мысли: В 5-ти т. - М.: Мысль, 1997. - Т.5. – 732 с.
8. Медушевский А. Н Демократия и авторитаризм: российский конституционализм в сравнительной перспективе. – М., 2019. - 654 с.
9. Ожукеева Т.О. Политические процессы в странах Центральной Азии. Принципы разделения властей. Изд. 2.– Бишкек: КНУ, 2016. – Кн.2.

ПОЛИТОЛОГИЯ

УДК: 32.019.5: (575.2) (04)

МОДЕРНИЗАЦИОННАЯ РОЛЬ ГОСУДАРСТВА В ОБЕСПЕЧЕНИИ
БЕЗОПАСНОСТИ КЫРГЫЗСТАНА

Сыдыкбаев Чолпонбек Медеркулович

кандидат политических наук, доцент
кафедры ГиМС

докторант КНУ им. Ж.Баласагына

Амирова Эльмира Джумабековна

аспирант, Институт государства и право НАН КР

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы модернизации политических процессов в современном Кыргызстане и факторы влияния их на национальную безопасность развития государства. После событий 2010-года для Кыргызстана наступил период резких трансформационных процессов политических и экономических систем Кыргызстана под влиянием внешних центров силы и внутреннего нациостроительства. Транзитный период в Кыргызской Республике ведет свой отсчет с возрождения национальной государственности, которое продолжается по настоящее время.

Ключевые слова: трансформация, модернизация, национальная безопасность, динамика развития, современный Кыргызстан, политические процессы, кризис, конституция.

Abstract. The article discusses the dynamics of the political process, the stages of modernization, and the main periods and factors of influence on the transformation in modern Kyrgyzstan. After the disintegration of the Soviet Union in 1991 a rapid transformation processes of political and economic systems started in Kyrgyzstan under the influence of external power centers and internal nationconstruction. The transit time in the Kyrgyz Republic took its origin with the restarting of the national state and the process has been going on up to the present time.

Key words: transformation, modernization, development dynamics, modern Kyrgyzstan, political process, crisis, constitution.

Исследование проблемы государственного регулирования безопасности на сложных исторических этапах Кыргызстана вызвано необходимостью глубокого уяснения зависимостей, которые будут способствовать обеспечению субъектов деятельности, знанием целей, форм и методов воздействия на общественные процессы, на изменяющуюся социально-политическую ситуацию в условиях модернизации кыргызского общества.

Геополитическое положение Кыргызстана свидетельствует о том, что кыргызское государство – особая социально-этническая общность, со своими национальными традициями, свидетельствующими о самобытности и древности кыргызской истории.

Модернизация социально-экономической жизни Кыргызстана на современном этапе – это целенаправленная деятельность государственных структур, вызванная необходимостью реализации выбранного пути развития, что порождает противоречия, значительную часть которых органы самоуправления должны урегулировать. Но противоречие по линии модернизации не единственное противоречие современном Кыргызстане. Отчетливо проявляются и другие известные направления противостояния: авторитаризм и демократия, элитарность и социальность, пророссийство, западничество и национализм. Факты, свидетельствующие о наличии противоречий и конфликтного потенциала в современном

кыргызском обществе, позволяют сделать ряд предположений, способствующих осознанию военных, социальных угроз и опасностей, в процессе оценки возможностей всех структур власти урегулировать возникающие противоречия.

Современная ситуация в кыргызском обществе характеризуется обострением противоречий во всех сферах, что свидетельствует об острой необходимости повышения организующей роли государственных структур в регулировании не только социально-политических отношений, но и процесса обеспечения безопасности, выявлению преемственности такого регулирования между прошлым, настоящим, с учетом отечественного и зарубежного опыта.

В связи с этим, эффективность процесса регулирования безопасности предполагает методологическую разработку проблемы в контексте интеграционных процессов. Регулированию принадлежит главное место в социальной активности государства. Это обусловлено тем, что в обществе не существует более сложной задачи, чем целенаправленная организация и регулирование взаимодействием граждан по вопросам обеспечения безопасности их жизнедеятельности. Государство и общество взаимосвязаны, поэтому, когда речь идет о государстве как ведущем субъекте регулирования общественных процессов, то имеется в виду не все проявления и аспекты государственной деятельности, а только те из них, которые связаны с формированием и реализацией регулирующих воздействий.

Концепция национальной безопасности Кыргызстана – это система принципов и взглядов, раскрывающих механизмы, средства и методы защиты государственных интересов, проанализированных и одобренных с позиции международного права, военно-исторической, социально-экономической, политической, экологической и гуманитарной сферы от внешних и внутренних угроз и опасностей. Теоретические положения концепции национальной безопасности Кыргызстана должны представлять собою ком-

плексный подход, то есть раскрывать цели и задачи обеспечения безопасности личности и общества в целом, указывать пути достижения сохранения государственности Кыргызстана, показывать предназначение и роль кыргызского государства в современном мировом процессе.

Кыргызстан занимает особое геополитическое и важнейшее геостратегическое положение в Центральной Азии, являясь промежуточным звеном между тремя системами – тоталитаризмом, авторитаризмом и демократией. В связи с этим возникает необходимость исследования государственного регулирования безопасности кыргызского общества в контексте глобальных процессов. Терроризм, оказавший столь глубокое воздействие на политическое развитие Центральной Азии и, если угодно, психологию кыргызского общества, оставался до недавнего времени практически не исследованным как специфическое явление.

Глобальные процессы переустройства мира происходят сегодня при активном участии Кыргызстана, которая стремится к сотрудничеству со всеми субъектами международных отношений, и, прежде всего с партнерами Таможенного Союза. Это обусловлено, в первую очередь, необходимостью укрепления безопасности и стабильности в Кыргызстане в связи с нестабильностью ситуации на основе национальных, религиозных конфликтов, социально-экономических потрясений, территориальных споров в настоящем и будущем. Указанные причины определяют актуальность проведения специальных фундаментальных исследований в области геополитики и безопасности для формирования научной концепции государственного регулирования безопасности современном Кыргызстане.

Обеспечение национальной безопасности Кыргызской Республики в настоящее время существенно зависит от обеспечения одного из важных направлений безопасности в силу сложившейся неблагоприятной геополитической обстановки. Национальная безопасность как высшая государствен-

ная система противодействия угрозам нанесения ущерба государству, обществу и личности в организационно-управленческом отношении обеспечивается через практическую деятельность силовых и других структур государственной власти. В научно-методическом отношении национальной безопасности в современном Кыргызстане за последние несколько лет созданы основы концепции обеспечения безопасности кыргызского государства.

Безопасность Кыргызстана в XXI веке связана с духовным потенциалом кыргызских граждан. Сегодня особенно необходимо социально ориентированное государственное регулирование, обеспечивающее свободный доступ личности к духовным ценностям, так как именно это является важнейшим основанием обеспечения экономической и духовной безопасности в условиях модернизации кыргызского общества.

Современный этап развития международных отношений, свидетельствует о нарастании взаимосвязи и взаимозависимости различных стран друг от друга, с одной стороны, и желанием преобладать – с другой. В тоже время, совершенно очевидно, что мир действительно целостен, един и «проницаем», и в этом контексте возрастает возможность формирования новых структур в области политики, государственных интересов и национальной безопасности.

Реально осуществляемая сегодня трансформация международных отношений, кыргызские демократические реформы, существенно преобразовали, расширили и видоизменили возможности сотрудничества. При безусловном сохранении значения военной силы в отношениях между различными государствами ведущую роль играют экономические, политические, научно-технические, экологические, информационные факторы.

Отметим, что определяющее место в национальном кыргызском политическом процессе занимают интеллектуальные, информационные и коммуникационные возможности, благосостояние, образовательный

уровень населения, научные и производственные ресурсы, многообразие, эффективность экономических, культурно-исторических связей.

Современный научно-технический прогресс и создание единого общемирового информационного пространства, разветвление, дифференциация и специфика международных экономических связей, придают тенденции социального взаимодействия, взаимовлияния, взаимозависимости различных государств носят всеобщий характер. Объективно создаются предпосылки для возникновения и развития стабильного общественного мироустройства или социального бытия.

Современная международная обстановка, анализируемая с позиций обеспечения национальной безопасности Кыргызстана и сохранения государственности, связана со значительной неопределенностью в отношении потенциальных источников угроз, способов и приемов дестабилизации в обществе, а также форм, в которых осуществляются данные угрозы. Проявления различного вида насилия, свидетельствуют о том, что новые технологии могут изменить формы межгосударственного противостояния, основу межгосударственных конфликтов и концепция национальной безопасности Кыргызстана не будет отвечать требованиям времени.

В целом, выделяют четыре основные группы факторов, оказывающих влияние на формирование международной обстановки и место Кыргызстана в современном мировом сообществе. К первой группе относятся факторы, влияющие на снижение опасности развязывания крупномасштабного военного конфликта.

Далее, расчленение Кыргызстана, его геополитического пространства с целью получения доступа к природным ресурсам страны, созданию рынка сбыта иностранных товаров, и главное – стремление исключить в перспективе возможность создания на центрально азиатском пространстве сильного государства. Ко второй группе относятся

факторы, оказывающие влияние на продолжение расширения блока НАТО и других государств.

Третьей группой факторов можно назвать сохраняющиеся кризисные тенденции экономического и социального развития государств мирового сообщества, а также соперничество мировых государств гигантов за раздел сфер влияния в политике, экономике, культуре и спорте.

В современном обществе конкуренция приобрела глобальный характер, но современный уровень развития сопредельных государств в основном отрицательно влияет на внешней безопасности Кыргызстана. Однако сегодня активизирует усилия ряд соседних и других государств, направленные на ослабление позиций Кыргызстана при расширении крупных международных политических, экономических и социально-культурных отношений. К четвертой группе факторов относятся глобальное и локальное распространение террористических и экстремистских движений и групп.

Роль Кыргызстана в мировом сообществе характеризуется динамичной модернизацией системы международных отношений. Окончание эры биополярной конфронтации возникли взаимоисключающие тенденции к формированию многопланового мира и к установлению доминирования одной страны или группы стран в общемировых делах.

Безопасность, стабильность и благополучие в современном обществе, способно гарантировать сильное государство и возвращение Кыргызстана высокого международного авторитета. Престиж Кыргызстана на международной арене во многом зависит от успеха экономических, политических и социальных преобразований в стране, от развития процесса глобализации.

В связи с этим, проблема развития, выступающая одним из основополагающих направлений философских исследований, в начале третьего тысячелетия приобретает важное теоретическое и практическое значение. От качества прогнозирования развития социальных систем и последующего

осуществления движения в культурно-историческом пространстве зависит безопасное будущее всего человечества, в том числе и Кыргызстана. Это ставит новые вопросы перед методологией в целом, и в особенности перед социальной теорией развития, предлагает методологический и мировоззренческий анализ обновленных парадигм в философском осмыслении и контексте государственного регулирования безопасности кыргызского общества.

Поясним, что специфической особенностью являются, социальные, онтологические вопросы бытия и познания, рассматриваемые в данной статье через призму определенного предмета науки и конкретного направления научного поиска. Такая своеобразная постановка и решение проблемы сделали возможным применить в единстве логико-гносеологический и аксиологический аспект государственного регулирования безопасности кыргызского общества.

Проблема обеспечения безопасности современного Кыргызстана приобрела не менее важное значение, чем вопросы социального развития и оказалась тесно связанной с перспективами выживания человеческого общества в условиях глобализации. Это нашло свое отражение в появлении обновленных научных дисциплин и направлений исследовательской работы и привело к тому, что понятие безопасности превратилась, на взгляд автора статьи, в междисциплинарно-интегративное.

Объективная необходимость обеспечения безопасности современном Кыргызстане возникает и на социальном уровне становится деятельностным отношением, акцентируя внимание на религиозных, национальных интересах, жизненно важных для человека, государства и цивилизации в целом. Национальная безопасность Кыргызской Республики – это система гарантий территориальной целостности, суверенитета, всех других национальных интересов, основывающихся на силовых средствах и методах политико-экономического воздействия, с учетом субъективно-оценочного

аспекта, включающего аксиологический момент.

«Современная эпоха характеризуется так называемой глобализацией. Понятие «глобализация», предполагающее процесс экономического, технического, культурного, информационного объединения различных регионов земного шара, трактуется многозначно и оценивается положительно или же отрицательно в зависимости от той или другой его трактовки. Однако, помимо субъективно-оценочного аспекта глобализация обладает и ценностной стороной». [2; с. 87].

Предлагаемое автором статьи проблемное поле, позволяет предположить, что эффективный процесс государственного регулирования как интегрирующий ценностный компонент, предполагает стабильность развития современного кыргызского общества по достижению целей обеспечения национальной безопасности.

Отметим, что представленный методологический принцип обеспечения глобальной безопасности как приоритетной для мирового сообщества при переходе к устойчивому развитию, предполагает взаимосвязь всех сфер бытия и является приоритетным по отношению к аналогичным проблемам социума. Без обеспечения глобальной безопасности, реализуемая путем предотвращения опасностей, конфликтов, а не путем защиты, не может быть реализована безопасность личности и кыргызского общества в целом.

«Ни глобализация, ни регионализация как доминирующие общественные тенденции не существуют автономно, так же как и не существуют изолированно макро- и микропроцессы. Они, взаимоопределяя и взаимодополняя друг друга, входят в общую совокупность социальных процессов современного мира». [3; с. 23].

Используя принцип соответствия видов безопасности направлениям социальной деятельности, автор статьи предлагает применить показатель оценки обеспечения безопасности и прогресса на пути к устой-

чивому развитию. Индикаторы, показатели уровня обеспечения безопасности разработаны отдельно для определения прогрессивного движения общества и для изменения степени безопасности.

В концептуальных построениях все эти индикаторы можно и целесообразно объединить и представить в виде методологического принципа, что особенно актуально и важно для определения критериев готовности к переходу от модели неустойчивого развития к другой модели и для выработки оценочных суждений по вопросу типов развития и степени обеспечения их безопасности.

Необходимость в национальной идее объективно заполняет идеологический вакуум и обновляет концептуальный поиск в поле мировоззренческих ориентиров и перспектив развития того или иного государства в контексте всемирной истории. Не претендуя на системную всеобъемлющую формулировку, автор предлагает выявить, исследовать роль и значение теории устойчивого развития и обеспечения безопасности в процессе разработки национальной идеи, которая является новой идеологией, но функционально и по мировоззренческим моментам может и должна позитивно воздействовать на существующую реальность.

По мнению автора статьи, существует определенная мера взаимодействия и обеспечения безопасности (политико-правовой механизм регулирования безопасности), оптимальных характеристик безопасного развития, обеспечение которого позволяет эволюционировать социальной системе в направлении прогресса. «Сегодня можно констатировать, что современная цивилизация находится на переломном этапе своего развития. В общем-то, эта мысль не нова. Её давно уже пропагандируют историки, философы, социологи. Почти очевидно, что нужно менять стратегию развития, поскольку человечеству угрожает обострение глобальных кризисов». ». [4; с. 16].

Предлагается перейти от конфликтных системообразующих связей, доминирова-

ния непродуктивных противоречий, к консенсусно-консолидирующей модели взаимоотношений, путей решения возникающих проблем, как на национально-государственном, так и на международном уровнях. Это означает, что взаимодействие и переход к совершенно новым отношениям связаны с реформированием общества, выявлением сущности модернизации кыргызского общества, что предполагает определение тенденций как позитивных, инвариантных, которые должны быть включены в обновленную модель устойчивого развития.

Следовательно, в процессе поиска национальной идеи в современном Кыргызстане необходимо уточнить механизм, содержащий ценности, интересы, выражающие специфику кыргызской духовности и менталитета, азиатские особенности развития в контексте процесса глобализации.

Именно в этом и заключается отличие национальной идеи современного Кыргызстана от теоретических моделей прошлого. Первая составляющая, по убеждению автора статьи, связана с проблемой обеспечения безопасности, и главное, обеспечение национальной безопасности, отражающее специфику кыргызского общества. Вторая составляющая отражает общемировую направленность развития, которая обеспечивается глобальной безопасностью и переходом к устойчивому развитию.

Важно, что действенность государственного регулирования безопасности в кыргызском обществе зависит от внешних факторов, от реальных международных отношений, от направленности и содержания внешнеполитической стратегии страны. Необходимо, отказавшись от некорректных и эмоциональных оценок, перейти в другую систему координат, позволяющую изменить внешнеполитическую доктрину, привести её в соответствие со стратегическими государственными интересами.

Социологический анализ опыта формирования, реформирования и смены социально-политических моделей развития кыргызского общества, современный курс реформ,

способы его осуществления делают необходимым поиск новой научной парадигмы, формулирующей общенациональные цели реформирования и отражающей интересы большинства граждан. В процессе трансформации особое значение приобретает научное понимание проблемы регулирования, государственного регулирования безопасности в том числе.

Процесс обеспечения безопасности включает в себя взаимодействие между субъектами регулирования, органами государственной власти и самоуправления, общественными организациями и социальными общностями, выступающими в качестве социальной формы безопасной деятельности. Все сферы общественной жизни тесно связаны между собой и влияют друг на друга, воздействуют на социально-экономический уклад общества, а также морально-психологические факторы его бытия.

Достаточно высокий уровень эффективности государственного регулирования безопасности свидетельствует о способности нейтрализовать негативные воздействия других стран и обеспечить возможность предотвращения на ранней стадии, урегулирование начавшихся международных конфликтов. Адекватное и своевременное регулирование государства позволяет защитить свои национальные интересы, права и безопасность своих граждан, создать обстановку в регионе созидания и взаимопонимания, стабильности и процветания.

Регулирующие отношения носят самостоятельный характер, и имеется весьма сложную классификационную структуру. Они выступают как интегрирующий фактор многообразных социальных интересов, взаимодействующих в процессе обеспечения безопасности и деятельности органов государственной власти, самоуправления, общественных организаций и социальных общностей.

Определенный интерес представляет опыт осуществления специальных программ стабилизации и осуществления безопасности в различных государствах. Воз-

возможность адаптации различных моделей к кыргызским условиям, приобретает особую значимость в период модернизации, разработки нормативной базы в направлении вектора региональной стабильности с учетом национальных интересов.

В итоге, для успешного проведения реформ необходимо обеспечение ведущей роли государства в планировании изменений социально-экономических отношений и модернизации в целом. Государственное регулирование безопасности в таких условиях приобретает необходимую высокую эффективность. Обновленное государствен-

ное регулирование безопасности должно быть по характеру рационально-демократическим и патриотическим. В современных условиях в Кыргызской Республике его нельзя считать позитивным и для формирования государственного устройства, отвечающего социальным ожиданиям граждан, соответствующее национальному менталитету. Усиление авторитарных тенденций в обеспечении безопасности, как считает автор статьи, будет оправдано, если оно будет реально способствовать стабильному развитию, движению к устойчивой модели современного кыргызского общества.

Литература:

1. Будницкий О. В. Терроризм глазами историка. Идеология терроризма. // Вопросы философии. - 2004. - № 5.
2. Столович Л. Н. Об общечеловеческих ценностях. // Вопросы философии. - 2004. - № 7.
3. Лапин Н. И. Антропосоциетальный подход: методологические основания, социологические измерения. // Вопросы философии. - 2005. - № 2.
4. Степин В. С. Философия и эпоха цивилизационных перемен. // Вопросы философии. - 2006. - № 2.
5. Суюмбаев М.Н. Геополитические основы развития и безопасности Кыргызстана. – Б., 2005.

УДК 23/28 (07)

ИСЛАМ И ГОСУДАРСТВО: ЕДИНСТВО, ПРОТИВОБОРСТВО, КОНВЕРГЕНЦИЯ

Усманов Б.К.

аспирант,

Института государства и права НАН КР

ИСЛАМ ЖАНА МАМЛЕКЕТ: БИРИМДИК, ТИРЕШҮҮ, КОНВЕРГЕНЦИЯ

Усманов Б.К.

аспирант,

КР УИАнын Мамлекет жана укук институту

ISLAM AND THE STATE: UNITY, CONFRONTATION, CONVERGENCE

Usmanov B.K.

Graduate student

Institute of State and Law NAS KR

Аннотация. В этой статье автор провёл небольшой анализ сущности и роли религии ислам в современном обществе. Целью данной статьи является раскрытие исторических фактов развития ислама в течении многих веков. И в конце автором приводятся предложен по промежуточным итогам своей работы.

Ключевые слов: религия, государство, государственные институты, общество, история.

Аннотация. Бул макалада автор ислам дининин маңызына жана азыркы коомдогу ролуна чакан талдоо жүргүзгөн автор өз ишинин натыйжалары боюнча сунуштарды берет.

Негизги сөздөр: дин, мамлекет, мамлекеттик институттар, коом, тарых.

Annotation. In this article, the author conducted a small analysis of the essence and role of the religion of Islam in modern society. The purpose of this article is to reveal the historical facts of the development of Islam over many centuries. And at the end, the author provides proposals for the interim results of his work.

Key words: religion, state, state institutions, society, history.

В качестве методологической основы изучения взаимоотношений мусульманской религии с государством в целом, а также государственно исламских отношений в частности, нами взяты цивилизационно-формационный, системный и диалектический подходы. Они требуют комплексного исследования этой сложной проблемы с учетом конкретных пространственно-временных характеристик.

Мусульманское учение хотя и возникло в эпоху формирования феодальной

системы и, как считают многие исламоведы, явилось официальной идеологией феодального строя на Востоке, но оно успешно пережило эту общественно-экономическую формацию. И сегодня, в век нано технологий и конвергенции противоположных социальных систем, мусульманская религия как компонент духовной культуры многочисленных народов нашей планеты составляет одну из главных особенностей не только исламской, но и всей мировой цивилизации. Формационный и цивилизационный подходы

не противоречат один другому, а взаимно дополняют друг друга: первый объясняет изменение, эволюцию ислама в связи с прогрессом общественных отношений, а второй - сохранение его основ как образа жизни и мировоззрения мусульман. Приспосабливаясь к новым условиям, исламская цивилизация из одной формации переходит в другую. Поэтому, если цивилизацию считать содержанием, а формацию – формой общественного развития, цивилизационно-формационный анализ государственно-исламских отношений дает возможность увидеть не только диалектическое противоречие традиционного и нового, но и единство содержания и формы в этом историко-философском уме не (умопостигаемой сущности, недоступной чувственному созерцанию). Здесь уместно подчеркнуть, что «ни государственная, ни религиозная деятельность не застывают на сколько-нибудь продолжительное время в неподвижности: меняются не только их отдельные направления, но и

В современной литературе насчитывается до 200 определений понятия цивилизация. Здесь мы придерживаемся классификации А.Тойнби, в соответствии с которой исламская цивилизация является одной из семи современных локальных цивилизаций. 12 характер взаимоотношений». Эти взаимоотношения в ходе исторического процесса изменяются значительно даже в рамках одной цивилизации. Ещё более существенной трансформации они подвергаются при столкновении и сосуществовании, например, исламской и православно-христианской цивилизаций, а также совершенно противоположных мировоззренческих систем – религиозной и атеистической. Системный подход позволяет увидеть взаимосвязь целого с его составными частями, а также отношения между этими частями. Хотя сфера религии в основном духовная, но она тесно связана с политикой, а через политику и с экономикой.

Государство как социальный институт и инструмент политической власти тоже тесно связано со всеми другими сферами общественной жизни. Следовательно, государственно-исламские отношения, находясь в социально-политической сфере, активно влияют и на экономическую, и на духовно-нравственную жизнь общества. С другой стороны, социально-экономическая, идейно-политическая и духовно этическая атмосфера внутри и вне страны сама оказывает непрерывное воздействие на формирование и эволюцию государственно-исламских отношений.[1.С-21-37] Поэтому взаимоотношения между государством и мусульманской конфессией мы рассматриваем как часть системы экономических, социальных, политических, правовых, идеологических и других отношений на конкретных этапах общественного развития. А какое место занимают государственно-исламские взаимоотношения в системе философских, социологических и политологических понятий? Почему их нельзя отождествлять государственно-церковными отношениями? В отечественной науке взаимоотношения между государством и всеми конфессиями, в том числе исламом, в основном называются государственно конфессиональными отношениями.[2.С-90-150] Однако нам представляется неправильным толкование государственно-церковных отношений как взаимоотношений между светской властью и всеми религиозными организациями.

Ислам в современной политике стран Востока (конец 70-х – начало 80-х годов XX в.) являются лишь местом для коллективного и непосредственного общения мусульман с богом. При этом муфтии во всех мусульманских странах являются только консультантами правителей и верующих по религиозным нормам и законам. А духовные управления мусульман, действующие в разных странах, это скорее всего исключение, не характерное в

целом для этой мировой религии. На наш взгляд, для обозначения взаимоотношений государства с различными религиозными объединениями, организациями и учреждениями наиболее адекватным является понятие государственно-конфессиональные отношения. В связи с этим государственно-исламские отношения следует считать составной частью всей системы государственно-конфессиональных отношений. Учитывая значительные особенности взаимоотношений ислама с государством, которые существенно отличаются от всех других государственно-религиозных отношений, можно уверенно утверждать, что государственно-исламские отношения – это автономная часть государственно-конфессиональных отношений, представляющая собой исторически обусловленную, детерминированную, своеобразную систему взаимосвязи между различными типами и формами государственной власти и ветвями мусульманской конфессии с их вероучениями, последователями, духовенством, религиозными объединениями, организациями и учреждениями. [3.С -78-90]

Историческая обусловленность взаимосвязи мирского и сакрального, политического и конфессионального в государственно-исламских отношениях очевидна. Этим отношениям в разных странах на разных этапах исторического развития были присущи различные уровни взаимосвязи: от полного тождества государства и мусульманской уммы в раннем исламе до абсолютной отделенности функций субъектов отношений в секуляризованном государстве. А в последние два-три десятилетия во многих мусульманских странах наблюдается тенденция взаимосближения светской и духовной власти. Ясно, что эволюция этой взаимосвязи детерминирована материальными и духовными процессами общественного развития и специфическими особенностями мусульманской религии.

По сути эволюция государственно-исламских отношений характеризуется чередованием единства, противоборства и конвергенции субъектов отношений. Рассматривая государственно-исламские взаимоотношения как автономную часть государственно-конфессиональных отношений, мы пришли к выводу: их никоим образом нельзя отождествлять с государственными отношениями. Они отличаются друг от друга не только религиозной спецификой, но и формой своих взаимоотношений с государством

Главной особенностью государственно-исламских отношений является тесная связь религии с политикой. Поэтому сегодня в тех странах, где в свое время была произведена в той или иной степени секуляризация государственной системы, происходит обратный процесс: «исламизация политики и политизация ислама». Эту особенность государственно-исламских отношений нужно обязательно учитывать не только в связи с исламским бумом на Востоке, но и с активизацией мусульманских общин и про мусульманских общественно-политических формирований внутри нашей страны. Для мусульманских народов суннитская ветвь ислама ханифитского толка стала государственной религией. Без учета этих исторических корней мусульманской религии в нашей стране сегодня невозможно выстроить в отношении исламской конфессии адекватную государственную политику. Важно также видеть динамику эволюции государственно-исламских отношений.

Безусловно в условиях когда по всему миру идет процесс глобализации религиозные течения по всему миру начали играть большую роль в политических экономических процессах. И как одна из больших религий ислам тоже частью жизни многих граждан мирового сообщества. В этом плане важно государствам сообща работать, чтоб не допустить использования ислама в деструктивных це-

лях. Граждане, которые приняли ислам как основную религию сейчас пытаются довести позитивные стороны для масс общества.

Многие пытаются использовать религию ислам в своих политических и экономических целях что является неприемлемым. Религия должна приносить духовные богатства человеку не становится инструментом, чьих то руках. Религия ислам и государственные институты не должны становятся друг другу антиподами. Государство должна чётко определить роль религии в общественной системе жизнедеятельности законами. И должны вместе всеми со всеми исламскими движениями которые введут свою деятельность не нарушая законы делать благие дела для процветания и благополучия общества. В постулатах религии ислам нет негативных обращений к человеку а наоборот ислам призывает

не воровать, не убивать, не обманывать и учиться всю жизнь где бы не находился человек.

В этой статье мы попытались рассмотреть историю религии ислам конечно одной статье невозможно раскрыть всю сущность религии ислам но нами была сделана попытка раскрыть роль ислама в современном обществе. Нами рассмотрены основные моменты идущих дискуссий про религию ислам в разных странах мира. Исходя из выше написанного мы пришли к следующим выводам:

1. Ислам как религия играет большую роль для мирового сообщества.

2. Важно не допустить использование религии ислам разными организациями в своих корыстных целях.

3. Все действующие исламские движения как религиозные организации должны ввести свою деятельность в рамках законов того или иного государства.

Литература:

1. Бартольд В. В. Ислам и культура мусульманства. М.: Изд-во МГТУ, 1992.г.
2. Браницкий А. Г., Корнилов А. А. Религии региона. Нижний Новгород: Изд-во ННГУ имени Н. И. Лобачевского, 2013.г.
3. Васильев Л. С. История религий Востока. М.: Университет, 1999.г.
4. Вебер М. Избранные произведения: пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко. М.: Прогресс, 1990.г.
5. Данильян О. Г., Тараненко В. М. Религиоведение: учебник. 2-е изд., перераб. и доп. М.: ИНФРА-М, 2013. г.
6. Ислам. Краткий справочник. М.: Наука, 1983.г.

СОЦИОЛОГИЯ SOCIOLOGY

УДК: 328 (576.2) (04)

СОТРУДНИЧЕСТВО МЕЖДУ КЫРГЫЗСТАНОМ И КИТАЕМ

Торогельдиева Г.
кандидат философских наук, доцент
Джумашева А.

КЫРГЫЗСТАН МЕНЕН КЫТАЙ АРАСЫНДАГЫ ИШБИРЛИК

Торогельдиева Г.
философия илимдеринин кандидаты, доцент
Джумашева А.

COOPERATION BETWEEN KYRGYZSTAN AND CHINA

Torogeldieva G.
candidate of philosophical sciences,
associate professor
Djumasheva A.

*Ж.Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университети
Кыргызский национальный университет имени Ж. Баласагына
Kyrgyz National University named after J.Balasagyn*

Аннотация. Данная работа освещает сотрудничество между Кыргызстаном и Китаем, оценивая его текущее состояние и перспективы развития. Анализируются основные аспекты экономического и культурного взаимодействия между двумя странами.

Ключевые слова: взаимное сотрудничество, образование, культура, совместные проекты.

Аннотация. Бул макалада Кыргызстан менен Кытайдын ортосундагы кызматташтык чагылдырылып, анын учурдагы абалына жана өнүгүү келечегине баа берилет. Эки өлкөнүн экономикалык жана маданий өз ара байланышынын негизги аспектилери талдоого алынат.

Негизги сөздөр: өз ара кызматташуу, билим берүү, маданият, биргелешкен долбоорлор.

Abstract: This paper examines the cooperation between Kyrgyzstan and China, assessing its current state and development prospects. The main aspects of economic and cultural interaction between the two countries are analyzed.

Keywords: Mutual cooperation, education, culture, joint projects.

Сотрудничество между Кыргызстаном и Китаем имеет глубокие исторические корни, уходящие в глубь веков. Уже в средние века китайские купцы и дипломаты приезжали на территорию современного Кыргызстана, устанавливая торговые и дипломатические связи, в связи с чем развивались торгово-экономические отношения, вырабатывались навыки торгового дела, создавались и укреплялись аспекты торговых промыслов. На сегодняшний день особо актуальным является принцип открытости, который предполагает возможность расширения состава для всех участников Евразийского экономического союза. Данный принцип евразийской интеграции реализуется с 2015 года путем включения в состав Евразийского экономического союза Армении и Кыргызстана.

Для Китая сотрудничество с Кыргызской Республикой становится фактором становления баланса в регионе и одним из противовесов внешнему фактору. Если Кыргызская Республика и Китай будут стремиться найти формулу прогрессивного равновесия, при котором различные факторы усиливают друг друга и укрепляют стабильность, тогда будет гораздо легче укреплять основы для сотрудничества. КР и КНР занимают весьма близкие позиции по ряду международных вопросов, связанных с разоружением, нераспространением ядерного оружия и увеличением торговых площадок. Следовательно, сотрудничество может базироваться не только на частичном соответствии общественных интересов, но и на определенном соответствии государственных интересов. Реализуя свои интересы (глобальные, региональные, двусторонние), Кыргызская Республика ставит акцент на глобальном и двустороннем уровне отношений, что отражает ее преобладающие государственные интересы.

В Кыргызской Республике, как и в КНР, реформаторам пришлось иметь

дело с урбанизированным обществом, основная проблема которого состоит в том, чтобы обеспечить структурные преобразования для оздоровления экономики в целом, сокращение убыточных предприятий, создание рабочих мест и новых эффективных отраслей в сфере услуг.

Успех китайских реформ показывает, насколько относительно отсталой являлась китайская экономика. При быстром роспуске китайских коммун поток рабочей силы начинает ориентироваться на экспорт предприятия в особых экономических зонах, именно так происходит постепенное развитие так называемой «двухколейной» экономической системы, когда наряду с государственной экономикой появлялось множество негосударственных предприятий, которые поглощали высвободившиеся трудовые ресурсы благодаря повышению эффективности сельского хозяйства и обеспечивали экономический рост в стране.

Принцип транспарентности предполагает обеспечение гласности и предсказуемости действий органов ЕАЭС при формировании и реализации международных договоров и решений в рамках Союза, а также исходя из декларации Китайской Народной Республики и Кыргызской Республики об установлении всеобъемлющего стратегического партнерства в новую эпоху.

Стороны готовы и далее углублять сотрудничество в сфере безопасности и будут продолжать укреплять контакты профильных ведомств, расширять обмен оперативной информацией и сотрудничество в области пограничной безопасности, обороны и совместно вести борьбу с «тремя силами зла» – терроризмом, сепаратизмом, экстремизмом и международно-террористическими организациями, в том числе с террористическими силами «Восточного Туркестана», легализацией преступных доходов, контрабандой наркотиков и оружия, киберпреступностью, транснациональной организованной

преступной деятельностью, незаконной миграцией для поддержания безопасности и стабильности в обоих государствах и в регионе.

Практическая реализация принципа транспарентности интеграционного процесса предполагает повышение информационной прозрачности, предсказуемости и стабильности действий государств-участников ЕАЭС, согласованности прогнозов и намерений и подготовки совместных проектов.

Принцип добросовестной конкуренции предполагает необходимость создания в государствах-членах ЕАЭС равных институциональных условий для осуществления хозяйственной деятельности и учета государствами интересов других государств-членов ЕАЭС при выработке мер экономической политики с целью избежания искажающего воздействия конкуренции. Данный принцип имеет особое значение с учетом значительного объема полномочий в сфере регулирования экономики, в том числе налоговых, сохраняющихся на национальном уровне, а также разностороннего характера интеграции и возможности установления для отдельных государств-участников ЕАЭС переходных периодов в определенных вопросах. В рамках данного принципа недопустимо создание необоснованных преимуществ для национальных субъектов хозяйственной деятельности с целью повышения конкурентоспособности национальной юрисдикции. Вместе с тем данный императив предполагает необходимость выравнивания условий осуществления предпринимательской, внешнеэкономической деятельности за счет адаптации лучшего мирового опыта регулирования экономики, а также передовых практик государств-членов ЕАЭС.

В настоящее время сотрудничество двух стран продолжает развиваться в различных сферах, таких как торговля, инфраструктурные проекты, образова-

ние, культурный обмен и туризм. Китай является важным партнером Кыргызстана, а Кыргызстан в свою очередь играет ключевую роль в реализации инициативы «Один пояс, один путь».

В 1992 году Кыргызстан и КНР установили дипломатические отношения, что явилось важным шагом в развитии их сотрудничества. Кыргызстан и Китай также сотрудничают в рамках Организации Договора о коллективной безопасности для поддержания стабильности и безопасности в регионе. Обе страны активно поддерживают друг друга в международных организациях, выступая за мирное урегулирование конфликтов и развитие международного сотрудничества.

В торгово-экономической отрасли отношения между Кыргызстаном и КНР непрерывно развиваются. В рамках торговли две страны активно обмениваются товарами, такими как электроника, текстиль, обувь, строительные материалы, продукты питания, медицинские товары, машины и оборудование, а также товары легкой промышленности. Китай является крупным поставщиком разнообразных товаров для Кыргызстана, в то время как Кыргызстан в свою очередь экспортирует в Китай продукцию сельского хозяйства, металлы, руды, шерсть, шелк и другие товары. Объем торговли между странами значительно возрос за последние годы, что свидетельствует об укреплении их торговых отношений.

Инфраструктурные проекты в сотрудничестве между Кыргызстаном и Китаем также играют важную роль. Одним из таких проектов является строительство транспортных и энергетических инфраструктурных объектов, которые способствуют улучшению связей между странами и обеспечивают эффективное использование ресурсов. Благодаря совместным усилиям кыргызско-китайского сотрудничества, в регионе реализуются проекты по строительству дорог, мостов, железных дорог,

аэропортов, портов, а также развитию гидроэнергетики, солнечной и ветровой энергетики.

Эти инфраструктурные проекты способствуют экономическому росту, созданию рабочих мест, улучшению транспортной и коммуникационной инфраструктуры, что является важным фактором для обеих стран и открывает новые перспективы для совместного развития и процветания.

В рамках совместного сотрудничества важное значение имеет проект «Один пояс – один путь». В данном проекте у сторон есть большие перспективы для более эффективного использования своих сильных качеств и дальнейшего углубления взаимовыгодного сотрудничества в различных областях в соответствии со стремлениями и интересами в области развития.

Ускорение строительства железной дороги Китай-Кыргызстан-Узбекистан привлечет очень много предприятий к сотрудничеству.

Кыргызская сторона констатировала, что традиционная дружба и взаимное доверие между Кыргызстаном и Китаем способствуют дальнейшему укреплению всестороннего стратегического партнерства между двумя странами и поддержанию региональной безопасности и стабильности, что отвечает общим интересам двух стран. Данный проект воплощает результаты взаимных визитов в конкретные инициативы по обеспечению открытости и сотрудничества, взаимной выгоды и обоюдного выигрыша, а также реализует более активную стратегию открытости и продолжает углублять торгово-экономические связи, культурные обмены, будет вносить позитивный вклад в укрепление двусторонних дружественных отношений и служить общему развитию наших стран, добиваясь более ощутимых результатов сотрудничества.

Хочется отметить, особые перспективы и, несомненно, большой успех в сфере

туризма двух стран. Главный эксперт департамента туризма при министерстве культуры, спорта и молодежной политики Кыргызской Республики Назгуль Акжолова организовала большую Синьцзяньскую культурно-дипломатическую ярмарку 2023 года. Данная ярмарка имела грандиозный успех и содействовала взаимодействию туроператоров двух стран, а также привлекла большое количество китайских туристов в Кыргызскую Республику.

Взаимодействие Кыргызстана и Китая в области образования и культурного обмена имеет долгую историю. Студенты из Кыргызстана имеют возможность обучаться в университетах Китая, что способствует обогащению их академического и культурного опыта. В свою очередь китайские студенты тоже приезжают учиться в кыргызских вузах, что способствует развитию культурного взаимопонимания между двумя странами. Кроме того, обмен преподавателями и научными сотрудниками также активно развивается. В рамках сотрудничества проводятся совместные конференции, семинары, исследования и обмен опытом, которые приводят к расширению знаний в различных областях. Культурное сотрудничество играет огромную роль в укреплении отношений между Кыргызстаном и Китаем. Организация художественных выставок, фестивалей и мастер-классов не только увеличивает культурный обмен между двумя странами, но и вносит ценный вклад в сохранение и обогащение культурного наследия обеих наций.

Перспективы развития отношений между Кыргызстаном и Китаем являются обнадеживающими и многообещающими. Обе страны обладают потенциалом для углубления сотрудничества в различных сферах, включая экономику, инфраструктуру, культуру, науку и образование. Стратегическое партнерство между ними может способствовать вза-

имному развитию и процветанию, а также укреплению мирной и стабильной обстановки в регионе. Успешное взаимодействие между Кыргызстаном и Китаем

будет основываться на взаимном уважении, взаимопонимании и взаимной выгоде, что сможет сделать их партнерство еще более продуктивным и эффективным в долгосрочной перспективе.

Литература:

1. Евразийский экономический союз в настоящем и будущем стр.68
2. Свободная дискуссия о языке и динамика развития языковых процессов// Материалы международной научной конференции, посвященной 130-летию Е.Д. Поливанова.
3. Россия и Китай: теория и история межгосударственных отношений.
4. Контимост 2023 №04 (259) апрель

УДК: 328 (576.2) (04)

**ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКОГО ПРОЕКТА
“ОДИН ПОЯС ОДИН ПУТЬ”**

Торогельдиева Г.
кандидат философских наук,
доцент
Джумашева А.

**БОРБОРДУК АЗИЯДАГЫ «БИР АЛКАК-БИР ЖОЛ»
ДОЛБООРУНУН ӨНҮГҮҮ ТАРЫХЫ**

Торогельдиева Г.
философия илимдеринин кандидаты, доцент
Джумашева А.

**HISTORY DEVELOPMENT CENTRAL ASIAN PROJECT
“ONE BELT ONE PUT”**

Torogeldieva G.
candidate of philosophical sciences,
associate professor
Djumasheva A

*Ж.Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университети
Кыргызский национальный университет имени Ж. Баласагына
Kyrgyz National University named after J.Balasagyn*

Аннотация. Данная статья рассматривает инициативу «Один пояс – один путь», предложенную Китаем, как стратегию установления экономических и торговых связей между странами Азии, Европы и Африки. Особое внимание уделяется стремлению к созданию устойчивого и инновационного «зеленого» Шелкового пути, включающего сотрудничество в области экологии и устойчивого развития. В целом, проект «Один пояс – один путь» представляет перспективный подход к развитию глобальных экономических отношений, способных способствовать сближению культур и наций.

Ключевые слова: проект, один пояс – один путь, экономический шелковый путь, морской шелковый путь, зеленый шелковый путь, культурное наследие.

Аннотация. Макалада Кытай тарабынан сунушталган «Бир алкак, бир жол» демилгеси Азия, Европа жана Африка өлкөлөрүнүн ортосунда экономикалык жана соода мамилелерин түзүү стратегиясы катары каралат. Туруктуу жана инновациялык «жашыл» Жибек жолун, анын ичинде экология жана туруктуу өнүгүү чөйрөсүндөгү кызматташтыкты түзүү каалоосуна өзгөчө көңүл бурулат. Бул демилгенин оң жактары жана көйгөйлөрү талкууланып, аны ишке ашырууда туруктуулуктун жана ийкемдүүлүктүн жогорку стандарттарын сактоонун маанилүүлүгү баса белгилет. Жалпысынан алганда «Бир алкак, бир жол» маданияттардын жана улуттардын жакындашуусуна көмөктөшүүгө жөндөмдүү, келечекте дүйнөлүк экономикалык мамилелердин өнүгүүсүнө жол болот.

Негизги сөздөр: бир алкак-бир жолдун жаралуу тарыхы, экономикалык жибек-жолу, деңиз жибек жолу, жашыл жибек жолу, бул программанын алкагында биргелешкен долбоорлор, маданий мурас.

Abstract. This article explores the “Belt and Road Initiative” proposed by China as a strategy for establishing economic and trade connections among Asian, European, and African countries. Special attention is given to the commitment to creating a sustainable and innovative “Green Silk Road,” involving collaboration in the fields of ecology and sustainable development. Overall, the “Belt and Road Initiative” is considered as a promising approach to the development of global economic relations, capable of fostering cultural and national convergence.

Keywords: The history of the creation of the Belt and Road Initiative (BRI), the Economic Silk Road, the Maritime Silk Road, the Green Silk Road, and joint projects within this program, cultural heritage.

В сентябре 2013 года Председатель КНР Си Цзиньпин представил инициативу под названием «Один пояс – один путь». Этот проект направлен на объединение сухопутных и морских торговых маршрутов для эффективной и экономичной доставки товаров в различные регионы, такие как Юго-Восточная Азия, Африка, Ближний Восток и Европа. Идея заключается в объединении двух проектов – «Экономический пояс Шелкового пути» и «Морской Шелковый путь XXI века». На текущий момент более 152 стран и 32 международные организации подписали соглашения о сотрудничестве с Китаем в рамках данной программы.

Проект, получивший название по аналогии с древним Шелковым путем, предполагает создание нескольких экономических коридоров в рамках «Экономического пояса Шелкового пути», таких как Евразийский, Китай–Монголия–Россия, Западноазиатский, Китай–Пакистан, Китай–Индия и Китай–Юго-Восточная Азия. Проект планируется реализовать в течение 30 лет.

Проект «Один пояс – один путь», являясь инициативой Китая, также вовлекает множество других стран и интеграционных объединений. Китай собирается сотрудничать с другими политическими объединениями, такими как «Большая двадцатка», АТЭС, ШОС, Форум «Азия–Европа» и многими другими. Для реализации программы предлагается использование шести международных коридоров

экономического сотрудничества, которые объединяют азиатское и европейское экономические пространства, способствуя созданию крупного и эффективного совместного рынка между Азией и Европой.

В совокупности эти коридоры создадут сложную сеть из 56 европейских и азиатских стран, работающих друг с другом, генерируя миллиарды долларов инвестиционного капитала, доход, а также создание возможностей для трудоустройства в Азии и большей части Европы и Африки. Эти коридоры будут состоять из сетей железных дорог, сухопутных дорог, водных путей, трубопроводов и информационных магистралей, которые соединят промышленные и энергетические кластеры и будут содержать как наземный, так и морской компоненты.

Китай подписал 16 двусторонних и многосторонних соглашений по упрощению транспортных перевозок с 15 странами вдоль «Пояса и пути», в том числе Межправительственное соглашение стран-членов Шанхайской организации сотрудничества (ШОС) по упрощению международных автомобильных перевозок и Межправительственное соглашение о международных транспортных перевозках по автодорожной сети Азии. Запущена процедура упрощения в соответствии с Соглашением по упрощению трансграничных перевозок грузов и персонала в субрегионе Большого Меконга»,

открыто 356 международных автомобильных транспортных маршрутов через 73 сухопутных порта. Китай подписал 38 двусторонних и региональных соглашений о морских перевозках с 47 странами вдоль «Пояса и пути», с 62 странами подписал двусторонние межправительственные соглашения о воздушных перевозках, прямые рейсы гражданской авиации уже связали Китай с 43 странами мира.

Изначально предполагалось только два направления маршрутов, которые были прописаны в документе «Перспективы и практические действия по совместному созданию Экономического пояса Шелкового пути и Морского Шелкового пути XXI века», но в 2017 году в качестве третьего пути был выдвинут Арктический пояс Шелкового пути. Для реализации своих намерений КНР заявила, что является заинтересованной стороной в вопросах Арктики. В Белой книге китайская сторона в отношении себя использует такой термин как «околоарктическая страна». В документе прописывается: «Природные условия Арктики и их изменения оказывают непосредственное влияние на климатическую систему Китая и экологическую среду». Цели политики Китая в отношении Арктики заключаются в следующем: понимать, защищать, развивать и участвовать в управлении Арктикой, чтобы защитить общие интересы всех стран и международного сообщества в Арктике и содействовать ее устойчивому развитию. В последнее время Китай проявляет активные действия для укрепления своих позиций в этом регионе. В период с 1997 по 2017 гг. Администрация организовала 8 исследовательских экспедиций в Арктику.

Инициатива «Один пояс – один путь» и ее основные идеи были внесены в соответствующие документы международных организаций, включая ООН, «Большую двадцатку», Азиатско-Тихоо-

кеанское экономическое сотрудничество и другие региональные объединения.

В июле 2015 года главы государств-членов ШОС опубликовали Уфимскую декларацию, в которой заявили о своей поддержке инициативы «Экономического пояса Шелкового пути».

В сентябре 2016 года лидеры стран «Большой двадцатки» на встрече в Ханчжоу утвердили идею создания Альянса по глобальной взаимосвязанности инфраструктуры.

В ноябре 2016 года 193 государства-члена ООН в единогласной резолюции выразили свою поддержку и приветствие инициативы «Один пояс – один путь», призывая международное сообщество создать безопасное окружение для ее реализации.

Начиная с 2017 года вопрос об освоении и использовании северного морского пути вступает в активную фазу. В марте во время форума «Арктика — территория диалога» и в апреле на конференции дискуссионного клуба «Валдай» российская сторона предложила Поднебесной инвестировать в проекты Северного Морского пути. 26 мая министр иностранных дел КНР Ван И заявил, что Китай поддерживает российское предложение о разработке и создании «Ледяного Шелкового пути».

В марте 2017 года Совет безопасности ООН единодушно принял резолюцию №2344, призвав международное сообщество укреплять региональное экономическое сотрудничество в ходе реализации проекта «Один пояс – один путь». В резолюцию впервые было включено понятие «Сообщество единой судьбы человечества».

В мае 2017 года в Пекине успешно прошел Первый форум по международному сотрудничеству в рамках «Одного пояса – одного пути». На мероприятии присутствовали главы и лидеры правительств 29 государств мира, в заседаниях приняли участие более 1600 представителей из

более чем 140 стран и 80 международных организаций. Были приняты решения по 279 конкретным вопросам 76 видов из 5 категорий. Все они на сегодняшний день реализованы и претворены в жизнь.

Второй форум по международному сотрудничеству в рамках «Одного пояса – одного пути» проходит также в Пекине в апреле 2019 года. Данный форум уже стал важной платформой для углубления связей и укрепления взаимодоверия между всеми участвующими странами и международными организациями.

В Китае также состоялись ежегодное совещание Беооского азиатского форума, саммит ШОС в Циндао, саммит Форума сотрудничества «Китай–Африка» в Пекине, Китайская международная ярмарка импортных товаров и т.д.

За прошедшие годы инициатива совместного строительства «Одного пояса – одного пути» получила и продолжает получать активный отклик от все большего количества стран и международных организаций, привлекла широкое внимание международного сообщества, ее глобальное влияние ширится, а авторитет растет с каждым днем.

В ноябре 2018 года успешно прошла 1-я Китайская международная ярмарка импортных товаров в Шанхае с участием 172 стран, регионов и международных организаций. Мероприятие привлекло более 3600 зарубежных экспонентов и более 4500 гостей из политических, коммерческих и научно-исследовательских сфер. Международный экономический форум «Хунцяо», проведенный в рамках этой ярмарки, предоставил площадку для обмена мнениями.

Китай также организовал значимые выставки, такие как Международная ярмарка «Шелковый путь», Международная ярмарка «Китай–АСЕАН», Международная ярмарка «Китай–Евразия», Китайско-Арабская ярмарка, Ярмарка «Китай–Южная Азия», Ярмарка «Китай–Восточно-Северная Азия», а также Китай-

ская международная ярмарка западных районов. Все эти события стали важными платформами для консультаций и сотрудничества между Китаем и странами, расположенными вдоль «Одного пояса – одного пути».

На встрече, посвященной 5-летию работы над строительством «Одного пояса – одного пути», в августе 2018 года в Пекине председатель КНР Си Цзиньпин подчеркнул необходимость перехода от комплексного планирования к тщательной проработке деталей в строительстве. Он призвал к высокому качеству и стремлению к пользе для стран, принимающих участие в этом проекте, с целью создания сообщества единой судьбы человечества.

В 2018 году прошли важные события, такие как заседание министров Китайско-латиноамериканского форума, Форума китайско-арабского сотрудничества и саммита Форума сотрудничества «Китай–Африка», на которых были сформированы ключевые документы в поддержку инициативы «Один пояс – один путь». Также активно развивается строительство «Цифрового Шелкового пути», ставшего неотъемлемой частью проекта «Один пояс – один путь». Китай предпринял инициативы в области налогового сотрудничества, стандартизации, интеллектуальной собственности, энергетики и других областей, укрепляя сотрудничество с различными странами и регионами.

Китайско-российский трубопровод для сырой нефти и газопровод Китай–Центральная Азия с ветками А/В/С успешно функционируют, и также начато строительство ветки D газопровода Китай–Центральная Азия и восточной линии китайско-российского газопровода.

Кроме того, Китай реализует восемь из шестнадцати приоритетных проектов, определенных в рамках китайско-пакистанского экономического коридора. В области трансграничной электроэнергетической торговли Китай взаимодей-

ствует с Россией, Лаосом, Мьянмой, Вьетнамом и другими сопредельными странами. Электроэнергетическое сотрудничество в рамках Китайско-пакистанского экономического коридора и в субрегионе Большого Меконга продемонстрировало существенный прогресс и продолжает совершенствоваться. Китайские предприятия активно участвуют в освоении электроэнергетических ресурсов и реконструкции электросетей в рамках инициативы «Один пояс – один путь». Проекты, такие как генерация электроэнергии с использованием солнечных батарей QA ZTE в Пакистане, становятся крупнейшими в мире объектами, где электроэнергия производится исключительно на основе солнечной энергии. Другие инициативы, такие как передача и преобразование электроэнергии в Кыргызстане (Датка–Кемин), строительство гидроэлектростанций в Лаосе и Пакистане (ГЭС Карот), также направлены на решение проблемы нехватки электроэнергии в соответствующих регионах.

Китай прилагает усилия к строительству «зеленого» Шелкового пути, используя концепцию экологического развития, направляет сотрудничество в рамках «Пояса и пути», делится новейшими концепциями, технологиями и практикой в таких сферах, как строительство экологической цивилизации, охрана окружающей среды, борьба с загрязнением, экологическая реставрация, регенеративная экономика и т.д., активно выполняет международные обязательства по реагированию на климатические изменения. Китайское правительство и сопредельные страны активно продвигают обмена технологиями, а также инженерно-технологическое сотрудничество в сфере защиты и развития пограничных рек. Осуществляются совместные исследования вопросов охраны и использования водных ресурсов пограничных рек, совместно проводится работа по охране

водных ресурсов пограничных рек. Продвигается совместное использование гидрологических данных в период половодья на пограничных реках, был создан китайско-российский механизм сотрудничества в сфере противопаводковых мер, активно стимулируется реализация китайско-казахстанского совместного проекта по строительству водоприемного узла «Дружба» на реке Хоргос и сотрудничество по борьбе с ледниковыми озерами и оползнями на этой реке. Уже завершилось поэтапное строительство самого крупного из проектов гидроузлов Шри-Ланки – водохранилища Молагахакана (М плотины), финансирование которого осуществил Китай. Наряду с сельскохозяйственным орошением, этот проект также даст чистую питьевую воду миллионам местных жителей. Китай активно предоставляет другим странам свои знания и программы по борьбе с глобальными климатическими изменениями, вместе с ними содействует реализации «Парижского соглашения». Благодаря его важному вкладу данное соглашение вступило в действие раньше указанного срока.

Китай активно проводит сотрудничество Юг-Юг по борьбе с климатическими изменениями, поставляя странам, расположенным вдоль «Пояса и пути» энергосберегающие и низкоуглеродные ресурсы и возобновляемые источники энергии, осуществляет сотрудничество с ними по проектам в областях солнечной энергии, энергии ветра, болотного газа, гидроэнергии и экологически чистых печей. Ведет диалог на тему повышения энергоэффективности, энергосбережения и охраны окружающей среды, в порядке обмена готовит специалистов по борьбе с климатическими изменениями.

В рамках инициативы «Один пояс – один путь» Китай выражает готовность продвигать создание многоуровневого механизма гуманитарного сотрудничества с соответствующими международ-

ными организациями. Планируется формирование разнообразных платформ и механизмов сотрудничества, а также открытие новых каналов для расширения взаимодействия. В частности, акцент делается на укрепление взаимодействия в сфере образования, развитие студенческих обменов и повышение уровня совместных образовательных структур.

В рамках инициативы также создается Комиссия по международному сотрудничеству между аналитическими центрами и Союзом по сотрудничеству СМИ, что направлено на дальнейшее сближение стран и развитие сотрудничества в области информационного обмена.

Также поддерживается деятельность по защите историко-культурных памятников, где Китай предоставляет помощь зарубежным странам, участвуя в защите культурных памятников и проводя совместные археологические работы. Продвигается сотрудничество и обмены между музеями, а также создаются комплексные туристические продукты, специфически связанные с идеей Шелкового пути.

Проект «Один пояс – один путь» повышает узнаваемость Китая как великой страны, а его культурные достижения становятся технологией продвижения страны, демонстрацией миролюбивой политики добрососедства и укрепления контактов.

Термин «культурное наследие» был введен относительно недавно, и его первое подробное определение появилось в «Конвенции об охране всемирного культурного и природного наследия» ЮНЕСКО в 1972 году, согласно которой в состав культурного наследия входят места, ансамбли и памятники, имеющие выдающуюся универсальную ценность с точки зрения истории, искусства, эстетики, этнологии, антропологии или науки. В процессе обсуждения Списка всемирного культурного и природного наследия соответствующее внимание было уделено

и нематериальному культурному наследию.

В 2003 г. Генеральная конференция ЮНЕСКО, собравшаяся в Париже, при принятии Международной конвенции об охране нематериального культурного наследия отметила важность этого наследия народов в качестве фактора обеспечения культурного разнообразия и гарантии устойчивого развития. По состоянию на 2014 г. в перечне объектов Всемирного наследия ЮНЕСКО в Китайской Народной Республике содержится 47 наименований, что составляет 4,1 % от их общего числа (из 1007 в мире). В настоящее время в самой стране и за рубежом признаны и получают популярность древний фольклор, произведения китайской живописи, каллиграфия, праздник Весны, праздник Луны, Пекинская опера, традиционные чайные обряды, кунг-фу, китайская традиционная медицина и кухня, игра мацзян, китайские шахматы и многое другое. В частности, в стране были утверждены специальные законодательные акты. Согласно Закону Китайской Народной Республики «О нематериальном культурном наследии», принятом в 2011 г., это наследие включает в себя разнообразные формы традиционной культуры, передаваемые от поколения к поколению различными народами и рассматриваемые как неотъемлемая часть их культурного наследия; включают как материальные ценности, так и места, связанные с выражением традиций. В Китае законодательно определены следующие категории нематериального культурного наследия:

а) устные традиции и формы выражения, включая использование языка как средства передачи нематериального культурного наследия;

б) традиционные искусства, такие как каллиграфия, музыка, танец, театр, рассказы, акробатика;

в) традиционные ремесла, медицинская практика, методы хронологии;

г) традиционные обряды и празднества;

д) традиционные виды спорта и увлечений;

е) прочие формы нематериального культурного наследия.

Следует отметить, что нематериальное культурное наследие Китая имеет ряд особенностей. В первую очередь следует назвать его неосязаемость. Объекты нематериального культурного наследия обычно не занимают материальных пространств, по крайней мере, таковое не является их главным достоинством. Речь идет о том, что люди могут их только почувствовать, именно этим определяется особенность нематериального культурного наследия.

В качестве примера можно назвать праздник Начала Лета. Традиция его проведения сложилась в стране давно; она невидима, но живет в сердце каждого китайца, став важным компонентом культурной жизни народа. В 2008 г. праздник Начала Лета получил официальное признание, три дня его празднования – выходные.

Следует указать и созидательный характер нематериального культурного наследия. Как известно, его объекты являются результатом деятельности человека, творением его труда и ума, выражением его чувств и эмоций. Сохранение подобного статуса этой специфической деятельности индивидов и человеческих сообществ предполагает его целенаправленную поддержку со стороны уполномоченных государственных институтов.

Существование и развитие нематериального наследия часто зависит от субъективных факторов, что делает его хрупким. Поэтому для его поддержания и развития следует, во-первых, позаботиться об охране культурной среды. Во-вторых, требуются дополнительные усилия государства и общества для сохранения естественной природной среды.

Наконец, нельзя не отметить такую характеристику, как эластичность и адаптивность нематериального культурного наследия. Его объекты постоянно изменяются, пусть и разными темпами, в зависимости от развития исторического процесса и течения времени. Кроме того, в культурное достояние нации постоянно привносятся новые элементы и новое содержание.

Как одна из стран древнейшей цивилизации, Китай имеет на своей территории огромное количество важных культурно-исторических памятников и прекрасных пейзажно-архитектурных комплексов. Всего зарегистрировано около 350 тысяч мест, имеющих культурно-историческое значение, в том числе 500 занесены в список важнейших памятников, охраняемых государством. Причем в текущем году ожидается доведение их числа до 700, а то и до 1000.

Кроме того, насчитывается более 6 тысяч достопримечательностей, охраняемых провинциальными ведомствами.

Проведенное обследование старинных деревянных построек выявило более 80 тысяч строений, заслуживающих быть сохраняемыми в качестве образцов китайской древней архитектуры. Особняком стоят бывшие резиденции императоров. На протяжении более чем двухтысячелетней истории китайские императоры предпринимали строительство бесчисленного множества дворцов, которые призваны были олицетворять их могущество и богатство. К сожалению, большинство из них не дожили до наших дней. Наиболее хорошо сохранились императорский дворец Гугун в Пекине и императорский дворец Гугун в Шэньяне.

Важное место среди архитектурных памятников занимают культовые сооружения: храмы, монастыри, мечети. В списке 500 важнейших, охраняемых государством памятников имеется 60-70 культовых памятников. Они представляют различные религии, воплощают рез-

ко отличные культовые и эстетические взгляды людей.

В Китае особенно много культовых сооружений на Цинхай-Тибетском плато. Здесь находятся 10 монастырей и храмов, занесенных в список 500 охраняемых государственных культурных памятников. На одном из первых мест среди них стоит монастырь Таэрсы в уезде Хуанчжун (Цинхай), построенный в 1379 году в честь Цзонхавы – основателя «желтошапочной» секты северного буддизма. «Таэрсы» по-тибетски означает «Монастырь ста тысяч Будд». Так же, как Потала, Таэрсы находится на склоне горы. Площадь всего монастырского комплекса 40 гектаров, имеются около 10 павильонов, множество пагод. Главным сооружением комплекса является золотой храм площадью 450 кв. метров. Крыша храма, покрытая позолоченной черепицей, сверкает ослепительно на фоне белого снега.

Искусство пещерных храмов – ещё одна важная часть наследия древнекитайской культуры. Согласно проведенным в 50-е и 80-е годы обследованиям в стране было зарегистрировано 2198 пещерных храмов разных исторических периодов. Из них около 20 занесены в список памятников, охраняемых государством: Могаоские пещеры (Дуньхуан), Мейцзишаньский пещерный храм (Ганьсу), Лунмэньские пещеры (Хэнань), Юньганские пещеры (Шаньси) и др.

А теперь о тех предметах старины, которые можно переносить. Их насчитывается около 10 миллионов. Каменные орудия, костяные иглы для сшивания шкур и украшения эпохи, отделенной от нас на 600 тысяч лет, найденные в пещере «пекинского синантропа» в Чжоукоудяне; бронзовый четырехножный, богато орнаментированный сосуд «Сымуу» (высота 137 см., вес 87,5 кг. эпоха Шан, 14 век) – крупнейший образец древнекитайской бронзы; позолоченная бронзовая статуэтка лошади и платье из нефритовых

пластинок, сшитых золотыми нитями (1 век, Хань); трехцветная керамика (8 век, Тан); изумительные вышитые изделия (16 век, Мин); жадеитовые расписные табакерки и фарфор «цинхуа» (18 век, Цин) – все это и многое другое составляют сокровищницу древнекитайской культуры.

Великая китайская стена и Шелковый путь являются известными мировыми достопримечательностями. Великая китайская стена, символ Китая, представляет собой систему оборонительных сооружений, построенных из различных материалов. Она была воздвигнута в VII веке до нашей эры для защиты территории от вторжений чужеземцев.

Великая китайская стена, которая была построена с участием тысяч людей, остается важнейшим объектом культуры и архитектуры в мировом значении, является символом не только материальной, но и духовной культуры китайской нации. Еще одним проектом, символизирующим мощь и силу Китая, является Шелковый путь – это сеть маршрутов Чанъань-Тяньшаньского коридора, которые объединяют провинции Ганьсу, Шэньси Цинхай и автономные районы Синьцзян и Нинся. Великий шелковый путь – это важнейшая часть национальной культуры Китая, Таджикистана и Казахстана. Он протянулся на 5000 км от Центрального Китая на востоке до Семиречья на западе. Как известно, наследие Шёлкового пути оказало положительное влияние на процессы взаимодействия между народами, на развитие языков, искусства, науки, технологий и духовных верований народов ряда азиатских стран. Это один из самых протяженных в мире исторических маршрутов, его длина более 12 000 км. Сегодня он охватывает территории таких современных государств, как Китай, Казахстан, Киргизия, Таджикистан, Туркменистан, Узбекистан, Россия. Содержательное и созидательное наполнение Великого Шелкового пути определило актуальность его возрожде-

ния через несколько веков не только по экономическим соображениям, но и с точки зрения политики, культуры, общечеловеческих отношений, воплощения социокультурных практик глобального и регионального уровней. В 2013 г. руководитель Китая Си Цзиньпин выдвинул концепцию «Нового шелкового пути» для группы экономико-инфраструктурных проектов под названием «Один пояс

– один путь», предполагающую совместное формирование экономического пояса Шелкового пути и морского Шелкового пути XXI в., включая Северный морской путь для создания нового транспортного коридора между Азией и Европой. В формате данной концепции запланировано международное социально-экономическое сотрудничество Китая, Монголии, России.

Литература:

1. <https://ru.theorychina.org.cn/c/2019-04-25/1471530.shtml>
2. <https://www.yidaiyilu.gov.cn/wcm.files/upload/CMStydy/yw/201705/201705110545004.pf>
3. <https://www.kommersant.ru/doc/6282836>

ЮБИЛЯР

ШАЛПЫКОВ КАЙЫРКУЛ ТУНКАТАРОВИЧ

3 июля 2024 г. исполняется 60 лет со дня рождения и 38 лет научно-педагогической, исследовательской и общественно-просветительской деятельности **Шалпыкова Кайыркула Тункатаровича**, доктора биологических наук, профессора, члена-корреспондента НАН КР, председателя Отделения химико-технологических, медико-биологических и сельскохозяйственных наук НАН КР, директора Института химии и фитотехнологий НАН КР, академика Российской академии естествознания, заслуженного деятеля науки КР, отличника охраны окружающей среды КР, отличника сельского хозяйства КР.

Кайыркул Тункатарович Шалпыков родился 3 июля 1964 г. в с. Прогресс Чуйской области.

В 1981 г. он окончил среднюю школу в с. Прогресс.

В 1981-1986 гг. учился в Крымском сельскохозяйственном институте им. М.И. Калинина на факультете плодоовощеводства и виноградарства, где за успешную учебу дважды был удостоен медали ЦК ВЛКСМ «За отличную учебу».

В 1986 г. он с отличием окончил сельскохозяйственный институт и был направлен агрономом-садоводом в целинно-виноградарческий совхоз «Джида», Сузакского района Джалал-Абадской области. Там же по совместительству он читал курс лекций по «Виноградарству» в училище № 36.

С мая 1986 по октябрь 1987 гг. проходит службу в рядах Вооруженных сил СССР в г. Владивосток, где вступает в ряды КПСС.

С 18 января 1988 г. устраивается на работу в Институт биологии АН Киргизской ССР в лабораторию экологии растительных ресурсов старшим лаборантом.

С августа 1989 г. он по конкурсу утвержден в должности младшего научного, а позже - научного сотрудника той же лаборатории.

Шалпыков К.Т. активно включается в научно-исследовательскую работу.

Прошел двухгодичную научную стажировку в Институте физиологии и генетики растений АН Таджикской ССР в лаборатории «Энергетика водного режима» под руководством д.б.н., проф. К.П. Рахманиной.

В 1997 г. он под руководством д.б.н., член-корр. НАН КР Турдукулова Э.Т. успешно защитил кандидатскую диссертацию на тему «Водный режим основных доминантов галофильной пустыни Западного Прииссыккуля» по специальности «Ботаника». Решением Высшей аттестационной комиссии при Правительстве Кыргызской Республики от 23 апреля 1998 г. Шалпыкову К.Т. присуждена ученая степень кандидата биологических наук. Решением Национальной аттестационной комиссии Кыргызской Республики от 10 мая 2002 г. Шалпыкову К.Т. присвоено ученое звание старшего научного сотрудника по специальности «Ботаника».

В 2014 г. К.Т. Шалпыков защитил докторскую диссертацию на тему: «Биоэкологические особенности растений различных жизненных форм Прииссыккуля (фитоценология, морфология, физиология, биохимия и растительные ресурсы)» по специальностям: 03.02.01 – ботаника, 03.02.08 – экология. Решением Высшей аттестационной комиссии Кыргызской Республики от 23 апреля 2015 г. Шалпыкову К.Т. присуждена ученая степень доктора биологических наук, а решением Национальной аттестационной комиссии Кыргызской Республики от 28 июня 2018 г. Шалпыкову К.Т. присвоено ученое звание профессора по специальности «Биология».

В 2021 г. Приказом НАН КР от 8 августа Шалпыкову К.Т. присвоено ученое звание член-корреспондента по специальности «Биология».

7 августа 2014 г. Российской академией естествознания Шалпыкову К.Т. присвоено ученое звание профессор, а 12 августа 2020 г. – ученое звание члена-корреспондента РАН. В 1999-2004 гг. Кайыркул Тункатарович был заместителем директора Научно-производственного центра «Кыргыз-Жаңгак». С декабря 2004 по июль 2005 гг. исполнял обязанности директора Биолого-почвенного института НАН КР. В июле этого же года назначен заведующим лабораторией фитоценологии и экологии растений Биолого-почвенного института НАН КР.

С 3 июля 2007 по ноябрь 2016 гг. был директором Инновационного центра фитотехнологий НАН КР, а с ноября 2016 г. по настоящее время является директором вновь созданного Института химии и фитотехнологий НАН КР.

Научные интересы Шалпыкова К.Т. прежде всего касаются области экспериментальной ботаники, экологии, физиологии, биохимии и растительных ресурсов, а также охраны природы Кыргызстана.

К.Т. Шалпыковым составлены более 120 терминов, отредактированы все ботанические термины для биологического энциклопедического словаря на кыргызском языке, а также написаны очерки к 5 томам Энциклопедии Кыргызской Республики.

К.Т. Шалпыков был руководителем ботанической экспедиции по включению редких и эндемичных растений Кыргызстана, им написаны очерки по 10 видам растений, для включения в новую редакцию Красной книги Кыргызской Республики.

По результатам научных исследований К.Т. Шалпыковым опубликовано более 219 научных работ, среди которых – 3 монографии, 2 учебных пособия, свыше 20 рекомендаций, опубликованных в журналах и материалах международных конференций и симпозиумов ближнего и дальнего зарубежья, в частности России, Казахстана, Туркмении, Украины, Азербайджана, Армении, Узбекистана, Таджикистана, Китая, Монголии, Канады, Южной Кореи, Италии, Великобритании и др.

Тесные взаимосвязи Кайыркула Тункатаровича с учебными заведениями, а также его кропотливый многолетний труд помогают становлению целой плеяды молодых ученых по биологическим и аграрным наукам. Под научным руководством Шалпыкова К.Т. защищено 2 кандидатские диссертации по изучению биоэкологических особенностей различных сортов фасоли в Таласской долине и по отбору древесных пород на основании изучения эколого-физиологических особенностей в курортной зоне Иссык-Кульской котловины по специальности «ботаника». В настоящее время Шалпыков К.Т. является научным консультантом двух докторантов и руководителем десяти аспирантов и соискателей, которые выполняют работы по 4-м специальностям: ботанике, экологии, биологическим ресурсам, луговодству, лекарственным и эфиромасличным культурам.

С 2000 по 2008 годы Шалпыков К.Т. был ученым секретарем Межведомственного диссертационного совета по защите диссертаций на соискание ученой степени док-

тора и кандидата биологических наук при Биолого-почвенном институте НАН КР, в 2015-2016 гг. членом Межведомственного диссертационного совета, а с 2016 г. по настоящее время – член экспертного совета ВАК КР по биоаграрным наукам. С 2017 г. является членом бюро Отделения химико-технологических, медико-биологических и сельскохозяйственных наук НАН КР. С 2021 г. Шалпыков К.Т. – Председатель Отделения химико-технологических, медико-биологических и сельскохозяйственных наук НАН КР.

Шалпыковым К.Т. и его аспирантами по результатам многолетних исследований по введению в культуру лекарственных, пищевых и эфиромасличных растений в Государственный реестр сортов и гибридов растений, допущенных к использованию на территории Кыргызской Республики в 2019-2021 гг. включены 22 сорта косточковых и семечковых пород, 2 вида декоративных растений, 6 сортов топинамбура, 5 сортов амаранта и 1 сорт расторопши пятнистой. На стадии включения в данный реестр 15 генетических линий киноа, крахмалистых сортов мексиканской кукурузы, сорго, просо, перилла, 4 сорта дерезы китайской, 1 сорт махровой календулы, родиола розовая, эхинацея пурпурная, лаванда узколистная, валериана лекарственная и др.

В результате проведенных полевых исследований изучены биологические ресурсы наиболее распространенных лекарственных и эфиромасличных растений, в частности, аконита белоустого, чемерицы Лобеля, гармалы обыкновенной, барбарисов, шиповников, солодки, боярышника, крапивы, рябины, тысячелистника, полыни горькой в Иссык-Кульской, Чуйской долинах, на территории Джалал-Абадской, Ошской и Баткенской областей. Этими данными пользуются МПРЭТН КР при выдаче лицензий юридическим и физическим лицам при заготовке дикорастущего сырья.

По итогам исследований в 2014 г. на русском и кыргызском языках в соавторстве выпущена коллективная монография «Лекарственные растения Средней Азии: Узбекистан и Кыргызстан» объемом 27 усл. печ.л., в 2012 г. – монография «Экологическая толерантность галоксерофитов каменистых гаммад Иссык-Кульской котловины» объемом 17,5 усл. печатных листов.

Под руководством Шалпыкова К.Т. изучены генетические ресурсы и биоресурсный потенциал диких сородичей культурных растений в орехово-плодовых лесах юга Кыргызстана, в частности, формовое разнообразие грецкого ореха, фисташки, миндаля, яблони, груши, алычи, облепихи, черной смородины, в результате чего были опубликованы научные статьи, выпущены рекомендации, брошюры, видеофильмы, подготовлены постеры и буклеты о традиционных знаниях фермеров. Создан Реестр местных сортов плодовых культур и фермеров – хранителей этих сортов в Кыргызстане. Улучшена работа в области развития ООПТ и сохранения биоразнообразия, в том числе *in situ/on farm* сохранения местных сортов плодовых культур и диких плодовых видов. Также в 2012-2013 гг. на русском и кыргызском языках издана учебное пособие в соавторстве «Плодовые культуры и их возделывание в Кыргызстане», объемом 7,5 уч. изд. л.

Шалпыков К.Т. неоднократно был членом и заместителем Председателя Государственной аттестационной комиссии в Институте экологии и природопользования в КГПУ им. И. Арабаева, в КНУ им. Ж. Баласагына, КТУ «Манас» по специальности «Биология» и «Биоэкология», в КНАУ им. К.И. Скрябина по специальности «Лесоведение», по специальности «Фармация» на фармацевтическом факультете КГМА им. И.К. Ахунбаева.

Шалпыков К.Т. тесно работает с международными донорскими организациями, неоднократно принимал участие в разработке Государственных программ в области

развития природного потенциала и изучения биологических ресурсов полезных растений, а также во многих научных проектах:

- проект ISAR «Коллекция дикорастущих тюльпанов Кыргызстана», 1996-1997 гг.;
- совместный проект ПРООН и Правительства Кыргызстана «Поддержка выполнения Национальной Стратегии по УЧР Кыргызской Республики», 1998-1999 гг., Северный Ресурсный Центр Секретариата Президентского совета по УЧР, референт, эксперт;
- проект «Анализ бедности, разработка национальной целевой программы «Столица»»;
- проект Фонда «Сорос-Кыргызстан», 2000-2001 гг.;
- проект Азиатского банка развития Reta 5860, 2000-2001 гг.;
- проект ГЭФ и Всемирного банка по сохранению биологического разнообразия Западного Тянь-Шаня, 2002 г.;
- проект Фауна и Флора Интернешнл по изучению генетических ресурсов яблони Недзвецкого, 2007-20012 гг.;
- проект Дарвиновская инициатива, первая (2009) и вторая фазы (2013-2015 гг.);
- проект «Bioversity International/UNEP-GEF In Situ/On farm сохранение и использование агробиоразнообразия (плодовые культуры и дикие плодовые виды) в Центральной Азии», 2006-20014 гг.;
- проект ГЭФ/ЮНЕП/УООН (PALM) «Сохранение и рациональное использование биоразнообразия полезных и лекарственных растений Памиро-Алая и введение новых видов в культуру для усиления социально-экономической основы развития Кыргызстана, 2009-2012 гг.;
- проект ICBA «Региональное партнерство с целью повышения продовольственной безопасности в неблагоприятных условиях Центральной Азии», 2013-2014 гг.;
- проект ЛСА «Развитие сельского бизнеса на основе лесной продукции в Кыргызской Республике», 2017-2019 гг.;
- проект Кембриджского университета, Дарвин Инициатив и Фауна и Флора Интернешнл «Изучение, сохранение и воспроизводство популяций дикорастущих луковичных Кыргызстана», 2019-2022 гг.;
- проект «Viobridges» Фауна и Флора Интернешнл «Мониторинг запасов, состояния популяций и устойчивое использование генетических ресурсов барбариса (*Berberis L.*) и шиповников (*Rosa L.*) Арстанбапа, ГПЗ «Дашман», Ачинского и Кызыл-Ункурского лесхозов, 2019-2020 гг.;
- проект «Исследования по восстановлению почвенно-растительного покрова на руднике «Кумтор», 2018-2021 гг.;
- проект «Внедрение инноваций в системе образовательных услуг Хорогского государственного университета в соответствии с современными требованиями рынка труда», 2020-2021 гг.

В данные проекты в общей сложности были привлечены финансовые и технические средства в размере около 1,5 млн. долларов США.

Имя К.Т. Шалпыкова занесено в справочники «Кто есть кто», биоразнообразии, страны СНГ (Санкт-Петербург, 1997 г.); «Кто есть кто в горной науке стран Центральной Азии» (Бишкек, 2000 г.).

Шалпыков К.Т. является академиком Российской академии естествознания, отличником охраны окружающей среды КР, отличником сельского хозяйства КР.

Шалпыков К.Т. является членом редколлегии и Экспертного совета по биологическим и аграрным наукам в 6-ти научных журналах Российской Федерации, входящих в систему РИНЦ и ВАК:

- «Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований»;
  - электронный научный журнал «Современные проблемы науки и образования»;
  - «Научное обозрение. Биологические науки.»;
  - «Успехи современного естествознания»;
  - Научно-практический журнал «Природные ресурсы Земли и охрана окружающей среды»;
  - Вестник «Биомедицина и социология».
- А также в 3-х журналах Кыргызской Республики:
- электронный журнал «Научные исследования в Кыргызской Республике» ВАК КР;
  - журнал «Исследования живой природы Кыргызстана» Института биологии НАН КР;
  - Международный научно-практический журнал «Вестник Кыргызстана».

Шалпыков К.Т. награжден орденом РАЕ «Первый среди равных», Грамотой и Почетной грамотой НАН КР, дипломами Государственного агентства по науке и интеллектуальной собственности при правительстве КР, Государственного предприятия «Кыргыз маркасы». Шалпыков К.Т. является единственным членом Международного союза охраны природы (МСОП) от Кыргызской Республики, членом Научно-экспертного совета Консорциума Евразийской технологической платформы «Технологии производства, переработки и применения эфиромасличных и лекарственных растений», а также членом Совета по науке, инновациям и новым технологиям при премьер-министре Кыргызской Республики.

Шалпыков К.Т. проявил себя высококвалифицированным ученым, прекрасным организатором-производителем, способным решать глобальные проблемы в области экспериментальной ботаники, расширяя научные исследования на стыке экологии, физиологии, морфологии, анатомии и растительных ресурсов, что дает стимул к творческому росту и способности к самостоятельным научным исследованиям молодых кадров.

Особо следует отметить необычайное трудолюбие, преданность науке и высокие моральные качества Кайыркула Тункатаровича.

Шалпыков К.Т. женат. Вместе с супругой, Айнагуль Темиркановой, сотрудницей КТУ им. И. Раззакова, вырастили и воспитали троих детей (двух дочерей и сына), достойных граждан нашего общества, успешно работающих в различных отраслях экономики КР.

Свой 60-летний юбилей Кайыркул Тункатарович встречает в расцвете сил и творческого полета в кругу учеников и соратников, родных и близких.

Желаем Вам, уважаемый Кайыркул Тункатарович, крепкого здоровья, долгих лет жизни, неиссякаемого оптимизма, и пусть каждый день дарит Вам радость и положительные эмоции!

**Президиум Национальной академии наук Кыргызской Республики,
Отделение химико-технологических, медико-биологических и сельскохозяйственных наук Национальной академии наук Кыргызской Республики.**

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Арабаев Чолпонкул Исаевич, доктор юридических наук, академик Национальной академии наук Кыргызской Республики

Аалиева Ширин Карыбековна, профессор Международного Кувейтского университета, кандидат философских наук, доцент; докторант по специальности «Этнография», Кыргызский государственный университет имени Ж. Баласагына

Атамбекова Айгерим Кенжебековна, преподаватель, КГУ им. И. Арабаева, e-mail: atambekova@rambler.ru

Абдыкулов Уланбек Аманбаевич, Международный университет имени К.Ш.Токтомаматова, Кыргызстан, Джалал-Абад

Абдырахман Руслан, аспирант, Институт государства и права Национальной академии наук Кыргызской Республики

Арзыбаев Тыныстан Кадырович, кандидат исторических наук, стар. науч. работник, Институт Истории, археологии и этнологии им. Б.Джамгерчинова НАН КР

Амирова Эльмира Джумабековна, аспирант, Институт государства и права Национальной академии наук Кыргызской Республики

Бабашев Алтынбек, кандидат филос. наук., научный сотрудник Института философии им. А.А.Алтымышбаева

Бекбоев Аскар, доктор философских наук, профессор Институт философии им. А.А.Алтымышбаева НАН КР

Ботоева Чынара Кычийевна, доктор юридических наук, профессор, Академия государственного управления при Президента КР им. Ж.Абдрахманова

Ботобаев К.К., соискатель, Института истории, археологии и этнологии им.Б.Джамгерчинова НАН КР, ЗАО «Кыргызгипропроект»при Агентстве по земельным ресурсам, кадастру, геодезии и картографии при Кабинете министров Кыргызской Республики государственное предприятие по землеустройству (Кыргызгипрозем). e-mail: botobaev@mail.ru. Конт. тел.: 0707116787

Жакыпбекова Атыргүл Талиповна, Ошский государственный университет, старший преподаватель

Жаркынбаев Толкунбек Жаркынбаевич, аспирант, Институт государства и права Национальной академии наук Кыргызской Республики

Джаманкулов Анаркан, кандидат экономических наук, заведующий отделом Реального сектора Научно-исследовательского института экономики при Научно-исследовательском университете «Кыргызский экономический университет имени М. Рыскулбекова». тел.: +996 700 325 772, e-mail: anarkan.1955@mail.ru

Джумашева А., аспирант

Джунусова Гульнар Султановна, док. мед. наук., профессор, директор Института горной физиологии и медицины НАН КР

Ибраимов С.Б., научный сотрудник, Институт горной физиологии и медицины НАН КР

Исмаилова Айкумуш Аксы, С. Чуйский университет имени Мамбеткалиева, кандидат филологических наук, и.о. доцента.

Исраилова Динара Аскаралиевна, к.ф.н., Институт языка и литературы имени Ч. Айтматова НАН КР, тел: 0705282631, e-mail: israilovadin@mail.ru

Каратаев Олжобай д.и.н., профессор.

Кадыров Т.Д., к.и.н., профессор

Карыпова Б.К., аспирант, Институт горной физиологии и медицины НАН КР

Кадырова Ж.С., аспирант, Институт горной физиологии и медицины НАН КР

Кожомуратов З.К., заместитель министра цифрового развития Кыргызской Республики

Курманкожоева А.С., преподаватель Кыргызско-Российского (Славянского) университета им. Б.Н. Ельцина

Козубаев Өскөнбай, профессор, Институт философии им. А.А.Алтымышбаева НАН КР

Кубатбеков Э.М., преподаватель Кыргызско-Российского (Славянского) университета им. Б.Н. Ельцина, e-mail: altynbek.kurmanbay@gmail.com

Кочкорбаева Жыпаргул Ибраимовна, соискатель, Институт философии им. А.А.Алтымышбаева НАН КР

Медетбекова Ырыс Медетбековна, соискатель, мл.науч. сотрудник, Центр гуманитарных исследований в Центральной Азии

Муратбаева. К. Н., соискатель, Институт государства и права Национальной академии наук Кыргызской Республики

Мырзабаева Н.Д. старший научный сотрудник отдела современного кыргызского языка, Институт языка и литературы им. Ч.Айтматова НАН КР, тел: 0709 119 771, e-mail: dastan200508@mail.ru

Наркеев Сапарбек Анарбекович, доцент, к.и.н., Аксыыйский колледж, Жалал-Абадский государственный университет

Нурматова Мейликан Тагайбековна, старший преподаватель Ошского государственного университета, e-mail: nurmatatova2019@gmail.com, тел: 0772 07 70 00

Прохоренко Виктор Александрович, к.х.н., ст. науч. сотр., Институт химии и химической технологии, Национальная академия наук КР

Ормоналиев Канат, ст. преп., соискатель, Институт Истории, археологии и этнологии им. Б.Джамгерчинова НАН КР, тел. 0700448999. e-mail: kanatormonaliev@gmail.com

Сагымбаев А.А., доктор технических наук, главный научный сотрудник ИФ им.Ж.Жеенбаева НАН КР

Сагымбаев А.А., инженер сетевых операций Облачного провайдера "IaaS Rack Corp"

Сатаева Н.У., научный сотрудник, Институт горной физиологии и медицины НАН КР

Сугирбеков С. И. аспирант, Кыргызстан эл аралык университети

Сооронбаева Чолпон Кабыловна, старший преподаватель Иссык-Кульского государственного университета им.К.Тыныстанова, e-mail: cholponsooronbaeva4@gmail.com. тел: 0557 27 22 07

Сыдыкбаев Чолпонбек Медеркулович, кандидат политических наук, доцент кафедры ГиМС, докторант КНУ им. Ж.Баласагына

Ташполотов Ысламидин Ташполотович, д. ф-м. н., профессор ОшГУ, e-mail: itashpolotov@mail.ru

Тилекова Мээрим Тилековна, аспирантка, Институт языка и литературы имени Ч. Айтматова НАН КР,

Тешебаева Зулумкан Абдыманановна, к.б.н., доцент Ошского технологического университета им. М. М. Адышева, г.Ош, Кыргызская Республика ORCID: 0000-0002-3257-9219, SPIN-код: 6868- 4058, Контактный телефон +996773271014, e-mail: zulumkan9@mail.ru

Токторалиев Биймырза Айтиевич, д.б.н., профессор, академик НАН КР

Торогельдиева Г., кандидат философских наук, доцент

Усманов Б.К., аспирант, Института государства и права НАН КР

Эргешова Тазагүл, младший научный сотрудник, Институт философии им. А.А.Алтымышбаева НАН КР

Эшиева Таалайкул Каниметовна, старший преподаватель Иссык-Кульского государственного университета им.К.Тыныстанова, e-mail: taalayeshieva@gmail.com., тел: 0706 75 61 57

УТВЕРЖДЕНО
Постановлением Президиума НАН КР
от 25 мая 2016 года № 25
(В редакции постановлений от 28 октября 2020 года № 43)

**ПАМЯТКА ДЛЯ АВТОРОВ И ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ МАТЕРИАЛОВ
ДЛЯ ПУБЛИКАЦИИ**

Редакция журнала «Известия НАН КР» убедительно просит авторов руководствоваться приводимыми ниже правилами и ознакомиться с ними, прежде чем предоставить статьи в редакцию. Работы, оформленные без соблюдения этих правил, возвращаются без рассмотрения.

1. Журнал публикует сообщения об исследованиях в области технических, естественных и общественных наук, авторами которых являются академики, члены-корреспонденты, научные сотрудники, иностранные члены НАН КР и другие.

Статьи публикуются в электронных и бумажных вариантах. Электронная версия журнала будет размещаться на сайте www.ilim.naskr.kg.

2. Для опубликования статьи в журнале необходима рецензия, предоставленная доктором наук по соответствующей специальности в печатном и электронном варианте.

3. Письмо в произвольной форме на имя главного редактора журнала «Известия НАН КР», Президента НАН КР Абдрахматова К.Е.

4. Авторы должны предоставить индекс по Универсальной десятичной классификации (УДК). К статье прилагаются фамилии авторов на трех языках (**русском, кыргызском, английском**), а также электронные версии текста статей и рисунков.

5. В начале статьи нужно указать полное название учреждения, в котором выполнено исследование, фамилии, имена, отчества, научные звания и регалии всех авторов. В конце статьи продублировать указанные данные, добавив почтовый индекс, **номера телефонов (служебный, домашний, мобильный), факс и электронную почту, место работы, адрес (страна, город), каждого автора на трех языках (кыргызский, русский и английский)**. Необходимо также указать лицо, с которым редакция будет вести переговоры и переписку.

6. Авторы в обязательном порядке прописывают названия темы статей, аннотации и ключевые слова на русском, кыргызском и английском языках. Носитель – диск или флеш-карта.

7. Возвращение рукописи автору на доработку не означает, что она принята к печати. После получения доработанного текста рукопись вновь рассматривается редколлегией. Доработанный текст автор должен вернуть вместе с исходным экземпляром, а также с ответом на все замечания. Датой поступления считается день получения редакцией окончательного варианта.

8. Редакция журнала «Известия НАН КР» принимает сообщения объемом до **15 печатных листов, размер шрифта – 14-й через 2 интервала**. Рисунки должны быть выполнены четко, в формате, обеспечивающем ясность передачи всех деталей. Каждый рисунок должен сопровождаться подписью независимо от того, имеется ли в тексте его описание. Страницы должны быть пронумерованы. В тексте нельзя делать рукописные вставки и вклейки. Математические и химические формулы и символы в тексте должны быть набраны и вписаны крупно и четко. Следует избегать громоздких обозначений. Занумерованные формулы обязательно включаются в красную строку, номер формулы ставится у правого края. Желательно нумеровать лишь те формулы, на которые имеются ссылки.

9. Ссылки в тексте на цитированную литературу даются в квадратных скобках, например [1]. Список литературы приводится в конце статьи. **Для книг:** фамилия и инициалы автора, полное название книги, место издания, издательство, год издания, том или выпуск и общее количество страниц. **Для периодических изданий:** фамилия и инициалы автора, название журнала, год издания, том, номер, первая и последняя страницы статьи. Ссылки на книги, переведенные на русский язык, должны сопровождаться ссылками на оригинальные издания с указанием выходных данных.

10. Электронный вариант статей и предоставленных рецензий высылаются авторами на почту **ilimbasma@mail.ru**.

11. Не принятые к публикации работы авторам не высылаются.

12. Статьи и материалы, отклоненные редколлегией, повторно не рассматриваются.

13. Для покрытия расходов на публикацию материалов сумма оплаты за публикацию статьи составляет для авторов, не являющихся членами НАН КР – 1000 сомов; для авторов из стран СНГ – 50 долларов США; для авторов из стран дальнего зарубежья – 60 долларов США.

Издательская группа:
*директор М.А.Токтоболотов (руководитель),
Ж.И. Кочкорбаева, В.Закирова, Таитанбек к. Б., А. Сариев*

Подписано в печать 20.07.2024 г. Формат 60×84 ¹/₈.
Печать офсетная.
Тираж 100 экз.

Издательский центр «Илим» НАН КР
720071, г. Бишкек, пр. Чуй, 265а